T.C.
ADIYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

ORTAÇAĞDA AHLAT

Emin DALMİŞ

Danışman
Prof. Dr. Ünal TAŞKIN

Adıyaman – 2021

ADIYAMAN UNIVERSITY
GRADUATE EDUCATION INSTITUTE
DEPARTMENT OF HISTORY
MEDIEVAL HISTORY PROGRAM
DOCTORAL THESIS

AHLAT IN MEDIEVAL

Emin DALMİŞ

Supervisor
Prof. Dr. Ünal TAŞKIN

Adıyaman – 2021

BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum "Ortaçağda Ahlat" adlı çalışmanın, tarafından akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

18/10/2021

Emin DALMİŞ

DECLARATION

I hereby declare that this doctoral thesis titled as “Ahlat In Medieval” has been written by myself in accordance with the academic rules and ethical conduct. I also declare that all materials benefited in this thesis consist of the mentioned resourses in the reference list. I verify all these with my honour.

18/10/2021

Emin DALMİŞ

ÖZET

Doktora Tezi

ORTAÇAĞDA AHLAT

EMİN DALMİŞ

Adıyaman Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Ağustos, 2021

Ahlat, Ortaçağ Türk-İslâm dünyasının en önemli şehirlerinden biridir. Coğrafî konumu ve verimli toprakları sayesinde Ermeniyye bölgesinin siyâsî, iktisâdî ve kültürel merkezlerinden birisi olmuştur. Şehir, görkemli abideleri ve İslâmî döneme ait en büyük mezarlığıyla binlerce yıllık tarihî ve kültürel mirası ile hâlâ ayaktadır. Ayrıca Anadolu'daki ilk İslâm şehirlerinden biri olması ve Türklerin Anadolu'ya girişinde üs vazifesi görmesi itibariyle tarihimizde ayrı bir önem taşımaktadır. Bundan dolayı Ortaçağ İslâm şehrinin fizikî yapısının ve karakteristik özelliklerinin anlaşılmasında Ahlat önemli bir örnektir. Şehrin önemi göz önüne alınarak hazırlanan bu çalışmanın, Ahlat'ın Türk-İslâm tarihindeki yeri ve Ortaçağ İslâm şehirciliği üzerine yapılacak olan çalışmalara katkı sunması hedeflenmektedir.

"Ortaçağda Ahlat" başlıklı tez çalışması ile şehrin konumu ve siyasal coğrafyası ele alınarak Ortaçağ'daki durumu tüm yönleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Ahlat'ın siyâsî tarihi ele alınırken, kronolojik bir düzen takip edilerek şehrin geçirmiş olduğu dönüşümler incelenmiştir. Ayrıca Ahlat'ın sosyal, kültürel ve ekonomik yönleri ortaya konularak genel bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu anlamda kentte yapılan kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan eserler ve hâlâ ayakta kalan mimarî anıtlara da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahlat, Ermeniyye, Van Gölü Havzası, Ortaçağ, İslâm.

ABSTRACT
Doctoral Thesis

AHLAT IN MEDIEVAL

Emin DALMİŞ

Adıyaman University

Graduate Education Instıtute

Department of History

Medieval History Programme

Agust, 2021

Ahlat is one of the most important cities of the medieval Turkish-Islamic world. Thanks to its geographical location and fertile lands, it has become one of the political, economic and cultural centers of the Armenian region. The city is still standing with its thousands of years of historical and cultural heritage, with its magnificent monuments and the largest cemetery belonging to the Islamic period. In addition, it has a special importance in our history as it is one of the first Islamic cities in Anatolia and serves as a base for Turks to enter Anatolia. Therefore, Ahlat is an important example in understanding the physical structure and characteristics of the medieval Islamic city. In this study, which was prepared considering the importance of the city, it is aimed to contribute to the studies to be made on the place of Ahlat in Turkish-Islamic history and medieval Islamic urbanism.

With the thesis titled "Ahlat in the Middle Ages", the location of the city and its political geography were discussed and its situation in the Middle Ages was tried to be explained in all its aspects. The political history of Ahlat and the transformations of the city were examined by following a chronological order. In addition, a general framework has been created by revealing the social, cultural and economic aspects of Ahlat. In this sense, the artifacts unearthed as a result of the excavations in the city and the architectural monuments that are still standing are also included.

Keywords: Ahlat, Ermeniyye, Lake Van Basin, Medieval, Islam.

ÖNSÖZ

Tarihi antik zamanlara kadar dayanan Ahlat, Van Gölü Havzası'nın en önemli şehirlerinden biri olarak hem İslâm öncesi dönemde hem de İslâm fethinden sonraki süreçte cazip merkezlerden biri olmuştur. Anadolu'nun en doğu ucunda yer alan şehir, ticarî ve askerî yolların kavşağında olmasının yanı sıra, verimli ve sulak toprakları dolayısıyla her zaman insanların yerleşimine uygun bir iklime sahip olmuştur. Mümbit yapısından dolayı tarih boyunca büyük devletlerin çatışma sahasında yer almış, özellikle İslâm öncesi dönemde Roma-Pers mücadelesinde iki tarafın elde tutmak istediği bölgeler içinde olmuştur. Ahlat, İslâmî dönemde Kaysîlerden Hamdanîlere, Mervanîlerden Ahlatşahlara, Eyyûbîlerden İlhanlılara kadar birçok farklı hanedana ev sahipliği yapmış, önemli kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olmuştur. İslâmî dönemde gittikçe değer kazanmış ve Müslümanların doğudan yaptıkları seferlerde üs vazifesi görmüştür. Şehrin bu durumu Türklerin Anadolu'ya girişi sürecinde de devam etmiş, özellikle Malazgirt Meydan Zaferi'nin kazanılmasında ve Türklerin Anadolu'yu yurt edinmesinde önemli bir rolü olmuştur.

"Ortaçağ'da Ahlat" başlıklı tezimizi söz konusu şehrin köklü geçmişine her yönüyle ışık tutmak amacıyla üç ana başlık altında oluşturduk. Bu çerçevede ilk olarak Ahlat'ın konumu ve tarihî coğrafyasını ele alarak şehrin idârî sınırlarının tespitini yaptık. Ardından Ahlat'ın kuruluşu ile ilgili rivâyetleri bir araya getirerek, şehrin fiziksel gelişimini ve surlarının oluşum sürecini anlatmaya çalıştık. İkinci bölümde ise siyâsî konuları inceledik. Ahlat'ın ilk kurucularından itibaren İslâm öncesi tarihini muhtasar bir şekilde değerlendirdik. Tezimizin araştırma alanı olan İslâmî dönemde ise Ahlat'ta kurulan veya bir şekilde burasıyla ilgilenmiş olan devletleri ve hanedanları çağdaş kaynaklarda verilmiş bilgiler ışığında belirli başlıklar altında detaylı olarak irdeledik. İlk İslâm fetihleriyle bir Müslüman şehri olan Ahlat'ın Moğolların istila ettiği döneme kadar olan uzun tarihî serencamını belli bir kronolojik sıralamaya koyarak ele aldık. Tezimizin üçüncü ve son bölümünde ise, Ahlat'ın ilmi ve kültürel durumunun yanı sıra ekonomik ve mimarî yapılarını da anlatmaya çalıştık. Ortaçağ kaynaklarının sosyoekonomik meselelere doğrudan eğilmemelerinden dolayı bu başlıkta bilgi noksanlığı yaşadığımızı belirtmekte fayda vardır. Bu bölümde Ahlat'ın tarihsel süreç içerisinde geçirmiş olduğu toplumsal dönüşümleri ve Türk-İslâm şehri olma serüvenini anlattık. Ahlat'ın bir ilim ve kültür merkezi olmasının ardından, çağdaş kaynaklarda zikredilen, gerek Ahlatlı gerekse Ahlat'a gelmiş olan âlimlerin tespitini yaparak literatüre kazandırdık. Ekonomi başlığı altında ise şehrin bölge ticaretindeki etkisi ve sahip olduğu ürünlerin pazarlanması noktasındaki özelliklerini ortaya koyduk. Bu bölümün son başlığı olan

maddî kültür kısmında da Ahlatlı ustalar ve Ahlat'ta inşâ edilen abidevî yapıları listeledik ve Türk-İslâm kültüründeki önemlerine dikkat çekmeye çalıştık.

Tezimin zorlu yazma sürecinde birçok kişinin yardım ve fikirlerine başvurdum. Gerek maddî gerek manevî anlamda yaşadığım sıkıntıların giderilmesinde bu kişilerin desteği olmasa tezimi bitiremezdim. Bu noktada Yüksek Lisans tez danışmanım emekli öğretim üyesi İbrahim İSLAM'a, Doktora sürecinde dâhi fikirleriyle bana olan güveni ve desteğinden dolayı teşekkür ederim. Doktora çalışmalarımı yürüttüğüm Adıyaman Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK, Doç. Dr. Nevzat ARTUÇ, Dr. Öğr. Üyesi Selahaddin GÖK, Dr. Öğr. Üyesi Kevser TAŞDÖNER ve Öğr. Gör. Metin IŞIK hocalarıma bana gösterdikleri ilgi ve destekten dolayı teşekkür ederim. Üzerimde çok fazla emeği olan ve sorunlarımın çözümünde en büyük destekçim olan tarih bölüm başkanı Doç. Dr. Metin KOPAR'a sonsuz teşekkürlerimi belirtmek istiyorum. Tez konumun belirlenmesinde ve bu zorlu süreçte uzaktan da olsa fikirleri ve her konuda bana gösterdiği ufuk açıcı vizyonuyla üzerimde çok fazla hakkı olan hocam Prof. Dr. Mustafa ALİCAN'a, tez danışmanlığımı ilk günden bu yana her türlü yoruculuğuyla yürüten ve kaynak tedarikinde yaşadığım sorunlarda bana desteğini hiç esirgemeyen saygıdeğer Prof. Dr. Ünal TAŞKIN'a sonsuz şükranlarımı arz ederim. Ayrıca Arapça dil eğitimi için Kuveyt'te bulunduğum sırada, Kuveyt Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarına bana gösterdikleri ilgi ve Arapça kaynaklar konusundaki yardımlarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Doktora tez arkadaşım Mustafa Itri KÜÇÜKOĞLU'na gösterdiği dostluğu için teşekkür ediyorum. Ayrıca Kuveyt'teki arkadaşlarımdan Nemet MEMEDOV ve sevgili Doğan Mert DEMİR'e tezim üzerinde yaptığımız uzun konuşmalarda beni dinleme zahmetinde ve önerilerde bulundukları için teşekkür ederim.

Son olarak eğitim hayatım boyunca her türlü maddî ve manevî desteğini benden esirgemeyen aileme ve ağabeylerime ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıca ismini anamadığım daha birçok kişi ve arkadaşlarıma desteklerinden dolayı teşekkür ederim, var olsunlar.

Van, Temmuz 2021 Emin DALMİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE LİTERATÜRE KATKISI

Günümüzde Doğu Anadolu bölgesinde Bitlis ilinin bir ilçesi olan Ahlat, Van Gölü Havzası'nda gerek coğrafî konumu gerekse kültürel dokusu itibariyle geçmişten bu yana önemini korumaya devam etmektedir. Şehrin, özellikle ilk İslâm şehirlerinden biri ve Türklerin Anadolu'ya giriş kapısı olması yönüyle Türkiye'nin diğer şehirlerinden ayrılan özel bir yeri vardır. Dolayısıyla bu şehrin genel bir hikâyesinin ortaya konulması Türk-İslâm tarihi açısından önem arz etmektedir. Ermeniyye (Van Gölü Havzası) bölgesindeki diğer şehirler hakkında yapılacak Ortaçağ araştırmalarına çalışmamızın katkı sunması beklenmektedir. Ayrıca Türklerin Anadolu'yu yurt edinme sürecinin genel bir değerlendirmesini ihtiva etmesi ve bunu çağdaş kaynaklarla destekleyerek bu alanda araştırma yapacaklar için bir başvuru kaynağı olması temel hedeflerdendir.

"Ortaçağ'da Ahlat" başlıklı çalışmamızın Ortaçağ araştırmalarına sunacağı katkıları birkaç başlıkta şöyle özetleyebiliriz. Daha önce muhtelif çalışmalara konu olan Ahlat'ın özellikle kuruluşundan Ortaçağ'a kadar olan dönemi ile ilgili genel bir çalışma yapılmadığından, tezimizin bu manada literatüre önemli bir katkı sunması amaçlanmaktadır. Bu minvalde Ahlat'ın coğrafî konumu, siyasî coğrafyası ve Ortaçağ'da ulaştığı idarî sınırların tespiti yapılmıştır. İkinci olarak Ahlat'a hâkim olan Ortaçağ hanedanları ve şehrin idaresi detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Özellikle Ortaçağ İslâm kaynaklarında Ahlat'a dair verilen bilgiler bir araya getirilmiş, şehrin Ortaçağ'da kazandığı siyasî ve iktisadî ehemmiyeti ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şehirde artan refahın devamı olarak kültür ve medeniyet merkezine dönüşmesi ile birlikte gerek buraya ilim tahsil etmek için gelen gerekse de Ahlat'ta yetişen birçok âlim ilk defa tespit edilerek literatüre kazandırılmıştır. Bunlara ek olarak tezimizde diğer çalışmalardan farklı olarak Ahlat'ta hüküm süren hanedanların burada kestirdikleri sikkelerden bazıları tespit edilmiş ve bunların analizi yapılmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **ii**
ÖNSÖZ ..... **iii**
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE LİTERATÜRE KATKISI ..... **v**
İÇİNDEKİLER ..... **vi**
EKLER LİSTESİ ..... **xi**
KISALTMALAR ..... **xii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

AHLAT'IN KURULUŞ VE GELİŞİMİ

1.1. AHLAT'IN TARİHSEL COĞRAFYASI **11**
1.1.1. Ahlat'ın Coğrafî Konumu **12**
1.1.2. Ermeniyye Bölgesine Dâir **16**
1.1.3. Ahlat'ın Siyasal Coğrafyası **23**
1.2. AHLAT İSMİNE DAİR **30**
1.2.1. İsim ve Şehir **30**
1.2.2. Tarihsel Süreçte Ahlat İçin Kullanılan İsimler **31**
1.2.3. Ahlat İçin Kullanılan İsimlerin Tahlili **33**
1.2.4. Ahlat'ın İslâm Fethinden Sonra Kaynaklarda Kullanımı **36**
1.3. AHLAT ŞEHRİNİN KURULUŞU VE FİZİKSEL GELİŞİMİ **39**
1.3.1. Ahlat'ın Kuruluşu İle İlgili Rivayetler **39**
1.3.2. Şehrin Fiziksel Oluşumu **40**
1.3.3. Ahlat'ın Sur ve Kapıları **57**

İKİNCİ BÖLÜM

AHLAT'IN SİYASİ TARİHİ

2.1. İSLÂM ÖNCESİ DÖNEMDE AHLAT **64**
2.2. İSLÂMÎ DÖNEMDE AHLAT **70**
2.2.1. Ahlat'ın Fethi ve Erken İslâmî Dönemde Şehrin İdaresi **70**
2.2.2. Kaysîler **80**

2.2.2.1 Ahlat'ta Kaysî Hakimiyeti……..83

2.2.3. Kaysîler'e Hamdanîler'in Son Vermesi ve Ahlat'ta Hamdanîler 92

2.2.3.1. Seyfüddevle'den Sonra Hamdanîler ve Ahlat 95

2.2.4. Mervanîler'in Ahlat'a İlk Hakim Oldukları Dönem 96

2.2.4.1. Mervanîler Döneminde Ahlat ve Çevresi 100

2.2.4.2.Mervanî Emirliğinin Çöküşü ve Selçuklular'ın Ahlat'a Hâkim Olmaları…….104

2.2.5. Ahlat'ta Türk Hakimiyeti 107

2.2.5.1. Selçuklular 107

2.2.5.2.Selçuklular'ın Ermeniyye'de Hakimiyetleri ve Ahlat'ın Üs Olması……108

2.2.5.3. Malazgirt Savaşı ve Ahlat'ın Rolü 111

2.2.5.4. Ahlat'ta Selçuklu İdaresi ve Selçuklu Yönetimindeki Sorunların Bölgeye Yansıması 120

2.2.6. Sökmenlilerin-Ahlatşahların Ortaya Çıkışı 123

2.2.6.1. Ahlat'ın Siyasal Bir Merkez Haline Gelişi ve Sökmenliler 130

2.2.6.2. Ermen Şah Sökmen b. İbrahim Döneminde Ahlat…….……...……...133

2.2.6.3. Ermen Şah Sökmen b. İbrahim Sonrası Dönemde Sökmenliler…….…146

2.2.6.4. Sökmenli Emirliğinin Çöküşü…….....153

2.2.7. Eyyûbîlerin Ahlat'a Hâkim Olması Melik El-Evhad Dönemi 160

2.2.7.1. Melik el-Eşref Döneminde Ahlat ve Siyasi Merkez Olarak Durumu 166

2.2.7.2. Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı Muhasarası ve Ele Geçirmesi 180

2.2.7.3. Yassıçemen Savaşı ve Sonrası 190

2.2.8. Ahlat'ın Moğollar Tarafından İşgali 198

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AHLAT'IN SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK TARİHİ

3.1. TOPLUMSAL YAPI 202

3.1.1. İslâm Öncesi Dönemde Halk ve İdare 202

3.1.2. İslâmî Şehre Dönüşüm 208

3.1.3. Siyasal Bir Merkez Olarak Ahlat'ta Toplum 212

3.1.4. Şehrin Toplumsal Çözülüşü, Depremler ve Afetler 217

3.2. AHLAT'IN İLİM VE KÜLTÜR TARİHİ 220

3.2.1. Bilim ve Kültür **220**

3.2.2. Ahlatlı Âlim ve Mütefekkirler **230**

3.2.2.1. Ebû Salih Yahya b. Mübarek el-Mukrî el-Hılatî……...230

3.2.2.2. Kadı Ebû Muaz Hasan b. Ali b. Abdullah el-Hılatî……....230

3.2.2.3. Şeref b. Ebi'l-Mutahhar el-Ensarî el-Hılatî…….....231

3.2.2.4. Ebû Abdullah Muhammed b. El-Hasan b. Muhammed İbn Zerkân eş Şâfiî……...……..….231

3.2.2.5. Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abdu'l-mun'im b. Hubel et-Tabîb……..231

3.2.2.6. Ebû İshak İbrahim b. Ömer İbn Semaka el-İs'irdî……....232

3.2.2.7. Şeyh Ammar el-Bidlisî el-Ahlatî…….…….….232

3.2.2.8. İzzeddin Hubel el-Hılatî…….……...233

3.2.2.9. Yusuf İbnu Ahmed b. Ali b. Ahmed Ali b. Abdulmun'im b. Hubel, İzzeddin el-hılatî……..…….……...233

3.2.2.10.İshak b. Hibetullah b. Sadık b. Mahmud b. Salih el-Ercişî el-Hılatî…….…….....233

3.2.2.11. Ahmed b. İshak b. Hibetulah İbn Sadık b. Mahmud b. Salih Ebû Abbas b. Ebî el-Beşaîr el-Hılatî……..…….……..234

3.2.2.12. Ömer İbnu İshak b. Hibetullah b. Sıddık Mahmud b. Salih el-Hılatî.....234

3.2.2.13. Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Hılatî……..….235

3.2.2.14. Ebû Abdullah Muhammed b. İbad b. Melik Dâd (Davud) b. Hasan Dâd Allame İmam Sadruddin el-Hılatî……..……...235

3.2.2.15. Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Vanî el-Hılatî…….236

3.2.2.16. Ali b. Ömer b. Ebû Bekr el-Vanî el-Hilatî el-Mısrî es-Sufî Nuruddin Ebû Hasan……..……..236

3.2.2.17. Ali b. Davud b. Ali b. Ebû Bekr Fahrûddin Ebû Hasan el-Vekil el- Hılatî……..……..236

3.2.2.18. Ahmed b. Mevdûd b. Ebî Kasım Ebû Abbas el-Hilatî el-Mekkî….236

3.2.2.19. Es'ad b. Ammar b. Sa'd b. Ammar b. Ali Ebu'l-Me'âlî er-Rebîb el- Hılatî……..……..237

3.2.2.20. Ebû Hasan Muhammed b. Muhammed el-Haveranî el-Hılatî……237

3.2.2.21. İbrahim b. Muhammed el-Hılatî…….…...238

3.2.2.22. Ahmed b. Osman Siyavuş Takıyüddin Ebû Abbas el-Hılatî……....238

3.2.2.23. Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî el-Hılatî……..238

3.2.2.24. Muhammed b. Ali el-Hılatî…….……238

3.2.2.25. Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. Necib el-Mukrî ed-Dımaşkî el-Hılatî…….……....239

3.2.2.26. Kadı Burhaneddin-i Anevî……..……239

3.2.2.27. Sada b. Münca b. Sadaka es-Semarî el-Ahlatî…….……239

3.2.2.28. Ebû el-Mekarim Abdulhalık b. Ebî el-Meâlî b. Muhammed b. Abdulvahid el-Erranî……..……240

3.2.2.29. İbn Rakikâ Ebu's-Senâ Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. İbrahim b. Şuca' eş-Şeybanî el-Hanevî……..……...240

3.2.2.30. Necib b. Muhammed b. Yusuf el-Hılatî…….……240

3.2.2.31. Abdulaziz b. Abdulcabbar b. Ömer Fahrüddin el-Hılatî…….241

3.2.2.32. Ebû Abdullah Muhammed b. İbad b. Melik Dâd (Davud) b. Hasan Dâd Allame İmam Sadrûddin el-Hılatî……..……...241

3.2.2.33. Şeyh Şemseddin Muhammed b. Şeyh Ahmed b. Osman el-Hılatî...242

3.2.2.34. Ali b. Muhammed b. el-Hasan el-Hılatî……..……...242

3.2.2.35. Şeyh Alauddin Ali b. Hasan el-Hılatî……..……...242

3.2.2.36. İbrahim b. Abdullah el-Hılatî……..……...242

3.2.2.37. Hüseyin el-Hılatî el-Lazuredî……..……243

3.2.2.38. Ahlatlı Solomon……..……..244

3.2.3. Ahlatlı Ustalar ve Yaptıkları Eserler……...244

3.2.3.1. Hacı el-Hılâtî……..…….244

3.2.3.2. Mufaddal el-Hılatî…….....…….245

3.2.3.3. Hürremşah b. Mugis el-Hılatî……..…….245

3.2.3.4. Ahmet Nakkaş eş-Hılatî……..……...246

3.2.3.5. Ahlat'ta Çeşitli Mezarlıklarda Eserleri Bulunan Sanatkârlar……..247

3.3. EKONOMİK DURUM **248**

3.3.1. Tarım ve Hayvancılık **248**

3.3.2. Sanayi ve Yeraltı Kaynakları **253**

3.3.3. Ticaret **257**

3.3.4. Para ve Vergiler **261**

3.4. AHLAT'IN MADDİ KÜLTÜR MİRASI **267**

3.4.1. Yapılar **267**

3.4.2. Günümüze Kalan Eserler **276**

3.4.2.1. Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı……...276

3.4.2.2. Şeyh Necmeddin Hâbî (Havaî) Baba Kümbeti…….…..279

SONUÇ **281**

KAYNAKÇA **285**

EKLER **316**

ÖZGEÇMİŞ **335**

EKLER LİSTESİ

Ek 1: Ahlat'ın Yukarından Görünümü (Kaynak: Google Earth) 316
Ek 2: Ahlat Haritası 316
Ek 3: 1050 Yıllarında Bizans'ın Ermeniyye Doğu Sınırları 317
Ek 4: Van Gölü ve Çevresi 318
Ek 5: Van Gölü ve Çevresi'nin Basitleştirilmiş Topografya ve Lokasyon Haritası……...319
Ek 6: XII. Yüzyılda Ahlat ve Ahlatşahlar 320
Ek 7: Şah Ermen ve Bek Timur Dönemi Sökmenliler 321
Ek 8: Lynch'in Ahlat Kroki Çizimi 322
Ek 9: İ. Kafesoğlu'nun Ahlat Kroki Çizimi. 323
Ek 10: Şeyh Necmeddin Türbesi 324
Ek 11: Şeyh Necmeddin Türbe Kitâbesi. 325
Ek 12: Ahlat Anonim Kümbet. 326
Ek 13: Ahlat Anonim Kümbet. 326
Ek 14: Ahlat Mezar Taşları. 327
Ek 15: Ahlat Mezarlıkları ve Mezar Taşları. 327
Ek 16: Ahlat Mezarlıkları ve Mezar Taşları. 328
Ek 17: Küçük Hamam Kalıntıları. 328
Ek 18: Ahlat Küçük Hamam Projesi. 329
Ek 19: Çifte Hamam Kalıntısı. 329
Ek 20: Çifte Hamam Planı. 330
Ek 21: Bayındır Köprüsü. 331
Ek 22: Akıtlar. 331
Ek 23: Akıtlar. 332
Ek 24: Akıtlar. 332
Ek 25: Akıtların Planı. 333
Ek 26: Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı……...333
Ek 27: Ahlat Emir Bayındır Köprüsü……....334

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
s.	: Sayfa
C.	: Cilt
Ed.	: Editör
Der.	: Derleyen
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
DİA.	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Thk.	: Tahkik eden
Nşr.	: Neşreden
Y.Y.	: Basım yer yok
Trs.	: Tarihsiz

GİRİŞ

Ahlat aşağı yukarı iki bin yıllık uzun bir tarihe sahiptir. Uzun yüzyıllar boyunca ev sahipliği yaptığı çeşitli topluluklar sayesinde adeta bir kültür havzası özelliği kazanmıştır. Bunun için tezimizde temelde Ortaçağ'a ilişkin bir anlatı inşa edilmesi amaçlanmış olsa da, antik kaynaklardan, sonraki dönemlere ait Roma ve Bizans kaynaklarından; aynı zamanda eski İran tarihini anlatan kaynaklardan da yararlanılmıştır. Öte yandan asıl araştırma dönemimiz olan Ortaçağ'a ait İslâm kaynakları çalışmamızın ana eksenini oluşturacaktır. "Ortaçağ'da Ahlat" başlığını taşıyan tezimiz, şehrin kuruluşundan Moğol istilasına kadar olan süreci kapsayan dönemin genel çerçevesini çizmeyi hedeflemektedir. Ahlat'ın tarihî, kültürel ve maddî mirasına dair birtakım çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, şehrin köklerine temas eden genel bir çalışmaya ihtiyaç duyulduğundan "Ortaçağ'da Ahlat" başlığı altında şehrin kuruluşundan Ortaçağ'a (XIII. Yüzyıl'ın ikinci yarısı) kadar genel bir panoraması ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ahlat'ın Ortaçağ'daki İslâmî dönemini merkeze alan bu çalışmada alanın genişliğinden ötürü geniş bir literatür kullanılmıştır. İslâmî döneme ait olan başta Arapça ve Farsça kaynakların yanı sıra Süryani ve Ermeni kaynakları çalışmamız boyunca sıkça istifade ettiğimiz kaynaklar arasındaydı. Ayrıca İslâm öncesi döneme ait kaynakları da konunun bağlamını inşa etmek adına ihtiyaç görülen yerlerde kullandığımızı belirtmekte fayda vardır.

Çalışmamızda Ahlat'ın erken dönem tarihi hakkındaki bilgiler için İslâm öncesinde kaleme alınmış olan Ammianus Marcellinus,[1] Zosimos,[2] Evagrius[3] gibi müelliflerin eserlerine başvurduk. Kullandığımız diğer kaynaklar ise İslâmî dönem eserleri olmuştur. İslâm müelliflerinin eserlerini belirli bir kronolojiye uyarak zikretmek mümkündür. İlk olarak zikredilmesi gereken eser, çalışmamız açısından son derece önemli olan ve Ahlat'ın müstakil tarihini yazan Şeref b. Ebi'l-Mutahhar el-Ensarî el-Hılatî'nin *Tarih-i Hılat* isimli eseridir. Ancak söz konusu eser maalesef günümüze ulaşamadığından, eserlerinde Ahlat'tan bahseden İslâm kronikçilerinin *Tarih-i Hılat*'tan yaptıkları alıntılar ehemmiyet arz etmektedir. Ahlatşahlar döneminde yaşamış olan İbnü'l-Ezrak'ın *Tarih-i Meyyâfârikîn ve Âmid* adlı eseri de çokça yararlandığımız bir kaynaktır. Ahlatşahların siyâsî ve sosyal tarihi hakkında başka kaynaklarda olmayan kıymetli bilgiler vermektedir.

[1] Marcellinus, *Ammianus*, History, I, Edt. E. Capps, W. H. D. Rouse, Londra, 1935.
[2] Zosimos, *Historia Nova (New History)*, Green and Chaplin, London, 1814.
[3] Evagrius, *A History of the Church in Six Books*, From A.D. 431 to A.D. 394, Samuel Bagster and Sons, Londra, trs.

Eyyûbî devrinin önemli tarihçilerinden olan İmadeddin Ebû Abdullah Muhammed el-Kâtib el-İsfahanî'nin iki eserinden yararlandık. Bunlardan birincisi, 583-589 (1187-1194) yılları arasında Selahaddîn Eyyûbî'nin hayatını ve siyâsî faaliyetlerini anlattığı *el-Fethu'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî* isimli eseridir. İsfahanî'nin müracaat ettiğimiz bir diğer eseri ise, 1198-1199'da tamamladığı *el-Berku'ş-Şâmî*'dir. Resmî vesikalar ve mektuplar açısından zengin olan bu eserin üçüncü ve beşinci ciltleri günümüze ulaşmıştır. Selahaddin'in Ahlat seferleri ve Eyyûbîlerin Ahlat'taki hâkimiyetleri hakkında başka kaynaklarda olmayan bilgiler ihtiva etmektedir. Biz çalışmamızda Ramazan Şeşen tarafından hazırlanan beşinci ciltten yararlandık.

İbnü'l-Esir Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l-Kerem el-Cezerî'nin iki eserinden istifade ettik. Birincisi *el-Kamil fi't-Tarih* adlı genel İslâm tarihidir. Tezimiz boyunca sıkça yararlandığımız bu eserden diğer kaynakların verdiği bilgileri de mukayese ettik. İbnü'l-Esir'in ikinci eseri *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye (Târîhu'd-Devleti'l-Atâbekiyye fi'l-Mevsıl)*'dir. Bu eserde Eyyûbîler hakkında verdiği bilgilerden yararlandık. Müellifin Zengîlere olan bağlılığından dolayı Eyyûbîlere hasmane tutumları eserlerine yansısa da Eyyûbîler hakkında verdiği bilgiler önemlidir. 581 (1183) yılında Bağdat'ta doğan Sıbt İbnu'l-Cevzî'nin umumi bir İslâm tarihi niteliğinde olan *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*'ı Ahlatşahlar ve Eyyûbîler dönemi hakkında yararlandığımız önemli bir kaynaktır. Özellikle müellifin yararlandığı kaynakları ve kişileri sık sık belirtmesi eserinin değerini arttırmaktadır. 1334 yılında Kahire'de doğan Muhammed b. Abdurahim b. El-Furat'ın *Tarihu'l-Furat* isimli eseri, Memlûk dönemi tarihçisi olan el-Furat'ın Mısırlı tarihçilerden de yararlanmış ve eserinde bunu ifade etmiş olması dolayısıyla önemlidir. Bir diğer önemli eser de Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdullah el-Kalkaşendî'nin *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*'sıdır ki, bu eserden Ahlat'ın coğrafyası ve durumu hakkında verdiği bilgiler itibariyle yararlandık. Mısırlı tarihçi Makrizî'nin *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk* adlı Selçuklular, Zengîler ve Eyyûbîler hakkında kıymetli malumat veren eseri de burada zikredilmelidir. Mezkur eser Selçuklular ve Eyyûbîler'in Ahlat ve çevresindeki mücadeleleri hakkında istifade ettiğimiz önemli bir kaynaktır.

Ahmed b. Yahya el-Belâzurî'nin *Fütuhu'l-Buldan* eserinden, ilk dönem İslâm fetihleri hakkında verdiği bilgiler bağlamında istifade ettik. Belâzurî'nin bu eseri, kullanılan kaynaklar ve ilk dönem eserlerinden olması dolayıyla önem ihtiva eder. Muhammed b. el-Azimî'nin *Azimî Tarihi* isimli eserinin Ali Sevim tarafından yayına hazırlanan kısmından da yararlandık. İsmail b. Ömer b. Kesir Dımeşkî'nin *el-Bidaye ve'n-Nihaye* adlı genel tarih eseri başka

kroniklerde verilen bilgilerle mukayese edilerek kullanılmıştır. Ebû Zeyd Abdurrahman b. Haldun'un meşhur *Mukaddime* eserinin Süleyman Uludağ tarafından yapılan çevirisinden yararlandık. *Mukaddime*'nin geç Ortaçağ dönemi eseri olmasına rağmen Ahlat'ın iklimi ve coğrafyası hakkında verdiği bilgiler kıymetlidir. Ayrıca müellifin *el-İber* isimli eseri de müracaat ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Ahmed b. Mahmud'un *Selçukname* ve İbn Bibî'nin *Selçuknâme* eserleri de Türkiye Selçuklu Devleti tarihi ile ilgili olarak istifade ettiğimiz kaynaklardandır. Eser ayrıca Ahlat'ın Celaleddin Harezmşah tarafından muhasara edildiği sırada adı geçen hükümdarın Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad ile yaptığı mektuplaşmaları aktarması itibarıyla da değerlidir.

Coğrafya eserleri içerisinde, Ahlat'ı da ziyaret etmiş olan el-Mukaddesî'nin *Ahsenü't-tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* eseri birinci müracaat kaynağımız oldu. Ahmed b. Ebî Yakub el-Kâtib el-Yakubî'nin *Kitab el-Buldan*; İbn Havkal'ın *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik*; İbn Hurdazbih'in *Mesalik ve'l-Memalik*, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahrî'nin *el-Mesalik ve'l-Memalik* eserleri de coğrafya bağlamında müracaat ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Ayrıca Ebû Abdullah Yakut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Buldan*'ının da en çok yararlandığımız coğrafya eseri olduğunu belirtelim. Yakut'un ansiklopedik eseri olan *Mu'cem*'i de Ahlat'a bağlı beldelerin tespitini yapma imkânı sağlaması ve Ahlat'ın idarî sınırlarını belirleme hususunda son derece yardımcı bir kaynak oldu. el-Ömerî'nin *Mesalik el-Ebsar fî Memalik el-Emsar* isimli eseri de bu bağlamda zikredilmelidir.

Ahlat'ı 1046'da ziyaret etmiş olan İranlı seyyah Nasır-ı Hüsrev *Sefername* adlı seyahatnamesinde şehir hakkında ilk elden kıymetli bilgiler verilmektedir ve bu nedenle metin son derece önemlidir. Yazarın şehrin adı ve sosyolojisi hakkında birtakım fikirler ortaya atmış olması da dikkat çekicidir. Bir başka İranlı seyyah Zekeriyya Kazvinî'nin *Asaru'l-Bilad* eseri de, seyyahın Ahlat'ı ziyaret etmesi itibariyle değerlidir. XIII. yüzyılın sonlarında şehri görmüş ve burası hakkında fikirler beyan etmiştir. Bunların yanı sıra İbn Battuta, Evliya Çelebi ve Marco Polo da zikredilmelidir.

Diğer eser ve müellifleri ise İbn Rusteh,[4] İbn Hurdazbih,[5] Kudame İbn Cafer,[6] Bekrî,[7] Zekeriyya Mahmud Kazvinî,[8] İbn Havkal,[9] Makdisî (Mukaddesî),[10] İstahrî,[11] Anonim

[4] İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, thk. M. J. De Goeje, Leiden, 1982. IX. yüzyılda yaşamış olan İslâm dünyasının en önemli coğrafyalarından İbn Rüsteh'in biyografisi hakkında fazla bilgi yoktur. 290/903 yılında Hacca gitti ve Medine'yi ziyaret etti. Müellif, en meşhur eseri olan *el-A'lâku'n-Nefise* isimli eserini 300/912 yılında bitirdi. Bu eserin coğrafyaya dair yedinci kısmı günümüze kadar gelmiş, De Goeje tarafından yapılan Fransızca tercümesi 1955 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Bu kısımda gökyüzü ile yeryüzü hakkında bir mukaddimeden sonra ülkelerin ve şehirlerin tanıtımı yapılır. Ayrıca müellif yer kürenin gündelik hareketleri hakkında bilgi vererek,

Batlamyus'un güneşin hareket etmediğine dair teorilerine aykırı bilgiler verir. Bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 98-99.

[5] İbn Hurdadbih, Ebî el-Kasım Abdullah b. Abdullah, *el-Mesalik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. De Goeje, Leiden, 1889. İbn Hurdadbih, 820 yılı civarında doğdu, 912 yılında vefat etti. Bürokrasi ile uğraşan bir aileden gelen müellif İran'ın Cebel bölgesinde posta müdürlüğü yapmış, daha sonra Abbasî Halifesi Mutemid'in nedimleri arasına girmiştir. Mesudî kendisinden birçok konuda alıntılar yapmıştır. Yazarın en meşhur kitabı *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli coğrafya eseridir. Bu kitabı yazarken kendi topladığı bilgilerden başka Batlamyus'un eserinden, posta idaresinin defterlerinden ve Hilafet Sarayı'nın arşivinden de yararlanmıştır. Kitapta yolların haritalarından başka astronomik coğrafyaya, vilayetlerin vergilerine, seyahat haberlerine ve İslâmiyet'ten önceki İran tarihi dışında genel coğrafyaya dair birtakım bilgiler verir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya*, s. 97-98.

[6] Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018. 873 yılında Bağdat'ta doğdu ve 939 yılında vefat etti. Kudâme İbn Cafer, Arapça, edebiyat, şiir, mantık, felsefe ilimlerinin yanı sıra coğrafya konularında âlimdi. Meşhur coğrafya eseri olan *Kitabu'l-Harac*'ı vezir Ali b. İsa'ya takdim etti. Bu eserin ikinci kısmı günümüze ulaşmıştır. Eser önce devletin eyaletlerinin taksiminden bahsetmekte, ardından posta teşkilatını ele almakta ve her bölgenin vergi miktarını göstermektedir. Bunun yanı sıra İslâm dünyasına komşu devletler hakkında da bilgi vermektedir. Etraflı bir şekilde vergi teşkilatından ve idare hukukundan da bahsetmektedir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104-105.

[7] Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz el-Bekrî el-Endülüsî, *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâ'i'l-Bilâd ve'l-Mevâzı' (Mevâkı')*, I, Nşr. Mustafa es-Sekâ, Beyrut, trs. X. yüzyılın ilk yarısında doğdu. İdrisî ile beraber Müslüman Batı'nın iki büyük coğrafyacılarındandır. Aynı zamanda dil, din ilimleri, edebiyat, bitkiler üzerinde geniş bilgi sahibiydi. Bütün bu sahalarda eserler verdi. 487 veya 496/1094 veya 1103 yılında Kurtuba'da vefat etti. Öldüğünde büyük bir şöhrete ulaşmıştı. Nitekim Endülüs emirleri onun kitaplarını birbirlerine hediye gönderiyorlardı. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (*el-Mesalik ve'l-Memâlik*) adlı coğrafya eseri en önemli kitabıdır. Bu eserin bazı kısımları günümüze ulaşmış ancak henüz bu kısımların tamamı yayınlanmamıştır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 107-108.

[8] Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1960. Müslümanların Plinius'u olarak bilinen Zekeriyya el-Kâzvinî 600/1203 yılında Kazvin'de doğdu. Aslen Arap olan müellif Kazvin'de ilk eğitimini tamamladıktan sonra Şam'a gitti. Vasıt ve Hille'de kadılık yaptı. Moğollar zamanında müderrislik ve kadılık görevlerine devam etti. 682/1283 yılında Vasıt'ta öldü. Fıkıh, tarih ve coğrafya alanlarında âlimdi. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 168.

[9] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014. Nusaybin'de doğan İbn Havkal Bağdat'ta bir süreliğine çeşitli görevlerde bulunmuştu. Fatımîlerin hizmetinde de bulunan müellif hem tacir hem de coğrafyacıydı. 340/950 yılında coğrafyacı İstahrî ile görüşmüş ve onun tavsiyesi üzerine Suretu'l-Arz eserini tamamlamıştır. Bu eser Arap coğrafya edebiyatının zirvesini temsil ettiğinden çok önemlidir. Bizim de çalışmamız sırasında pek çok konuda yararlandığımız bir başvuru eseridir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 101-102.

[10] Makdîsî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekasim*, thk. M. E. de Goeje, Leiden, 1906. Makdisî veya Mukaddesi olarak bilinen bu büyük İslâm coğrafyacısı 10. yüzyılda yaşamıştır. 336/947 yıllarında Kudüs'te doğdu. Şehrin tanınmış ailelerinden birine mensup olan Makdisî iyi bir eğitim aldı. 378/988 yılı civarında *Ahsenü't-tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* adlı ünlü coğrafya eserini tamamladı. Eserini yüksek bir edebiyat birikimiyle yazdığı ve dil, hadis ve kelam konularında sağlam bir tahsil aldığı anlaşılmaktadır. Eserinde nehirler, denizler, yerleşim yerlerinin yanı sıra iklimler hakkında bilgiler vermektedir. Devrinin tanık olduğu bazı sosyal ve ekonomik kayıtlarını da ihtiva eden eseri İslâm dünyasının en önemli başvuru kaynaklarındandır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 102-103.

[11] İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, 1961. X. asır İslâm coğrafyacılarından İstahrî'nin yaşamı hakkında pek fazla malumata sahip değiliz. Müellif çeşitli coğrafî seyahatler yaptı. Atlas Okyanusu kıyılarına kadar ulaştı. *Suretu'l-Arz veya Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli meşhur coğrafya kitabını telif etti. Eserde her kıtanın renkli haritaları bulunur. İslâm dünyasından ve ona komşu ülkeler hakkında bilgiler verir. Ayrıca ülkeler, yollar, şehirler, karalar ve denizler hakkında tanıtıcı bilgiler verir. Kitabın düzenlenmesinde haritalara tamamen riayet edildiği görülmektedir. Her bölge için sırasıyla şehirlerden, nehirlerden, dağlardan, yollardan ve sosyal durumdan bahsedilmiştir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 101.

Hudûdu'l-Âlem,[12] İdrisî,[13] Yakut el-Hamevî,[14] Ebu'l-Fidâ,[15] İbn Said el-Mağribî,[16] el-Bağdadî,[17] Hamdullah Müstevfî[18] şeklinde listelemek mümkündür.

[12] Anonim, *Hudûdü'l-Alem*, haz. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008. X. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan bu eserin müellifi bilinmemektedir. Farsça kaleme alınan eser Arapça dahil olmak üzere pek çok muhtelif dillere tercüme edilmiştir. Eser bir mukaddimenin ardından sırasıyla ovalardan, denizlerden, adalardan, dağlardan, ırmaklardan ve göllerden bahsetmekte ve bilgi vermektedir. Ayrıca ülkeler hakkında genel bir bilgi de vermektedir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 105.

[13] İdrisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdillah b. İdris eş-Şerif es-Sebtî es-Sıkıllî, *Nüzhetü'l-Müştâk fi'htirâkı'l-Âfâk*, (I-II), Kahire, 2002. 493/1100 yılında doğan İdrisî 560/1165 yılında Palermo'da vefat etti. Endülüs coğrafyacılarından olan müellif ilk eğitimini Kurtuba'da tamamladı. Coğrafya ve botanik sahasında İslâm dünyasının yetiştirdiği büyük âlimlerdendir. Eğitimini tamamladıktan sonra coğrafî incelemelerde bulunmak için bir takım seyahatlere çıkmıştır. II. Roger döneminde yaşamış ve kendisinden fazla ilgi görmüştür. Roger aralarında İdrisî'nin de bulunduğu coğrafyacılara gümüş bir yer küresi yaptırdı. Bu heyete başkanlık eden İdrisî'nin öncülüğündeki yer haritasında zikredilen yerleri anlatan bir coğrafya kitabı yazdılar. *Kitab-ı Ruger* veya *Kitabû Nüzhet el-Müştak fî İhtirâk el-Afâk* isimli bu eser Arapça yazılmıştır. Bir girişten sonra iklimlere göre batıdan doğuya doğru dünya ülkelerinden sırasıyla bahseder. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 108-109.

[14] Yakut el-Hamevî, el-İmam Şahabeddin Ebî er-Rumî el-Bağdadî, *Mu'cemü'l-Buldan*, I-V, Beyrut, 1977. 575/1179 yılında dünyaya geldi. Türk olduğu sanılmaktadır. Çocukluğunun ilk yıllarında esir edilip Bağdat'a getirildi. Burada kendisini satın alan tüccar tarafından iyi bir eğitime tabi tutuldu. Kitapçıda bir süre istinsah işi yaptı ve kitapçılık işleriyle de uğraştı. Şam'dan Mısır'a ve Halep'ten Musul'a kadar uzun ilim seyahatlerine çıktı. Bu yerlerde kaleme alacağı eserleri için kütüphanelerde bilgi topladı. 1224 yılında meşhur eseri *Mu'cemü'l-Buldan* eserini tamamladı. Yakut büyük bir âlimdi. Tarih, coğrafya ve edebiyata dair önemli eserler kaleme aldı. *Mu'cemü'l-Buldan* eseri çalışmamızda sıkça başvurduğumuz önemli bir eserdir. Müellif bu eserini alfabetik sıralamayı esas alarak kaleme almış, yerleşim yerleri ve iklimler hakkında tanıtıcı bilgiler vermiştir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 135-136.

[15] Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017. Eyyûbî hanedanının Hama melikliğini sürdüren koluna mensup Ebü'l-Fida devrinin en büyük âlimlerindedir. 672/1273 yılında Dımaşk'ta doğdu. İlim tahsilini yaptığı sırada birçok askeri sefere de katılmıştı. Haçlılarla yapılan bazı seferlere iştirak etti. 712/1312 yılında Hama şehrine bir süreliğine emirlik yaptı. Coğrafya kitabında ülkeler, şehirler, denizler ve göller hakkında tanıtıcı bilgiler vermektedir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 178-179.

[16] İbn Said el-Mağribî, *Kitabu'l-Coğrafya*, thk. İsmail el-Arabî, Beyrut, 1970. 610/1213 yılında Granada'da Ammar b. Yasir sülalesinden gelen bir ailede doğdu. İbn Said gençliğini ve tahsil yıllarını İşbiliyye'de (Sevilla) tamamladıktan sonra Hac farizası için 638/1241 yılında babasıyla birlikte doğuya gitti. Kahire, İskenderiye, Musul, Bağdat ve Basra gibi pek çok şehirde bulundu. 685/1286 yılında Tunus'ta vefat etti. İbn Said, şair, edip, coğrafyacı ve tarihçi bir kişiliğe sahipti. Bizim de çalışmamamızda yararlandığımız eseri olan *Kitabu'l-Coğrafya* kitabı Endülüs, Kuzey Afrika, Anadolu ve Avrupa coğrafyası hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 173-174.

[17] El-Bağdadî, Safıyûddin Abdulmû'min İbn Abdulhak, *Merâsidü'l-Ittılâ' 'Alâ (fi) Esmâ'i'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut, 1953. Kaynaklarda hayatı hakkında yeterli miktarda bilgi bulunmamaktadır. Müellifin tezimizde yararlandığımız bu eseri, ansiklopedik olarak düzenlenmiş bir coğrafya sözlüğü olup, özellikle İslâm ülkelerinin coğrafyasından bahseder. Mekân adları ve bu yerler hakkında verilen bilgilerin yanı sıra Ortaçağ Türk tarihi hakkında kıymetli bilgiler de ihtiva eder. Bkz. H. İbrahim Gök, "XIII ve XIV. yüzyıla Ait Bir Coğrafya Sözlüğü: Merâsidü'l-Ittılâ' ve Anadolu'ya Dair Kayıtları", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2014, s. 123-160.

[18] Kazvinî, Hamdullah Ebû Bekr b. Muhammed Nasır Müstevî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran, 1958.

Yararlandığımız diğer kaynaklar; Belâzurî,[20] el-Vâkıdî,[21] Halife b. Hayyât,[22] Taberî,[23] Yahya b. Said el-Antakî,[24] Üsâme İbn Münkız,[25] İbnü'l-Kalânisi,[26] İbnü'l-Cevzî,[27] Azîmî,[28] Ali b.

[20] Belâzurî, *Fütuhu'l Buldan Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013. 9. yüzyılın başlarında doğmuş olan en büyük İslâm tarihçilerindendir. Farsçadan Arapçaya tercüme yapabilen mütercimlerdendir. Bu yüzden aslen İranlı olması ihtimal dâhilindedir. Belâzurî ilim tahsilinin bir kısmını Dımaşk ve Humus'ta tamamlamıştır. Genellikle geçimini yazdıklarıyla sağlayan biriydi. Hicaz, Şam ve İran'a seyahatler yaparak tarih konusundaki bilgilerini arttırdı. Olayların meydana geldiği yerleri dolaştı. Belazurî'nin bize bıraktığı her bakımdan güvenilir, tenkidî değeri yüksek iki tarih kitabı vardır. Bunlar *Fütûhu'l-Büldân* ile *Ensâbü'l-Eşrâf* isimli eserlerdir. *Fütûhu'l-Büldân* bizim de sıkça yararlandığımız eseridir. Bu eserin konuları Hz. Peygamber (s.a.v)'in Hayber şehrini fethi ile başlar. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 48-49.

[21] Vakıdî, Ebî Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Vakıdî, *Fütûhu'ş-Şam*, I-II, thk. Abdullatif Abdurrahman, Beyrut 1997. Medine tarih ekolünün son büyük temsilcilerindendir. Uzun süre Bağdat'ta ikamet ederek burada bir takım görevlerde bulundu. Hicri II. yüzyılda Medine'de doğmuş olan Vakıdî 207/823 yılında Bağdat'ta vefat etti. Vakıdî büyük bir tarihçi olmasına rağmen bazı hadisçiler verdiği bilgilerin itimada şayan olmadığını söyler. Müellif ilk İslâm fetihlerinin yayılma gösterdiği tarihleri detaylı bir şekilde anlatır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 28-29.

[22] Halife İbn Hayât, *Tarih-i Halife İbn Hayat*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad, 1985. 170/786 yılı civarında Basra'da doğdu. İlimle uğraşan bir aileden gelir. Çeşitli âlimlerden hadis ve tarih dersleri okudu. 240/854 yılında ölmüştür. Halife b. Hayyat'ın eserlerinde istifade ettiği kişilerin sayısı 103'e dayanır. Tabakatının başında faydalandığı kaynakların listesini vermekle yetinir. Tarihini yıllara göre tertip etmiştir. Başta Taberî olmak üzere sonraki büyük tarihçiler ondan faydalanmışlardır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 44-45.

[23] Taberî, Ebî Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarih-i et-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, trs. 225/840 yılında Taberistan bölgesinin Âmil şehrinde doğdu. İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük âlim ve tarihçilerdendir. Zeki bir kişiliğe sahip olan Taberî, Tahran yanındaki Rey şehrinde çeşitli âlimlerden tefsir, hadis, fıkıh ve Arapça dersler okudu. Tefsir, hadis, fıkıh ve tarih alanlarında "imam"dı. Taberî gerçek manada kendini tamamen ilme adamıştı. Olgunluk çağında ilim tahsil ettiği pek çok alanda kitaplar telif etti. Taberî'nin bazı kitapları zamanımıza ulaşabilmiştir. Onun tarihi de çalışmamızda yararlandığımız önemli eserlerindendir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 52-53.

[24] El-Antakî, Yahya b. Said Yahya, *Tarih-i Antakî*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Trablus, 1990. 370/980 tarihinden önce Kahire'de doğdu. İlk yıllarını Mısır'da geçirdikten sonra 1014 yılında Bizans hâkimiyetindeki Antakya'ya yerleşerek ileri yaşlarında burada vefat etti. Antakî, Said b. Bıtrîk'in yöntemini takip etmiş, eserini yıllara göre değil tahta çıkış sırasıyla önce Abbasî, sonra Fatımî halifelerine ve ülkelere göre düzenlemiştir. Ayrıca Mısır, Suriye ve Bizans imparatorluğundaki olaylar hakkında bilgiler vermiştir. Bkz. Şeşen, "Antakî", *TDVİA*, İstanbul, 1991, III, s. 228.

[25] Üsâme İbn Munkız, *Kitabû'l-İ'tibar*, thk, Harwig Derenbourg, Paris, 1886. Üsame İbn Münkız, Haçlı Seferleri sırasında Şeyzer'de emirlik yapan İbn Munkız hanedana mensup edip, şair ve tarihçi bir kişiliğe sahiptir. 488/1095 yılında Şeyzer'de doğdu. İyi bir eğitim aldı ve hanedanın veliahtlığına getirilmek için yetiştirildi. Ancak aile içinde yaşanan birtakım sorunlar üzerine azledildi. Bunun üzerine Dımaşk'a giderek orada atabeylerin hizmetinde bulundu. Haçlılarla yapılan müzakereler ve sulh görüşmelerine katılmakla birlikte, maceraperest bir kişiliği de vardı. Eyyûbî Sultanı Selahaddin Eyyûbî ile de arası iyi olan Üsame İbn Münkız sultandan pek çok ihsan gördü. 584/1188 yılında Dımaşk'ta öldü. Tarihle ilgili eserleri arasında en ünlüsü otobiyografisi, aynı zamanda edebi neşrin en güzel örneklerinden biri olan *Kitabu'l-İ'tibâr*'dır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 119-120.

[26] İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl-u Tarih-i Dımaşk*, Thk, H. F. Ahmedroz, Leiden, 1908. 465/1073 yılında Dımaşk'ta doğdu. Dil, dinî ilimler, edebiyat alanlarında ilim tahsil etti. Dımaşk'ta Divanu'r-Resaîl dairesinde münşi (kâtip) olarak görev yaptı. 540/1145 yılında şehrin reisi (halkın temsilcisi) görevinde uzun yıllar bulundu. Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî'nin tarihine zeyl olarak bir *Dımaşk Tarihi* (*Tarih-i Dımaşk*) eserini yazmıştır. Günümüze kadar ulaşan bu eser İhşidîlerin son zamanlarından başlayarak, Nureddin'in Dımaşk'ı ele geçirmesinden sonraki

Zafer el-Ezdî,[29] Nasır-ı Hüsrev,[30] İbnü'l-Esir,[31] Sıbt İbnü'l-Cevzî,[32] İbnü'l-Adîm,[33] Ebü'l-Fidâ,[34] Süryani Mihail,[35] Gregory Abû'l-Farac,[36] Ebû Şâme,[37] İbnü'l-Ezrak,[38] İzzeddin İbn

---

birkaç yıla kadar olan süreyi anlatır. Selçuklular, Börüler devrindeki Dımaşk ve Şam tarihi için ana kaynaklardan biridir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 113.

[27] İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülükî ve'l-Ümem*, (I-XIX), thk. Muhammed Abdulkadir A'ta, Mustafa Abdulkadir A'ta, Beyrut, 1995. 510/1116 yılında zengin bir ailenin çocuğu olarak Bağdat'ta dünyaya geldi. Eğitimin ilk yıllarında iyi hocalardan dersler aldıktan sonra ilmî seyahatlere çıktı. Bağdat'a döndükten sonra kitap yazmak ve ders vermekle meşgul oldu. 597/1200 yılında Bağdat'ta öldü. Hayatının büyük bir kısmı kitap istinsah etmek ve eser yazmakla geçti. Kitaplarının sayısı 300'den fazladır. Tarih ve biyografi sahasındaki kitaplarının en önemlisi *el-Muntazam fî Tarihü'l*-Ümem isimli eseridir. Çalışmamızda yararlandığımız bu eser, X.-XII. yüzyıl olayları hakkında birinci elden bilgiler vermesi bakımından kıymetlidir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 122-123.

[28] Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler)*, 2. Baskı, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2006. Halep'in önde gelen ailelerinden birine mensuptu. 483/1090 yılında doğdu. Çocukların eğitim almaları için uğraştı. Dımaşk atabeylerine ve Artuk beylerine medhiyeler yazdı. Tarih ilmine ilgiliydi. *El-Azîmî Tarihi* diye bilinen muhtasar İslâm tarihi eseri 538/1043 yılı olaylarını anlatarak biter. Kitap çok muhtasar olmasına rağmen XI. yüzyılın sonları ile XII. yüzyılın ilk yarısındaki Halep ve civarının tarihi bakımından önemlidir. Ali Sevim tarafından Selçuklular ile ilgili olan kısmı dilimize kazandırılmıştır. Biz de çalışmamızda bu kısımdan yararlandık. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 113-114.

[29] El-Ezdî, Ali b. Zafer, *Hamdanîler Diyar-ı Bekr, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş Bir İslâm Emirliği, (Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdaniyye)*, thk. Temime Ravvaf, trc. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul, 2011.

[30] Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdulvehap Tarzi, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1967. 394/1003 yılında Belh'te dünyaya geldi. Genç yaşlarında iyi bir tahsil gördü. 1045 yılında hayatında büyük bir dönüşüm yaşadı. Dünya nimetlerinden yüz çevirerek Mekke'ye Hacca gitmeye karar verdi. 439/1050 yılında Fatımî halifesinin ülkesi olan bolluk ve bereket merkezi Mısır'a gitti. Bir süre burada halifenin hizmetinde kalarak İsmailiyye mezhebine girdi ve bu mezhep için çalışmalara başladı. Edebî ve felsefî eserleri yanında dolaştığı yerlerde gördüklerini anlatan *Sefer-nâme* isimli eserini yazdı. Bu eserde Basra, Mekke, Kahire'deki eserler, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'daki bazı şehirlerle tarihî olaylar hakkında değerli bilgiler verir. Tezimiz için de son derece kıymetli olan bu eserinde Ahlat'ı ziyaret ettiği sırada yaşadıklarını ve tecrübelerini aktarmıştır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 106.

[31] İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, (I-XII), çev. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991. 555/1160 yılında Cizre'de dünyaya gelen İbnü'l-Esir, seçkin bir aileye mensuptu. İslâm dünyasının çeşitli ilmî merkezlerinde ilim tahsil etmiş, dil, hadis, edebiyat ve tarih alanlarında çalışmalar yapmıştır. Müellifin İslâm tarihçiliğinde önemli bir yeri olan *el-Kamil fi't-Tarih* isimli eseri bizim de çalışmamızda faydalandığımız eseridir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 137-138.

[32] Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman fî Tarihu'l*-A'yan, (I-XXIII), thk. Muhammed Barakat, Kâmil el-Hazzût, Ammar Riâvî, Beyrut, 2013. 581/1185 yılında Bağdat'ta doğdu. İlk eğitimini dedesinden aldıktan sonra Dımaşk'a gelip buradaki âlimlerden ilim tahsil etti. Haçlılara karşı mücadelenin öncülerindendi. Tarih, fıkıh, vaz ve nasihat sahalarında eserler ortaya koydu. Müellifin meşhur kitabı, 654/1256 yılına kadarki olaylardan bahseden *Mir'atu'z-Zaman fî Vefeyat el-Fuzalâ ve'l-Ayân* adlı büyük İslâm tarihi eseridir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 144-145.

[33] İbnu'l-Adim, es-Sahib Kemaleddin Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, *Buğyetu't-Taleb fî Tarih-i Haleb*, thk. Halil Mansur, Beyrut, 1996. 588/1193 yılında Halep'te Benû Cerâde denilen ilim ehli bir ailenin çocuğu olarak doğdu. İlk eğitimini Halep'te aldıktan sonra Dımaşk'a geçti. Halep'te muhtelif medreselerde dersler okuttu. Türkiye Selçukluları'na Konya'ya, Eyyûbî sultanına Kahire'ye elçi olarak gönderildi. İbnü'l-Adim fıkıh, hadis, tarih ve bürokrasi sahalarında zamanının ileri gelen kişilerindendi. Müellif Halep tarihiyle ömrü boyunca ilgilenmiş, bu minvalde meşhur eseri olan *Buğyetu't-Taleb fî Tarih-i Haleb* isimli kitabını telif etmiştir. Selçuklu ve Anadolu tarihi hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 146-147.

[34] Ebu'l-Fidâ, el-Melik Müeyyed İmadeddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyûbî, *Tarih-i Ebü'l-Fidâ Muhtasar fî Ahbarü'l-Beşer*, (I-II), thk. Mahmud Deyyûb, Beyrut, 1997.

Şeddad,[39] Urfalı Mateos ve Papaz Grigor,[40] Baybars el-Mansurî,[41] Ermeni Smbat,[42] Genceli Kiragos,[43] İbnü'l-Verdî,[45] İbn Ebî Usaybia,[46] Zehebî,[47] es-Safedî,[48] İbn Tağriberdî,[49] İbn

---

[35] Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vakayinamesi (II. Kısım, 1042-1195)*, çev. Hrant D. Andresyan, İstanbul, 1944. 1126 yılında Malatya'da doğdu. 1166 yılında ise Süryani Kilisesi patriği oldu. 1199 yılında öldü. Müellif Süryani Kilisesi tarihi etrafında genel bir dünya tarihi yazmıştır. Süryanice olan bu eser 1195 yılına kadar olan olayları anlatır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 129.

[36] Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habraeus), *Abu'l-Ferec Tarihi*, (I-II), çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987. 523/1226 yılında Malatya'da doğdu. Babası Yahudi bir tabip idi. Oğluna iyi bir tahsil aldırdı ve Arapça, Süryanice ve İbranice dillerini öğrenmesini sağladı. Sonra İlahiyat ve Felsefe ilimlerini öğrenmesini teşvik etti. Moğolların gelmesi üzerine çıkan karışıklıkta el-İbrî ailesiyle Antakya'ya gitti. 685/1286 yılında vefat eden el-İbrî Süryanilerin son büyük müelliflerinden ve büyük tarihçilerindendi. Süryanice olarak *Tarihu'd-Düveli'l-Kebir* isimli genel bir tarih yazmıştır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 153-154.

[37] Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fî Ahbar ed-Devleteyn en-Nuriyye ve s-Salâhiyye*, III, thk. İbrahim en-Niybek, Beyrut, 1997. 599/1203 yılında Dımaşk'ta doğdu. İlk öğrenimini burada tamamladıktan sonra Kahire'ye gidip orada ilim tahsil etti. Hayatının neredeyse tamamına yakınını Dımaşk'ta geçirdi. Burada muhtelif medreselerde müderrislik yaptı. Kur'ân ilimleri, fıkıh ve tarih sahalarında âlimdi. Tarih sahasındaki eserlerinden en meşhuru Zengîler ve Eyyûbîlerden bahseden *er-Ravzateyn fî Ahbar el-Devleteyn* eseridir. Kitap 597/1201 yılına kadar gelen bir Zengîler ve Eyyûbîler devletleri siyâsî tarihidir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 147-148.

[38] İbnü'l-Ezrak, *Tarih-i Meyyafarikîn ve Amid*, thk. Kerim Faruk el-Holi, Yusuf Baluken, Nûbıhar Yayıncılık, İstanbul, 2014; İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarkîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1993; İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul, 1975. 510/1116 yılında Meyyâfârikîn'de dünyaya gelen İbnü'l-Ezrak ilk eğitimini Diyar-ı Bekr bölgesinde aldıktan sonra Bağdat'a giderek orada bir süre kaldı. Artuklular döneminde çeşitli devlet hizmetlerinde bulunarak farklı şehirleri ziyaret etme imkânı buldu. Müellifin bu eseri çalışmamızın en temel kaynakları arasında yer almaktadır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 118-119.

[39] İbn Şeddad, İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'laku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire*, (I-III), thk. Yahya Zekeriya Abbare, Dımaşk, 1991. 613/1217 yılında Halep'te dünyaya gelen İbn Şeddad, Eyyûbî ve Memlük döneminin önemli ilim adamı ve bürokratlarındandır. Eyyûbî meliklerinden el-Melik en-Nasır'ın vergi memurluğunu yaparak Harran bölgesinin vergi denetmenliğini yaptı. Moğollarla yapılan müzakerelerde görev aldı ve bölgeyi gezdi. İbn Şeddad'ın eseri el-Cezire coğrafyasına dair en mühim eserlerden biridir. Çalışmamız sırasında en fazla müracaat ettiğimiz kaynak eserler arasındadır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 152.

[40] *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 3. Baskı, çev. Hrant D. Andresyan, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

[41] Devadârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek, *Kenzü'd-Dürer ve Cami'u'l-Gurer*, I, thk. Bernd Radtke, Kahire, 1982. 645/1247 yılında doğan Baybars el-Mansurî, Memlük sultanı Kalavun'un emirlerinden biri oldu. Asker olarak yetişen müellif, Sultan Kalavun ile askerî seferlere katıldı. Kumandanlık ve Devâdârlık görevlerinde bulundu. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 176.

[42] Smbat Sparapet, *Chronicle*, İng. Çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2005.

[43] Gandjaketsi, Kiragos, *History of Armenians*, İng. Çev. Robert Bedrosian, New York, 1986.

[45] İbnü'l-Verdî, Zeynüddin Ömer b. Muzaffer eş-Şehir, *Tarih-i İbnu'l-Verdî*, (I-II), Beyrut, 1996. 689/1290 yılında doğan İbnü'l-Verdî, şair, edip, fakih, filolog ve tarihçiydi. Kendi şehri olan Maarrat en-Numan ve Halep, Hama ile Dımaşk'ta çeşitli hocalardan dersler okudu. Menbic ve Halep'te kadılık yaptı ve dersler verdi. Tarih sahasında Ebü'l-Fida tarihine zeyl olarak kaleme aldığı *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer* isimli eseri meşhurdur. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 191.

[46] İbn Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etıbbâ'*, I, thk Nızar Rıza, Beyrut, 1965. 595/1198 yılında Kahire'de doğdu. Türk olduğu sanılmaktadır. İbn Ebî Usaybia babasının mevkii dolayısıyla zamanın ünlü tabiplerinden dersler okudu. Bir müddet Kahire'deki es-Salahî hastanesinde göz tabipliği yaptı. Bundan sonra

Miskeveyh, İmameddin Kâtib el-İsfahanî,[51] Ali el-Hamevî,[52] İbn Hallikan,[54] ed-Devâdârî,[55] İbn Hacer el-Askalanî,[56] Reşidüddîn Fazlullah,[57] el-Makrizî,[60] el-Hüseynî,[61] Şeref Han[62] şeklinde zikredilebilir.

---

genellikle Şam'daki Eyyûbî meliklerinin hizmetinde, sonra da Memlük emirlerinin hizmetinde çalıştı. Ünlü bir tabip, geniş kültür sahibi bir araştırmacıydı. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 148.

[47] Ez-Zehebî, Hafız Muhammed İbn Ahmed, *Tarihi'l-İslâm ve Vefayâtu'l-A'lâm*, (I-XV), thk. Maruf Beşşâr A. Marûf, Beyrut, 1999. 673/1273 yılında Dımaşk'ta doğdu. Aslen Meyyâfârikîn'dendir ve Türk asıllı olduğu sanılmaktadır. İlk eğitimini Dımaşk'ta aldıktan sonra Ba'alebek, Humus, Hama, Trablus, Maarrat en-Numan, Busra, Nablus, Remle, Kudüs ve Tebük şehirlerini dolaştı. Kahire ve İskenderiye'de çeşitli âlimlerden dersler okudu. Zehebî, tarih ve hadis ilimlerinde İslâm tarihinde yetişen en ünlü âlimlerdendir. Bilhassa tarih ve biyografi sahalarında çok sayıda eser kaleme almıştır. Eserlerinin sayısı 235 civarındadır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 185-186.

[48] 696/1297 yılında Safed şehrinde doğdu. Babası İzzeddin Aybek'in memlüklarındandı. Safed şehrinde çeşitli âlimlerden okudu. Babasının imkânı yerinde olmasına rağmen eğitimi ile gerekli ilgiyi göstermedi. Güzel yazı yazar, resim yapardı. İyi edebiyat öğrenerek kendini yetiştirmişti. Dımaşk'a giderek burada devrin büyük âlimlerinden dersler aldı. Safedî hat ve inşâ sanatları, Arapça, edebiyat ve tarih sahalarında ün kazanmış biriydi. Divanı vardır. Ömrü yazmakla geçmiştir. Kendi ifadesine göre eliyle 500 cilt civarında eser yazmıştır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 192-193.

[49] İbn Tağribirdî, Cemaleddin Ebü'l-Mehasin Yusuf el-Atabekî, *Nücûm-u Zahire fî Ahbar-ı Mulûk-u Mısır ve'l-Kahire*, thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, Fehim Muhammed Şeltut, (I-XVI), yy, 1963. Kahire'de 812-813/1409-1410 yıllarında doğdu. Berkuk tarafından alınarak memluk olarak yetiştirildi. Devrin büyük âlimlerinden olan İbn Hacer, el-Aynî, Makrizî, İbn Arabşah, İbn Zahire gibi kişilerden dersler okudu. Makrizî'nin etkisiyle tarih ilmine yöneldi. Müzik, Türkçe ve Farsça öğrendi. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 219-220.

[51] İmâdeddin el-İsfahanî, *el-Berku'ş-Şâmî*, V, Neşr. Ramazan Şeşen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979. 519/1125 yılında İsfahan'da doğdu. Ailesi ilim ve devlet idaresinde mahir kişiler yetiştirdi. İlk eğitimini İsfahan ve çevre yerlerde aldıktan sonra Bağdat'a geldi. Nizamiye medresesinde ünlü hocalardan dersler okudu. Tekrar İsfahan'a dönerek buradaki âlimlerden dersler aldı. Yazacağı eserleri için kaynak toplamaya başladı. 570/1175 yılında Selahaddin'in Şam'a gelmesi üzerine onun hizmetine girdi. Sır kâtibi oldu ve ölünceye kadar Eyyûbî sarayında çalışmaya devam etti. İmâdeddin büyük bir âlim, edip ve bürokrattı. Hayatı boyunca ilmî faaliyetlerini idarî işlerle birlikte yürüttü. Edebiyat ve tarih sahalarında büyük kitaplar yazdı. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 123-124.

[52] İbn Nazif, Ebu'l-Fadaîl Muhammed b. Ali b. Nazif el-Hamevî, *Tarih-i Mansûrî*, thk. Ebu'l-'Ayd Dudû, Dımaşk, 1981. Doğum tarihi ve hayatının ilk dönemleri hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Eyyûbîlerden Caber Kalesi sahibi Melik el-Hafız'ın kâtibiydi. İbn Nazif *el-Keşf ve'l-Beyan fî Havadis ez-Zaman* adında büyük bir tarih kitabı yazdı. Bu eser zamanımıza ulaşamamıştır. Bir diğer önemli eseri bize kadar ulaşan *el-Keşf ve'l-Beyan*'ın muhtasarı ve Hama sahibi Melik el-Mansur adına yazdığı *et-Tarih el-Mansurî* adlı İslâm tarihidir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 140-141.

[54] İbn Hallikan, Ebî Abbas Şemseddin Ahmed Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefâyatû'l-A'yan ve Enbaû Ebnaî ez-Zaman*, (I-VIII), thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1978. 608/1211 yılında Erbil'de doğdu. Ailesi Bermekîlere dayanan ve ilimle meşgul olan bir sülaleden gelir. Babasını erken yaşta kaybetmesinin ardından Erbil'de İbnü'l-Müstevfî'den ve diğer âlimlerden dersler okudu. Halep ve Dımaşk'ta âlimlerden dersler okudu. İbn Hallikan fıkıh, edebiyat, Arapça ve tarih sahalarında âlim bir kişiydi. Müderrislik, kadılık yapmakla birlikte fetva vermekle de meşgul olmuş bir âlimdir. Başlıca eseri bizim de çalışmamızda yararlandığımız *Vefeyâtu'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi'z-Zaman* adlı büyük biyografi eseridir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 151-152.

[55] Devadârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek, *Kenzü'd-Dürer ve Cami'u'l-Gurer*, I, thk. Bernd Radtke, Kahire, 1982. Selçuklu sülalesinden gelen bu zatın ailesi ilim ve askerlik işleriyle meşguldü. Kitapları ve kütüphanesi vardı. Kahire'de bir süre kaldı ve Sultan Kalavun'la yakın bir ilişki kurdu. Ed-Devadârî idârî işler yanında ilimle de uğraşmış ve tarih alanında eserler ortaya koymuştur. Çalışmamızda yararlandığımız meşhur tarih kitabı olan

Çalışmada kullanılan bir başka kaynak grubu, üçüncü bölümde yer alan Ahlat'taki mimarî eserler, kitabeler ve şehirde kesilmiş olan sikkelerdir. İmal edildikleri veya kesildikleri dönemin özelliğini yansıtan bu eserler, sanatkârlarının üslubunu, devrin kültür ve sanat özelliklerini taşıyan tarihi kayıtlardır. Ahlat'ta kesilen sikkeler ve üzerindeki yazıların gerek devrin özelliklerini yansıtması gerekse de hâkimiyet simgeleri açısından önemine dikkat çekildi. Son olarak çalışmada, yerli ve yabancı araştırma eserler metin içerisinde ilgili yerlerde gösterilen dipnotların yanı sıra kaynakçada da zikredilmiştir. Ansiklopedi maddeleri, çeşitli üniversitelerde yayınlanmamış yüksek lisans ve doktora tezleri ile dergilerde yayınlanan makalelerin yanı sıra, Ahlat ile doğrudan ya da dolaylı bir şekilde irtibatlı olan birçok çalışma tezin yazımı sırasında kullanıldı.

Kenzü'd-Dürer ve Cami'u'l-Gurer eseridir. Genel bir İslâm tarihidir ve 9 cilttir. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 182-183.

[56] El-Askalânî, el-Hafız İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fî A'yâni'l-mi'eti's-Sâmine*, (I-IV), Beyrut, trs. 773/1361 yılında Kahire'de doğdu. Babası ilimle annesi ise ticaretle uğraşıyordu. Ailesini küçük yaşta kaybetmesine rağmen kendisine büyük miktarda bir servet kalmıştı. Mısır'da Mekke'de ve daha sonra Kahire'ye gelerek dönemin büyük âlimlerinden dersler aldı. Hadis, fıkıh, tefsir, Arapça ve biyografi sahalarındaki büyük âlimler arasına girdi. Özellikle hadis ve hadis ricali sahasında geniş bilgi sahibi olmuş ve hadis ilimlerinde hafızlık mertebesine yükselmiştir. İbn Hacer başta hadis olmak üzere muhtelif alanlarda 270 civarında eser kaleme aldı. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 213-214.

[57] Reşîdüddîn Fazlullah, *Camiu't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010. 646/1248 yılında Hemedan'da doğdu. Dedesi tabip, babası ise attar idi. Yahudilikten İslâm'a geçmiş, tıp eğitimi alarak Abaka Han döneminde devlet hizmetine girmiştir. Geyhatu ve Gazan Han dönemlerinde ise saraya girerek saray tabipleri arasında devlet işlerinde çalışmıştır. Gazan Han'ın emriyle kaleme aldığı Ortaçağ tarihine dair son derece önemli olan genel tarih kitabıdır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 234-235.

[60] Makrizî, Takiyüddin Ebi Abbas Ahmed b. Ali b. Abdulkadir el-Ubeydî, *es-Sulûk el-Ma'rife Düvel el-Mülûk*, (I-VIII), thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Beyrut, 1997. 766/1365 yılında Kahire'de doğdu. İlim ehli bir aileye mensuptur. Kahire'de Zeynüddin el-Irakî, Sirâc el-Bulkinî ve İbn Haldun gibi çok sayıda büyük âlimden dersler aldı. Hocalarının sayısının 600'e ulaşmasıyla övünürdü. Fıkıh, hadis, edebiyat ve tarih sahalarında âlim bir kişiydi. Kahire camilerinde vaaz etti ve hadis müderrisliği yaptı. Makrizî her şeyden önce büyük bir tarihçidir. Siyâsî tarihin yanında kültür tarihinin çeşitli kollarıyla da ilgilenmiştir. Eserleri arasında en meşhuru *el-Hıtat* isimli kitabıdır. Bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 208-209.

[61] El-Hüseynî, Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nasır b. Ali, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukîyye*, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara, 1943.

[62] Şeref Han, *Şerefnâme Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971.

BİRİNCİ BÖLÜM

AHLAT'IN KURULUŞ VE GELİŞİMİ

1.1. AHLAT'IN TARİHSEL COĞRAFYASI

Ahlat, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Bitlis ilinin bir ilçesidir. İlçe günümüzde mütevazı bir büyüklüğe sahip olsa da geçmişte oldukça merkezî bir konuma sahipti. Şehrin Urartular tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. Ancak bu kabul yazılı bir kaynaktan ziyade yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere dayanmaktadır. Roma-Pers savaşları sırasında savaş bölgesi olan Ahlat'ın ismi, yazılı kaynaklarda, ilk defa Romalı coğrafyacı Strabo'nun eserinde *Khaldei* şeklinde geçmektedir. Strabo, buraya yerel idarecilerin yanı sıra Romalı idarecilerin de atandığını belirtir. Ahlat'ta yaşayanlar için *Khaldeiler* şeklindeki isimlendirmeden Strabo'nun da etkilendiği anlaşılmaktadır. Ahlat'ın ismi ve buradaki halk ile ilgili değerlendirme aşağıda daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Ahlat'a ilk olarak Urartular, ardından Medler ve Persler hâkim olmuşlardır. Büyük İskender'in meşhur Doğu Seferi'nin ardından Ahlat'ın da içinde olduğu geniş bölge İskender'in eline geçmiştir. Daha sonra şehrin de içerisinde yer aldığı bölgeyi Selevkosların bir süre idare ettikleri bilinmektedir. Perslerin yeniden güçlerini toplayarak Selevkos hâkimiyetine son vermelerinin ardından Ahlat ve çevresi uzun süre Pers hâkimiyetinde kalmıştır. Roma'nın Anadolu'yu ele geçirmesinin ardından Perslerle başlayan savaşlarda Ahlat ve çevresi sürekli savaş bölgesi olmuş ve bölge bundan ağır bir şekilde etkilenmiştir.

Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük merkezlerinden biri olan Ahlat, İslâm kaynaklarında Ermeniyye bölgesinin temel şehirlerinden biri olarak gösterilmesi taşıdığı ehemmiyeti gösterir. Ahlat, kökenleri antik çağlara uzanan eski bir şehirdir. Topraklarının verimli ve su kaynaklarının bol olmasından dolayı, Urartulardan itibaren neredeyse kesintisiz olarak sürekli bir yerleşim yeri olmuştur. Nitekim Ahlat'taki antik dönem insanının oyduğu taş mağaralar (Madavans Mağaraları) ilk yerleşim örnekleri olarak kabul edilmektedir. Daha sonra nüfusun kalabalıklaşması ile birlikte şehrin belli bazı bölgelerine kalıcı yerleşim yerleri inşâ edilmiştir. Bu durumun Ahlatlıları artık daha kalabalık ve ortak yaşamın getirdiği ihtiyaçlara binaen kentleşmeye sevk ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim bu önemli şehir, tarih boyunca Bizans ve Sasanî devletleri arasındaki hâkimiyet mücadelelerinin gerçekleştiği alanda yer aldığı için büyük yıkımlara uğramış olsa da ev sahipliği yaptığı kavimlerin kültürel çeşitliliği sayesinde zenginliğini koruyarak sürdürmüştür.

İslâm fetihleri ile birlikte ele geçirilen Ahlat, gerek İslâm gerek Türk tarihinde çok önemli bir yer tutar. Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra şehrin bir daha elden çıkmaması, Anadolu'daki ilk İslâm şehirlerinden biri olmasını sağlamıştır. Araştırma konusu olarak ele aldığımız ortaçağ döneminde Ahlat, Anadolu'nun fethi için Türk-İslâm akınlarına bir üs olurken, geri dönüşleri için de bir toplanma merkezi olarak işlev görmüştür. Ahlat Kalesi'nin saldırılara karşı güçlü bir savunmaya sahip olmasının da bu durumda etkili olduğu belirtilmelidir.

1.1.1. Ahlat'ın Coğrafî Konumu

Günümüzde Bitlis ilinin bir ilçesi olup bağlı bulunduğu ile 68 km uzaklıkta bulunan Ahlat, Van Gölü Havzası'nda, Yukarı Murat Van bölümünde yer alır. İlçenin coğrafî koordinatları 38º güney, 42º doğu konumunda olup, deniz seviyesinden yüksekliği 1750 metre, yüz ölçümü ise 1044 kilometrekaredir.[64] Ahlat, Yukarı Murat Havzası, Muş Ovası ve Sütey Yaylası gibi doğal sınırlarla çevrilidir. Güneyinde Tatvan ilçesi, güneydoğusunda Van Gölü,[65] batısında Güroymak ilçesi, doğusunda Süphan Dağı ve Adilcevaz ilçesi, kuzeyinde Malazgirt ve kuzeybatısında ise Bulanık ilçeleri yer almaktadır.[66] İlçe; sönmüş iki volkanik dağ olan Süphan ve Nemrut arasında,[67] Doğu Anadolu bölgesinin mümbit bir ovası üzerinde kurulu halde olup Van Gölü'ne nazır, gölden dağlık alanlara doğru uzanan geniş bir plato halinde dokuz mahalleden oluşmaktadır.[68] Ahlat, kıyısına kurulmuş olduğu Van Gölü ve Nazik Gölü'nün arasındadır. Yöre halkı için önemli bir tatlı su gölü olan Nazik Gölü, Bitlis il sınırlarında, Ahlat'ın kuzeybatısında bulunur. Yüzey alanı 46 kilometrekarelik bir genişliğe

[64] Abdürrahim Şerif Beygu, *Ahlat Kitâbeleri*, Hamit Matbaası, İstanbul 1932, s. 23; Karl Maximilian Streck, "Ahlat", *İA*, I, Eskişehir, 1997, s. 160-161; Kenan Arınç, "Ahlat İlçesinde Doğal Barınaklar (Mağara Konutlar) ve Bazı Prehistorik Yerleşme İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S: 109, İstanbul, 1997, s. 110-111; Arınç, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri", *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu*, 31 Ağustos-2 Eylül 2007, edt. Mehmet Bilen, Veysel Gürhan, Ercan Gümüş, Bildiriler Kitabı, İstanbul 2008, s. 745-747.

[65] Gölün adı Ortaçağ'da İslâm coğrafyacıları tarafından Ahlat Gölü veya Erciş Gölü olarak kaydedilmiştir. Bkz. İdrisî, II, s. 828; Ebü'l-Fidâ, İmadûddîn İsmail b. Muhammed b. Ömer, *Takvimü'l-Büldan*, thk. M. Reinaud, Paris 1850, s. 289; İbn Said el-Mağribî, *Basitu'l-Arz fi't-Tûl ve'l-'Arz*, thk. Juan Karnit Khinis, Tetouan, 1958, s. 104.

[66] Streck, I, s. 160; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, TTK, Ankara 1990, s. 47; *Ata Yadigarı Ahlat*, Ahlat Kaymakamlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 11; Arınç, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri", s. 759.

[67] Rahmi Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2018, s. 27; Streck, "Ahlat", I, s. 160; Hakim Abdulrahman Zober Babiry, *Medinetû Halât (Helât) Dirasetu fi Tarihi es-Siyasî ve'l-Kadarî (493 – 641 / 1100 – 1243*), Erbil 2005, s. 31.

[68] İbrahim Kafesoğlu, "Ahlat ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, s. 170; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 27-28; Mehmet Top, "Ahlat Osmanlı Kalesi Üzerine Bir Değerlendirme", *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 09-11 Haziran 2010 Erciş, Bildiriler, s. 142- 151; Celil Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", *Türk Tarihi Araştırmaları*, https://www.altayli.net/bitlis-ahlattaki-turk-devri-yapilari.html, Erişim tarihi: 28.09.20, 15:49, s. 1.

sahiptir ve en derin noktası ortalama 8.1 (maks. 14.0) metredir. Deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık 1820 metre iken Van Gölü'nden ise 170 metre yüksekliktedir.[69] Nazik Gölü tatlı su gölü olmakla beraber gölün kaynağı baharda dağlardan eriyen karların havzada biriktirdiği akarsulardır. Kış mevsiminde göl donar, gölün üzerinde araçların geçmesini sağlayacak düzeyde kalın bir buz tabakası oluşur. Yöre halkı gölden çıkardıkları balıkların bolluk ve bereketinden dolayı bunları başka yerlere de satarlar.[70] Van Gölü Havzası'nın genelinde görülen karasal iklimin aksine ilkbahar (% 40.1) ve kışları (% 28.5) yağışlı, yazları da kurak geçen Ahlat, arz ettiği karakter itibariyle Akdeniz iklimine yakın bir konumda yer almaktadır.[71]

Ortaçağ'da Küçük Ermeniyye (ya da Dördüncü Ermeniyye[72]) bölgesinin en büyük ve mamur şehirlerinden biri olan bugün gayr-ı meskun durumdaki Eski Ahlat (yerli halk arasında Harabe Şehir), Safevî hükümdarı Şah Tahmasb tarafından yıkılarak yerle bir edilmiş ve sonrasında Kanunî Sultan Süleyman tarafından eski kalenin iki kilometre doğusunda inşâsına başlanan Ahlat Kalesi (günümüzdeki Yeni Şehir) Van Gölü kıyısına yayılmıştır.[73] Araştırma konumuz olan Eski Ahlat'ın içinden geçen ve şehri kuzey-güney yönünde ayıran çay, şehri ikiye bölmüştür. Bu durum şehirdeki yapıların yerleşim şeklini belirlemesinin yanı sıra ziraat ve hayvancılık için de toprağı gayet verimli kılmıştır. Dolayısıyla tarihsel süreçte Ahlat'ın sahip olduğu iklim şartları ve bol su kaynakları sayesinde tarımsal faaliyetlere elverişli olmuştur.

Kuruluşundan bu yana Ahlat, işgal ettiği jeo-stratejik konumuyla İlkçağ ve Ortaçağ boyunca Azerbaycan-Kafkasya hattı ile Yukarı Mezopotamya'yı Anadolu'ya bağlarken, buradan da Bitlis Çayı vadisi güzergahı vasıtasıyla batıya geçişi sağlayan bir kavşak noktasıydı.[74] Antik dönemlerden bu yana kullanılan ulaşım yolu Bitlis boğazı, hâlen önemini

[69] Gülden Kamar, "Nazik Gölü (Bitlis, Türkiye) Güneybatısından Alınan N3 Karotunun Palinolojik İlk Bulguları", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, S. 23, C. 3, s. 291-92; Kemal Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, s. 73.

[70] Şeref Han, *Şerefnâme Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971, s. 408; el-Babirî, s. 34.

[71] Arınç, "Ahlat İlçesinde Doğal Barınaklar", s. 114-115.

[72] Yakut, I, s. 160.

[73] Streck, "Ahlat", I, s. 160; Sümer, "Ahlat", II, *DİA*, İstanbul 1989, s. 23; Şemseddin Sâmî, *Kamusu'l-Âlâm*, I, Maarif Nezareti, İstanbul 1889, s. 46; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Frank Cass&Co. Ltd., 1966, s. 183.

[74] Ebü'l-Fidâ, *Takvim*, s. 387; C. E. Bosworth, "Akhlat", *Encyclopedia Iranica*, I/7, p, 725-727, http://www.iranicaonline.org/articles/aklat-or-greek-khliat-khleat-armenian-khlat-a-town-and-medieval-islamic-fortress-in-eastern-anatolia-in-the-former-#pt1, ulaşım tarihi 02.05.2019, 09:36; Arınç, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat", s. 745; M. Halil Yinanç-Besim Darkot, "Bitlis", II, *İA*, İstanbul 1979, s.

korumaktadır. Ahlat'ı ziyaret etmek sûretiyle coğrafyası ve sosyolojik yapısıyla ilgili birinci elden haber veren ilk müellif XI. yüzyıl seyyahı Nasır-ı Hüsrev'dir. Büyük Selçuklu Devleti zamanında (1046) Tebriz'den Hoy'a gelen Nasır-ı Hüsrev Van Gölü Havzası'na ulaştı. 1047 yılında ziyaret ettiği ticaret ve kültür merkezi Ahlat'la ilgili verdiği bilgilere bakılırsa, "Ahlat, Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki bir sınır şehir"di.[75]

Müslümanların Ermeniyye'yi[76] fethetmesinin ardından bölgenin tarih ve coğrafyasını anlatan İslâm kaynakları birbirlerinden farklı bilgiler verdikleri görülmektedir. Bu müellifler Ermeniyye iklimini büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Bu bakımdan Büyük (Harici) Ermeniyye'deki şehirler Ahlat, Bargiri (Muradiye), Erciş, Malazgirt, Bitlis, Vastan (Gevaş) ve bunların arasında kalan diğer yerleşim yerleri olan kale, belde ve karyelerdir.[77] Öte yandan Bağdadî, Ermeniyye'yi ikiye ayırırken Ahlat'ı Küçük (Dahili) Ermeniyye içerisinde zikreder;[79] buna karşın Ebü'l-Fidâ, bölgeyi üç iklime ayırmıştır.[80] Ancak genel kanaate göre Ahlat, Ermeniyye'de dördüncü iklimin sonu ve beşinci iklimin[81] başlangıcında 65' boylam 50 dakika, 39' enlem 50 dakikada ve söz konusu iklimin de dördüncü kısmında yer alır.[82] Ermeniyye'nin dördüncü kısmında yer alan şehirler ise Ahlat, Kalikala (Erzurum), Erciş, Bargiri (Muradiye), Vestan[83] (Gevaş), Bitlis ve Malazgirt'tir.[84] Ahlat'ın güney istikametinde batıdan doğuya kadar uzunluğu dört merhale (4 günlük yolculuk), genişliği ise bir merhaledir.

658-664; Antony Eastmond, *Tamta's World The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia*, London 2017, s. 73.

[75] Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdulvehap Tarzi, İstanbul 1967, s. 10-12.

[76] Bölgeyle ilgili olarak İslâm kaynaklarında zikredilen telaffuz "İrminiyye" şeklindedir. Ancak biz tezimizde birlik sağlanması ve yaygın kullanım olması sebebiyle Ermeniyye telaffuzunu tercih edeceğiz.

[77] El-Ömerî, *Mesâliki'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, II, Beyrut 1976, s. 102; İbnü'l-Verdi, *Haridet el-Acaib ve Feridet el-Garaîb*, Kahire 2007, s. 109; el-Babirî, s. 30; Taşçı, s. 48-50.

[79] Safıyûddin Abdulmü'min İbn Abdulhak el-Bağdadî, *Merâsıdu'l-Ittıla' alâ Esmaî el-Emkine ve'l-Bika'*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut 1953, s. 476.

[80] Ebü'l-Fidâ, Takvim, s. 387.

[81] El-Ömerî'nin aktardığı bir rivayete göre; Ahlat beşinci iklimdeki Ermeniyye'nin bir şehridir ve Dicle Nehri'ne iki merhale uzaklıktadır. El-Ömerî, II, s. 102.

[82] İbn Rüsteh, *Kitabu'l-Alâku'n-Nefise*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1982, s. 98; Ebü'l-Fida, *Takvim-i Buldân*, s. 388; İbn Said, *Basitu'l-Arz fi't-Tûl ve'l-'Arz*, s. 104; Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Cami'u'l-Gurer*, I, thk. Bernard Randtke, Kahire 1982, s. 101; Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed ed-Dımaşkî, *Nuhbatu'd-Dehr fî 'Acaîbi'l-Bahr*, nşr. A. Mehren, Leipzig 1923, s. 189-190; İbn Haldun, Ahlat'ı beşinci iklim içinde sayarken altıncı kısımda yer aldığını söyler. Bkz. İbn Haldun *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, 16. Baskı, Dergah Yayınevi, İstanbul 2018, s. 251.

[83] Yakut, Vestan (günümüzde Gevaş) Kalesi'ni Ustan olarak belirtir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, I, s. 177.

[84] İdrisî ve İbn Hurdazbih, Ahlat'ın Rum toprakları içinde kaldığını ifade eder. Bkz. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hamudî el-Hüseynî eş-Şerif el-İdrisî, II, Kahire 2002, s. 820, 828; Ebü'l-Kasım Abdullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 122¸ 229; Ebü'l-Abbas Ahmed İbn Cabir el-Belâzûrî, *Fütûh el-Bûldan*, Beyrut, 1992, s. 193-94; Krş. Belâzûrî, *Fütuhu'l Buldan Ülkelerin Fetihleri*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 225-26; el-İmam Şehabeddin Ebî er-Rumî el-Bağdadî Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, I, Beyrut 1977, s. 160-61; İbnü'l-Fakih, *Kitabu'l-Buldan*, Beyrut 2009, s. 583; Ed-Dımaşkî, *Acaîb-i Berrî ve'l-Bahri Telif-i eş-Şeyhü'l-İmam el-Alem el-Alamet-i Müttakin*, Saint Petersburg, 1866, s. 189.

Ortaçağ coğrafya kaynaklarında tarif edilenlere göre, şehir düz ova üzerinde yer alır, tarımın yapıldığı pek çok tarla ve bostana sahiptir. Bazı İslâm coğrafyacıları Ahlat'ın büyük ve geniş bir ticaret hacmine sahip olmasından dolayı şehri Dımaşk'a (Şam) benzetmektedirler. Çünkü Ahlat, tarım ve içme suyu ihtiyacını karşılayan ırmaklara sahip mamur, hayratı bol bir şehirdi.[85]

İslâm kaynaklarına göre Ahlat'ın çevresindeki yerlere uzaklığı ihtilaflıdır. İdrisî, Erciş'ten Ahlat'a üç gün ve 75 mil; Bitlis'e 70 mil;[86] Makdisî Erciş'e iki merhale;[87] Yakut ve Ebü'l-Fida Malazgirt'e 7 fersah;[88] İbn Hurdazbih ise Bitlis'e 4 sekek mesafe olduğunu zikrederler.[89] XI. yüzyılda Bargiri (Muradiye) üzerinden Ahlat'a geldiği anlaşılan seyyah Nasır-ı Hüsrev ise, Bargiri (Muradiye) ile aradaki mesafenin 19 fersah, Meyyâfârikîn'e de 28 fersahlık yol olduğunu söyler.[90] İslâm coğrafyacılarına göre Ermeniyye'nin dördüncü kısmındaki şehirlerin büyüklüğü birbirine yakındır. Ancak mamur bir şehir olan Ahlat, tüccarların uğrak yeri ve büyük çarşılara sahip olması sebebiyle diğerlerinden ayrılır.[91] Bu noktadan hareketle İslâm kaynaklarında Ahlat için yapılan tanımlar şu şekildedir; İbn Said, "Ermeniyye'nin en büyük şehri Ahlat'tır, adı ünlüdür";[92] Yakut el-Hamevî, "Ahlat mamûr ve hayratı bol, geniş, meyve bahçeleri ile de meşhur yer";[93] el-Bağdadî, "mümbit, mamur ve kışı sert";[94] el-Himyerî, "Ermeniyye'nin çok karmaşık nüfus yapısına sahip bir şehri";[95] Zekeriyâ Kazvinî, "Ermeniyye'nin bir kasabası, büyük ve meşhur bir şehir";[96] Kalkaşendî, "Ermeniyye'nin en büyük ve güzel şehri".[97] XIV. yüzyıl Moğol dönemi müverrihlerinden

[85] Ebü'l-Fida, *Takvim*, s. 387; İbn Said el-Mağribî, *Kitab-ı Coğrafya*, thk. İsmail el-Arabî, Beyrut, 1970, s. 171; Hemedanî, *Kitabûl-Buldan*, Beyrut, 1996, s. 583.
[86] İdrisî, II, s. 827.
[87] Makdisî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekasim*, thk. M. E. de Goeje, Leiden, 1906, s. 383-384.
[88] Yakut, *Mu'cem*, II, s. 380; Ebü'l-Fidâ, *Takvim*, s. 387; Krş. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 315; Ölçü sistemleri için, bkz. Walther Hınz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
[89] İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. de Goeje, Leiden, 1889, s. 229; Sekek kavramı için krş. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 46 (dpnt. 49).
[90] Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdrisî, *Kitabı-ı Nüzhetü'l-Müştak fi İhtirâkı'l-Afâk*, II, Beyrut, 1989, s. 827; Nasır-ı Hüsrev, s. 19, 21.
[91] Yakut, I, s. 159-160; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 268; *Hudûdü'l-Alem*, Haz. V. Minorsky, Çev, Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 101-2; El-Ömerî, II, s. 103; Hamdullah Ebû Bekr b. Muhammed Nasır Müstevî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1958, s. 101.
[92] İbn Said, *Basitu'l-Arz fi't-Tûl ve'l-'Arz*, s. 104.
[93] Yakut, *Mu'cem*, II, s. 380.
[94] El-Bağdadî, s. 476.
[95] Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdülmün'im el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'tar fi Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbas, Kahire, 1980, s. 220.
[96] Zekeriya Mahmud b. Ahmed el-Kazvinî, *Asaru'l-Bilâd ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut, 1960, s. 524.
[97] Ebü'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şa*, III, s. 356.

Hamdullah Müstevfî Kazvinî'ye göre ise, "en güzel şehir ve başkent olan Ahlat'ın havası mûtedil, mümbit bir yer"dir.[98] *Şerefnâme* müellifi Şeref Han Bitlisî Ahlat'ı anlatırken, şehrin güvenli ve coğrafî yapı olarak da gayet güzel olduğunu ve zengin bahçelerinde her çeşitten ağaç ve meyvelerin yetiştiğini, bilhassa bu meyvelerin tadının ve iriliğinin civar yerlerde bir eşinin olmadığını söyler.[99]

İslâm öncesi dönemde de önemli bir yerleşim yeri olan Ahlat, yerel Ermeni hanedanları tarafından yönetilen Bznunik'in merkez şehriydi.[100] Antik bir geçmişe sahip olması, ticarî ve siyasî bir özelliğe bürünmesiyle birlikte yıllar içerisinde şehrin önemi arttı. Öte yandan Arap İslâm ve Türk ordularının Bizans'a karşı seferlerinde Van Gölü'nün kuzey kıyıları elverişli bir hat oluşturmakaydı. Bu *elverişli* yol üzerinde olan Ahlat, askerî anlamda taşıdığı ehemmiyetin yanında, tüccar kafilelerinin el-Cezire, Ermeniyye ve Azerbaycan arasındaki (Suğur'dan Sis'e kadar) bağlantıyı sağlayan yeni pazar rolündeydi.[101] Aynı zamanda Azerbaycan, Horasan ve Mazenderan gibi İslâm ülkelerinden gelen hacılar için Meyyâfârikîn-Diyarbakır üzerinden Suriye'ye geçişlerde kullanılan önemli bir güzergâhtı.[102] Ahlat'ın sahip olduğu tarihî miras modern dönemde (1898'de) burayı ziyaret eden H. B. Lynch gibi pek çok seyyahın dikkatini çekmiş ve bu seyyah notlarında bölge hakkında kayda değer bilgiler aktarmıştır. Lynch, Ahlat'ın, Avrupa ile Kuzey İran'ı birbirine bağlayan önemli bir ticaret yolu üzerinde olduğunu belirtmektedir.[103] İslâm kroniklerinden hareketle eserini oluşturan Guy Le Strange de Ahlat için yukarıdaki ifadelere yakın tanımlamalar yapar.[104]

1.1.2. Ermeniyye Bölgesine Dâir

Antik dönem ve Ortaçağ coğrafyacıları bir bölgenin sınırlarını genelde doğal unsurlara göre tayin etmişlerdir. Tarihin öznesi olan insan üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olan

---

[98] Hamdullah Müstevî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 101.
[99] Şeref Han, s. 403-404.
[100] Ananias Sirak, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, İngilizceye Çev. Robert H. Hewsen, Wiesbaden 1992, s. 166; A. H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon: With Tavels in Armenia, Kurdistan and The Desert: Being The Result of a Second Ezpedition Undertaken for The Trustees of The Bristih Museum*, London 1853, s. 32; C. E. Bosworth, "Akhlat", s. 725-727; Robert H. Hewsen, "The Geography of Armenia", edt. Richard G. Hovannisian The Armenian People From Ancient to Modern Times, I, New York 1997, s. 9; Thomas Ripper, *Diyarbekir Mervanileri İslâmi Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Çev. Bahar Şahin Fırat, Avesta Yayınları, İstanbul 2012, s. 444 (dpnt. 1729).
[101] Ebû İshak İbrahim Muhammed el-İstahrî, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Kahire 1961, s. 194; İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, s. 351; Makdisî, s. 383-384; İbnü'l-Verdi, *Haridet el-Acaib ve Feridet el-Garaîb*, Kahire 2007, s. 110; El-Ömerî, II, s. 103; el-Babirî, s. 30; Taşçı, "Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası", s. 55.
[102] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Haz, Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 293; Adnan Eskikurt, "Ortaçağ'da Anadolu Ticaret Yolları", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 33, 2014, s. 25-26.
[103] H. F. B. Lynch, *Travels And Studies*, II, New York, 1901, s. 11.
[104] Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, New York 1966, s. 183.

coğrafya, beşerî şartların dışındadır. İnsanın fiziksel ve sosyal yapısını şekillendirme gücüne sahip olmasından dolayı yüzyıllar boyunca insanoğlunun yaşadığı bölgeye aşinalık kazanması, varlığını devam ettirmesi ile aynı anlama gelmektedir. Dağlarla çevrili ve sarp bir yerleşim yeri, deniz kıyısındaki yere göre daha az mutedil olduğundan böyle bir yerde uygarlaşma veya medeni inkişaf doğal olarak daha azdır. Kırsal bölgedeki insanların topluluk halinde bir arada yaşamaları da ancak coğrafyanın el verdiği nispette mümkün olabilmektedir. Ermeniyye bölgesi de yayılmış olduğu coğrafî ve kültürel genişliğinden ve pek çok kültüre ev sahipliği yapmasından dolayı kolay bir şekilde tanımlanamaz.[105] Deniz seviyesinden ortalama 1500 – 2000 metre yüksekliğindeki Anadolu'nun doğu ve kuzey kesimleri ile Azerbaycan ve Kafkasya sınırlarına yayılan bölge Armenia/Ermeniyye[106] olarak kabul edilmektedir.[107] Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan ve Ortaçağ'da Küçük Ermeniyye (ya da Dördüncü Ermeniyye) olarak ifade edilen Doğu Anadolu Bölgesi; Asya, Avrupa ve Afrika gibi kadim coğrafyaları birbirine bağlayan bir kavşak noktadır.[108]

Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan bulgular ışığında ve Neolitik devir sanayide kullanılan obsidyen maden yataklarının Van Gölü Havzası'ndaki yanardağlar (Süphan, Nemrut) çevresinde olması, mezkûr alanın geçmişinin erken devirlere ulaştığının bir işaretidir. Nitekim ortaya çıkarılan arkeolojik verilerden bu bölgede zengin bir cilalı taş uygarlığının yaşandığı ve yoğun kullanılan madenle uzun süre alet-edevat üretiminin yapıldığı anlaşılmaktadır.[109] Söz konusu uygarlığın mimarı Hurriler, M.Ö. III. bin yıldan itibaren Doğu Anadolu bölgesinde ilk kez kültür birliği kurarak Anadolu'nun doğusu merkez olmak üzere Antakya'ya kadar ulaştılar.[110] Urartular da Hurrilerin bir devamı olarak mezkûr coğrafyada kültürel bir kimlik oluşturarak uzun yıllar bunu sürdürmeyi başardılar.[111] Ermeniyye bölgesi, Mezopotamya ile arasındaki sınırı kabaca Dicle Nehri oluştururken bölgenin bilinen ilk siyasi

[105] A. E. Redgate, *The Armenians, Blackwell Publishers*, Maiden, 2000, s. 3-13; R. James D. Issaverdens, *Armenia and The Armenians*, Armenian Monastery of The Lazarus, Venedik, 1874, s. 12-15.
[106] Batı kaynaklarında "Armenia", İslâm kaynaklarında ise "İrminiyye" olarak geçen bölgenin adı tezimizde birlik sağlanması açısından "Ermeniyye" şeklinde kaydedilmiştir.
[107] Kevork Aslan, *Armenia and the Armenians*, Fransızcadan İngilizceye çeviren: Pierre Crabitès, The Macmillan Company, 1920, s. 1; Ermeniyye ismi ve bölgesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Erdal İlter, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, 6, Yaz 2002, s. 1; Engin Öntürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler (330-641)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir, 2017, s. 3.
[108] Muammer Gül, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu,* Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 35.
[109] Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* çev, Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2005, s. 28-31.
[110] Vedat Evren Belli, "Tunç ve Erken Demir Çağı'nda Ahlat Yöresi", Ed: Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu* (23-25 Ağustos 2012), Ahlat-Bitlis, s. 20-21.
[111] Ekrem Akurgal, "Urartu Medeniyeti", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Ankara, 1959, s. 68.

hâkim devleti Urartular için doğal bir savunma alanı da oluşturmaktaydı. Nitekim sarp bir coğrafyada yer alması sebebiyle antik dönemde Mezopotamya ve çevresine hâkim olan Asurlara karşı doğal bir tampon oluşturduğundan, Anadolu'nun doğusuna ulaşmada zorluk çekilmesini sağlamış, bu sayede ele geçirilememiştir.[112]

Bölgeye ismini vermiş olan Ermenilerin Ahlat ve çevresine ne zaman geldiklerine dâir bilgiler daha çok efsanelerden oluşmaktadır. Aramice sarp ve oldukça dağlık olan yerleri tanımlamak için kullanılan "Yukarı/Yüksek/Dağlık Bölge"[113] anlamına gelen "Armenia" adı Muş ve Ahlat (Taron ve Pıznunik) bölgeleri için kullanılan bir terimdi.[114] Genelde Ermeni araştırmacıların temellendirmeye çalıştığı bir rivayete göre Urartu Devleti'nin güney sınırındaki alana yayılmış olan Ermeniler, İncil'de Hayk veya Haik şeklinde sözü edilen tarihî karakterden dolayı kendilerini bu şekilde tanımlamakta ve Hayk kelimesinin dilbilimsel olarak Urartu Khaniti kelimesinden türediğini iddia etmektedirler.[115] Bir diğer rivayete göreyse, Kitab-ı Mukaddes'te geçtiği üzere[116] Nuh'un gemisinin Anadolu'nun doğusunda karaya oturması sonucunda gemiden inen Nuh'un ailesi bu bölgede yaşamaya başlamıştı. Yafes b. Haik b. Nuh'un çocuklarının Ağrı (Ararat) ve çevresine yayılmak sûretiyle yerleştikleri iddia edilmekteyse de, buraya nasıl geldikleri hakkında yeterli bilgi bulunmadığını belirtmek gerekir.[117] Ancak mitlerden ve efsanelerden daha ikna edici başka bir rivayete göre, M.Ö. V. yüzyılda yaşayan Heredotos, Ermenileri, AQŲέΥϊο (Ermeniler) ismiyle telaffuz ederek kökenleri ve bölgeye geldikleri zaman hakkında en kesin yargıyı bildirir. Heredotos'a göre Ermeniler Frigya'dan gelmişlerdi. Med savaşları zamanında hala Frigler gibi giyinmekte ve onların adetlerini devam ettirmekteydiler.[118]

M.Ö. 522'de Pers kralı I. Darius Behistun'daki kitâbede yönettiği ülkeleri ve toplulukları övgülü bir ifadeyle sıralarken Armina'dan (Armenia/Ermeniyye) söz

---

[112] M. Fatih, Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 1, Ortaçağ İslâm coğrafyacıları bölge hakkında bilgi verirken şehirlerinin ve kalelerinin mukavemetli olduğu ve ele geçirilemediğini naklederler.

[113] İlter, "Ermenistan Adı", s. 1; Salim Cöhce, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, I, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 2.

[114] Tariyel Resulov, "Orta Asırlarda Azerbaycan ve Ertaf Bölgelerde Xilafetin Tatbiq Etdiyi İnzibatı Siyaset ve Ermeniyye Arazisi Barede", *İlmi Mecmuası*, V, S. 11, Nisan 2009, s. 402-04.

[115] Redgate, s. 20-24; Bu konuda alanın uzmanları arasında tartışmaların devam ettiğini belirtmek gerekir.

[116] İncil, "Yaradılış", s. 9, https://incil.info/kitap/gen/8, erişim tarihi, 21.06.2021.

[117] R. James D. Issaverdens, *Armenia and The Armenians, Armenian Monastery of The Lazarus*, 1874 Venedik, s. 12-15; Amelie Kuhrt, *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, Vol. 1, Routledge, Londra, 2007, s. 141-157.

[118] Herodotos, *Tarih*, 8. Basım, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 543; Grousset, s. 66.

etmektedir.[119] İlk defa yazılı olarak Perslerin isimlendirmesinden sonra ilişki halinde oldukları Romalılar da bu ismi kullanarak bölgeye Armenia dediler.[120] Belirtmek gerekir ki, Ermeniyye/Armenia kaynaklarda herhangi bir ülke ya da devlet isminden ziyade coğrafî bir yer olarak zikredilmektedir.[121] Bu durum Ermeni nüfusunun yaşadığı alandan çok daha geniş bir bölgeyi ifade eden bir coğrafya tanımı ile ilgilidir. Nitekim Strabon'un (M.Ö. 63-M.S.23) *Armenialılar* ifadesini bölgedeki farklı kavimleri anlatmak için de kullanması buna bir delildir.[122] Batı literatürüne *Armenia* kavramı M. S. IV. yüzyılda ilk Ermeni kaynaklarından Agatangeğus'un İngilizceye *Armenian* (s), *Armenia* ve *Armenian* şeklinde çevrilmesiyle girmiştir.[123] Ancak Ermeniler kendilerine Hai, yaşadıkları coğrafyaya da Haik veya Haya-stan derken (-stan ekini Farsçadan yer ya da ülke belirten anlamıyla aldılar),[124] kendilerine izafe edilen millet ya da yaşadıkları coğrafyayı niteleyen Armenia ismini asla kullanmamış, komşu veya bölgeye hâkim topluluklar tarafından bu şekilde isimlendirilmişlerdir.[125]

Antik dönemde büyük ve küçük olarak ayrılan Ermeniyye'nin sınırları batıda Fırat Nehri'nden doğuda Kür ırmağına kadar uzanır.[126] Güney sınırını ise Kentrites (Botan) Çayı belirler.[127] Coğrafyacı Strabon'a göre doğusu Media, batısı Kapadokya, kuzeyi İberya ve güneyi ise Suriye'dir.[128] Ayrıca doğu – batı yönünde uzanmış dağların etkisiyle yüksek bir coğrafyada bulunması, kışların uzun ve soğuk olmasına neden olur. M.Ö. V. yüzyıl sonlarında Pers-Grek savaşına katılan ünlü Yunan felsefeci ve komutan Ksenophon, İran'dan dönerken ordusunu Van Gölü'nün kıyı hattından geçirmişti. Bu sırada savaş ve yolculuk anılarını

---

[119] Dairus'un Behistun Kitâbesi'ne çivi yazısı ile mücadeleleri ve zaferlerini yazdırdığı taş oyma yazıt ve notlar için, bkz. Amelie Kuhrt, *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, Vol. 1, Routledge, Londra, 2007, s. 141-157.

[120] Streck, "Ermeniye", IV, *İA*, İstanbul 1988, s. 323; Ayrıca bkz. Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*, Çev, Çiğdem Menzilcioğlu, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 293.

[121] Nebi Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, IX, S. 1, TTK Basımevi, İstanbul, 2014, s. 211-215.

[122] Strabon, *Coğrafya Anadolu*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1987, s. 3, 38-40.

[123] Ermenilerin, Ermeniyye ve el-Cezire'de Diyarbakır coğrafyasında ve dini yayılmaları için, bkz. Canan Seyfeli, "Osmanlıya Kadar Diyarbakır ve Çevresinde Ermenilerin Dini Durumları", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Bildiriler, 20-22 Mayıs, Diyarbakır 2004, s. 762-770.

[124] Aslan, *Armenia and the Armenians*, s. 1, vd. 1.

[125] Issaverdens, s. 12-15; Streck, "Ermeniye", IV, s. 323. Konunun İslâm kaynaklarında işlenişine dâir, bkz. Hemedanî, s. 583; *Müslüman Coğrafyacılar Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, İbn Havkal, İstahrî, Kudâme b. Cafer, İbnu'l-Fakîh, İbn Rusteh, El-Ya'kûbî, İbn Hurdazbeh*, Derleyen ve Türkçeye çeviren: Yusuf Ziya Yörükan, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 208-213; Ermeni kaynaklarında Nuh tufanından sonra Hz. Nuh'un soyundan gelenlerden Yafes bin Hayik ve çocuklarının Ağrı Dağı ve çevresine yayıldıklarına dâir efsanevî bir inanışları vardır. P'awtos Buzand's, *History of the Armenians*, 4, İngilizceye çeviren; Robert Bedrosian, s. 138-147; Kiragos Gandjaketsi, *History of Armenians*, İng. çev. Robert Bedrosian, s. 23. Bkz. http://www.attalus.org/armenian/kg2.htm, ulaşım tarihi: 27. 05. 2019. 16:30. Diğer Ermeni kroniklerine ulaşmak için: http://www.attalus.org/armenian/.

[126] Heredotos, s. 97, 403, 405; Streck, "Ermeniye", IV, *İA*, İstanbul, 1988, s. 323.

[127] Ksenophon, *Anabasis On Binlerin Dönüşü*, Çev. Tanju Gökçol, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1974, s. 121.

[128] Strabon, s. 3, 12-15, 26, 40, 45, 285.

kaleme aldığı eserinde Van Gölü Havzası'nın coğrafyası ve idârî yapısı hakkında dikkate değer detaylar vermiştir. Bölgenin yüksek dağlarla çevrili sarp, yerleşim birimlerinin de küçük köylerden oluşan farklı bir yapısı olduğunu, ancak halkın bu olumsuz duruma rağmen müreffeh ve mamur yaşadığını belirtmiştir.[129] Coğrafyanın bu stratejik yapısı daha sonraki dönemlerde önemini daha da arttırmıştır.

Bereketli Van Gölü Havzası[130] bilhassa Pers ve Roma devletleri arasında yüzyıllar süren savaşların yaşandığı coğrafya olduğundan ya muzaffer devletin egemenliğine geçmiş ya da devletler arasında tampon bölge olmak sûretiyle bölünmüştür.[131] Ermeniyye'nin coğrafî olarak iki deniz ile iki ova arasında olmasından dolayı yarım ada şeklinde olduğu söylenebilir.[132] Fırat Nehri bölgeyi ikiye ayırır; Fırat'ın doğusunda kalan Mez – Haik (Büyük Ermeniyye) ile batıda kalan Pokr – Haik (Küçük Ermeniyye) 15 bölgeye ayrılırken, bunlar da kendi aralarında başka bölgelere bölünür. Bu nedenle Ermeniyye bölgesinin erken devirlerde sınırlarının belirlenmesinde daha ziyade coğrafî unsurlar etkiliydi. Antikçağ ve Ortaçağ'da Doğu–Batı istikametindeki ticarî ve askerî sefer yolculukları nehir ve vadi yataklarından, su kaynaklarının yakınlarından gerçekleşmekteydi. Söz konusu güzergahlardan birisi Ahlat'ı da içine alan Van Gölü'nün kuzey kıyısından geçen yoldu.[133] Bölgenin stratejik konumu ve göç yolları üzerinde olması münasebetiyle siyasî, sosyal ve ekonomi coğrafyasının arka planında başta Kafkasya ve İran olmak üzere, Suriye ve Mısır'a kadar geniş bir alanı etkilemiş olması dikkate değerdir.[136] Dolayısıyla bölgenin bu durumu antik devirde Romalılar ile Persliler, Ortaçağ'da ise Bizanslılar ile Sasanîler arasında bitmek bilmeyen hâkimiyet mücadelelerini beraberinde getirmiştir.

Müslümanların marifetiyle Sasanîlerin inkıraza uğramasının (29/651) ardından Ermeniyye bölgesi Müslümanların hâkimiyetine geçmiş ve artık Hristiyan – İslâm

---

[129] Ksenophon, s. 127; Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev, Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24; Ellen Churchill Semple, "The Ancient Piedmont Route of Northern Mesopotamia", *American Geographical Society*, 1919, s. 169.

[130] Strabo, s. 38; Yavuz, s. 3. Bölge arazisinin dönemin tarım şartlarına göre dahi bire seksen yüze yakın bir verimin elde edilmesi bereketli bir yer olduğunu gösterir. Ayrıca Doğu Anadolu dağlarında altın, gümüş, bakır, demir, kurşun gibi hem ekonomik değeri çok yüksek olan hem de savaş aracı üretimi için kullanılacak tabii kaynaklara sahip olması bölgeyi her zaman güçler arası çekişme merkezine dönüştürdü. Daha geniş bilgi için bkz. Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1, Yay. Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Elazığ, 2004, s. 2.

[131] Redgate, s. 5; İlter Erdal, s. 1, 3; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, Çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara, 1943, s. 175.

[132] Issaverdens, s. 12-15.

[133] Strabon, s. 28; M. Murat Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009, s. 19; Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 3. Baskı, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 384; Streck, IV, s. 323.

[136] Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 49.

mücadelesinde önem kazanan sınırı teşkil etmiştir. Ancak bu iki güç arasında da bölgenin coğrafî yapısı temel belirleyici olmuştur. Anadolu ile İran arasında Kafkaslardan başlayan ve güneye doğru uzanan Zagros Sıradağları egemen güçlerin birbirlerine karşı mutlak manada üstünlük sağlamalarının önündeki doğal engel durumundaydı.[137] Bölgenin tarihte yekpare şekilde tek bir iktidarın egemenliğine geçişinin Büyük Selçukluların İran ve Anadolu'ya hâkim olmasıyla gerçekleştiğini belirtmekte fayda vardır.

VI. yüzyılda İslâm'ın Arap yarımadasında ortaya çıkmasının ardından kısa bir sürede çağın en büyük siyasî gücüne dönüşen Müslüman Araplar, Halifeler döneminde başlayan İslâm fetihleri ile bölgedeki hâkimiyet sınırları yeniden belirlenmiştir. Erken dönemden bu yana coğrafya "Armenia" şeklinde tesmiye edildiğinden dolayı burayı İslâm coğrafyacıları da "İrminiyye"[138] şeklinde anmış ve bölgeyi el-Cezire'den[139] ayrı tutmak için Ermeniyye olarak müstakil bir şekilde isimlendirmişlerdi.[140] Ermeniyye, Erran ve Azerbaycan iklim bölgeleri, birbirlerine yakın ve iç içe geçen yerler oldukları için İslâm coğrafyacıları buraları birlikte zikretmişlerdir. Bununla birlikte geniş ve verimli olan Ermeniyye bölgesinin sınırları; doğusunda Berdea, batısında el-Cezire ve Irak sınırları, güneyinde Azerbaycan ve kuzeyinde ise Erzurum tarafından Rum ülkesine (Anadolu) uzanmaktaydı.[141] İbn Havkal ve Ebü'l-Fidâ bu yerlerin kuzeyinde kalan Kırım ve Karadeniz sahillerini de bölge sınırlarına dâhil etmişlerdir.[142]

Ermeniyye bölgesi, X. asır İslâm coğrafya yazarlarına kadar genel itibariyle kısmen dördüncü iklimin sonu ile beşinci iklimin başında konumlandırılır, birinci ve ikinci (ya da iç ve dış) olmak üzere iki kısma ayrılırdı.[143] Buna göre; birinci kısımda, Debil, Neşve, Kalikala (Erzurum) şehirleri ve aralarında kalan yerler, ikinci kısımda ise; Bargiri (Muradiye), Ahlat,

---

[137] Osmanlı–Safevî ve son olarak günümüzde Şiî-Sünnî dünyalarını ayıran bir set şeklinde varlığını sürdürmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 35, 48.

[138] Belazûrî, s. 225-226; Yakut, *Mu'cem*, I, s. 159-160; ed-Dımaşkî, s. 95, 107; Hafız Muhammed İbn Ahmed ez-Zehebî, *Düveli'l-İslâm*, I, thk. Hasan İsmail Merve, Beyrut, 1999, s. 20.

[139] El-cezire bölgesi hakkında daha geniş bilgi için, bkz. İbnu'l-Fakîh, s. 128; Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz el-Bekrî el-Endülüsî, *Mu'cem Mâ'sta'cem min Esmâû'l-Bilâd ve'l-Mevazı'*, I, Nşr. Mustafa es-Sekâ, Beyrut, tarihsiz, s. 381; İstahrî, s. 71; *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, s. 117; Yâkût, *Mu'cem*, II, s. 134; Ebü'l-Fidâ, *Takvîm*, s. 273; Çevik, "Ortaçağ İslâm Tarihçilerine Göre el-Cezire'nin İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Sayı: XXXIII*, İstanbul 2009, s. 42; Issaverdens, s. 18.

[140] İbnu'l-Fakîh, s. 283; Bekrî, II, s. 507; Yakut, *Mu'cem*, II, s. 381; Ebü'l-Fida, *Tarih-i Ebü'l-Fida*, I, s. 161; İbnü'l- Esîr, *el-Kamil fi Tarih*, II, Çev. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 488; Streck, IV, s. 317; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s. 215.

[141] İbn Havkal, s. 272, Yakut, *Mu'cem*, I, s. 159-160; *Hududü'l-Alem*, s. 101; Ebü'l-Fida, *Takvim*, s. 387, Krş; *Ülkeler*, çev. Ramazan Şeşen, s. 308-312; Hemedanî, s. 583, 586; ed-Dımaşkî, s. 107, 189.

[142] Ebü'l-Fida, *Takvim*, s. 386, 389, Krş. *Buldan*, Çev. Ramazan Şeşen, s. 308-312; İbn Havkal, s. 156-57.

[143] İdrisî, *Kitabı-ı Nüzhetü'l-Müştak fî İhtirâki'l-Afâk*, II, Beyrut, 1989, s. 824; İbn Havkal, s. 272; İbnu'l-Fakih, s. 418; Ebü'l-Fida, *Takvim*, s. 387, *Hududu'l-Alem*, s. 100; Hemedanî, s. 586; İbn Şıhne, *Tarih-i Haleb*, Tahkik, Keiko Ohta, Tokyo, 1990, s. 188; el-Ömerî, II, s. 101.

Erciş, Vestan (Gevaş) ve bunların aralarındaki kale ve nahiyeler yer alırdı.[144] Yakubî, Ermeniyye'yi üç kısma ayırırken birinci kısımda Erzurum (Kalikala), Ahlat (Hılat), Şimşat ve aralarındaki yerleri listeler.[145] İstahrî, Azerbaycan ve Erran'ın tek bir iklim bölgesinde olduklarını kabul ederek Ermeniyye'nin sınırlarını şu şekilde belirtir; doğusunda el-Cibal ve Deylem, batısında Hazar Gölü (ki bu göl Ermeniyye'nin batı sınırına doğru devam eder), kuzeyinde el-Lân, Kafkas dağları ve güneyinde ise Irak ve el-Cezire yer alır. Aynı şekilde İstahrî Ermeniyye şehirleri arasına Neşve, Bargiri (Muradiye), Ahlat, Malazgirt, Bitlis, Kalikala (Erzurum) ve Sirac, Erzen ile Meyyâfârikîn'i de dâhil ederken, şehirlerin küçük ve birbirlerine yakın, bereketli topraklara sahip, hayratları bol yerleşimler olduklarını kaydeder.[146]

İbn Havkal, Ermeniyye'nin sınırının Azerbaycan, Irak ve el-Cezire'nin güneyine kadar yayılan geniş ve çoğunlukla dağlık bölge olduğunu söylerken,[147] Yakubî ve Ebu'l-Fida[148] Ermeniyye'yi üç kısma,[149] Belâzûrî,[150] ed-Dımaşkî[151] ve Yakut ise dört kısma[152] ayırırlar. Birinci Ermeniyye Baylekan ve Şirvan, İkinci Ermeniyye Cürzan, Soğdbil, Firuz ve Kabaz; Üçüncü Ermeniyye Büsfürrcân, Debil, Serac, Tir (طير), Bağrend, Neşve ve Dördüncü Ermeniyye Safvan b. Muattal'ın mezarının olduğu yer ile Hısn-ı Ziyad (Harput) arasında olup meyveleri ve yiyecekleri bol olan yerler ve Şimşat, Ahlat, Kalikala (Erzurum), Vestan (Gevaş) ve son olarak da Erciş'i ihtiva eder.[153] Ancak Belâzûrî, bir başka rivayete göre, yalnızca Şimşat'ın tek başına Dördüncü Ermeniyye; Kalikala (Erzurum), Ahlat, Erciş ve Bacüneys'in Üçüncü Ermeniyye; Siractayr, Bağrevend, Debil ve el-Büsfürrecân'ın İkinci Ermeniyye; Sisecan, Erran ve Tiflis şehirlerinin de Birinci Ermeniyye'de olduklarını belirtir.[154] İdrisî, Ermeniyye ve el-Cezire'nin birbirlerine sınır olmalarından dolayı Meyyâfârikîn'i (Silvan) bazılarının Ermeniyye'den bazılarının da el-Cezire'den saydıklarını söyler. Dicle'nin doğusunda yer alan iki merhale uzaklıktaki Meyyâfârikîn dışında,

[144] El-Ömerî, II, s. 102, 103; İbn Havkal, s. 272; Streck, IV, s. 317.
[145] Ahmed b. Yakûb İshak b. Cafer b. Vahhab b. Vadîh el-Yakubî, *el-Buldân*, thk Muhammed Emin Dennavî, Beyrut trz, s. 208.
[146] İstâhrî, s. 180; Müellif, bazı coğrafyacılara göre Meyyâfârikîn'in de Ermeniyye'de olduğu söylense de Dicle ve Fırat arasında bir yerde olduğu için onun el-Cezire'ye daha yakın olduğunu kabul eder. Bkz. İstahrî, aynı yer.
[147] İbn Havkal, s. 272.
[148] Ebü'l-Fidâ, *Takvim*, s. 387.
[149] Yakubî, s. 208.
[150] Belâzûrî, s. 226.
[151] Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed ed-Dımaşkî, *Nuhbatu'd-Dehr fî 'Acaîbi'l-Bahr*, nşr. A. Mehren, Leipzig, 1923, s. 189.
[152] Yakut, *Mu'cem*, I, s. 160; s. 227; İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 252.
[153] İbn Fakih; s. 583; İbn Havkal, 272; Yakubî, s. 208; el-Ömerî, I, s. 103.
[154] Belâzûrî, s. 226.

Ermeniyye şehirlerini Kalikala (Erzurum), Erzen, Seravec (سراوج), Malazgirt, Bitlis, Neşve, Bargiri (Muradiye) ile aradaki diğer yerlerin tamamı olarak kabul eder.[155] Bu şehirler içinde Ahlat'ı saymaması dikkat çekmektedir, ancak müellif eserinin başka bir yerinde Ahlat'ı Dış Ermeniyye'de Bargiri, Erciş, Vestan (Gevaş) ve ez-Zevzevan ile bunların arasında bulunan kale ve nahiyeler içerisinde zikreder.[156]

Son olarak belirtilmeden geçilmemesi gereken bir nokta daha vardır. Mümbit iklimler arasında olan Ermeniyye'den doğan Fırat ve Dicle Nehri'nin bölge topraklarını verimli kılmasının yanı sıra adı geçen nehirler üzerinden Irak'a geçişler sağlanırken, Ermeniyye-Azerbaycan yolu ticari malların nakli için de kullanılmaktaydı.[157] İstahrî bölgenin mesafelerini, Hoy'dan Bargiri (Muradiye)'ye 3 fersah, Bargiri'den Erciş'e bir tam gün, Erciş'ten Ahlat'a 3 gün, Ahlat'tan Bitlis'e 1 gün, Bitlis'ten Meyyâfârikîn'e 3 gün şeklinde tarif eder.[158] Ebü'l-Fida, İbn Havkal'a dayandırdığı bilgilerden hareketle; Berdea'dan Şemkür'e 14 fersah, Tiflis'e 43 fersah, Erdebil'den Merağa'ya 40 fersah, Merağa'dan Urmiye'ye 4 konak, Urmiye'den Selmas'a 2 konak, Selmas'tan Hoy'a 7 fersah, Hoy'dan Bargiri'ye (Muradiye) 30 fersah, Erciş'e 2 gün, Erciş'ten Ahlat'a 3 gün, Ahlat'tan Bitlis'e 3 gün, Bitlis'ten Meyyâfarîkîn'e 4 gün ve Meyyâfarîkîn'den Amid'e ise 4 günlük bir mesafe olduğunu belirtir.[159]

1.1.3. Ahlat'ın Siyasal Coğrafyası

Anadolu'nun doğu kısmında ilk hâkimiyet kuran Hurriler ve Mitannilerin ardından Ahlat, Urartulara M.Ö. VI. yüzyılda son veren Medlerin hâkimiyetine, sonra da Perslerin egemenlik sınırlarına dâhil oldu. Anadolu'nun doğu sınırları Perslere bağlı olan Armenia/Ermeniyye satraplığının (eyaletinin) idaresindeydi.[161] Büyük İskender'in M.Ö. 331'deki meşhur Doğu Seferi sırasında Pers egemenliğine son vermesinden sonra Makedonya krallığının, ardında da Selevkosların hâkimiyetine giren Ahlat, M.Ö. 240'larda ortaya çıkan Part krallığının İran'a hâkim olmasından sonra uzun yıllar boyunca İranî hanedanların idaresinde kaldı.[162] Büyük İskender'in ve Selevkosların ardından bölgede uzun yıllar etkisini sürdüren Helenizm'in kültürel etkilerinin ne kadar kalıcı olduğunu gösteren bir örnek vardır.

[155] İdrisî, II, s. 825.
[156] İdrisî, II, s. 828.
[157] Hemedanî, s. 330, 418; ed-Devâdârî, I, s. 197-98; İbnu'l-Fakih, s. 330. Dicle Nehri Dördüncü Ermeniyye içinden geçerek, Tikrit ve Surmari'den sonra Fırat Nehri ile Basra körfezine dökülür. Bkz. İbnu'l-Fakih, s. 331.
[158] İstâhrî, s. 192.
[159] Ebü'l-Fidâ, *Takvim*, s. 387, 389; Krş. Ebü'l-Fidâ, *Büldan*, çev. Ramazan Şeşen, s. 308-312; Hemedanî, s. 583.
[161] Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 43; Taşçı, s. 82.
[162] Yavuz, s. 2; Grousset, s. 77-78; Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, S. 47 (2008), İstanbul, 2009, s. 5.

İngiliz arkeolog ve seyyah Lynch 1898 yılında bölgeyi ziyaret ettiğinde Ahlat ve çevre yerleşim birimlerinde toplanan İskender sikkelerini diğer seyyahlara ve kendisine satmaya çalışan çok sayıda köylüyle olan karşılaşmasını büyük bir hayretle ifade etmektedir.[163] Seyyahın bu ifadelerine şüpheyle yaklaşmak gerekirse de, onun anlattıkları, şehrin kökeni ve tarihsel akışının sürekli canlı olduğunun anlaşılması noktasında dikkate değerdir.

M.Ö. III. yüzyılın sonlarından itibaren Ahlat ve çevresi Partların hâkimiyetine girdi. Roma'nın Anadolu içlerindeki ilerleyişi ve çatışmaların yaşanması neticesinde M.Ö. 96'da iki taraf arasında ilk resmi temas gerçekleşti. Bu anlaşmaya göre Fırat Nehri doğal sınır olarak kabul edildi.[164] Partlara karşı yapılan bu seferler Romalı maceracı generallerin yeni bir Büyük İskender olma arzularıyla yapıldı. Ancak umumiyetle Romalıların mağlup olmalarıyla neticelendi ve Romalılar Fırat'ın öte yakasına geçemedikleri gibi Part egemenliği de Van Gölü Havzası'nda devam etti. Erken imparatorluk döneminde Roma-Part ilişkilerinde herhangi bir bozulma yaşanmazken, Roma İmparatoru Neron (M.S. 15-68) döneminde yaşanan çatışmalarda Ermeniyye iki devlet arasında tampon bölgeye dönüştü.[165] Aynı zamanda Part hükümdarları bölgedeki Ermeni hanedanları ile iyi ilişkiler kurarak evlilik yoluyla bağlılıklarını pekiştirmekteydi. Van Gölü Havzası'nda kurulan Ermeni Artaksiad hanedanı (M.Ö. 180-M.S. 14) inkıraza uğramışsa da bölge, M.S. 63-298 yılları arasında Part asıllı Arsakid/Arşakuni hanedanı tarafından idare edildi. Bu hanedan bölgede Urartulardan sonra ilk defa uzun yıllar boyunca sükûneti sağlayarak refahı hâkim kıldı. IV. yüzyılda Sasanîler tarafından son verilen Arsakid/Arşakuni hanedanının merkezi kuvvetle muhtemel Ahlat idi.[166] Partların, Roma karşısında M.S. III. yüzyılda elde ettikleri zaferler İran'ın güneyindeki Fars eyaletinde çıkan isyanları durdurmaya yetmediği gibi buradan çıkan Sasanî hanedanı, Partlara son vererek yeni bir dönemi başlattı. Sasanîlerin, devletlerini kurdukları dönemden itibaren, III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar süren Van Gölü Havzası'ndaki varlıkları, Roma İmparatorluğu karşısında sürekli bir tehdit oldu.[167] Roma'nın idaresinde kalan Ermeniyye'nin önemli bir kısmı Sasanîlerin en güçlü krallarından olan I. Şapur (241-272) zamanında Roma'nın elinden çıktı. Ancak Roma Devleti, Anadolu'nun doğu sınırlarında varlığını sürdürmeye devam etti. Bu süreçte Ahlat ve çevresi ile Ağrı Dağı havalisini içine alan yerler Roma kontrolünde kaldı. Batılı araştırmacılara göre bölge, iki taraf arasında

[163] Lynch, II, s. 150.
[164] A. D. H. Bıvar, "The Political History of İran Under The Arsacids", *Cambridge History of Iran*, III/I, 1983, s. 46-47.
[165] Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar", s. 6-7; a.mlf, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", *Türkler ve Ermeniler*, I, Ankara 2014, s. 125.
[166] Bıvar, III/I, s. 55-56; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 46; Taşçı, s. 85.
[167] Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar", s. 8.

sürekli güç mücadelesinin nesnesiydi.[168] Neredeyse kesintisiz süren savaşlar sırasında Sasanîler, bu sırada zayıflayan Ermeni hanedanlarının iç işlerine sürekli müdâhil olmaktaydı. 387 yılında Roma ve Sasanîler arasında yapılan anlaşma sonucunda bölge ikiye bölündü. Ancak yine de 395 yılına kadar devam eden savaşlar sonucunda Ahlat'ın da içinde olduğu bölge Roma sınırlarında kaldı. Öte yandan Ahlat'ta artık siyasi bir hüviyet kazanmış olan Ermeni Bzunik/Bznuneac hanedanının[169] hâkimiyetinde başkent olarak kullanılmaktaydı.[170] Esasında Partlardan bu yana büyük devletler bölgede hüküm sürse de yereldeki hanedanların desteğini ve tabiiliğini alarak, hâkimiyetleri özerk bir yönetim şeklinde devam etmekteydi. Sasanîlerde kalan kısım ise Persarmenia ismiyle anıldı ve 428'de Ermeni aristokratların talebi üzerine tahttaki kral indirilerek bölge tamamen merkeze bağlandı.[173] Ancak Hristiyan Ermeniler, Zerdüşt inancına sahip Sasanî idarecilerin hışmına uğradı. Ermenileri Bizans'a sığınma ve tabiiyetine girmeye mecbur bırakan bu durum[174] bölgenin siyasî coğrafyasının değişmesinde önemli bir etkisi oldu. Görüldüğü üzere Ahlat'ın siyasal coğrafyası yüzyıllar boyunca sürekli değişime ve tahribata maruz kaldı. Ayrıca Anadolu, Kafkasya ve Mezopotamya arasında hem savunmada hem de saldırıda set vazifesi gören merkezlerden biri oldu.

Bizans imparatorları Sasanî kralı I. Şapur'un doğudaki saldırılarına karşı koymak için sınırlarına *limes* denilen ve uzun yıllar boyunca iki taraf arasındaki mücadelelerin akışını

---

[168] R. N. Frye, "The Political History of İran Under The Sasanians", *Cambridge History of İran*, III/I, 1983, s. 138; Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", s. 121; Ayrıca Bizans-Sasanî Devleti arasında vuku bulan savaşlar silsilesi hakkında, bkz. Michael H. Dodgeon-Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars AD 226-363*, London-New York 1994; s. 29-35, 42, 46.

[169] Ermeni Ananias, VII. yüzyılda yazdığı coğrafya kitabında Ermeniyye bölgesinin yerleşkeleri hakkında verdiği mitolojik bilgilerde Hark'ın Ermenilerin ataları olduğunu ve onun soyundan gelenlerin Van Gölü'nün kuzeybatısına yerleştiklerini, buranın da Ahlat şehrine denk geldiğini belirtir. Ayrıca Bznuneac'Cov isminin Bznunis'in Denizi (günümüzde Van Gölü) anlamına geldiğini söyler. Bkz. Ananias Sirak, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, İng. çev. Robert H. Hewsen, Wiesbaden, 1992, s. 166; Bosworth, "Akhlat", I, s. 725-727; Robert H. Hewsen, "The Geography of Armenia", edt. Richard G. Hovannisian, The Armenian People From Ancient to Modern Times, I, New York, 1997, s. 9.

[170] Layard, s. 32; Yavuz, s. 2-3; Salim Cöhce, "Ahlat ve Çevresinde Yurt Tutmuş ya da Yerleşmiş Türk Boyları", Ed: Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (25-27 Eylül 2013)*, Ahlat-Bitlis, s. 245; Ahmet Demir, "Ahlat ve Çevresinde Eyyubî Hakimiyeti", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2011, s. 13; Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1977, s. 120; Streck, I, s. 160-161; Sümer, I, s. 19.

[173] Evagrius, *A History of the Church in Six Books, From A.D. 431 to A.D. 394*, Samuel Bagster and Sons, Grekçeden İngilizceye çevirenin ismi zikredilmemiş, Londra, tarihsiz, s. 256; Ernest Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 27; Dodgeon-Lieu, Persian Wars AD 226-363, s. 128, 227-228; Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", s. 126; Taşçı, s. 86.

[174] Evagrius, s. 256-257.

belirleyecek olan garnizon şehirleri tesis etti.[176] V. yüzyılda Ermeniyye'nin bölünmesinin ardından Roma İmparatorluğu'nun tarafında kalan Ahlat da stratejik konumu ve kalesinin hâkim bir noktada olması nedeniyle muhtemel bir garnizon şehriydi. Nitekim modern dönem Türk araştırmacılarından Abdurrahim Şerif'in Ahlat mezar taşları ve tarihî kalıntıları hakkındaki araştırma gezisinde şehrin surlarının Roma döneminde yapıldığına dikkat çekmesi[177] bu fikri teyit etmektedir. Ahlat'ın iki güç arasında el değiştirdiğine dâir bir başka veri olarak, Şeref Han Bitlisî'nin, Sasanî hükümdarı I. Hüsrev (531-579) zamanında kardeşi Camasb'ın Ahlat idaresinde olduğunu söylemesi burada zikredilmelidir.[178] Bölgenin sınırları 591 yılında Bizans İmparatoru Mavrikios (582-602)'un yaptığı anlaşmaya göre daha kalıcı bir netlik kazandı. Buna göre kabaca Van Gölü ve Dvin'e kadar olan yerler Bizans'a kaldı. İmparator Herakleios'un 623-630 yılları arasındaki savaşlarda Sasanîleri Van Gölü Havzası'ndan çıkarmasıyla Bizans üstünlüğü kesinleşti.[179]

VII. yüzyılda Müslümanların hâkimiyetine giren Ahlat, X. yüzyıla gelindiğinde kuzey-güney yolu üzerinde önemli bir ticaret kavşağı haline gelerek Dvin, Şam ve Kudüs'e giden ticaret ve hac kervanlarının güzergâhı üzerindeki önemli bir noktaya dönüştü. Aynı zamanda doğu-batı ticaret rotasını da birbirine bağlayan Ahlat, Erdebil'den Tebriz'e ve Hoy üzerinden de Amid'e ulaşımı sağlamaktaydı. Ahlat'ın siyasî ve iktisadî hinterlandı Erzurum'un kuzeyi ile Sivas'a kadar ulaştı.[180] Müslümanların hâkimiyeti sırasında Ermeniyye'nin coğrafî genişliğinden dolayı İslâm coğrafyacıları tarafından buranın bazı kısımlara ayrıldığı yukarıda açıklandı. Dolayısıyla Ahlat, bu taksimat çerçevesinde Ermeniyye'nin dördüncü kısmında yer alan ve birbirine yakın küçük şehirlerden biri olduğu belirtilmekteydi. Esasen Müslüman coğrafyacı ve tarihçileri Ahlat'ı Ermeniyye bölgesindeki en meşhur, kadim, mümbit ve güzel şehir şeklinde tarif ederler,[181] ayrıca el-Karmanî surlarla çevrilmiş muhkem bir yer olduğunu da ilave eder.[182] Bunların yanı sıra XII. yüzyıl ve sonrasındaki Müslüman müelliflerin Ahlat hakkında bilgi verdiklerinde buranın siyâsî merkez olmasından dolayı kültürel gelişmişliği üzerinde de durduklarını belirtmek gerekir. Nitekim söz konusu yüzyılda Ahlat'ın siyâsî ve

[176] Frye, III/I, 138-139; Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001, s. 138-139.
[177] Şerif, s. 80.
[178] Şeref Han, s. 403.
[179] Honigmann, s. 19; Grousset, s. 260-261; David M. Lang, "İran, Armenia and Georgia", III/I, *Cambridge History of İran*, 1983, s. 505-506; Mustafa Daş, "Bizans Döneminde Ahlat", *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (Ahlat-Bitlis 23-25 Ağustos 2012), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 230.
[180] Eastmond, s. 76.
[181] İdrisi, II, s. 824; İbn Şıhne, s. 188; Yakut, *Mu'cem*, II, s. 381-382; El-Ömerî, II, s. 102-03; Yahya b. Said el-Antakî, *Tarih-i Antakî*, Trablus, 1990, s. 41.
[182] El-Karmanî, III, s. 301.

ekonomik büyümesinden dolayı ed-Dımaşkî, burayı tanıtırken *Bilâd-ı Hılat*[183] (Ahlat ülkesi) ifadesini kullanır ve orası için bir başkent ve *daru'l-mülk* der. Ahlat'a bağlı yerleri ise Bitlis, Erciş, Erzen-i Rum (Araplar Kalikala olarak isimlendirirdi),[184] orada geniş bir ovaya sahip Muş, Şimşat, Malazgirt, Sürmari, Ani, Vestan (Gevaş) ve Bargiri (Muradiye) şeklinde listeler.[185] Bir başka coğrafyacı İbnu'l-Fûrat, Ahlat'ın zenginliğini ve siyasal coğrafyasının büyüklüğünü Mısır ile kıyaslayarak Ahlat'ın yaklaşık 70 (bu yerlerin adını belirtmez) beldesi olduğunu belirtir. Ayrıca Moğollar işgal edip yıkana kadar şehrin mamur olduğunu söyler.[186] Ahlat büyüklüğü ve meşhur olmasından dolayı Suriye'nin Dımaşk (Şam) şehrine eş değer de tutulduğunu ifade etmek gerekir.[187] Ahlat XII. yüzyıldan itibaren siyasî bir merkez olmasının ardından oldukça geniş bir hinterlanda yayılması dolayısıyla (Sasanîler döneminde) buraya hâkim olanlar için "Ermen Şah" veya "Şah-ı Ermen" lakapları kullanılmaktaydı.[188] Söz konusu lakap İslâm devletleri döneminde yerel Ermeni hanedanları için kullanılmışsa da İslâm kaynaklarında bilhassa XII. yüzyılda Ahlatşahlar için kullanıldı. Nitekim bu gelenek daha sonra buraya hâkim olan hanedanları tarif etmek için de sürdürüldü.

Ahlat'ta uzun süre hâkimiyet kuran Mervanîlerin varlığına son veren Büyük Selçuklular burayı valiler aracılığıyla idare etmekteydi. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar üstün yararlığına karşılık Sökmen el-Kutbî'ye Van Gölü Havzası'nı ikta olarak verdi.[189] Bununla birlikte Sökmen el-Kutbî'den itibaren Ahlat, beyliğin merkez şehri oldu ve Bitlis, Muş, Malazgirt, Adilcevaz, Bacûneys (Van), Erciş, Bargiri, Vestan (Gevaş) gibi Van Gölü Havzası'nda bulunan kalelerin yanı sıra Meyyâfârikîn, Siirt, Hani, Sason (Senasine) ve Erzen ele geçirildi.[191] Azerbaycan hâkimi Mevdûd'un vefatı sonrasında oğlu olmadığından memlûkü onun siyasetine dayanarak Tebriz'e kadar olan yerleri ele geçirdi. Böylelikle Sökmen el-Kutbî'nin hükümdarlığı sırasında beyliği (tarihi boyunca ulaşacağı) en geniş

[183] Nüveyrî de Ahlat için Bilâd-ı Hılat ifadesini kullanır. Bkz. Nüveyrî, XXIX, s. 91.
[184] Bölge İslâm fetihlerinin olduğu dönemde Araplar tarafından (Kalî adında bir kadının şehri olarak) Kalî'nin kalesi (Kalîkala) şeklinde isimlendirildi. Ancak Yakut iki yeri de birbirinden bağımsız olarak tanıtır. Bkz. Yakut, I, s. 150, IV, s. 299.
[185] Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed ed-Dımaşkî, *Nuhbatu'd-Dehr fî 'Acaîbi'l-Bahr*, nşr. A. Mehren, Leipzig, 1923, s. 189-190.
[186] Nasireddin Muhammed b. Abdurrahim b. el-Fûrat, *Tarih-i İbnu'l-Fûrat*, V, thk. Hasan Muhammed eş-Şema', Beyrut, 1970, s. 60.
[187] İbn Said, s. 171; Hemedanî, *Kitabûl-Buldan*, s. 583.
[188] Bekrî, Ermeniyye'ye hâkim olan hükümdara Şah-ı Ermen denildiğini ve bu şehirleri de Ahlat ve ona bağlı yerler ile Vastan, Erciş ve arasındaki yerler olarak belirtir. Bkz. El-Bekrî, s. 392.
[189] İbnü'l-Esir, X, s. 294; İbn Haldun, III, s. 38; Bosworth, s. 725-726; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 105; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 21; Yaşa, s. 21-23; Taşçı, s. 342-348.
[191] Yakut, *Mu'cem*, I, 314, 358-359; V. s. 202, 223; el-Hanbelî, I, s. 148; İbn Haldun, V, s. 395; Muhammed b. Muhammed b. Abdurezzak el-Hüseynî, *Hikmetü'l-İşrak ilâ Kitabu'l-Afak*, nşr. Matba el-Medenî, Kahire, 1990, s. 437.

sınırlara ulaşmış oldu.[192] Nitekim İbn Haldun'un Sökmen el-Kutbî'den 505/1212 yılında katıldığı son seferinde Ahlat, Tebriz ve Meyyâfârikîn emiri olarak söz etmesi buna işaret etmektedir.[193] Ayrıca Ahlat'ın beldeleri (Arapça a'mâlleri) ve karyeleri belirtilecek olursa, Haveran önemli ilim adamlarına ev sahipliği yapan meşhur bir yerdi.[194] İbn Hallikan, Ahlat'a bağlı olan Malazgirt ve Hertbert'i tanıtırken[196] Yakut, Hamrebert nahiyesinin yukarıdaki Hartbert'ten farklı bir yer olduğuna dikkat çeker.[197] Ahlat'ın yakın nahiyelerden olan Marbâla, Habîb b. Mesleme Ahlat'a doğru geldiğinde Ahlat patriğinin kendisine emân mektubunu getirip teslim ettiği yerdi.[198]

Karğuvan, Ahlat ile Kars arasında kalesi olan bir şehirdi.[199] Kars'ın Ahlat'a bağlı olduğunu düşünürsek muhtemelen burası da Ahlat'ın beldelerindendi. 517/1124'te Gürcülerin Ani'ye saldırması üzerine şehrin valisinin İbrahim b. Sökmen'den yardım istemesi burasının Ahlat'ın beldelerinden biri olduğunu göstermektedir.[200] Sökmen beyliğinin en parlak ikinci devrini yaşatan II. Sökmen, 541/1146 yılında Zengî hâkimiyetinde olan Hizan, Maden ve Siirt havalisini sınırlarına dâhil etti.[201] 549/1154 yılında Gürcülerin saldırısında II. Sökmen'e bağlı olan Aşorni sancağı (Kağızman ve Digor) ile tüm kayalık vadileri zapt etmesi buraların da Sökmenlilere ait olduğunu göstermektedir.[202] 556/1161-1162'de Sökmenli beyliği ile Gürcüler arasında çıkan savaşta Bitlis'in beldelerinden ve Hizan'a yakın olan İsbakerd/İsbarît sahibi emir el-Heldarî el-Kurtukî'nin serbest bırakılması hadisesinde İskaberd karyesinin Ahlat'a bağlı bir yer olduğu anlaşılmaktadır.[203] 599/1204 yılında Gürcülerin saldırdığı Erzurum sınırındaki Hısnı't-Tîn Kalesi'nin Ahlat'a bağlı olduğunu kaynaklar bildirmektedirler.[204] Yakut'un bahsettiği, Ahlat ile Malazgirt'ten görülen ve oldukça büyük

[192] İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı*), s. 82; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 108; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 69; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 453; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 197; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 9.
[193] İbn Haldun, V, s. 49.
[194] Bu karye Ebü'l-Hasan Muhammed b. Muhammed el-Haveranî'ye nisbet edilir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, II, s. 341-342.
[196] İbn Hallikan, I, s. 144; Yakut, buranın bir Ermeni yerleşimi olduğunu ve isminin de oradan geldiğini bildirir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, II, s. 355.
[197] Yakut, *Mu'cem*, II, s. 388.
[198] Yakut, *Mu'cem*, V, s. 97.
[199] Yakut, *Mu'cem*, IV, s. 295.
[200] Müverrih Vardan, s. 195-196; Mateos, s. 285; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 325-326; Minorsky, s. 83-85; Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, I, İstanbul 1953, s. 383; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 23; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 454; Keleş, *Şeddâdiler*, s. 276-280.
[201] İbnü'l-Ezrak, s. 589; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 454; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 10.
[202] *Gürcistan Tarihi*, s. 343-344; Kırzıoğlu, s. 394; Ateş, "Ahlatşah Gürcü Münasebetleri", s. 137.
[203] İbnü'l-Ezrak, s. 620.
[204] İbnü'l-Esir, XII, s. 172; Müverrih Vardan, s. 218; Gordlevski, s. 56; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 119; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 81.

olan Senk-Esfid (سنك اسفيد) Dağı vardır.[205] Ahlat ile Bilâd-ı Rum (Anadolu) arasında kalan Erzurum sınırındaki bir şehir olan Erzincan da Ahlat'ın beldelerindendi.[207] Dağlar arasında büyük bir yerleşim yeri olan Zevezan Ahlat'ın Musul'a doğru güney sınırını teşkil ediyordu.[208] Ahlat ve Malazgirt arasında olan ve Malazgirt Meydan Savaşı'na ev sahipliği yapan Rahva ovası[209] Ahlat'ın beldelerindendi. Ancak kaynaklarda farklı isimlerle zikredilmektedir. Nitekim Mateos Bizans İmparatoru'nun ordugâhını kurduğu yeri Doğodab mevkii olarak belirtir.[210] Söz konusu yer XII. yüzyılda bir yerleşim yerine dönerken mamur şehir oldu.[211]

Ahlat'ın yukarıda söz konusu şehir ve beldelere sahip olmasından dolayı XII.-XIII. yüzyıllarda İslâm kaynakları burayı "bir ülke" olarak tanıtmaktaydı. Özellikle Sökmenli-Ahlatşahların başkenti olması ile birlikte (1100-1207) Doğu Anadolu'nun neredeyse tamamına ve Meyyâfârikîn'e kadar nüfuz alanını genişletmesi şehrin ününü arttırdı. Sökmenli hanedanı ile çağdaş olan Eyyûbîler, el-Cezire ve Diyar-ı Bekr'e hâkim olmalarının ardından daha doğuya doğru ilerlemeye başlamışlardı. Nitekim Eyyûbî meliki el-Evhad'ın 604/1207 yılında Sökmenli beyliğinin yıkılması sonrasında Ahlat'ı ele geçirmesi ve saltanat makamını buraya taşıması sonucunda şehrin stratejik önemi arttı. 607/1210 yılında Gürcü saldırısı sonrasında galip gelen Eyyûbîler savaş tazminatı olarak daha önce işgal edilmiş olan Ahlat'ın 21 kalesinin tekrar kendilerine bırakılmasını Gürcülere kabul ettirdi.[212] Ahlat'ın kuzey sınırındaki bu kalelerin isimleri verilmese de sayı olarak epeyce fazla olmaları dikkate değerdir. Melik el-Evhad'ın bu zaferin ardından aynı yıl (607/1210) vefat etmesinin ardından Ahlat'ın yeni sahibi olan Melik el-Eşref şark ülkesinin hâkimi oldu ve "Şah-ı Ermen" unvanını aldı.[213] Melik el-Eşref yerine tayin ettiği Ahlat naibi Hüsameddin Hacib Ali, devletin sınırlarını doğuda Azerbaycan ve Hoy'a kadar ulaştırması Ahlat'ı büyük bir siyâsî merkez haline getirdi. Nitekim Dicle Nehri'nin başlangıç noktası olarak Bilâd-ı Hılat'tan (Ahlat beldeleri olan geniş bir bölgenin tanımı) başlatılması Ahlat'ın sahip olduğu sınırların genişliğini gösterir.[214] Yukarıdaki belde ve karyelerden hareketle Ahlat'ın siyâsî coğrafyasının sınırları, tespit edebildiğimiz kadarıyla en kuzeyde Ani ve Kars; batıda Erzen ve

[205] Yakut, *Mu'cem*, III, s. 268.
[207] Yakut, *Mu'cem*, I, s. 150.
[208] Yakut, *Mu'cem*, III, s. 158.
[209] Yakut, *el-Müşterik Vaz'an el-Müfterik Suk'an*, Beyrut, 1986, s. 227.
[210] Mateos, s. 143.
[211] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 109; Arınç, "Ulaşım Coğrafyası Bakımından Bir İnceleme: Rahva Düzlüğü ve Çevresi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 6/3, 2000, s. 37.
[212] Ez-Zehebî, XLIII, s. 31.
[213] İbn Vasıl, III, s. 208.
[214] İbn Said, *Basitu'l-Arz fi't-Tûl ve'l-'Arz*, s. 105; İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2018, s. 221.

Siirt; güneyde Meyyâfârikîn ve çevresi; doğuda Şamirân (Azerbaycan sınırındaki bir kale),[216] Surmarî ve Tebrîz (Eyyûbîler döneminde Hoy, Marend ve Nahcıvan dâhil) şeklinde ortaya konulabilir.

Asırlar içerisinde yaşadığı beşerî ve doğal tahribatlara rağmen önemini muhafaza eden Ahlat, Osmanlı döneminin meşhur seyyahı Evliya Çelebi tarafından, "Osman oğlunun (Osmanlı Devleti) elinde beş büyük şehir vardır. Beşincisi olan Ahlat Erzeni bütün Erzenlerden eski ve büyük bir şehirdir"[217] şeklinde tarif edilir. Yirminci yüzyılda Ahlat'ı ve çevresini ziyaret eden Avrupalı seyyah Lynch, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Ermeniye" maddesini yazan Strecker'ın iddiasın karşın Ahlat, Erciş ve Adilcevaz'ın Van Gölü Havzası'nda erken dönemlerden bu yana önemini koruduğuna ve tarihsel sürecinin kesintiye uğramadan devam ettiğine dikkat çeker.[218] Ahlat kitâbeleri üzerinde çalışma yapan ilk yerli arkeolog Abdürrahim Şerif'e göre, Ortaçağ'daki büyük şehirler olan Bağdat, Şam, Halep, Musul, Kahire ne ise Ahlat da öyleydi. Şerif, Ahlat'ın da müstakil tarihini anlatan şehir tarihi kitabına sahip olduğuna işaret etmektedir.[219] Nitekim Ahlat'ın "Kubbetü'l-İslâm" namıyla çağdaş kaynaklarda zikredilmesi ve öyle bilinmesi dikkate değerdir. Son olarak, modern dönem araştırmacılarından Tuncer Baykara da *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş* adlı eserinde Vilayet-i Ermen'in Darü'l-mülk'ünün Ahlat olduğunu ifade ettikten sonra buraya bağlı yerleri Erciş, Aladağ, Bargiri (Muradiye), Hoşab, Malazgirt, Van, Vestan ve Valascirt olarak listelemektedir.[220]

1.2. AHLAT İSMİNE DAİR

1.2.1. İsim ve Şehir

Yer adları, mekânların genellikle coğrafî konumlarına, deniz ve nehirlere olan mevkilerine veya belirli merkezlere olan uzaklıklara göre belirlenir. Ayrıca bir de orayı inşâ eden topluluğun kendi kültür veya dinlerindeki değerlere göre de isimlendirilir. Bir şehrin ismi, şehir tarihi araştırmalarında en az şehrin coğrafî konumu, siyasal ve ekonomik tarihi kadar önemlidir. Çünkü şehrin adı simgesel bir değer taşıdığından burada yaşayan insanların

[216] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 1953 Londra, s. 151; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 131; Taşçı, s. 467.
[217] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IV/I, Haz. Yücel Dağlı – Ali Kahraman, 2. Baskı, Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 2010, s. 187-90.
[218] Lynch, II, s. 52.
[219] Şerif, s. 24.
[220] Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 74.

hangi saiklerden yola çıkarak şehre ilgili adı vermiş oldukları noktasında bir kanıya ulaşılabilir. Buna bağlı olarak insanların yaşamları üzerinde temel belirleyici olan coğrafyanın yanı sıra ekonomik, siyâsî ve kültürel etkilenimler sürekli dönüştürücü dinamikler olmuştur. Dolayısıyla şehirde yaşamış ya da ilişkilenmiş olan topluluklar hakkında yapılan araştırmalar ile tarihsel süreç içerisinde buranın almış olduğu isimlerin tespiti yapılabilir ve objektif olma hedefine ulaşabilir. Şehir araştırmacısı ancak tüm bu etkenleri göz önünde bulundurarak burada yaşamış olan insanların ve tarihsel kalıntıların izlerinden hareketle bir değerlendirme yapabilir.

1.2.2. Tarihsel Süreçte Ahlat İçin Kullanılan İsimler

Bilindiği kadarıyla geçmişi M.Ö. III. binyıl öncesine dayanan Ahlat'ın yerleşim yeri olarak ilk sakinleri Urartular (M.Ö. IX.-VI. yüzyıl)'dır. Şehre Urartular tarafından *Khalds - Halads* isminin verildiği kabul edilmektedir.[221] Antik dönem coğrafyacısı Strabon Küçük Armenia'da *Khaldai* adında bir kavmin yaşadığını ve bunlara eskiden *Khlaybes* denildiğini bildirir.[222] Şehirle ilgili Grek kaynaklarından elde edebildiği bilgileri aktaran Rus tarihçi Minorsky ise "… *Alarodioi, Xaldoi* ve kimi zaman da *Xaldaioi* olarak adlandırılan Khaldi halkının" yaşadığı yer olduğunu aktarır. Müellif sözlerine şöyle devam eder: "Bu halk M.Ö. IX – VI. yüzyıllar arasında Van Gölü Havzası'nda varlık gösteren güçlü bir krallık kurdu. M.Ö. VII. yüzyılda bölgeye Ermenilerin gelmesiyle Khaldiler dağlara çekildi. Ancak Van Gölü'nün kuzeyindeki bölgenin yer adlarında günümüze kadar Khaldia, Khilat – Ahlat Kasabası şeklinde gelir." [223] Minorsky'nin işaret etmiş olduğu bu durum muhtemelen Urartular döneminde Tanrı Haldi'ye inananların, devletin yıkılmasından sonra da bu şekilde anılmasıyla ilgili olmalıdır. Bu konu aşağıda daha geniş bir şekilde ele alınacaktır.

Ahlat'ın antik döneme ait bir diğer isminin hikayesi şöyledir; M.Ö. III. yüzyılda Büyük İskender'in meşhur doğu seferinden sonra bölgede kurulan Selevkoslar Ahlat'a Grekçe Khliat, Khleat[225] ismini verdiler. Modern zamanda Ahlat'ı ilk defa ziyaret eden İngiliz seyyah Layard buranın antik bir şehir olduğunu ifade ederken antik ismini de yukarıdaki isme yakın bir seslendirme ile Khelath şeklinde belirtmektedir.[226] Grek kültürü üzerine inşâ edilen Roma

[221] Sümer, II, s. 19; Minorsky, "Ahlat", *Ensiklopedia İslam*, V. 1, s. 329; Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534 – 1604),* Tamga Yayıncılık, Ankara, 1999, s. 106; Celil Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", *Türkler Ansiklopedisi*, VIII, Ankara, 2002, s. 135.
[222] Strabo, s. 28, 38.
[223] V. Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, 2. Baskı, çev. Kamuran Fıratlı, Doz Yayınları, İstanbul, 2004, s. 44; el-Babirî, s. 28-29.
[225] Bosworth, "Akhlat", I/VII, s. 725 -727.
[226] Layard, s. 31.

İmparatorluğu'nun Anadolu ve Van Gölü Havzası'na hâkim olmasının ardından, şehrin ismi Selevkosların kullanımına yakın bir seslendirme diyebileceğimiz Hilyat[227] şeklinde kayda geçmiştir. Görüldüğü üzere şehrin kuruluşunun üzerinden yüzlerce yıl geçmesine rağmen, hâkim olan devletin dili ya da dinine göre farklılık göstermeden Ahlat'ın kök harfleri ile bağı geçmiş zamandan bu yana sürekli devam etmiştir.

Ahlat isminin tarih boyunca herhangi bir kesintiye uğramadan tarihsel akışına devam ettiğine dâir bir başka örnek, Ermenilerin de kendi gelenekleri çerçevesinde birden fazla şekilde aynı köke bağlı kalmak üzere farklı yazım ve seslendirme kullanmış olduklarıdır, denilebilir. Ermenilerden itibaren şehirle ilgili bilgilerimiz nispeten biraz daha artmaya başlamıştır. Çünkü vermiş oldukları kaynaklarda şehrin adının yazımının daha net bir hale geldiğini söylemek mümkündür. Ancak ulaşabildiğimiz Ermeni kronik ve hal tercümelerinde maalesef şehir adının etimolojisi ile ilgili açık bir değerlendirme yapan herhangi bir kayda rastlamadığımızı belirtmekte fayda vardır. Van Gölü Havzası'nda yaşamış olup doğum ve ölüm tarihi bilinmeyen Ermeni kronikçisi Thomas Artsruni şehrin adını Khlat' olarak kaydetmiştir.[228] Söz konusu yazımdan çok da farklı olmayan bir başka yazım şekli de XI. yüzyıl Ermeni kronikçilerinden Stephanos Asoghik ve Smpat Sparapet tarafından kaydedilen Khlat (İngilizce tercümelerde Xlat') halidir.[229] Bu dönemden sonra Ermeni kaynaklarında Khlat (Xlat') yazımı kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. XIII. yüzyılda yaşamış olan Vardan Arawelts'i's'in[230] yanı sıra Genceli Kiragos'un *Ermeniler'in Tarihi* adlı kroniğinde Gürcü kralı İvane ile Eyyûbî meliki el-Evhad'ın savaşı anlatılırken şehrin ismi Khlat (Xlat') olarak zikredilir.[231]

Ermenice kroniklerin İngilizceye çevrilmiş olanlarından tetkik edildiği kadarıyla İngilizce ses, ağız ve gramer yapısına uygun yazılan ilk iki sessiz harfin birlikte kullanılarak "ğ" sesi elde etmek sûretiyle (Khlat-Akhlat) bir yazım tekniği izlendiği görülmektedir. Ancak bunun yerine "x" harfi ile mezkur sesin çıkarılması yoluna da gidildiği müşahede edilmiştir. Dolayısıyla şehrin adı Ermeni kaynaklarında zaman içinde geçirdiği değişik formlara da bağlı

[227] Sümer, II, s. 19; Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1977, s. 120.
[228] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik*, İng. Çeviren ve notlandıran, Robert W. Thomson, Detroit, 1985, s. 184.
[229] Stephanos Asoghik, *The Universal History of Stephanos Tarōnec'i*, İng. Çeviren ve notlandıran, Tım Greendwood, Oxford, 2017; s. 244; Smbat Sparapet, *Chronicle*, İng. Çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2005, s. 71.
[230] Vardan Araweltsi's, *Complation of History*, İng. Çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2007, s. 68, 72, 85.
[231] Kiragos Gandjaketsi, *History of Armenians*, İng. Çev. Robert Bedrosian, New York, 1986, s. 150.

olarak Hlat, Chelat, Şeleat (Şaliat), Khaliat, Khilat, Xlat'[232] şeklindedir. Şehirde ikamet edip etmedikleri konusunda kaynaklardan bilgi elde edilememekteyse de, Ahlat ile komşuluk ilişkisi yaşadığını bilinen Süryaniler, şehri Kelath, Khalat, Khılat[233] olarak tesmiye etmişlerdir. İslâm fetihleri ile Araplar 19/640-641 yılında Ermeniyye bölgesinde görülmüş ve aynı yıl Ahlat'a hâkim olmuşlardı. İslâm kaynaklarında ekseriyetle Hılat[234] ismi kullanılırken, yalnızca X. yüzyıl coğrafyacılarından Makdisî'nin şehrin adını Ahlat[235] şeklinde yazdığını belirtmek gerekir. İranlılar ve Türkler ise şehri, meskun olan halkın kullandığı isme yakın bir seslendirmeyle Ahlat[236] olarak isimlendirmişlerdir. Ortaçağ'da Ermeniyye bölgesinin merkez şehirlerinden biri olan Ahlat, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin Bitlis iline bağlı bir ilçedir.[237]

1.2.3. Ahlat İçin Kullanılan İsimlerin Tahlili

Ahlat'ın ilk dönemi ile ilgili yazılı bir kaynak olmadığından isminin menşei hakkında muhtelif teoriler daha çok efsaneler üzerinden şekillenmiştir. Bu efsanelere göre; M.Ö. 3000 senesinde şehir Hilatos adlı bir kumandanın idaresinde iken, bu kişi kendi adını şehre vermiştir.[238] Bu rivayet şehrin kadim geçmişi ile ilgili bir ipucu verse de, sıhhati ile alakalı olarak *Türk Tarihinde Ahlat* eserinin müellifi Rahmi Tekin'in de belirttiği üzere söz konusu iddia ile ilgili bir kayda ulaşılamamıştır.[239] Bir başka efsaneye göre ise, Urartu hükümdarı Lat[240] zamanında Medlerin Ahlat'a yaptıkları saldırılar sonucunda şehir düşmüştü. Bu savaşta mücadele edip ağır bir şekilde yaralanan kralı gören kızı, babasının başını dizine koyarak "ah.. lat, ah.. lat", diyerek feryat etmesi sonrasında Medler ele geçirdikleri şehre bu adı vermişti.[241] Son efsaneye göre ise; Müslümanların Ermeniyye fetihleri sırasında Ahlat'a hâkim olan Lat adında bir Rum kralının Daryuna adındaki kızı Müslümanlığı babası istememesine rağmen tercih etmiş, babasını öldüren Daryuna'nın daha sonra yaptığına üzülerek "Ah-Lat" şeklindeki feryadı sonrasında Ah-Lat hecelerinin birleştirilmesi ile Ahlat

[232] Ananias Sirak, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, İngilizceye Çev. Robert H. Hewsen, Wiesbaden 1992, s. 166; Aristakes, Lastivertc'i's, History, İng çev. Robert Bedrosian, New York, 1985, s.38; Mateos, s. 233, 239; Honigmann, s. 141, 146, 181.
[233] Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habraeus), *Abu'l-Ferec Tarihi*, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987, s. 274; Mateos, s. 142, 233; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 447; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 26.
[234] Yakut, *Mu'cem*, II, s. 380; İbn Hurdazbih, s. 229; Ebü'l-Fidâ, *Takvim*, s. 387; İstahrî, s. 194; İbn Havkal, s. 351.
[235] Makdisî, s. 374-377; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 451.
[236] Nasır-ı Hüsrev, s. 10-12; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 99.
[237] Sümer, II, s. 19; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1993, s. 27.
[238] Bitlis İl Yıllığı 1967, s. 55.
[239] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 25.
[240] Urartu krallarından herhangi birinin adının Lat olmadığına dâir, bkz. Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, vd. 5, s. 24.
[241] Ali İhsan Gülcü, "Kubbetül-İslâm", *Tarih ve Medeniyet*, İstanbul, 1994, S. 9, s. 10.

adı ortaya çıkmıştı.[242] Bu efsane İyaz b. Ganem'in 19/641 yılında Ahlat'ı fethetmesi sırasında yaşanan hadiseye benzerlik gösterse de şehrin adıyla ilgili hikâyeye dönüşmesi muhtemelen daha sonra olmuştur. Ahlat ve çevresinde yaşayan Hâlidîlerin varlığından dolayı şehrin bu isimle adlandırıldığı da ayrı bir fikir olarak belirtilmektedir. Komşu toplulukların buradaki sakinleri tesmiye etmeleri için kullandıkları isim olduğu düşünülmektedir.[243]

Ahlat'ın antik dönem sakinleri olan Urartuların şehre "Halads" ismini vermiş olması, Urartuların milli tanrısı "Haldi" ile etimolojik olarak aynı menşeden gelebileceğini akla getirmektedir. Nitekim Tanrı Haldi'ye duyulan saygıdan kaynaklı olarak kurmuş oldukları diğer merkezler gibi burasını da Haldi'yi anımsatması hasebiyle ona izafe etmiş olabilirler. Bölgede halen kullanılan diğer yerleşim yerlerinin isim topografyasına da bakıldığında Urartularla ilişkisi olan bu manada bir örnektir. Bir diğer ihtimal de buradaki Tanrı Haldi'ye tapan insanlar için, Haldi'ye inananların yeri olarak Ahlat'taki Urartu bakiyeleri için de böyle bir isimlendirmeye gidilmiş olmasıdır. Ahlat şehrinin İlkçağ tarihi ve ismi konusunda maalesef araştırmalar oldukça fakirdir. Urartu uzmanları, Van Gölü Havzası'nda Ahlat ve çevresi dâhil olmak üzere mezkur medeniyete ait henüz ortaya çıkarılmayan pek çok arkeolojik kalıntılar olduğu noktasında hemfikirdirler.[244] Aynı zamanda biliyoruz ki Urartular, çok yüce ve milli tanrıları olan Tanrı Haldi için kutsal tapınaklar ve güzel mabetler inşâ ederek ona adak ve kurbanlar adarlardı.[245] Tanrı Haldi onuruna inşâ edilmiş merkezlerden biri ve ismini de ondan alması mümkün olan Ahlat'ta yaşayan halkın da Haldi'ye inananlar olarak ifade edilmesi muhtemeldir. Nitekim yukarıda şehrin tarihsel süreçte aldığı isimleri listelerken işaret etmiş olduğumuz antik dönem coğrafyacısı Strabon'un belirtmiş olduğu *Khaldai* kavminin isim benzerliği de bunu desteklemektedir.[246] Gerek semavî gerekse de diğer dinlerde dinin kurucu ya da temsilcileri üzerinden (Musevî, Mesihî, Muhammedî gibi) yapılan isimlendirmelerin o inanca tabi olanları tanımlamak için kullanıldığı malumdur. Dolayısıyla bahsi geçen *Khaldei* isminin bu şekilde düşünüldüğünde Ahlatlı ve Haldi'ye inanan kimseleri ifade etmek için kullanıldığı düşünülebilir. İslâm kaynaklarında kullanılan *Hılat* ismi ve şehir sakinlerinin *Hılatî* iyelik eki eklenerek belirtilmesi aslında yukarıdaki mânâyı destekler niteliktedir. Ayrıca Ahlat'ın isim tahlili ile ilgili araştırmalarımızda, şehrin etimolojik manada

[242] Bitlis İl Yıllığı 1967, s. 55; Bitlis İl Yıllığı 1971, s. 19; Tekin, s. 23-24.
[243] El-Babirî, s. 28-29.
[244] Afif Erzen, Emin Bilgiç, Yusuf Boysal, Bâki Öğün, "1959 – Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ankara, 1961, s. 8; Haluk Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 143; Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", s. 5-8.
[245] Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 185-6; Lynch, II, s. 62.
[246] Strabo, s. 38.

neye göre isimlendirildiği kaynakların eksikliği ve sarih bir şekilde belirtilmemesinden dolayı, bu konuda zayıf delilleri bir araya getirerek fikir yürütmek zorunda kaldığımızı belirtelim.

Çalışma sırasında Ahlat ve ismi ile ilgili yapılan incelemelerde şehrin isminin tarih boyunca buraya hâkim olan kavimler tarafından H, L, D/T harf kökleri etrafında seslendirildiği görülmüştür. Şehre Urartulardan sonra yerleşen Ermeniler, Süryaniler, Farslar, Araplar, Türkler ve diğer milletler şehrin adını her zaman için aynı kök harflerle seslendirmeye devam etmişlerdir. Şehrin ismi İslâm fethinden sonra İslâm kaynaklarında (خلاط) Hılat; Fars ve Türk kaynaklarında ise günümüzde kullanılan şekliyle Ahlat şeklinde olmuştur. Dikkat edilirse şehir adı her zaman için aynı harf köklerinde kalmış, farklı kültür ya da dinlerin hâkimiyetine girmesine rağmen yeni bir isim verme ihtiyacı duyulmamıştır. Şehrin isim köklerinin değişmeden günümüze kadar gelmiş olması elbette tarih boyunca kesintisiz bir şekilde yerleşimin ve toplumsal yaşamın olduğunu da gösterir. XVII. yüzyılda yaşamış Osmanlı Devleti'nin en büyük seyyahı Evliya Çelebi Ahlat'ı ziyaret etmiş, şehir hakkında çok kıymetli bilgiler vermiştir. Şehrin adı ile ilgili olarak da halkın burayı *Erzen-i Ahlad* (Ahlat Erzeni) şeklinde isimlendirdiğini nakletmiştir.[247]

Şehrin adı ile ilgili değerlendirmelerde son yüzyıllarda bölgeyi ziyaret etmiş olan araştırmacı seyyahlar tarafından da bazı yeni fikirler ortaya atılmıştır. 1898 yılında şehri ziyaret eden Lynch, Ahlat'ın tarihî bir yerleşim yeri olduğunu ve Ermenilerin şehre *Khlath* ismini verdiklerini, bu ismin Madavans'taki[248] küçük bir şapelden esinlenilerek verilmiş olabileceğini belirtmiştir.[249] Lynch'in, bu fikri şehrin kadim geçmişine dayanarak ortaya koymuş olduğu pekâlâ anlaşılabilir. Ancak Ahlat ismi ile Madavans şapeli arasında doğrudan bir bağlantı kurmak güçtür. Zira, seyyahın, geçmişi antik zamanlara dayanan Ahlat'ı gezisi sırasında bazı köylülerin kendisine İskender sikkesi dediği paraları satmaya çalışmalarından bahsetmesi mezkûr nazariyesiyle bir çelişki teşkil etmektedir. Nitekim Ahlat'ı ziyaret eden bir başka Avrupalı seyyah Taylor, şehrin ismini *Ikhlat* şeklinde İngilizcedeki seslendirmeye bağlı kalarak okuması muhtemelen 19. yüzyılda Türkler tarafından *Ahlat* şeklinde kullanılmasından dolayıdır.[250] Modern dönem Türk tarihçilerinden Selçuklu tarihi uzmanı Osman Turan

[247] Evliya Çelebi, IV/I, s. 187-90.
[248] Madavans vadisi, Ahlat sınırları içerisinde yer alan vadinin iki yakasında çok sayıda mağaranın olduğu yerdir. 20.05.2020 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından Madavans vadisi ve Ahlat Sazlıkları Sit Alanı kapsamında Doğal Sit alanı ilan edilerek koruma altına alınmış ve tescillenmiştir. http://tvk.csb.gov.tr/madavans-vadisi-ve-ahlat-sazliklari-tescil-ilani-duyuru-408491, Erişim tarihi: 23.09.2020.
[249] Lynch, II s. 295.
[250] J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35, London, 1865, s. 36.

Ahlat'ta Selçuklulardan önce Arapça, Ermenice ve Farsça konuşulurken Ahlatşahlar atabeyliği döneminde artık Türkçenin konuşulmaya başlandığına dikkat çeker.[252] Dolayısıyla şehrin Türkçe adlandırılmasının bu dönemden itibaren daha yoğun bir şekilde artmaya başladığı da düşünülebilir. Nitekim Türk nüfusunun özellikle Malazgirt Meydan Muharabesi'nin ardından Doğu Anadolu başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok bölgesinde artmaya başladığı malumdur.

İslâm'dan önceki dönemden seslendirme dışında farklı bir yapıya dönüşmeyen şehrin adı, İslâm kaynaklarında *Hılat* olarak yaklaşık on asrı aşkın bir süre kullanıldı. Bu ismin ardından XVI. yüzyılda Türklerin ve İranlıların seslendirdiği şekilde, "resmî kayıtlarda" Ahlat olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca yöre halkı tarafından aynı zamanda hediye anlamına gelen Helât ismi de (خه لات) kullanılmaktadır.[253]

1.2.4. Ahlat'ın İslâm Fethinden Sonra Kaynaklarda Kullanımı

Anadolu'da Müslümanların fethinden sonra coğrafya ve yer isimleri bazı yerlerde yerli halkın dilindeki kullanım devam ettirilirken, bazı yerlerde ise Arapça dil yapısına ve kültürel değerlere göre kısmen değişiklik göstermiştir. Müslüman fetihleri Ermeniyye'de Van Gölü Havzası'na ulaştığında[254] Ahlat'ın hâkimiyeti Bizans valisi Ermeni Bolis oğlu Sityinus'un idaresindeydi.[255] Hz. Ömer döneminde düzenlenen seferler sırasında İyaz b. Ganem tarafından 19/640 yılında fethedilerek vergiye bağlanan Ahlat, İslâm kaynaklarında, yerel halkın kullanımından çok farklı olmayan ancak Arapça dil yapısına göre bir söyleyiş tarzına sahip olan Hılat (خلاط) şeklinde kaydedilmiştir.[256] İslâm coğrafyacıları, Ahlat isminin ilk harfi kesreli "hı"; ikinci harfi üstün "lam"; son harfi ise harekesiz "tı" şeklinde okunması gerektiğini söylemiştir.[257] İslâm coğrafyacısı Bekrî, Ahlat'ın belde ismi olduğunu ve Arapçada karışık, karıştırma ya da karışmış mânâsında olan خالط kelimesinden farklı olduğunu

[252] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 99.
[253] Hüseyin Kazem Koyun, Medinetü Hılat min Hilâl el-Masadirû'l-Arabîye M. 1099-1260/H. 493-658, Mecelletü Diyala, Diyala, 2014, s. 327; el-Babirî, s. 28.
[254] Thomas Ripper, *Diyarbekir Mervanileri İslâmi Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, çev. Bahar Şahin Fırat, Avesta Yayınları, İstanbul 2012, s. 439.
[255] Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Vâkıdî, *Tarih-i Futuhü'l-Cezire ve'l-Habur ve'd-Diyar-ı Bekr ve'l-Irak*, Thk. Abdulaziz Feyyad Harfuş, Dımaşk 1996, s. 219; Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya*, VI, Haz. Mahir İz, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 116-17; Ahmet Demir, *Ahlat Eyyûbileri Tarihi*, Nûbıhar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 22.
[256] İbn Hurdazbih, s. 229; Yakut, *Mu'cem*, II, s. 380; Belâzûrî, s. 204; Ebü'l-Fidâ, *Takvim*, s. 387; İstahrî, s. 194; İbn Havkal, s. 351, İdrisi, II, s. 824-825.
[257] Yakut, *Mu'cem*, II, s. 457; el-Bağdadî, s. 476; Ahlat'ın Ortaçağ İslâm kaynaklarında zikredilen ismine dâir, bkz. Şemseddin Sâmî, *Kamusu'l-Âlâm*, III, s. 452.

-örnek bir cümle de zikrederek- belirtmiştir.[258] Arapların seslendirdikleri Hılat ismi, antik zaman ve daha sonra Ermenice Hılat (Khlat) kelimesinin Arapça okunmuş halidir.[259]

Müslüman fethinden sonra Ahlat'ın kahir ekseriyetle el değiştirmeden İslâm şehri olarak kalması buranın geçmişi ile İslâmî bir kent olmasını sağlamıştı. İlk dönem İslâm kronikçilerinden Vakıdî (ö. 170/786-787), Ahlat'ın Müslümanlar tarafından fethi ve fetihten önceki hali hakkında geniş bilgi veren nadide kaynaklardandır. Ahlat Piskoposu Bostiyos'un kızı Taryon'un İslâm'a geçişi ve akıbetine dâir detaylı izahat vermiştir. Vakıdî'ye göre, şehrin adı fetih öncesinde Araplarca Hılat (خلاط) olarak biliniyordu.[260] Müslüman hâkimiyetindeki döneminde cazibe merkezine dönüşen Ahlat, Müslüman seyyahların da ilgisini çekmeyi başarmıştı. Nitekim Ahlat'ı ziyaret eden XI. yüzyıl coğrafyacılarından Makdisî (ö. 390/1000) eserinde diğer Arapça kaynaklarda geçen kullanımlardan farklı olarak günümüz söyleyişine yakın أخلاط (Âḫlât) ismini kullanmıştır.[261] Makdisî'nin şehrin adını günümüzdeki formuna yakın bir biçimde kullanmış olması şehirdeki halktan aldığı malumatla alakalı olmalıdır.

Birçok farklı kavim ve topluluklara ev sahipliği yapan Ahlat'ın isminin menşei ile ilgili olarak kayıtlara geçen ve genel kanaati oluşturan bir başka iddia XI. yüzyıl seyyahlarından Nasır-ı Hüsrev'e aittir. Seyyahın şehir hakkında söylediklerinin hâlen günümüz araştırmacıları tarafından kabul edildiğini belirtmekte fayda vardır. Büyük Selçuklu Devleti sultanlarından Tuğrul Bey (ö. 990-1063) devrinde yaşamış olan İranlı seyyah Nasır-ı Hüsrev'in *Sefernâme* adlı eseri, Ahlat'ı ziyaret ederek adı hakkında bilgi veren en eski İslâmî dönem kaynağı olması bakımından biriciktir. 438/1046 yılında Tebriz'den yola çıkarak Hoy şehrine gelmiş, oradan da Van Gölü kıyısındaki Bargiri (Muradiye), Van ve Vastan (Gevaş) üzeri bir rota ile aynı yılın Cemaziyelevvelinin 18'inde Ahlat'a ulaşmıştır. İranlı seyyah Nasır-ı Hüsrev şehrin fiziksel ve sosyal durumu ile ilgili maalesef çok detaylı bilgiler vermese de Ahlat'ın Müslümanlar ile Ermeniler arasında sınır olduğunu ve halkın Ermenice, Arapça ve Farsça konuştuğunu nakletmiştir. Seyyah şehri gezdikten sonra nüfusunun muhtelif bir yapıda olmasından dolayı edindiği izlenim neticesinde "… sanırım bu sebepten dolayı şehre

[258] Bekrî, II, s. 507.
[259] Ripper, s. 25.
[260] Vakıdî, Ebî Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Vakıdî, *Fütûhu'ş-Şam*, II, thk. Abdullatif Abdurrahman, Beyrut 1997, s. 163-168; Krş. Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 23-24; Abdurrahman Acar, "Arap Coğrafyacılarına Göre Ahlat ve Çevresi", edt. Oktay Belli, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, s. 215.
[261] Makdisî, s. 373; Sümer, "Ahlat", II, s. 19; İsfahanî, eserinde "… karışık Hılat (Ahlat)'ın sahibi ile ilişkileri geliştirmek" şeklinde ifade eder. Bkz. İsfahanî, *el-Berku'ş-Şâmî*, V, Nşr. Ramazan Şeşen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 39.

Ahlat adını takmışlar" demiştir.[262] Hılat (Ahlat) ismi Arapçada "H-L-D/T" (خلط) fiilinden türetilmiş olup pek çok anlamının yanı sıra karışık, farklı unsurlardan oluşan, heterojen yapılı, karışım elemanı ve harman anlamlarına gelir.[263] Muhtemelen Nasır-ı Hüsrev Arapçanın etkisinde kalarak şehrin adı ile Arapçada karışık manasına gelen fiile tesadüf etmesi arasında ilişki kurmuştur. Ancak bize göre hatalı olan bu tespit başka araştırmacıların da dikkatinden kaçmamıştır.[264] Ayrıca çok eski zamanlardan bu yana aynı isimle değişmeden gelen şehrin adının Arapçada bu şekilde karşılığının olması yalnızca okunma biçimiyle açıklanabilir. Çünkü yukarıda da bununla ilgili olarak yapılan değerlendirmede aynı ismin köklerinin antik zamanlardan bu yana değişmeden geldiğine dikkat çekilmişti. Ancak önemli olan husus, XI. yüzyılda Ahlat'ın, artık Müslüman çoğunluğa erişmesinden dolayı İslâmî bir kültürün şehre hâkim olduğunu da örneklendirmiş olmasıdır. Nasır-ı Hüsrev'den yaklaşık üç asır sonrasında Ahlat'ı ziyaret eden bir başka İranlı seyyah Zekeriyya Mahmud Kazvinî'nin ifadeleri de Nasır-ı Hüsrev'e yakındır. Her ne kadar şehrin adı ile ilgili bir yorumda bulunmasa da, Ahlat'ın güzelliklerini anlattıktan sonra şehirdeki sosyolojik duruma işaret ederek halkının Müslüman ve Hristiyan olduğunu, konuştukları dilin ise Farsça, Ermenice ve Türkçe olduğunu aktarmıştır.[265]

Şehir adının İslâm kültüründe ve Arapçada kullanılan bir deyimde de yer aldığını belirtmek gerekir. Araplar arasında *karışık insan topluluğunu* ifade etmek için kullanılan الناس اخلاط من deyimi bu mânâda bir örnektir.[266] Ancak buradaki kullanım özel anlamda şehrin yapısı ile ilgili olmaktan uzak genel bir kullanımdır. Nitekim Araplar söz konusu kelimeyi karışık, karışmış gibi anlamlarda kullanmış olsalar da Ahlat'ın ismi etimolojik olarak bakıldığında Nasır-ı Hüsrev ve Kazvinî'nin naklettiği üzere, tarihî ticaret ve geçiş güzergahlarının üzerinde olması nedeniyle şehir nüfusunun heterojen bir yapı göstermesiyle ilgili olmalıdır. Dolayısıyla şehir İslâm öncesinde olduğu gibi sonrasında da farklı etnik unsurları bünyesinde bulundurmayı sürdürmüştür. Ancak Ahlat hakkında Ortaçağ Arap coğrafya ve kroniklerinde Nasır-ı Hüsrev'in yaptığı gibi etimolojik bir değerlendirme yapılmadığını, şehrin Arapçada karşılığı ya da fiil hali ile düşünülebileceği yönünde bir görüş zikredilmediğini, yalnızca ismin yazılma biçiminin verildiğini belirtmiş olalım.

[262] Nasır-ı Hüsrev, s. 20.
[263] Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 2019, s. 279.
[264] Antony Eastmond'da Nasır-ı Hüsrev'in Ahlat'ın adının Arapçadaki karışık anlamına gelen kelimeden geldiği fikrinin hatalı bir tespit olduğuna dikkat çeker. Bkz. Eastmond, s. 74.
[265] Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Asaru'l-Bilâd ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut, 1969; s. 524.
[266] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 27.

Son olarak Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin de şehrin adıyla ilgili bir nazariyesi olduğunu ifade etmek gerekir. Evliya Çelebi, bütün eski tarihçilerin bu şehre Dâr-ı Büleh (Büleh yurdu), yani "Oğuz taifesinin şehri" anlamına gelen ismi verdiklerini söylemiştir.[267] Şehrin ismine ilişkin bu kullanım biçiminin, Oğuz Türklerinin Anadolu'ya ilk giriş kapısı olan Ahlat'a göçleriyle birlikte Türk-İslâm kenti özelliği kazanmasıyla ilgili olmalıdır.

1.3. AHLAT ŞEHRİNİN KURULUŞU VE FİZİKSEL GELİŞİMİ

1.3.1. Ahlat'ın Kuruluşu İle İlgili Rivayetler

Ahlat'ın geçmişinin antik dönemlere dayanması ve hakkında yazılı bilgilerin yok denecek kadar az olması dolayısıyla şehrin erken devri ile ilgili bilgiler daha çok efsanelere dayanmaktadır. Ahlat'ın ilk sakinleri olarak bilinen Urartuların tam olarak şehre ne zaman geldiği ya da burada bir kalıcı yaşam inşâ ettiklerine dâir kesin bir kayıt yoktur. Ancak Urartuların kültür birliği sağladığı göçebe kabilelerle birlikte Ahlat çevresinde "yayla kültürü" çerçevesinde belirli dönemlerde konakladıklarını buradaki bulgular (yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar) desteklemektedir.[268] Özellikle insan eliyle yapılan mağaralar, burada süreç içerisinde kalıcı bir yaşama geçişin ve toplumsallaşmanın bir işareti kabul edilmektedir.[269] Ahlat'taki Madavans mağaralarında ve muhtelif antik izlerin olduğu yerlerde yapılacak başka araştırmalar, şehrin kuruluşu hakkındaki soru işaretlerini önemli ölçüde azaltabilir.

Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin, Ahlat'ın kimler tarafından ne zaman kurulduğuna dâir verdiği bilgilerde mitoloji ile efsaneler birbirine karışıktır. Evliya Çelebi, Ahlat'ın ilk kurucularının Âd kavmi olduğunu, dolayısıyla şehrin tarihinin çok eskiye dayandığını belirtir. Bu kavim sert rüzgârların korkusundan Süphan Dağı'nda ve şehrin eteklerinde bulunan yüksek dağlarda mağaralar inşâ etmişlerdir. Ancak Evliya Çelebi, büyüklükleri ile ilgili abartılı bir benzetme yaparak Ahlat'ta üçer bin insanın sığabileceği mağaraların bulunduğunu nakletmiştir. Gezdiği yerler hakkında anlattığı efsane ve karışık rivayetleriyle meşhur olan Evliya Çelebi'nin verdiği bu bilgiler kuşkusuz geçmişi çok eski bir medeniyete dayanan Ahlat için önemlidir. Ayrıca seyyahımızın yaşadığı dönemin şartlarında sahip olduğu bilgi nispetinde Urartulardan haberdar olmadığını düşünürsek, burada "Ad kavmi" olarak işaret ettiği topluluğun Urartular olması da akla uygun olur. Bu mağaralar muhtemelen Ahlat

[267] Evliya Çelebi, IV/I, s. 188.
[268] Köroğlu, s. 5.
[269] Şerif, s. 66.

Kalesi'nin kuzeyine doğru konumlanan Madavans vadisindeki yamaçlarda bulunan mağaralardır. Ahlat ile ilgili gözlemlerini ve fikirlerini anlatmaya devam eden Evliya Çelebi, Ahlat'ın Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu beş Erzen (Erzenbâycan, Erzen-i Rum, Ezirgan, Dicle Erzeni ve Ahlat Erzeni)'den biri olduğunu belirttiği Ahlat Erzeni'nin söz konusu Erzenlerin en eskisi ve en büyüğü olduğunu belirtmiştir. Öte yandan şehrin çok eski ve yerleşiminin *mülûktan mülûka* kaldığını söyleyen Evliya Çelebi, Ahlat'ın genişliği ve mamur olmasının yanı sıra ikliminin de elverişliliği ile burada yaşamı sürekli hale getiren uygun şartların varlığına da dikkat çekmiştir.[270] Ayrıca Evliya Çelebi, Ahlat'ın kuruluşu ve geçmişi hakkında verdiği malumata dâir eski medeniyetlere atıf yaparak şehrin Mısır'daki Firavun zamanında da var olduğunu ve mamur bir yapıya sahip bulunduğunu kaydetmiştir. Ahlat'ın idarecisinin sahip olduğu zenginliği ve müreffeh durumunu ifade ederken ilginç bir mukayese yapmış; Firavun, Mısır gibi küçük bir beldenin hükümdarı iken ilahlık taslıyorsa acaba Ahlat'a sahip olursa ne iddiasında bulunur, gibi tuhaf bir kıyasta bulunmuştur. Şehrin büyüklüğü için "uzunluğu üç menzil, derinliği iki menzil ve yerlerde hala yapı kalıntıları bellidir" şeklindeki ifadesi, Ahlat'ın pek çok farklı kültüre ev sahipliği yaptığını ve maddi kalıntılarının görülebilir olduğuna dikkat çekmiştir.[271]

1.3.2. Şehrin Fiziksel Oluşumu

Ahlat şehri geçmişi prehistorik döneme kadar uzanması ve sahip olduğu yapılarıyla mimarlık tarihi bakımından büyük bir önem taşıyan merkezlerden biridir.[272] Şehirde Urartu, Asur, İran ve Roma kültürlerine ait antik dönem izleri görülürken Ortaçağ'da Selçuklu Türk-İslâm kültüründen günümüze intikal eden bazı abideler de kendini göstermektedir.[273]

Ahlat'ın ilk sakinleri olarak bilinen Urartuların öncüsü ve akrabası Hurrilerdir.[274] Doğu Anadolu'da yapılan kazı ve yüzey araştırmalarına göre, sınırları kuzeyde Kafkasya'dan

[270] Evliya Çelebi, IV/I, s. 188.
[271] Evliya Çelebi, IV/I, s. 197-198.
[272] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 32; Muhammed Beşir Aşan, "Van Yöresi Üzerine Yapılan Taih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 87, 1993, s. 149-151; Urartuların araziden yararlanmada göz önünde bulundurdukları koşullar ve yerler hakkında geniş bilgi için, bkz. Hüseyin Turoğlu-Oktay Belli, "Urartuların Araziden Faydalanma Yöntemleri: Van-Yoncatepe Sarayı ve Yakın Çevresi", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu (08-10 Eylül 2004)*, Van Valiliği, İstanbul, 2006, s. 75-81.
[273] Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1977, s. 120.
[274] Mırjo Salvını, "Urartu Tarihine Gelen Bir Bakış", *Urartu Doğu'da Değişim*, YKY, İstanbul 2020, s. 59; Urartuların Hurrî dilinin bir lehçesini konuştuğuna dâir, bkz. Ekrem Akurgal, "Urartu Medeniyeti", *Ankara Üniversitesi DTCF*, Ankara, 1959, s. 68; Ali M. Dinçol-Belkıs Dinçol, "Urartu Yazısı ve Dili", *Urartu Doğu'da Değişim*, Haz. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 131; Faruk Sümer

batıda Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Suriye ve doğuda da Urmiye Gölü'ne kadar uzanan geniş alanda M.Ö. IV. bin yıldan itibaren yoğun bir kültür birliği ortaya çıkmıştır. Asyalı bir halk ve dillerinin Ural-Altay dillerine benzemesinden dolayı bu döneme yerli ve yabancı uzmanlar "Erken Hurri Kültürü" adını vermişlerdir. Hurri kökenli kavimlerin Doğu Anadolu'ya gelişleri, yapılan arkeolojik kazılar ışığında M.Ö. 3 binli yıllara tarihlenmştir ve (İlk Tunç Çağı) bu dönemde bölgede yoğun yaşam izleri olduğuna dâir veriler elde edilmiştir. Hurrilerin devamı olan Urartuların M.Ö. II. bin yıl sonrasında siyasî birliğini kurdukları ve Orta Demir Çağı'nın başladığı büyük oranda terk edilen höyüklerden anlaşılmaktadır.[275]

Urartular tarafından Adilcevaz, Ahlat ve çevresi *Ziukuni Ülkesi* ismiyle tanınıyordu.[276] Ahlat yakınlarındaki höyüklerden elde edilen çanak ve çömleklerden hareketle Urartuların "yayla kültürü" yaşadıkları tespit edilmiştir. Herhangi bir yerleşim alanları saptanamasa da, bu durum tarımsal faaliyetler için kullanılan Süphan Dağı'nın eteklerindeki Ahlat ile Adilcevaz arasında yer alan Sütey Yaylası'ndan elde edilen veriler ve M.Ö. II. bin yıl kurgan türü mezarlardan alınan çanak çömlekler sayesinde tanımlanabilmştir.[277] C. A. Burney, 1956 yılında bölgeye yaptığı gezi sırasında gerçekleştirdiği gözlem ve araştırmalardan hareketle sözü edilen antik yerleşimlerin nerelere karşılık geldiğine ilişkin önemli tespitler yapmıştır. Bu çerçevede Burney, arkeolog Thureau-Dangin'in *Qualiania* yerleşkesinin Ahlat olduğu iddiasından farklı bir yaklaşım ortaya koymuştur. Burney araştırmalarında, Urartu döneminin önemli kalelerinden olan Qaliania'nın Adilcevaz'daki Kef Kalesi olduğunu ileri sürmüştür.[278] Ayrıca günümüzde Ahlat-Tatvan karayolunun doğusundaki Yeni köprü (Karmuc) köyünün güneyinde bulunan ve Van Gölü'nün içine doğru uzanan Ağak Burnu'nda, küçük bir yarımada üzerine inşâ edilen Burun Harabesi'nde Urartu dönemi Demir çağına ait bazı izler

---

"Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar" adlı makalesinde Urartuların dilinin Türkçe gibi eklemeli olduğunu ifade eder. Bkz. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 448.

[275] Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara, 1986, s. 16; Muhammed Beşir Aşan, "Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler", s. 150-151; Arınç, "Ahlat İlçesinde Doğal Barınaklar (Mağara Konutlar) ve Bazı Prehistorik Yerleşme İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 109, İstanbul 1997, s. 108; Ali M. Dinçol-Belkıs Dinçol, "Urartu Yazısı ve Dili", *Urartu Doğu'da Değişim*, YKY, İstanbul, 2020, s. 123, 131; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 33.

[276] Arınç, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat", s. 759, 761.

[277] Kemalettin Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", *Urartu: Doğu'da Değişim*, YKY, İstanbul, 2020, s. 5; Aynur Özfırat, "M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1994, s. 360-361; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 30; Urartu dönemi Van Gölü Havzası'ndaki seramik işçiliği ve nitelikleri hakkında geniş bilgi için, bkz. Altan Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzasında Üretilen M.Ö. İkinci Bin Yıl Boyalı Çanak Çömlek Geleneği", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*, II, İzmir, 1994, s. 1-32.

[278] C. A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies*, VII, 1957, s. 38-39; François Thureau-Dangin, *Huitieme Campagne De Sargon*, Paris, 1912, s. 61; Krş. Arınç, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat", s. 745; Kef Kalesi'nin Selçuklular zamanına kadar kullanıldığına dâir kazı sonuç değerlendirmesi ve araştırmaları için, bkz. Emin Bilgiç-Baki Öğün, "1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia (Anadolu)*, VIII, Ankara, 1966, s. 61-93; Taşçı, s. 53.

bulunmuştur. Urartu klasik eşyalarından olan kırmızı astarlı çanak çömleklerin tamamen Orta Demir Çağı özelliği taşıdığı tespit edilmiştir. Kaya işçilikleri ile söz konusu çanak çömleklerden yola çıkılarak burasının Urartuların küçük yerleşkesi olduğu düşünülmüştür.[279]

Van Gölü Havzası'ndaki varlıklarını M.Ö. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden M.Ö. VI. yüzyılın başlarına kadar sürdüren Urartular, Ön Asya'nın siyâsî ve kültür tarihinde son derece önemli bir rol oynamış, özellikle Van Gölü Havzası merkez olmak üzere diğer yerlerde pek çok şehir, kale ve yerleşim alanları inşâ etmişlerdir.[280] Urartuların, hayvanlarının otlatılması için elverişli yerleri tercih ettikleri malumdur. Bu yüzden Ahlat'ın Nemrut ve Süphan dağlarının eteklerindeki zengin su kaynakları ve verimli topraklar buraya olan ilgilerini arttırmıştır.[281] Ahlat'ta bulunan ve neolitik döneme tarihlenen arkeolojik kalıntılardan hareketle burada geniş çaplı tarım (yayla) kültürünün M.Ö. V. bin yıla kadar dayandığı tahmin edilmiştir.[282]

Şehrin geçmişinin çok eski zamanlara dayandığı malum olsa da fiziksel gelişiminin ne ölçüde olduğu konusunda elimizdeki bilgi kırıntılarından hareketle fikir yürütmek zorunda olduğumuzu belirtmiştik. Urartuların Van Gölü Havzası'nda inşâ ettikleri şehir ve yerleşim tipine Ahlat'ın da uyduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Urartu kralları inşâ kitâbelerinde genelde başarıları ve zaferleri ile ilgili geniş malumat verirken, kurdukları kentler hakkında da "benden önce burada hiçbir şey yoktu" şeklinde ifâdeler tercih etmişlerdir.[283] Abdürrahim Şerif'in, Ahlat'taki Harabe Şehir kalesinin hangi devirde yapıldığına dâir tam bir tarih vermenin mümkün olmadığını, ancak, M.Ö. 1500'den öncesine ait olduğunu belirtmesi[284] bu kalenin Urartu dönemine ait olduğuna bir işarettir. Urartuların bir uç şehri olan Ahlat'ın kalesinin saldırılar karşısında savunmaya elverişli yapıda olması gerekirdi. Nitekim Urartuların kahir ekseriyetle kurdukları şehirleri ve kaleleri hâkim tepelerde, ulaşılması ve zapt edilmesi zor olan yerlerde inşâ etmiş oldukları kanaatine, yapılan yüzey araştırmaları ve

[279] Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", VII, s. 39, 53; Aynur Özfırat, "Van Gölü Batı Kıyısında İki Urartu Merkezi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Mayıs-Haziran 2002, s. 26.
[280] Aşan, "Van Yöresi", s. 153; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 33.
[281] Vedat Evren Belli, "Tunç ve Erken Demir Çağı'nda Ahlat Yöresi", Edt. Oktay Belli-Vedat Evren Belli, *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu*, 23-25 Ağustos 2012, Ahlat-Bitlis, bildiriler kitabı, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2013, s. 19; Evliya Çelebi'nin Ahlat gezisi sırasında şehri anlatırken bahsettiği halkın yayla olarak kullandığı Sütey yaylası, Süphan Dağı'nın eteklerindeki geniş düzlük alandır. Tarih boyunca tarımsal verimliliği sayesinde buradaki toplulukların kullanım alanı olmuştur. Bkz. Evliya Çelebi, IV/I, s. 188.
[282] Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 16-17.
[283] Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", s. 17.
[284] Şerif, s. 80.

günümüze kalan Urartulara ait yapılardan hareketle varılmıştır.[285] Aynı zamanda Urartular ile sürekli mücadele halinde olan Asurluların Ahlat ve çevresini içine alan bölgede hâkimiyet kurdukları nakledilse de bu döneme ait şehrin idaresi ve iktisadî durumu hakkında yeterli malumat yoktur.[286] Urartulara M.Ö. VI. yüzyılın ortalarında son veren Medlerin kısa süren hâkimiyetinin ardından Perslerin hâkimiyetine giren şehirde ne gibi faaliyetlerin olduğuna ya da stratejik bir konumunun olup olmadığına dâir herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Kuvvetle muhtemel, Perslerin İran ve Doğu Anadolu'nun neredeyse tamamına hâkim olmalarından sonra ülkenin çekim merkezinin Zagros dağlarının güney taraflarına çekilmesi nedeniyle içerisinde Ahlat'ın da yer aldığı Van Gölü Havzası'ndaki yerleşim yerleri cazibelerini kaybetmişti. Daha sonraki yıllarda Büyük İskender'in meşhur Doğu Seferi sırasında Perslere son vermesiyle (M.Ö. 334) Ahlat ve çevresi Greklerin hâkimiyetine girmiştir. İskender'in ölümünün ardından Ahlat bir süre Selevkosların idaresinde kalmışsa da M.Ö. 200 yıllarında tekrar Pers hâkimiyetine girmiş, ancak süreç içerisinde bir çeşit bağımsız bölgeye dönüşmüştür.[287]

Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'ya hâkim olduğu M.Ö. I. yüzyılda Roma egemenliğine giren Van Gölü Havzası, Persler ile yapılan savaşlarda sürekli savaş bölgesi olmuş, dolayısıyla tahribat ve yıkımdan çok derin bir şekilde etkilenmiştir. Bazı durumlarda Persler ve Romalılar arasında el değiştiren Ahlat, tampon bölge olduğundan şehirde kültürel ve mimari bir ilerleme olmamıştı. Roma-İran savaşları sırasında Anadolu'nun en doğu ucunda yer alan Ahlat savunmaya elverişli olmasından dolayı Roma'nın sınır karargahlarından biriydi. Çünkü Roma ve Bizans'ın Anadolu'nun doğusunu doğal sınır olarak kabul etmesinden dolayı tarih boyunca İranlı hükümdarlarla yaptıkları savaşlarda İran'ın içlerine doğru saldırı ve istila dışında, yerleşmek veya yurt edinmek gibi bir hedef ortaya koymadıklarını söylemek mümkündür. Dolayısıyla Romalı komutanlar Anadolu'nun sınır boylarında tutunma ve buradaki yerleşim yerlerini tanzim ve yapıları güçlendirme yoluna gitmişlerdi. Nitekim Strabon'un aktardığına göre antik dönemde Roma, İran sınırındaki Küçük Ermeniyye'de hâkimiyeti kolaylıkla sağlamakta, Khaldai ülkesini burada kendine sadık yerel hanedanların idaresine bırakarak[288] saldırılara karşı tedbirini almıştı. M.S. 550 tarihinden sonra sistematik bilgiye sahip olduğumuz Ahlat'ın Bizans kontrolünde kaldığı

[285] Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 16; Aşan, "Van Yöresi", s. 152-153; Ümit Yarıcı, "Urartu Gözetleme Kale ve Kuleleri", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 09-13 Haziran*, Van 2009, edt. Oktay Belli, İstanbul, 2010, s. 70-71.
[286] Bitlis İl Yıllığı, 1967; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 33-34.
[287] Şerif, s. 35; Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", VIII, s. 135.
[288] Strabo, s. 39.

görülmektedir.[289] Bu tarihten itibaren Bizans'ın doğu sınırındaki şehirleri tahkim ederek surlarını güçlendirme polikasını takip etmiştir. Ahlat fiziksel gelişimine Müslüman akınları ile VII. yüzyılın ortalarından itibaren Bizans'ın idaresinden çıkarak merkezi ve stratejik değer kazandığı Müslümanların hâkimiyet sınırlarına geçmesiyle başlamıştı. Denilebilir ki Müslümanların hâkimiyeti ile Ahlat fiziksel mânâda en mamur ve müreffeh dönemlerini yaşamaya başlamış ve Van Gölü Havzası'ndaki önemi artarak devam etmiştir.

Ahlat'ın merkezi, *Eski Kale* olarak da bilinen *Ahlat Kalesi* olup günümüzde Taht-ı Süleyman mahallesinin doğusundan İki Kubbe mahallesine kadar uzanan eski yerleşim alanına verilen isimdir. İç Kale şehrin ortasından geçen iki derenin kesiştiği burun şeklinde yükselir. Ayrıca hâkim bir tepenin üzerinde bulunan kalenin sur ve burçlarının izleri günümüze kadar gelebilmiştir. Ancak bu kale zamanla maruz kaldığı tahribat, istilalar ve doğal afetler neticesinde harap olmuştur. Çağdaş kaynakların naklettiğine göre X. ve XII. yüzyıllarda meydana gelen depremler neticesinde bu kalenin bir kısmı yıkılmış, bir kısmı ise yapılan kazılar sonrasında ortaya çıkarılmıştır.[291]

Ortaçağ İslâm coğrafyacılarından Makdisî Ahlat'ı ziyaret etmiş ve şehir hakkında yüzeysel açıklamalar yaparak şehrin tuğladan yapılı kalesinin olduğunu ve bu kalenin surlarla çevrili olduğunu belirtmiştir.[292] Ahlat'ı ziyaret eden bir başka Müslüman seyyah Nasır-ı Hüsrev'e göre Ahlat bir ovada kurulu ve topraktan bir kalesi olan, cami ile pazarı bulunan zengin bir şehirdir.[293] Ortaçağ İslâm kaynaklarına topluca bakıldığında Ahlat'ın müstahkem, kalesinin aşılmaz surlarla çevrili ve büyük bir şehir olduğu noktasında müttefik oldukları görülmektedir.[294] İbn Şıhne de, Ahlat'ın, Ermeniyye'nin güzel, kadim ve merkez şehirlerinden birisi olduğunu nakletmiştir. Ayrıca mezkur bölgede Ahlat Kalesi de dâhil çok sayıda kalenin varlığından bahsetmiş ve bazılarının istihkâmlarından dolayı ne hileyle ne de kuvvetle ele geçirilmelerinin mümkün olmadığını vurgulamıştı.[295]

---

[289] Honigmann, s. 90; Arınç, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat" s. 762.
[291] Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, I, Doğuş Matbaası, Ankara, 1959, s. 32; Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü ve Çevresi Mimarlığı* II, Bitlis, TTK Yayınevi, Ankara, 2002, s. 186-187; Emel Tekin, "Ortaçağ'da Ahlat'ta Türk Medeniyeti", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2019, s. 92.
[292] Makdisî, s. 377.
[293] Nasır-ı Hüsrev, s. 167.
[294] Ahmed b. Yusuf el-Karmanî, *Ahbaru ed-Düvel ve'l-Asâru'l-Evvel fi Tarih*, III, thk. Ahmed Hadid, Fehmî Saîd, Beyrut, 1996, s. 360; İbnu'l-Esir, XII, s. 451; Ortaçağ Ahlat tarihi üzerine değerli çalışmaları olan Faruk Sümer'e göre; X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarının Ahlat ve Van gölü çevresi hakkında çok ehemmiyetli bilgiler vermemesinin nedeni, diğer yerlere göre pek gelişmemiş olmasından ve siyâsî bir merkez olmamasından kaynaklanır. Bkz. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 451.
[295] İbn Şıhne, s. 188.

İslâm fetihlerinin ardından Arap kolonilerinden olan Kaysîlerin hükümranlıkları sırasında şehrin fiziksel gelişim ve dönüşümü ile ilgili herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Buna rağmen şehir, seyyahların ve ticaret kervanlarının yanı sıra hac ibadeti için yolculuk yapan Müslümanların da geçiş güzergâhıydı. Buna bağlı olarak Ortaçağ'da nevşûnemâ bulan İslâm şehirlerinin de bir örneği olmuştu.[296] Kaysî ve Ermeni hanedanları dönemindeki eklemelerle son şeklini almış olan şehir kalesi, sonraki yıllarda Mervanîler, Ahlatşahlar ve Eyyûbîler tarafından büyük oranda elden geçirilerek güçlendirilmiştir. Ancak altı çizilmesi gereken bir durum var ki, Kaysîlerin yaklaşık bir asır süren (876-965) Ahlat ve çevresindeki siyâsî varlıkları şehrin İslâmîleşmesinde temel bir rol oynamış, daha sonraki süreçte şehir Müslüman hanedanların hâkimiyetinden çıkmamıştır. Bu sayede Ahlat fiziksel gelişimini İslâm şehri olarak devam ettirmiştir.

Ahlat, özellikle Ortaçağ'da önemli bir merkez haline gelmesini, Ahlatşahlar (1100-1207) döneminde başkent olmasına borçludur. XII.-XIII. yüzyıllarda stratejik ve ekonomik üstünlük kazanan Ahlat, İslâm dünyasının en mühim siyaset, ticaret, bilim, sanat ve kültür merkezlerinden biri olmuş, halkının da refahı yükselmişti. *Tarih-i Meyyâfârikîn ve Âmid* adlı eserin müellifi İbnü'l-Ezrak, XII. yüzyılda Sökmenliler (Ahlatşahlar) döneminde yaşamıştır. Bu eser, Ahlat'ın hâkimi mezkur hanedan ve şehir hakkında birinci elden malumat vermesi dolayısıyla çalışmamız açısından son derece önemli bir kaynaktır.[297] İbnu'l-Ezrak'ın aktardığına göre, Sökmenli ile Artuklu hanedanı arasında 21 Aralık 1164 tarihinde gerçekleşen düğün hadisesi sonrasında dönüş yolunda Ahlatşah II. Sökmen'in karısı Şahbânû, Ahlat'ın bağlantı yollarını ıslah etmiş ve şehre gelen yollar üzerinde köprüler inşâ ettirmiştir.[298] Başta Ermen Şah olmak üzere zevcesinin de şehrin imarı ve yolların ıslahı için hiçbir masraftan kaçınmadığı görülmektedir. XIV. yüzyıl başlarında Ahlat'ı ziyaret eden İranlı seyyah Zekeriyya Kazvinî eserinde Ahlat'ın güzel ve surlarla çevrili, şehrin girişinde bir köprünün olduğunu ve bu köprünün şehre ulaşmak için önemli bir geçit olduğunu belirtmişti. Eyyûbî hâkimi Melik el-Evhad'ın Gürcülerle savaştığı 1210 yılında düşmanın

[296] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Haz, Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 293; Koray Özcan, "Anadolu Selçuklu Kentler Sistemi", *METU JFA*, 23:2, 2006/2, s. 22-24; Ensar Yılmaz-Salih Çiftçi, "Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Sosyo Politik Açıdan Türkiye'de Kentleşme Dönemleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 35, 2011, s. 257.

[297] Ahlat'ın tarihi hakkında malumat veren bir diğer kaynak, Eyyûbî hanedanından coğrafyacı ve tarihçi Ebü'l-Fidâ, *Tarih-i Ebü'l-Fidâ Muhtasar fî Ahbarü'l-Beşer*'inde, *Tarih-i Hılat*'ın yazarı Şeref b. Ebî'l-Mutahhar el-Ensarî el-Hılatî'nin eserini gördüğünü bildirir. Maalesef söz konusu eser henüz bulunamamıştır. Ancak el-Ensarî'nin eserinden alıntılar yapan Ebü'l-Fida emsal kaynaklara binaen kıymetini bir derece daha arttırmaktadır. Söz konusu eser ve yazar hakkında açıklama tezin üçüncü bölümünde Ahlatlı alimler başlığı altında yapılacaktır.

[298] İbnü'l-Ezrak, s. 633.

Ahlat'ı muhasara ettiği sırada Ahlat halkının köprüyü samanla kapatmak sûretiyle düşman geçişine izin vermemişti. Ahlat ziyareti sırasında kendisine anlatılan bu tarihi hadiseyi aktaran Kazvinî, bu köprünün şehir açısından önemine de böylece değinmişti.[299] Söz konusu köprünün, Şahbânû'nun 1164-1165 yılında inşâ ettirdiği taş köprü olması gerekir.[300]

Ahlat'a 1207-1232 yıllarında hâkim olan Eyyûbîlerin şehrin imarı ve fiziksel olarak ıslahı için faaliyetlerde bulunduklarını biliyoruz. Nitekim Melik el-Evhad 1210 yılında Gürcülere karşı kazandığı zaferin ardından aldığı savaş tazminatı ile savaşta tahrip edilen kalelerin tamamını tamir ettirirken, ayrıca yeni surlar da inşâ ettirmişti. Ayrıca Melik el-Eşref'in Ahlat Naibi Hüsameddin Hacib Ali, valiliği sırasında ekonomik ve kültürel faaliyetlerde bulunmuştu. Ahlat ve çevresinde çok sayıda imar faaliyetlerinde bulunarak özellikle Ahlat'ın fiziksel (mimarî) gelişimini doruk noktasına ulaştırmıştı.[301]

Eyyûbîlerin ardından Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad tarafından Ahlat 630/1232-1233 yılında Sahib Kemaleddin Kamyar'ın riyasetinde ele geçirilmiştir. Sultan, Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı aldığı (628/1230) sırada yarattığı ağır tahribat ve zararların giderilmesi için emir verdi. Çünkü Ahlat'ın Yassıçemen Savaşı'nın (628/1230) ardından tekrar Eyyûbîlerin idaresine geçmesinden sonra buraya gönderilen Ahlat naibi şehri yeterli derecede canlandıramamıştı. Bu durumun elbette birinci sebebi Ahlat'ta hemen üstesinden gelinemeyecek miktarda tahribatın olmasıydı. Nitekim Sahib Ziyaeddin Karaaslan, Pervane Taceddin ve Müstevfi Sadeddin Erdebilî'ye Ahlat'a gidip kalenin onarım emrini bildirince Emir Kemaleddin de derhal hazırlıklara başlamıştı. Kalenin tamiri için gerekli olan taş, kireç ve ağaç gibi ihtiyaçların Ahlat'ın yakınındaki Adilcevaz'dan sağlanması icap etti. Bu işe tayin edilenler birkaç büyük fırın kurarak çalışmalara başladılar ve iki üç gün içinde bin fırın kireç pişirdiler. Onları deve, katır ve merkep gibi yük taşıyan bineklerle Ahlat'a taşıdılar.[302] Başka faaliyetlere de girişen Sahib Kemaleddin'in Ahlat'ın fiziksel yapısını tekrardan ihya etmeye çalışırken ihtiyaç duyduğu malzemenin çokluğu, şehrin uğradığı tahribatın büyüklüğünü de göstermektedir. Şehirde birtakım imar faaliyetleri yapılmasına rağmen Moğol istilasının ardından tekrar tahribatla büyük zarar meydana geldi. XIV. yüzyıla gelindiğinde ise yukarıda

[299] Zekeriya Kazvinî, s. 524.
[300] İbnü'l-Ezrak, s. 633.
[301] İbnü'l-Esir, XII, s. 448-449; Safedî, XXI, s. 47; İbn Nazif, s. 181; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 655; el-Hanbelî Dımaşkî, V, s. 119; Ebü'l-Fidâ, *Tarih-i Ebü'l-Fida*, II, s. 241-244; İbn Vasıl, IV, s. 264; Bar Habraeus, II, s. 429; ez-Zehebî, XIII, s. 815-816; el-Babîrî, s. 150-151; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*, s. 149-150; a.mlf, "Eyyubîler'in Ahlat Valilerinden Hüsameddîn Ali B. Hammad (1224 – 1229)", s. 163-166.
[302] İbn Bibî, I, s. 427; Elif Karakoç, "Osmanlı İmparatorluğu'na Kadar Kubbetû'l-İslam: Ahlat Şehri" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s. 66.

ifade edilen tahribatlara rağmen bölgenin en büyük şehirlerden biri olduğu kabul edilmekte ve şehrin etrafının 50 fersah genişliğinde olduğu belirtilmektedir.[303] Ahlat'taki mimarî kalıntılar ve çağdaş kaynakların ortaya koyduğu verilere göre, yani en geniş ve müreffeh olduğu XII.-XIII. yüzyıllarda şehrin uzunluğu on bir, genişliği ise beş kilometreydi. Şehrin nüfusu hakkında elde bir bilgi olmasa da Ahlat kazılarını ve yüzey araştırmalarını yapan uzmanların elde ettiği verilere göre üç yüz bine yakın bir nüfusun olduğu tahmin edilse de[304] bu sayının bir Ortaçağ şehri için oldukça yüksek olduğu ve bundan dolayı daha ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü Ahlat'ın bir sınır şehri olması ve surlar içerisindeki durumundan dolayı bu kadar nüfusu bir arada barındırması pek mümkün değildir.

Klasik İslâm şehirlerinde merkezde yer alan iç kale hükümdar ve idarecilerin aileleri ile birlikte yaşadıkları büyük bir yerleşkeydi. Bu kaleler yüksek duvarlarla çevrili, belirli geçitler aracılığıyla ulaşımı sağlanan ve yanı sıra askerlerle de korunan özel yapılardı. Tipik bir Ortaçağ şehri olan Ahlat'ta hükümdar ve emirlerin kendilerine ait iç kalede müstahkem yapılar inşâ ettikleri bilinmektedir.[306] Ahlat Kalesi Osmanlı Devleti döneminde bir sınır karakolu durumunda iken, İran Şahı Tahmasb tarafından yerle yeksan edilmişti. Bunun üzerine şehir, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Van Gölü kenarında (eski kalenin 2 km aşağısında) inşâsına başlanan ve II. Selim tarafından yapımı tamamlanan kaleye taşınmıştı. Araştırma konumuz olan Ahlat Kalesi, Harabe Şehir denilen kısımda kalmıştır. Eski kale, Harabe Şehir mahallesi ile Taht-ı Süleyman mahallesi arasında hâkim bir tepenin üzerinde bir ada gibi çoğu yıkılmış haldedir.[307]

Şeref Han Bitlisî, Ahlat'ı anlatırken şehrin güvenli ve gayet güzel, zengin bahçelere sahip bir fiziksel yapısının olduğunu aktarmıştı. Ayrıca şehrin medeniyeti ve kültürel mirasının izleri hakkında Şeref Han, "Halâ eski şehrin topraklarını her kazdıklarında yontma taşlarla ve zarif mermerlerle yapılmış saraylar, hanlar ve hamamlar" gibi eski yapılara ait eserlerin ortaya çıktığını söylemiştir.[308] Evliya Çelebi ise Ahlat'ı ziyaret ettiğinde "büyük bir yapı olan Ahlat" şeklinde tasvir ederek, kadim dönemden kalma tarihî kalıntı ve yapılardan

[303] Hamdullah Müstevî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 197.
[304] Beyhan Karamağaralı, "Ahlat Seramik Ekolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Dergisi*, V, 1982, s. 397; Celil Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu ve Eski Yapılar", *Kare-Uluslararası Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi*, V, 2018, s. 7.
[306] İbnu'l-Esir, XII, s. 451; Mehmet Top, "Ahlat Osmanlı Kalesi Üzerine Bir Değerlendirme", *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 09- 11 Haziran 2010 Erciş, Bildiriler*, s. 142- 151.
[307] Şerif, s. 80, 92; Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 171; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar, L, s. 465-466; Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 8.
[308] Şeref Han, s. 403-405.

halen bazılarının minarelerinin ayakta olduğunu bildirmişti.[309] Osmanlı seyyahı Ahlat Erzeni olarak tarif ettiği *şehr-i harabistan*ın anlatıldığı kısımda, "bu harap şehir içinde yüzlerce büyük kubbeler ile yapılmış güzel camilerin olduğunu, ayrıca bunların sanki mimar ve mühendislerin elinden yeni çıkmış eski camiler" şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Nitekim seyyahımız, bahsini ettiği kubbelerin tamamının taştan yapıldığını ve bazılarının da kireç ile örtülmüş mamur camiler olduğunu, ancak bunların cemaatten mahrum, güvercin, karga ve başka kuşların yuva yaptığı camilere dönüştüğünü belirtmiştir.[310] Kuşkusuz Ahlatlı mimarların ünü kendi bölgelerini aşmış olduğundan bu benzetme mübalağadan ziyade yapıların estetik yapısıyla ilgilidir. Ayrıca bahsini ettiği şehirdeki mimarinin ana unsuru olan ve "Ahlat taşı" adıyla meşhur bu volkanik taş, eski dönemlerden bu yana Ahlat ve mücavir yerlerde mimari ve süsleme sanatında kullanılmıştır.[311] Evliya Çelebi eski Ahlat'ı anlattığı bölümde şehirle ilgili olarak, şehre attan başka hayvanın girmediğini, canlı hayvanların dışarıda kesilerek şehre getirildiğini, sütün Süphan Dağı'nın eteğindeki yaylada sağıldıktan sonra şehirdeki çeşmelerden alındığını ve 7.000'e yakın kasap dükkanı olduğuna dikkat çekmiştir.[312] Seyyahın bu ifadelerinden, tabakhanelerin şehrin dışında olduğu anlaşılmaktadır. Ahlat'ı diğer Türk-İslâm şehirlerinden ayıran bir özelliği, büyük ve önemli mezarlık alanlarının surun dışında olmasıdır. Bu durumun nüfusun yoğunluğu ve şehrin imar sıklığından kaynaklandığı söylenebilir.

Modern dönemde Ahlat'ı ziyaret eden ve şehrin fiziksel yapısı hakkında değerlendirme yapan İngiliz seyyah Layard'ın gözlemleri dikkate değerdir. Layard'a göre, ağaçlarla dolu bahçeleri olan Ahlat antik kentinde, eğik minareler ve çok sayıda türbe vardı. Meydan mezarlığından geçerken de erken İslâm süsleme sanatı örnekleri olduğunu söylediği mezar taşları ve yazıtlarına karşı şaşkınlığını ve hayranlığını saklamaz. Mükemmel derecede zengin kırmızı renklerle yedi veya sekiz fit (2-3 m.) yüksekliğindeki mezar taşları hassas ve ince işçiliğin ürünüdür. Şehir çoktan yıkılmış ve tarihe karışmış olsa da çok güzel oymalarla yapılan konik türbelerin göz doldurmaktadır. Meyve bahçeleri arasına dağılan evlerin kabaca inşâ edildiğini ve daha önceki yerleşim yerlerinin kalıntıları olan korniş ve heykel parçalarının duvar çevrelerine yayıldığını aktarmıştı.[313] Ahlat'ı ziyaret eden bir başka İngiliz seyyah Lynch'in, selefine göre daha detaylı bir gezi yaptığı notlarından anlaşılmaktadır. Lynch, eski

[309] Evliya Çelebi, IV/I, s. 137,145.
[310] Evliya Çelebi, IV/I, s. 193.
[311] Ahlat taşı volkanik tüfün alt grubunda yer alan bir andezit tüftür. Süphan Dağı'nın patlaması sonrasında saçmış olduğu volkanik tüfün soğuması sonrasında oluşmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. Ali Boran, "Ahlat Taşı (Andezit Tüf)", *Vakıflar Dergisi*, XXVI, Ankara 1997, s. 369-372.
[312] Evliya Çelebi, IV/I, s. 194-195.
[313] Layard, s. 31-32.

Ahlat'ı Bitlis'e benzetmektedir. Şehri ikiye bölen nehrin kuzeyden güney istikametine doğru aktığı için doğu tarafının batı tarafına nazaran daha geniş, fakat sığ olduğunu söylemiştir. Bu iki yaka kalenin iki ucunda birleşir, en geniş noktası 100 yard,[314] uzunluğu ise 500 yarddır. Nehrin derin bir vadi oluşturması sonucunda yüksekte kalan kısımda herhangi bir engebeli alan yoktur ve dümdüzdür. Şehre doğudaki vadiden çıkılmaktadır. Binalar çöktüğünden dolayı eski şehirden çok az kalıntı kalmıştır. Ancak yüzeyde kalan ve eski bir "banyo/hamam" olduğu düşünülen bina bölümü vardır. Duvarları yıkık ve aynı şekilde yıkılmış bir kule ile kalenin duvarları vardır.[315] Lynch eski Ahlat şehrindeki gözlemlerine devam ederken bir Ermeni şapeli olduğunu söylediği vadideki Mardavantz (Madavans)'tan da bahsetmiştir. Mağaralar şehri dediği Madavans'ın bölgedeki en eski yerleşim birimi olduğunu ve bu köyün mağara yaşamına uyum sağlamış olan en eski antik dönem yerleşim yeri olabileceğini öne sürmüştür.[316] Layard da söz konusu mağara yerleşim yerlerini gözlemlemiş ve bunların yapay mağaralar, antik mezarlar ve oyma yerler olduklarına dikkat çekmişti.[317] Bu vadinin en dar olduğu kısmın iki tarafında karşılıklı mağaralar yer almakta, bu mağaralardan birinin sol tarafında bir kilise bulunmaktadır. Kilisenin de dış kısmı taş sütunlarla desteklenmiştir. Lynch'e göre bu mağara Havari Thaddeus tarafından inşâ edilen bölgedeki en eski yapı olup Astvatsatsin'e ithaf edilmişti. Lynch buradaki tapınağın halen ayakta olduğunu ve manastırların ise yok olduğunu,[318] ayrıca Ahlat'taki kilise ve manastırların da XIII. yüzyıl sonlarında geliştiğini iddia etmiştir.[319]

Lynch'in ifade ettiği, XIII. yüzyıldan sonraya denk gelen kilise artışı, Moğol istilasının ardından muhtemelen Hristiyan Moğolların inşâ ettiği kiliselerle ilgili olmalıdır. Ancak seyyahın belirttiği mağaraların bulunduğu Madavans deresi dışındaki yerler; Harabe Şehir ve Sultan Seyit Dereleri, Kırklar vadisi, Harabe Hulik köyü ve Yuvadamı köyü civarındaki Gaban Deresi vadisi şeklindedir.[320] Dolayısıyla Ahlat'ın Harabe Şehir Mahallesi olarak bilinen bu yerleşim yerinin şehrin ilk çekirdek noktası olduğunu anlamaktayız. Van Gölü Havzası'nda yapılan araştırmalar, Ahlat'ın da içinde olduğu yerleşim yerlerinde insan marifetiyle inşâ edilen mağaralar ve duvarlarına çizilen figürler ile boyalı resimlerden

[314] 1 yarda: 91,44 cm'dir. Bkz. https://www.metric-conversions.org/tr/uzunluk/yarda-metre.htm Erişim Tarihi, 30.09.20, 14:58.
[315] Lynch, II, s. 291; Şerif, s. 67.
[316] Şerif de bu fikri destekler ve mağaraların şehrin ilk sakinleri olan Urartuların marifetiyle yapıldığını belirtir. Bu konuda bkz. Şerif, s. 66.
[317] Layard, s. 32.
[318] Lynch, II, s. 293-295; Karakoç, s. 70.
[319] Lynch, II, s. 293-295.
[320] Karakoç, s. 71.

hareketle buranın M.Ö. 15000-8000 yıllarına dayandığına işaret eder. Bu da şehrin tarih öncesi çağlardan itibaren yerleşim yeri olduğunu ve sanıldığının aksine bölgenin İran ve Kafkasya'nın ana yerleşme sahasının bir uzantısı olmadığını göstermektedir.[321] Yörede Eski Kale (Urartu Kalesi) ile Emir Bayındır Köprüsü arasında kalan alanda konut amacıyla kullanılan çok sayıda mağara bulunmakta ve aynı zamanda eski kalenin batısına düşen vadinin içerisinde artık kullanılmayan 8-10 mağara daha yer almaktadır. Harabe Şehir mahallesinde bulunan ve geçmişten bu yana konut olarak kullanıldığı tahmin edilen 46 mağaranın insan eliyle yapıldığı düşünülmektedir.[322] Ahlat şehrinin kalesi ve diğer mimari unsurlarının teşhis ve tespiti için şehri ziyaret eden seyyah ve araştırmacılar Makdisî'nin verdiği bilgiler ışığında hareket etmişlerdir.[323] Lynch de bu bilgilere ve şehirdeki gözlemlerine istinaden eserinde şehrin krokisini çizmiş ve şehrin surları ile ulaştığı sınırları da belirtmiştir.[324]

Ahlat'ı 1932'de ziyaret eden bir diğer Avrupalı araştırmacı-arkeolog Albert Gabriel kaleden başka yerde duvar izine rastlamamakla beraber, şehrin dış surlarının bakiyelerinin Lynch'in işaret etmiş olduğu kalıntılara tesadüf etmiş olabileceği ihtimalini de eklememişti.[325] Fransız arkeolog Ahlat gezisi sırasında eski Ahlat ile ilgili mülahazalarında şehri 1898 yılında gelip ziyaret etmiş olan Lynch'in çizmiş olduğu şehir krokisini esas alarak yeniden yorumlamaya gitmiştir. Kendi planında Lynch'in daha önce çizmiş olduğu planını tamamlayarak 1/200.000 ölçekli haritadan elde ettiği sonuçları yazmıştır. Krokisinde noktalı olarak belirttiği yerlerde surların olduğunu ve bunu da 1898 yılında bir İngiliz seyyahın (Lynch) şehri ziyareti sırasında gözlemlediğini belirtmiştir. Nitekim Makdisî, şehirle ilgili verdiği tanıtıcı bilgileri, Ahlat'ın söz konusu "tuğladan surları" olduğunu, ancak kendisinin gözlemleri sırasında herhangi bir ize rastlamadığını ifade etmiştir. Muhtemelen bu surlar doğal ve beşerî tahribat karşısında yıkılmıştı.[326] Lynch'in çizmiş olduğu Ahlat şehir krokisi üzerinde belirlemeler yapan Fransız arkeolog Gabriel, kroki planında taralı alan olarak üç yerleşim biriminin birbirinden farklı devirlerde oluştuğunu bildirmiştir. A) ile gösterilen kısım yeni Ahlat, bugün Ergezen mahallesi olarak bilinmektedir. B) ile gösterilen kale, Osmanlı

[321] Arınç, "Ahlat İlçesinde Doğal Barınaklar (Mağara Konutlar) ve Bazı Prehistorik Yerleşme İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 109, İstanbul 1997, s. 106-108; a.mlf, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat", s. 759-760.
[322] Bahse konu mağaraların yapı şekilleri ve mimari özellikleri hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Arınç, "Ahlat İlçesinde Doğal Barınaklar (Mağara Konutlar) ve Bazı Prehistorik Yerleşme İzleri", s. 118-125.
[323] Makdisî, s. 377.
[324] Lynch, II, s. 297.
[325] Albert Gabriel, *Şarkî Türkiye'de Arkeolojik Geziler*, çev. İdil Çetin, Dipnot Yayınevi, İstanbul 2014, s. 242.
[326] Albert Gabriel, *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale*, Texte I, Paris 1940, s. 242-243; krş. Karakoç, s. 69-70.

Devleti döneminde II. Selim zamanında yapılmış olan kaledir. C) ile gösterilen ise, şehrin ortasından akan ırmağın sol tarafında kalır ve gölün en batı ucuna kadar uzanır.[327] Eski Ahlat şehri C olarak işaretlenen yerde, günümüzde Harabe Şehir ismiyle bilinen kısımda yer alır. Sarp bir tepede konumlanan İç Kale'nin de yer aldığı bu yerde pek fazla iz kalmamıştır. Gabriel, bu iç kaleye halkın "Harab Şehir Kalesi" dediğini ifade etmiştir.[328] Modern araştırmalar ve son dönem yapılan kazılar neticesinde de iç kalenin Harabe Şehir'de olduğu kesinleşmiştir.[329]

Ülkemizde Ahlat şehrinin ve mezar taşlarının arkeolojik kalıntılarını inceleyen ilk arkeolog olan Abdürrahim Şerif, Avrupalı araştırmacı-arkeologların gözlem ve çalışmalarından hareketle Ahlat'ın şehir ve tarihî yapıları hakkında incelemeler yapmıştır.[330] Şerif, Madavans vadisi ve Harabe Şehir mıntıkasındaki mağaraların neolitik dönemden kaldığını ve kazı yapıldığı takdirde bu döneme ait ilkel eşyaların ortaya çıkarılmasının mümkün olduğuna dikkat çekmiştir. Savunmaya karşı da elverişli olan bu mağaralar, anlaşıldığı kadarıyla Ahlatlıların kendilerini istilalara ve saldırılara karşı korumak için mallarını ve canlarını emniyete aldıkları yegane yer görevini görmüştü. Şerif, şehri ikiye ayıran derenin her iki kıyısında da belirli dönemlere ait insan bakiyelerinden toplu yaşama dâir taş ve toprak yığınları olduğunu belirtmiştir.[331]

İlkel dönemden bu yana kesintisiz bir şekilde yaşam merkezi olan Ahlat'ta medeniyetin ilerlemesine bağlı olarak insanların daha gelişmiş ürünler ortaya koydukları görülmektedir. Nitekim Ortaçağ'a ait kalıntılarla ilgili tespitler yapan Şerif'e göre, Taht-ı Süleyman mahallesi olarak bilinen mahalle eski Ahlat şehrinin merkezi olan saray harabeleri ve kümbetlerin olduğu bir nevi yığın halinde görülmektedir. Sökmenoğulları hanedanının sarayı ve darphanesi bu mahalledeydi. Üç bölmeden ibaret olan darphane kalıntılarının, gözlendiği kadarıyla temelden iki metre taş duvarları vardır. Ayrıca mahallenin adının da Sökmen ailesinin burada oturmasından dolayı *galat* ("hediye"-"helat" anlamında) olarak Süleyman şeklinde bilindiğini aktarmıştır. Söz konusu mahallenin kuzey yönünde, yirmi dakika mesafede kayalar içinde oyulmuş tekke, türbe ve mescit vardır.[332]

[327] Albert Gabriel'in yukarıda alfabetik harflerle belirttiği krokisi ekler kısmında verilmiştir.
[328] Gabriel, 242-243.
[329] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 210; Karakoç, s. 73-74.
[330] Şerif, s. 6.
[331] Şerif, s. 66.
[332] Şerif, s. 67-68; Karakoç, s. 72-74.

Ahlat'ın diğer Türk şehirlerinden farklı olarak yer altında tespit edilen mahzenleri vardı. Taht-ı Süleyman, Sur köyü, İki Kubbe mahallesi ile Meydanlık kabristanlarında çok sayıda mahzen vardır. Bunların bir kısmı zaman içinde çökerek toprak ve taşla dolmuş, bir kısmı tahribat ve yağma neticesinde yıkılmış ve açık durumdadır. Ancak toprak altında kalan bazı mahzenleri tetkik ettiğini aktaran Abdürrahim Şerif, bu mahzenlerin asırlar boyunca toprak tabakaları altında kaldığını ve kümbetlerden çok daha eski bir zamana dayandığını aktarır. Bu mahzenler sade ve kubbelidir ve tezyinatı yoktur. Bu yapıların toprak altında kalmaları 644/1246 yılındaki büyük zelzeleye bağlı olmalıdır.[333] Dolayısıyla Ahlat'ta kültür tabakalarının olduğunu ve şehrin fiziksel gelişimini yıkımlara rağmen devam ettirdiğini söylemek mümkündür. Ahlat'taki yapıların araştırmasını sürdüren Abdürrahim Şerif'in belirttiğine göre, açık ve düz bir alanda yer alan Meydanlık Mezarlığı'ndan kuzeye doğru gidildikçe yerleşim yeri içinde kalan yüzlerce büyük kabir taşı bulunmaktadır. Meydanlık Mezarlığı'ndan geçen bir yol beş metre aşağıdadır. Yol boyunca mezarlığa ait bakiyeler ve bunların yazıları görünmektedir. Tabakanın en alt kısmında kalan taşların zaman içerisinde soluklaşmaya bağlı olarak rengi ve yazıları eski olduğu intibası verir. Nitekim Şerif, Meydan Mezarlığı'nda bulunan mezarların tabakalar halinde olmasından hareketle üst üste yeni mezarlıkların olduğunu düşünür. Ancak bunu kesin olarak bilmenin mümkün olmadığını, Ahlat'ın özellikle Ortaçağ'da sürekli maruz kaldığı saldırı ve tahribat neticesinde şehrin iç surundaki mezarlıklarında bulunan kabirlerin üst üste yapıldığını bildirmiştir.[334] Dolayısıyla Ahlat'ın sahip olduğu nüfus hareketliliği ve şehrin süreç içerisinde uğradığı fiziksel değişim ve dönüşüm için de önemli bir ipucu vermektedir.

Abdürrahim Şerif'in işaret ettiği yapılar ve tarihî kalıntılarla ilgili değerlendirmeleri Ahlat'taki kültür ve medeniyet izlerine ilginin oluşmasını sağlamıştı. İstanbul Üniversitesi'ne bağlı bir araştırma enstitüsü kurulması kararı neticesinde bu enstitüyü açmak, Ahlat ile Van Gölü Havzası'nın tarihî ve coğrafî durumu ile ilgili arkeolojik tetkikler yapmak üzere 14 Ağustos 1945 tarihinde İbrahim Kafesoğlu öncülüğünde bir grup araştırmacı Ahlat'ta çalışmalar yapmıştır. Bu arkeolojik çalışmanın amacı, Ahlat'ın tarihî ve arkeolojik eserlerinin tespitini yapmaktan ibaret olmuştur.[335] Fakat bu çalışma, Ahlat'ın çok eskilere dayanan tarihi ile şehrin fiziksel yapısı ve gelişimi hakkında ilk defa yerli bir çalışmanın, üniversite marifetiyle desteklenmesi bakımından önemlidir. Ayrıca daha sonraki süreçte yapılacak yeni araştırmalara öncülük yapacak ve yeni bulgular noktasında önemli bir ivme kazandıracaktır.

[333] Şerif, s. 81-81.
[334] Şerif, s. 86.
[335] Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 171.

Nitekim Lynch ve Albert Gabriel'in krokilerinden yola çıkarak İbrahim Kafesoğlu da eldeki verilere göre yeni tespit edilen kısımları da belirtmiştir. Kafesoğlu'nun çizmiş olduğu kroki İngiliz seyyah Lynch'in krokisine benzerlik göstermektedir. İki kroki de şehrin fiziksel yapısına işaret eder. Şehir surlarının göle bakan tarafa doğru kuzey-güney yönünde uzandığını gösterir şekilde çizilmiştir.[336] Şehrin surlarının izlediği hattı Kafesoğlu şu şekilde belirtmektedir:

> "… İç-kalenin batı kıyısından ayrılan diğer kol ise Bayındır kümbedi istikametinde seyretmekte ve bugün Hamam denilen yerde büyükçe bir burç yaparak kuzeye kıvrılmakta, bahçeler arasından İki Kümbed'e kadar gitmektedir. Burada tam bir köşe yapıyor, bütün Meydanlık kabristanını içine alan düz hat halinde ilerliyor ve Taht-ı Süleyman deresi sathı mailinde surun öteki ucu ile birleşiyor. Bu suretle Malhân denilen yer sur içinde kalmaktadır ki at, koyun, sığır gibi hayvanların (sonraki Selçuklular çağında dahi) burada muhafaza edildiği kuvvetle tahmin edilebilir. Kulaksız mahallesinden yeraltı tesisleri ile buraya akıtılan suların hep bu sur içindeki pınarlara açılması da ayrıca zikre değer."[337]

Kafesoğlu, Ahlat araştırması kazı raporunda Ahlat'ın mağaraları, kaleleri, surları, sikkeleri, seramiği ile buranın tarih öncesi olsun tarihî devirlerde olsun oynamış olduğu ehemmiyetli rolün şaşmaz delillerini verdiğine dikkat çekmiştir. Ancak şehirdeki çalışmalarında en fazla dikkatini çeken Ahlat'ın kümbetleri başta olmak üzere camileri, mezar stelleri (mezar taşı mahiyetinde), sandukaları ve heykelleri ile Ortaçağ Türk mimari tarzının güzel ve estetik değeri yüksek örneklerine sahip bir yer olduğunu vurgulamıştır.[338]

Beyhan ve Haluk Karamağaralı öncülüğünde 1968-1991 yılları arasında yapılan kazılar sayesinde Ahlat'ta yeni yerleşim yerleri meydana çıkarılarak şehrin fiziksel yapısının tespiti noktasında önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir.[339] Haluk Karamağaralı 1968-1979 yılları arasındaki çalışmaları neticesinde muvakkat (geçici) denilen geçici yerleşim yerini tespit etmiştir. Ahlat'taki en büyük mezarlık olan Meydanlık Mezarlığı'nda kısmen zemin üzerinde bulunan bir *akıt*ın gövdesinin ortaya çıkarılmaya çalışıldığı sırada akıta dayanan ve

---

[336] Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 191; Lynch, II, s. 297.
[337] Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 172.
[338] Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 200.
[339] Haluk Karamağaralı, "Ahlat Kazıları (1967-1991)", Edt. Oktay Belli, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 04 – 07 Eylül 2006, Bitlis, Bildiriler Kitabı, Ankara Bitlis Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Kütür Yayınları, s. 89,90; *B. Karamağaralı, Ahlat Mezartaşları, Ankara, 1992, s. 44-85; "XII.-XV. Yüzyıllarda Ahlat'ın Kültür Tarihine Bakış", Prof. Dr. Haluk Karamağaralı Armağanı, Ankara, 2002, s. 194-196; "Mezartaşlarına Göre XII-XV. Yüzyıllarda Ahlat Kültürü", II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 4-7 Eylül, Bitlis, 2007, s. 97-104.*

doğu istikametine doğru uzanan kuru bir duvara rastlanılmıştır. Kazılar sonucunda ortaya çıkarılan yapının, üç ailenin yaşadığı ve içinde mutfakları ile tandırları olan üç büyük odalı geçici bir yerleşim yeri olduğu tespit edilmiştir. Bu kalıntının XIII. yüzyıl mimarisinin izlerini taşıyan evin fiziksel özelliğini gösterdiğini ve Ahlat evleri hakkında da önemli bir örnek olduğunu söylemek mümkündür. Haluk Karamağaralı bu evin 674/1276 yılında Ahlat'ı yerle bir eden deprem sırasında yıkılmış olduğunu tahmin etmektedir. Bu iki akıtın da bu tarihten önce yapıldığını öne sürmüştür.[340]

Ahlat Mezartaşları üzerine araştırma yapan Beyhan Karamağaralı'ya göre şehrin XII. yüzyılda bir cazibe merkezi olması sebebiyle Doğu'dan aldığı göçler neticesinde nüfusunun artmıştı. Özellikle XIII. yüzyılda baş gösteren Harezmşah ve Moğol saldırıları sonucunda hem hayatını kurtarmak hem de daha iyi bir yaşama kavuşmak için yerlerini terk eden halkın sığınmasıyla şehrin nüfusu oldukça yükselmişti.[341] Buna bağlı olarak şehirde yerleşim yerleri arttmıştı. Nitekim İslâm coğrafyacılarının da belirttiği üzere şehrin güneye doğru batıdan doğu istikametine uzunluğunun dört merhale, genişliğinin ise bir merhale şeklinde olduğu yönündeki tasviri bu durumu destekler niteliktedir.[342] Tarihî kaynakların bildirdiklerinin yanı sıra günümüzde yapılan çalışmaların da işaret ettiği Ahlat mimari kalıntılarına göre şehir, 11 km uzunluğunda ve 5 km genişliğinde bir alana yayılmaktadır.[343] Ahlat şehri büyük ve cazibe merkezi olmasının bedelini sürekli saldırı ve istilalara maruz kalarak ödedi. Bunun yanı sıra doğal afetler ve zelzelelerin de etkisiyle oldukça zarar görmüş olsa da ayakta kalabilen mezar taşları, bazı anıt ve diğer tarihî kalıntılar Eski Ahlat'ın ihtişamı hakkında bir fikir verebilir.[344] Ayrıca bir çok kaynakta Ahlat'ta çok sayıda cami, mescit, çarşı, pazar yerleri, evler, han ve kervansaraylar, köprüler gibi yapıların bulunduğuna dâir bilgi verilmektedir.[345] Dolayısıyla Ahlat ile ilgili inceleme ve kazılar devam ettikçe yeni eserlerin meydana çıkarılması, şehrin fiziksel durumuna ve kadim geçmişine ışık tutacaktır.

---

[340] H. Karamağaralı, "Ahlat Kazıları (1967-1991)", Edt. Oktay Belli, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 04-07 Eylül, Bitlis 2006, bildiriler kitabı, T.C. Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, Ankara 2007, s. 89-90; Uluçam, *Van Gölü ve Çevresi Mimarlığı II*, s. 250; Karakoç, s. 71-72.

[341] B. Karamağaralı, "Ahlat Seramik Ekolü", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S. 5, Ankara 1982, s. 397; Haluk Karamağaralı, *Eski Ahlat Kazıları*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 143; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 12.

[342] İbn Said, *Coğrafya*, s. 171.

[343] H. Karamağaralı, *Eski Ahlat Kazıları*, s. 143; a.mlf, "Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Ahlat", *Türkler Ansiklopedisi*, VII, İstanbul 2002, s. 1202.

[344] H. Karamağaralı, *Eski Ahlat Kazıları*, s. 143; Yaşa, "Doğu Anadolu'da Bir Türk Kültür Merkezi Ahlat", *Karatekin Edebiyat Dergisi (KARED)*, 2 (1): 15-28, s. 15-27.

[345] H. Karamağaralı, "Ahlat Kazıları (1967-1991)", s. 83, N. Karamağaralı, "Ortaçağ'da Kubbetü'l-İslâm Unvanlı Şehir: Ahlat", *Türk Yurdu*, XXXIV, S. 319, Mart 2014, s. 42; Karakoç, s. 70 73.

Haluk Karamağaralı, Ahlat'ta yürüttükleri 1968'de başlayan ve 25 yıl süren kazı ve yüzey araştırmaları neticesinde 100 kadar mezar taşı ve anıtın temizlenerek koruma altına alındığını, ayrıca şehirde "Akıt" denilen Tümülüs tarzında 10 mezarın açılıp temizlendiğini belirtmiştir.[346] Şehirde vuku bulan büyük bir depremin ardından evleri yıkılan halkın barındığı yerleşim yerleri kazılar sonucunda bulunmuş, ayrıca küçük bir hamam tamamen meydana çıkarılmıştır. Ahlat Kalesi'nin duvarlarının bir parçası ile büyük bir burç ve bezir yağı imalathanesi için kullanılan bir yapı; sıcaklık kısmında fıskiyeli bir havuz bulunan bir çifte hamam ve kısmen iki katlı büyük bir zaviye binası 3-4 metre kalınlığındaki toprak ve moloz tabakası kaldırılarak gün yüzüne çıkarılmıştır. İki Kubbe mahallesindeki Ulu Camii'nin yerine yapılmış olan okulun yoğun uğraşlar ve girişimler neticesinde yıktırılarak ardından Ahlat Ulu Camii kazısına başlanmasıyla beraber birçok yapının bir arada olduğu ve bunların da peyderpey ortaya çıkarıldığı bir durum söz konusu olmuştur. Karamağaralı bunların Ulu Camii'ye bağlı bir külliyenin parçaları olması ihtimali üzerinde durmuştur.[347] Ulu Camii Ahlatşahların mimarisi hakkında fikir verecek unsurları bulundursa da inşâsının kime ait ya da hangi dönemin eseri olduğuna dâir bir fikir yürütülemeyecek derecede yıkılmıştır.[348]

Şehirde insanların bir arada yaşadıkları ve belli kısımlara ayrılmış mahalleler vardır. Anadolu'da Selçuklu şehirleri için mahallenin mekân içindeki tarihsel gelişiminin tespit edilmesi, bu konuda yeterli kaynakların eksikliğinden dolayı maalesef oldukça zordur. Ancak İslâm şehir modelinin takip edildiğini bildiğimiz Ahlat'ta da cami şehrin ve mahallenin çekirdek kısmını oluştururdu. Çünkü şehir Cuma Camii etrafında yayılırken, merkezinde mescit-cami, zaviye gibi yapılar ve evlerden oluşan mahalleler, fizikî ve sosyal birim olarak şehrin önemli bir bileşeniydiler.[349] Nitekim ticaret, ilim ve irfan merkezi olan Ahlat'ın Ortaçağ'da "Kubbetü'l-İslâm" ismiyle şöhret bulması göz önünde bulundurulacak olursa, mahallelerde yer alan cami ve zaviyelerin çok sayıda olması gerekir. Bu minvalde yapısal özellikleri ortaya çıkarılmış olan İki Kubbe mahallesindeki zaviye Selçuklu dönemi mimarisine sahiptir. Dikdörtgen plan üzerine oda, salon ve koridorları muntazam şekilde inşâ edilen yapının ince bir işçilikle imar edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. XII. yüzyılda meydana

[346] H. Karamağaralı, "Eski Ahlat Kazıları", s. 143.
[347] H. Karamağaralı, "Eski Ahlat Kazıları", s. 143-144.
[348] Uluçam, *Van Gölü ve Çevresi Mimarlığı*, II, s. 189.
[349] Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII, s. 54-55.

gelen büyük depremlerde yıkılan ve kazı raporları dışında başka bir tanıtımı olmayan söz konusu yapının Ahlatşahlar döneminde inşâ edildiği düşünülmektedir.[350]

Ortaçağ Türk-İslâm şehirlerinde siyâsî, sosyal, ticari faaliyetler ve kutlama alanlarının ya da başka bir ifâdeyle meydanların Ahlat'ta olması gerekir. Çünkü refah seviyesi XII.-XIII. yüzyılda oldukça gelişmiş olan Ahlatlıların kazanılan zaferler sonrasında her tarafı süsleyerek kutlama yaptıklarını biliyoruz. Ahlat'ta şehrin meydanı net olarak anlaşılamazsa da büyük anıtsal yapıların çevresinde meydan işlevi gören açık alanların olduğu düşünülebilir.[351] İslâm fethinden önce Ahlat'ın idarecilerine ait *darü'l-imâre*nin[352] olduğunu biliyoruz, ancak iç kalesinin ve hükümdarın sarayının mevcut olmasına rağmen, henüz kazı ve yüzey araştırmalarında şehirdeki saraya ait bir kalıntı veya işaret bulunmuş değildir.[353]

Şehir dokusunu oluşturan mahallelerden sonra onları oluşturan en temel yapılardan birisi evlerdir. Ahlat'ta şehrin uğradığı tahribat dolayısıyla Ortaçağ'dan kalma evlere ve mahalle dokusuna ilişkin kalıntı maalesef bulunmamaktadır. Ancak şehir sakinlerinin yerleşim yerleri olarak, Harabe Şehir mahallesinde yer alan iç kalenin doğu istikametinden başlayarak İki Kubbe mahallesine doğru yayıldığı söylenebilir.[354] Belirli bir geometrik yol ağına sahip olmayan Anadolu'daki Türk-İslâm şehirlerinin dini, ticari ve idârî yapılara doğru yöneldiği anlaşılmaktadır. Ahlat'ta ise temel yol güzergahı Tatvan tarafından Harabe Şehir'de yer alan iç kalenin doğusundan İki Kubbe mahallesine doğru uzanır. Bu yol istikameti ana yol güzergâhı olarak düşünülmektedir. Çünkü bilinen önemli yapılar ve kümbetler gibi anıtsal mekânlar bu yol üzerinde inşâ edilmiştir.[355] Bir diğer önemli unsur olan şehrin su ihtiyacı meselesinde ise gerek şehrin içinden geçen nehrin gerekse de çevresindeki su kaynaklarının bolluğu sayesinde Ahlat'ta herhangi bir su kıtlığına dâir kayıt tespit edilememiştir. Şehir sakinlerinin su ihtiyacını Kulaksız mahallesinden sağladıkları, günümüzde de izleri görülen yer yer toprak altında ve yüzeyden giden su kanalından anlaşılmaktadır. Suyun şehir girişinde künklerle hamamlara ve şehre taksim edilen bir şebeke ağı ile sağlanmıştır.[356]

Buraya kadar şehrin kuruluşu ve gelişimi hakkında yapılan değerlendirmeler ışığında şehrin genel bir tarih incelemesini amaçlayan bu çalışma, Ahlat'ın geçmişinin erken dönemlere dayandığı tespitinin yanı sıra Ahlat Kalesi ve çevresinde şekillenen yapılarıyla

[350] Uluçam, *Van Gölü ve Çevresi Mimarlığı,* II, s. 205-206.
[351] Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 10.
[352] Vakıdî, II, s. 163.
[353] Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 10.
[354] Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 9.
[355] Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 10.
[356] Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 11.

tipik bir Ortaçağ şehri özelliğinde olduğunu göstermektedir. Arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan maddi buluntular sayesinde şehrin daha çeşitli mimari varlıklarına ulaşım sağlanma şansı da olacaktır. VII. yüzyılda Müslüman fetihleriyle birlikte Ahlat fiziksel yapısının gelişimini bu dönemden sonra kesintisiz devam ettirmiş, hatta en parlak devrini Ortaçağ'da yaşamıştır. Mahalleler ve diğer toplumsal mekânları ile Ahlat, İslâmî bir şehre dönüşmüştür. İslâm şehir modelinde halkın ve idarecilerin bir araya gelip Cuma namazlarını kıldığı toplumsal bir kaynaşma merkezi olan yerler başka binaların da inşâsıyla devam etmiştir.

1.3.3. Ahlat'ın Sur ve Kapıları

Anadolu'da kalesi bulunan hemen her kentte iç kale, saray, cami, ahmedek,[357] askeri tesisler, surlar ve burçlar yer almaktaydı.[358] Dolayısıyla şehirlerin merkezinde yer alan iç kalenin çevresinde yayılan surların dışında bir de şehrin tamamını çevreleyen yüksek duvarlar inşâ edilmişti. Sur, şehrin çevresini tüm mahalleler ve yapılar ile ihata edecek şekilde inşâ edilmiş olduğu için kapalı kent modeli olarak tanımlanabilecek olan Ahlat, tarih boyunca surlarla çevrili bir yerleşim yeri olmuştur.[359] Ortaçağ'da şehirlerin güvenliğini sağlamak için surlar yüksek ve muhkem bir şekilde inşâ edilirken aynı zamanda şehre giriş-çıkışları kontrol etmek amacıyla kapılar da son derece önem arz etmekteydi. Kahir ekseriyetle şehrin kapıları açıldıkları istikametten hareketle ya da önemli işlevi olan mekân ve yapılardan esinlenilerek isimlendirilirdi. İç kale, dış kalenin surlarına bağlantısı olabilirken bazen de topografik durumuna bağlı olarak dış kale surlarından bağımsız bir vaziyette olabilirdi. Ahlat iç kalesi de şehrin ortasında yüksek ve hâkim bir tepede konumlanmıştır.[360] Ahlat'ın büyüklüğü göz önüne alınırsa, iç kale merkezde yer aldığından şehrin çevresini saran dış kale bu surlardan bağımsızdı.

Şehrin kurucuları olan Urartuların Van Gölü Havzası'nda inşâ ettikleri şehirlerin ve kalelerin temel özelliği hâkim tepede bulunmalarının yanı sıra güçlü surlarla çevrili ve savunmaya elverişli olmalarıdır.[361] Ayrıca kale savunmasına önem veren Urartuların surlarında umumiyetle Van Gölü'nün kuzeyinde Süphan Dağı'nın eteklerinde (Ahlat'ın çevresinde) yaygın olarak bulunan ve boyutları 50 cm ile 1 m. arasında değişen siyah bazalt

[357] Ahmedek: Dış Sura bitişik bir şekilde eklemlenerek inşâ edilmiş savunma amaçlı askeri bir yapıdır. Bkz. Uğur Tanyeli, Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. yy), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1987, s. 42.

[358] Osman Eravşar, "Ortaçağ Anadolu Kentleri", *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 83.

[359] Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 7; Arınç, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri", s. 759.

[360] Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 42; Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 7-8.

[361] Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies*, VII, 1957, s. 37.

taşlar kullanılırdı. Ahlat'ın surları ise 3 ile 4 m. kalınlıktaydı. Surların yapımında büyük blok taşlar ile hem iç hem de dış cephe küçük taşlarla doldurulmuş, bazen de topraktan kerpiç kullanılmıştı.[362] Roma'nın Sasanîlerle mücadelesini Anadolu'nun Doğu sınırlarında sürdürdüğü düşünülürse, buranın doğuda önemli bir garnizon şehri olması gerekir. Nitekim Bizans döneminde de (V.-VI. yüzyılda) Ahlat'ın muhafazası için büyük bir sur inşâ edilmiş, daha sonra Selçuklular devrinde bu surlarda tamir ve genişletme yapılmıştır.[363]

Müslüman hâkimiyetine girdikten sonra stratejik önemi daha da artan şehrin surlarının mukavemetinin arttırıldığını biliyoruz. İlk İslâm fethinden sonra bir daha elden çıkmaması ve çevredeki kalelere nazaran Anadolu içlerine yapılan seferler ve geri dönüşlere üs olmasından dolayı şehrin mukavemeti sürekli arttırılmıştır. Nitekim İbn Havkal'ın aktardığına göre, Ahlat Kalesi, camii ve binalarının çoğu Âmid (Diyarbakır)'dan getirilen siyah (granit) taşındandı.[364] Ortaçağ İslâm coğrafyacıları Ahlat'ı anlattıkları eserlerinde şehrin mümbit ve zengin olduğunu söylerken, güzel surlara sahip olduğunu ifade ederler.[365] Yukarıda şehrin fiziksel yapısından bahsederken Makdisî'nin şehrin çevresini saran kerpiçten bir surunun olduğunu kaydettiğini belirtmiştik. Ahlat Kalesi ile surlarının tamiri gibi geniş çaplı imar faaliyetinin Ortaçağ'da ilk olarak Ahlat şahlarından II. Sökmen'in zevcesi Şah Bânû'nun Meyyâfârikîn'den döndüğü sırada yapıldığını biliyoruz. Bunun sebepleri şu şekilde açıklanabilir: 558/1163 yılında Gürcülere karşı kazanılan zafer sonrasında dış kalenin surları zarar görmüştü. Bir diğer sebep ise, 559/1164 yılı başlarında Ahlat çarşısında çıkan yangında 70 dükkan ve pek çok evin yanı sıra ürünler zarar görmüştü. Ancak gerek Ahlat'ın bu sırada sahip olduğu geniş imkanlar ve zenginlik, gerekse de Gürcülerle yapılan savaşta kazanılan ganimetlerden elde edilen büyük servet bu denli sarfiyatı mümkün kılmış olmalıdır. İşte bu münasebetle şehrin genel bir imar faaliyetine yüksek miktarda bir bütçe ayrılmış, Bitlis Kapısı'na (Darb-ı Bidlis veya Rum Kapısı) çıkan pek çok yer imar edilirken, savunmada en önemli mevkilerden olan dış surlar ve burçların tahkimatı da elden geçirilmişti. Bu çalışmalar sırasında Ahlat'ın Burc-u Erbain (Kırk Burc) denilen sûr ve burçları dökülmeye başladığından 2 Rebiülevvel 559/29 Ocak 1164 tarihinde tekrar inşâ edilmek sûretiyle yıkımına başlandı ve bu işlem bir buçuk ay sürdü. Tekrar inşâ çalışması sene sonuna doğru 16 Kasım 1164 yılında tamamlanırken, burcun inşâsı yaklaşık 7 ay sonunda bitti. İbnü'l-Ezrak, Ahlat ustalarının maharetine de atıfta bulunarak söz konusu burcun çok güzel bir bina olduğuna ve daha önce

[362] Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", VII, s. 40-43.
[363] İbn Bibî, I, s. 427; Şerif, s. 80; Karakoç, s. 74.
[364] İbn Havkal, 201.
[365] El-Ömerî, II, s. 103.

bu güzellikte bir yapının yapılmadığına dikkat çeker. Bu bina mühendis Yakut el-Hisabî'nin üstün gayreti ile yapılmıştır.[366] Burc-u Erbain (Kırk Burç) isminden yola çıkarak şehirde kırk adet burcun olması muhtemeldir; yahut bahse konu burcun dışında devam eden bir burç silsilesinin de olması mümkündür. Ancak maalesef kaynaklar bu konuda suskundur ve kalıntılar da yok denecek kadar azdır. Bu hususta söylediklerimizin şimdilik sadece tahminle sınırlı kaldığını belirtmek gerekir.

XII.-XIII. yüzyıla gelindiğinde önemli bir merkeze dönüşen Ahlat, şehrin tahkimatı ve güçlü surları ile müstahkem bir şehir olması hasebiyle de nam yapmış, tamamı surlarla çevrili bir duruma gelmişti.[367] Eyyûbî hâkimiyetine geçmesinin ardından şehrin surlarının daha da güçlendirilmiş olduğu görülmektedir. Özellikle Melik el-Evhad Necmeddîn Eyyûb'un Ahlat'a hâkim olduğu sırada Gürcüler ile yaşadığı çatışmalar sırasında Ahlat surları epey zarar görmüştü. Melik el-Evhad'ın Ahlat'ı ele geçirdiği 1207-1208'de otoritesini henüz sağlayamadığı sırada Gürcülerin muhasara ve yağmasına maruz kalan şehrin surları tahrip olmuştu. Nitekim 1210 yılında Gürcülerin tekrar saldırısı üzerine çıkan savaşta galip gelen Melik el-Evhad esir alınan Gürcü kumandan İvane başta olmak üzere diğer prenslerin fidyelerinden elde edilen gelirin tamamını Ahlat surlarının tahkimatına ve güçlendirilmesine ayırarak surları tamamen yenilemiştir.[368] Eyyûbîlerin Ahlat'ı mamurlaştırmaları daha sonraki dönemde de devam etti. Özellikle Ahlat naibi Hüsameddin Hacib Ali gerek şehrin içinde gerekse dışında güvenliği ve halkın yaşamını kolaylaştıran faaliyetleri hayata geçirdi. Hacib Ali'nin naibliği sırasında Ahlat şehir surlarının mukavemeti, Celaleddin'in defalarca Ahlat'ı muhasara etmesine rağmen aşılamamış olmasından da anlaşılabilir. Çünkü Celaleddin'in saldırdığı sırada veya geri gitmesinin hemen ardından şehrin surları eskisinden daha mukavemetli hale getiriliyordu. Nitekim daha sonraki bölümlerde detayları ile anlatılacak olan Ahlat muhasarasında şehrin surlarını aşamayan Celaleddin Harezmşah içeriden İsmail Vanî adında birinin yardımı sonucu şehrin kapısının açılması sûretiyle şehre ancak girebilmişti. Yoğun tahribata maruz kalan Ahlat ve surları Sultan Celaleddin'in burayı ele geçirmesinden sonra pek fazla ilgiye mazhar olmamıştı. Nitekim onun surların tamiri için bir rivayete göre 4 bin dinar ayırması da buna delildir.[369] Celaleddin Harezmşah için Ahlat'ı almak artık bir hırs ve tutkuya dönüştüğünden şehri ele geçirdikten sonra çevredeki devletlere

[366] İbnü'l-Ezrak, s. 633; Osman Turan, bu mühendisin adını "Kara Kuş" olarak zikreder. Bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 132; Karakoç, s. 74.
[367] Arınç, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat", s. 759-760.
[368] Abdulkerim Özaydın, "Ahlatşahlar", s. 205.
[369] İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 153; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 126; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 33.

gönderdiği fetihnamelerde "Gök Burçlarına müsavi olan surların burçlarını" yıktırdığını ve çok derin hendeğin aşıldığını söylemekteydi.[370] Ayrıca Ahlat'ı Celaleddin Harezmşah'dan geri alan Eyyûbî meliki el-Eşref tekrardan burayı ihya etmeye çalışmışsa da yaratılan enkazın onarılması hemen mümkün olmadı. Nitekim Melik el-Eşref'in batıda Haçlılarla uğraşması Ahlat'ın yeniden ihya edilmesi için gerekli alakayı göstermesine engel oldu. Bunun üzerine Ahlat 1232-1233 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad tarafından ele geçirildi. Kemaleddin Kamyar'ın riyasetinde fırınlarda binlerce kalıp kerpiç ve gerekli eşyalar yapılarak, şehir ve surların tamiri için hummalı çalışmalara girişildi. Ahlat'ın surları bir nebze imar edilmişse de Moğolların korkunç saldırıları karşısında şehir surları tamamen işlevini kaybetmiştir.[371]

Ahlat'ın iç kalesinin suru Taht-ı Süleyman deresinin doğusunda, kuzey-güney istikametinde uzanan kayalık bir tepenin üzerinde konumlanır. Bu tepe Taht-ı Süleyman, Harabe Şehir ve İki Kubbe mahalleleri arasındaki vadide sarp bir ada gibi yükselmektedir. İç kalesi olan şehre vadinin kuzeyinden güneyi boyunca uzanan uçlarına bağlanan bir sur Harabe Şehir'i içine alırken İki Kubbe mahallesini de kısmen kapsamaktadır. *Şerefnâme*'de bahsedilen Orta Sur bu olmalıdır.[372] Abdürrahim Şerif Ahlat'a yer altından indirilen büyük su kanalının başlangıç yeri olan Kulaksız mahallesi ile kısmen günümüzdeki Ahlat'ın bulunduğu Ergezen mahallesinin de çevresini saran bir surun yaklaşık 1 metre yüksekliğe kadar ayakta kalan kalıntılarını gördüğünü anlatmaktadır. Ancak bu kalıntıların büyük kısmının yıkıldığını da belirtir. Abdürrahim Şerif'in bahsettiği kuşkusuz şehrin dış suru olmalıdır. Ayrıca Şerif, şehirde gözlem yaparken çok defa evlerin duvarlarında mermer üzerine mahkûk kitâbe parçaları, sütun kırıkları, işlemeli kümbet taşları gördüğünü bildirir.[373] Ergezen mahallesinin kuzeyinde hicrî altıncı yüzyıla tarihlenen ve oldukça silik olan kitâbe Karagöl Baba ve kardeşi Ak Mahmut namındaki velilerin mezarına aittir. Buranın güneyinde kadim bir surun bakiyesi mevcuttur. Bu surun, şimdi Harabe Şehir olarak anılan mahalle ile Taht-ı Süleyman ve İki Kubbe mahallesiyle kuzeyde birleşen ve eskiden Ahlat'a bağlı iken şimdi köy olan Kulaksız'ı da içine alan geniş bir şehir suru olduğu anlaşılmaktadır. Ancak zaman içerisinde tahrip olan

[370] Nesevî, s. 124.
[371] İbn Bibî, I, s. 426; İbn Nazif, s. 255; İbnü'l-Adim, *Zubdetü'l-Haleb*, s. 482; Bar Habraeus, II, s. 532; İbn Kesir, XIII, s. 269; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 377; a.mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 126; a.mlf, "Keykubad", VI, *İA*, 654; Sümer, "Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri", s. 56; Taneri, *Harzemşahlar Devleti*, s. 188; Şeşen, "Eyyûbiler", VI, s. 367; Erdem, "Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", s. 67; H. Karamağaralı, "Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Ahlat", VII, s. 1203; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 145-146; Demir, *Ahlat Eyyûbileri*, s. 206-207.
[372] Şeref Han, s. 426.
[373] Şerif, s. 72.

surun yüksekliği takriben bir metre kadar kalmıştır.[374] İbrahim Kafesoğlu yukarıda belirtilen iddialara karşılık yaptığı incelemelerde herhangi bir buluntuya ulaşamadığını raporunda belirtmiştir.[375] Geçen zaman içinde doğal ve beşerî sebeplerden yok olan surun bakiyeleri de kalmamıştır.

Layard, Ahlat'ın hâkim bir tepeye kurulu izole bir yapıya sahip olduğunu söyler. Ayrıca kerpiçten duvarlar ve kulelerle çevrili bir antik Ermeni şehir kalesinin olduğunu iddia etmiştir.[376] Ahlat'ın tarihî ve kültürel yapısı ile ilgili önemli gözlem ve değerlendirmelerde bulunan seyyah, şehrin fiziksel sınırlarının tespiti için şehrin dış surunda izlerin olduğunu düşünmüş ve bu sebepten başka bir kale aramak zorunda kaldığını notlarında belirtmiştir.[377] Lynch'in gözlemlerine göre; eski şehir dar bir geçitte (vadide) yapılmış olmasına rağmen, şehrin dış surlarını oluşturan duvar kalıntıları göle kadar olan kısma doğru uzanmaktadır. Bu eski şehre ait olan mezarlar ve kümbetler gibi eserler uzun yıllar süren savaş ve yağmalar sırasında tahrip oldu.[378] Lynch, kendisini şehrin dış surlarını aramaya iten sebebin Makdisî'nin bahsini ettiği şehrin dış surları mı yoksa kendi arayışı gereği mi olduğuna dâir herhangi bir açıklama yapmaz. Ancak bir diğer Avrupalı araştırmacı Albert Gabriel, Makdisî'nin Ahlat'la ilgili beyanından yola çıkarak, onun ifade ettiği şehrin dışında bir bina enkazı ya da yığıntısı olabileceği fikrini yürütür. Kafesoğlu ve beraberindeki inceleme heyeti, mevcut kaleyi iç kale kabul ederek, şehrin duvarlarını bu iç kalenin etrafında aradı ve duvar bakiyelerini tespit etmek sûretiyle Ahlat şehir suru söz konusu araştırma sonucunda ortaya çıkarıldı. Şehrin krokisini çizen Kafesoğlu, krokideki yerleri belirtirken şehrin duvarları ve surun, iç kaleden göle doğru (sonradan yapılmış olan Bayındır Köprüsü üzerinden) derenin karşı yamacını takip ederek geniş düzlüğe açıldığı yere kadar devam ettiğini belirtir.[379] Haluk Karamağaralı, "Kırk Burç" adının bu üç kaleden hangisine verildiğini kaynaklara ve kazılara dayanarak tespit edemediklerini bildirir. Ancak Karamağaralı, "Kırk Burç"un dış sur için az olduğunu, o yüzden bu ismin muhtemelen iç kaleye ya da orta sura verilmiş olabileceğini ileri sürer.[380]

Günümüzde halkın Harabe Şehir mahallesindeki belli bazı yerlerde yerleşmiş olmaları ve iş yerleri açmaları, şehrin eksik kalan surlarının tespit edilmesinde ve ortaya çıkarılmasında

[374] Şerif, s. 80.
[375] Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 171.
[376] Layard, s. 31.
[377] Lynch, II, s. 283.
[378] Lynch, II, s. 296; Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 171.
[379] Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 172.
[380] H. Karamağaralı, "Sanat Merkezi Ahlat", VII, s. 1203; Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 8.

engel teşkil etmektedir. Nitekim kuzey yanındaki kule için çalışmanın yapılamamasının nedeni de burada bulunan dükkânlardır. Karamağaralı devam eden kazı çalışmasında surlarda yapılan tamirlere denk geldiklerine dikkat çeker. Güneydeki kapı kulesinin etrafındaki toprak tamamen kaldırıldığında kule zayıf kaldığı için dıştan yine yuvarlak bir duvarla takviye edilerek mukavemeti güçlendirilmiştir. Ancak maalesef ilk yapının kaplama taşları ve takviye duvarının yüz taşları kaçak kazıcılar tarafından sökülerek soyulmuştur. Bu kazılar vesilesiyle büyük burç ve bu kapı kuleleri ile Orta Sur'un kuzeydoğu köşesi ve doğu sınırı tespit edilmiş bulunmaktadır. Kuzeyden güneye uzanan bu hat üzerinde, arazinin vaziyetine ve yüzeydeki tümsek ile engebeye göre suru açık bir şekilde çizebilmek için sondaj yerleri tespit edilmiştir. Ancak arazi şahıs mülkiyeti içine girdiğinden dolayı mülk sahipleri kazı ve sondaj yapılmasına izin vermemişlerdir.[381]

Karamağaralı'nın ifadesine göre, şehrin dış suruna dâir henüz hiç ize tesadüf edilememiştir. O yüzden bu surun Ahlat'ın tamamını çevrelediğini düşünmemektedir. Ahlat surları ve şehrin sınırlarına dâir Abdürrahim Şerif'in işaret ettiği sınırlara uygun olarak; surun başladığı Kulaksız mahallesinden ayrılan bir kol güneydoğuya doğru ilerleyerek Orta Sur'un kuzeydoğu köşesine bağlanır. Şerif, Ergezen mahallesine inen kolun da Van Gölü'ne kadar uzandığını varsaymaktadır. Bu durumda Orta Sur'un güneydoğu köşesinden ayrılan bir kolun da yine Van Gölü'ne kadar uzandığını kabul etmek gerekir.[382] Yani Ahlat'ın dış surlarının Van Gölü'ne doğru uzandığı ve orada nihayete erdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Ahlat'ın çevresini saran dış surlarının yanı sıra Orta Sur ve İç Kale'nin de üç aşamalı bir surdan meydana geldiği ortaya çıkmaktadır. Şehrin saldırılar karşısındaki mukavemetinin bu kadar güçlü olmasında bu durumun gözden kaçırılmaması gereken temel etmenlerden olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü kadim zamanlardan bu yana belli bir şehir düzeninin sağlandığı Ahlat'ın, kale-sur savunma sistemine sahip olması önemli bir avantaj sağlamaktaydı.

Ahlat'ı anlatan gerek Ortaçağ metinleri gerekse modern çalışmalarda şehrin kaç kapısı olduğuna dâir net bir sayı verilmediğinden bu konudaki değerlendirmelerimiz satır aralarından yapılan çıkarımlardır. İlk İslâm kaynaklarından olan el-Vâkıdî *Futûhu'ş-Şam* kitabında Müslümanlardan önce şehrin yönetiminin kimlerde olduğunu ve Bizans valilerinin şehirdeki faaliyetlerini de detaylı anlatır. Nitekim şehrin Müslüman fatihler ile Ermenilerin buluştuğu yer olduğu söylediği Rum Kapısı, Bitlis yönüne doğru açılan Ahlat'ın kapılarından

[381] H. Karamağaralı, "Sanat Merkezi Ahlat", VII, s. 1203-1204.
[382] H. Karamağaralı, "Sanat Merkezi Ahlat", VII, s. 1204.

biridir.[383] Ahlat'ın bir diğer kapısının, dış surlarındaki "Vadi Kapısı" olduğunu Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat muhasarası sırasında şehirden kendilerine gelen bir kadının kendisine 5000 dinar verilmesi karşılığında söz konusu kapıyı açıp askerlerin şehre girmesini sağlayacağını iddia ettiği kayıttan öğreniyoruz.[384] Yukarıda da ifade edildiği üzere bu hadiseden önce ve sonra da kaynakların ifade ettiğine göre şehrin surları defalarca tamir ve tahkim edilmiştir.

[383] Vâkıdî, II, s. 163; Karakoç, s. 74.
[384] Nesevî, s. 124.

İKİNCİ BÖLÜM

AHLAT'IN SİYASİ TARİHİ

Ahlat'ın antik döneme kadar dayanan kadim geçmişi, Ortaçağlara kadar kesintisiz bir şekilde süren bir yerleşim yeri olmasını sağladı. Şehrin, özellikle İslâm fetihlerinden sonra Van Gölü Havzası'ndaki temel şehirlerden olması ve daha sonra da Müslümanların egemenliğinden çıkmaması gibi özel bir durumu da vardı. Yer aldığı coğrafya itibariyle doğu-batı siyâsî ve ticârî merkezlerinin kavşağında olması sebebiyle devletler tarafından her zaman elde tutulması gereken bir yer olarak görüldü. Bölgeye hâkim olmak isteyen devletlerin mücadele sahasında olması dolayısıyla da çıkan savaşlar neticesinde defalarca harap edilerek yıkıma uğradı. Şehir her ne kadar antik bir geçmişe sahip olsa da asıl ehemmiyetini Ortaçağ'da kazandı, bir Ortaçağ kültür ve medeniyet merkezi oldu. Tezimizin konusunu teşkil eden Ahlat'ın günümüzde "Harabe Şehir" olarak bilinen tarihî kalıntılarının olduğu mevkii, gerek tarihsel dokusu gerekse de yapılarıyla halen dikkat çekmektedir. Göz dolduran abideleri ve İslâm dünyasının en büyük Müslüman mezarlığına sahip olan Ahlat, kültür ve medeniyet merkezi oldu. Nitekim şehirdeki mezarların büyüklüğü şehirdeki nüfus yoğunluğunu ve hareketliliğini gösteren en açık delildir. İki ana başlıkta değerlendirilecek bu bölümde öncelikle Ahlat'ın İslâm öncesi kadim geçmişi ve özellikle İslâm fetihlerinin ardından yaşadığı tarihsel gelişim ve dönüşüme dair durumu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2.1. İSLÂM ÖNCESİ DÖNEMDE AHLAT

Kaynakların aktardığına göre antik bir krallık olan Hurri-Mitanniler Mezopotamya'nın kuzeyinden hareketle M.Ö. 3. bin yılın sonunda (M.Ö. 3200) Doğu Anadolu'ya doğru yayıldılar. Hurrilerin Ermeniyye tarihindeki yeri hakkında açık bilgiler yoksa da, kendileri hakkında birtakım bilgilere Hitit yazılı kaynak ve referansları üzerinden ulaşılabilmektedir.[385] Asur Kralı Salmanasar'ın (M.Ö. 9. yüzyıl) yazıtlarından anlaşıldığına göre, Mitannilerin Uriatrilere (Urartu) yenilerek tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Zap havalisinden Van Gölü Havzası'na kadar olan Hurri-Mitanni egemenliğindeki bölge, Urartu devletinin siyasi birliğini M.Ö. 879'da sağlamasıyla hakimiyetleri altına alındı.[386] Ahlat'ın kurucuları olarak da

[385] Grousset, s. 43.

[386] Redgate, s. 20-32; Akurgal, s. 68; Grousset, s. 47, 64; Afif Erzen, Emin Bilgiç, Yusuf Boysal, Bâki Öğün, "1959 – Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ankara, 1961, s. 9; İlter İgit – Nasır Gögtaş, "Ahlat Müzesi'nde Bulunan Urartu Dönemi'ne Ait Üç Bronz", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 2, Aralık, 2018, s. 990, 92; Pınar Pınarcık, "Urartuların Başkentleri", C. 33, S. 56, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2014, s. 35-37.

bilinen Urartuların yaklaşık dört asırdan uzun süren bölgedeki varlıklarına M.Ö. VII. yüzyılda Medlerin saldırıları son verdi. Ahlat'ın da içinde olduğu Van Gölü Havzası'nı Medler ve Persler tarafından satrap[387] (eyalet) olarak atanmış olan Ermeni Yervantuni hanedanı yönetmeye başladı. Bazen Ermenilerin aralarında çatışma çıksa da bu durum Persler tarafından bastırılıyordu.[388] Ayrıca ilk defa Behistun kitabelerinde adı geçen Ermenilerin yaşadığı bölgeler arasında Van Gölü Havzası'ndan bahsedilmektedir.[389]

Antik çağın en büyük savaş ve düşünce hareketine öncülük eden Büyük İskender'in Doğu Seferi'nde M.Ö. 331'de Pers Akhamenid imparatorluğuna son vermesiyle Ermeniyye bölgesi Makedon idarecilerin eline geçti.[390] Ancak Selevkosların hâkimiyeti de uzun sürmediğinden yerelde hâkimiyeti Ermeniler ele geçirdi. M.Ö. 200'lerde başkenti Ahlat olduğu düşünülen Arşaguni (Ardaşes) hanedanı siyâsî birliğini sağlayarak tarihteki ilk Ermeni devleti adıyla kayıtlara geçti.[391] Roma Devleti Ardaşes krallığını tanıdıysa da, krallık Persler tarafından tekrar vasal konumuna getirilerek haraca bağlandı.[392] Yine de siyasi birliğini oluşturan Ermenilerin Pers-Roma savaşlarında bazen Roma'nın bazen de Perslerin tarafında yer alarak varlıklarını yerel düzeyde devam ettirdikleri görülmektedir. Bu savaşlar süresince sürekli el değiştiren Ahlat ve çevresinin tampon bölge olarak yıkımlara maruz kalması burayı harabeye çevirdi ve tarım alanlarının zarar görmesi vb. gibi birçok bakımdan zayıf düşürdü.[393] Bu dönemden itibaren başlayan mücadeleler bölgede neredeyse iki bin yıl kadar süren sınır çatışmalarına döndü.

Ermeni Ağırşak'ın kurduğu Arşakyan Devleti, Ağırşak'ın ölmesiyle yerine geçen oğlu Ardaşiş tarafından (Aşkanyan devletinden (M.Ö. 158-102) ayrılarak) müstakil olarak M.Ö. 128'de tesis edildi.[394] Bu hükümdar devletin sınırlarını Diyarbakır havalisinde, Urfa, Mepin, Nusaybin ve Habur'a kadar olan bölgeye ulaştırdı. Bu sırada Ardaşiş'in yerine geçen Tigran, Ermeni krallığına en güçlü dönemini yaşattıysa da, Tigran'ın eniştesi olan Mithridates'in

---

[387] Pers imparatorluğu egemenliğindeki bölge ve eyaletlerin yönetimine atanan idarecileri Yunan yazarlar "satrapes" olarak adlandırdıklarından bu isimlendirme genel literatüre yerleşmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Muzaffer Duran, "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, 2015, s. 62-63.

[388] Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 83; Amelie Kuhrt, The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period, Vol. 1, Routledge, Londra, 2007, s. 141-157.

[389] Kuhrt, s. 147; Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", s. 1-2.

[390] Engin Öntürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler (330-641)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2017, s. 3-5.

[391] Strabo, s. 253; Bıvar, "The Political History of İran Under The Arsacids", s. 55-56; Öntürk, s. 5.

[392] Bulduk, s. 2; Öntürk, s. 5,

[393] Ananias Sirak, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, s. 147.

[394] Bulduk, s. 3.

Roma'ya karşı mücadelesinde ona destek olması Roma'nın bu devlete son veren saldırılar gerçekleştirmesine ve bölgenin ağır tahribat görmesine neden oldu.[395] Perslerin Ermeniyye bölgesi üzerinde etkili olmasıyla tecrübesiz idareciler yüzünden Arşakyan Devleti M.Ö. 28'de tarih sahnesinden silindi.[396] İmparator Agustus (M.Ö. 17-M.S. 24) ile daha sonra 114 yılında imparator olan Triaianus (M.S. 98-117) döneminde gücünü toparlayan Roma, Perslerin hâkimiyetini elde ettiği Van Gölü Havzası'ndaki Ermeniyye'yi topraklarına kattı.[397] Roma'nın doğu siyasetindeki amacı, Perslerin Suriye'ye ve oradan da Antakya üzerinden Doğu Akdeniz'e inmesini engellemek olduğundan, Ermeniyye üzerinde sürekli çatışma halini devam ettirerek, Perslerin ilgisini kuzeye yönlendirmeye çalışıyorlardı.[398] Perslerin zayıf kralları döneminde Roma saldırıları artmış, Romalılar en doğudaki Ermeniyye bölgesine ve bazen Mezopotamya içlerine kadar uzanan istila ve yağmalardan da kaçınmamışlardı.[399]

Perslerin devamı olduğunu iddia ederek Pers sınırlarını tekrardan hâkimiyeti altına almak isteyen Sasani Devleti'ni (MS 226-651) kuran I. Ardaşir önce Roma, daha sonra da yüzyıllar sürecek olan Bizans'la savaşlar silsilesini başlatmış oldu.[400] Ermeniyye ve Anadolu üzerine 231 yılında seferler başlattı ve Ermeniyye sınırlarında birçok savaş yapıldı. Ardaşir'den sonra tahta çıkan I. Şapur (242-273) dönemindeyse çatışmalar üst seviyeye çıktı.[401] Ancak tarafların 260-298 yılları arasındaki nihayetsiz savaşları, Ermenistan ve Mezopotamya'nın Roma'nın hâkimiyeti altında kalmasıyla bir süreliğine durdu.[402] Bölgede taraflar arasında dengeleri değiştirecek önemli bir gelişme, 314 yılında Ermenilerin Hristiyanlık dinini kabul etmesiydi. Bu durum Roma'nın doğu sınırlarında Sasanilere karşı konumunu güçlendirmesini ve bölgedeki Ermenilerin askerî ve lojistik gücünden de yararlanmasını beraberinde getiriyordu. Zerdüşt dinine mensup olan Sasanilerin, Ermenilerin Hristiyanlığı seçmeleri üzerine hâkimiyetleri altındaki bölgelerde yaşayan Ermenilere baskı

[395] Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*, Çev, Çiğdem Menzilcioğlu, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 145, 147; Reginald H. Barrow, *Romalılar*, 2. Baskı, çev. Ender Gürol, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 21; Cöhce, s. 3; Ercüment Yıldırım, *Pers Hakimiyetinin Bitiminden Bizans Hakimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Konya, 2011, s. 27.
[396] Eutropius, s. 167; Abdulgani Bulduk, s. 5.
[397] Eutropius, s. 199.
[398] Yıldırım, s. 14.
[399] Ammianus Marcellinus, *History*, Vol. I, Edt. E. Capps, W. H. D. Rouse, London 1935, s. 203
[400] Esko Naskali, "Sasaniler", *TDVİA*, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 174.
[401] Ahmet Kütük, *Bizans İmparatorluğu Döneminde Nusaybin'in Siyasi, Sosyal, İktisadi, Mimari ve Kültürel Durumu, IV-X. Yüzyıl*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Elazığ, 2012, s. 49.
[402] Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans – Sasani Etkileşimi (IV. VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies*, S. 6, 2011, s. 708-709; Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*, Çev, A. Göke Bozkurt, İlgi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 36; Bulduk, s. 7.

yapmaya başlamalarının Roma ve Sasaniler arasında yüzyıllardır sürmekte olan iktidar mücadelesini din savaşına dönüştürdüğü de söylenebilir.[403] Roma İmparatoru I. Constantinus (307-337) Sasanîlerle yaşanan savaşlarda Ermeniyye sınırlarını korumaya almak için bir dizi faaliyetlerde bulundu. Bazı garnizon şehirler inşa ederken daha önceden kullanılanları da güçlendirerek devletin uzak sınırlarını korumaya aldı.[404] Sasaniler döneminde Roma savaşlarda mağlup olup toprak kaybına[405] uğrasa da genel olarak Van Gölü Havzası'nda Ahlat'ın içinde olduğu çevrede etkisini sürdürmeyi başarabildi.[406] Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi Roma'nın taarruz saldırıları Van Gölü Havzası'nın ötesine geçmedi ve/veya geçemedi, imparatorluk genelde Anadolu'nun doğu sınırlarında kalma politikasını sürdürdü.

Roma İmparatoru I. Theodosius'un (379-385) batıda Vizigotlarla 382'de; doğuda da Perslerle anlaşma imzalamasıyla, Ermeniyye bölgesi 387'de Romalılar ve Sasaniler arasında paylaşıldı.[407] Tespit edebildiğimiz kadarıyla Roma ve Sasanîler arasında ilk defa toprakların karşılıklı bölüşülmesinde mutabakata varılması sebebiyle bu anlaşma dikkate değerdir. Buna göre Ahlat'ın da içinde olduğu Erzurum'dan Diyarbakır'a kadar uzanan hattın doğusunda kalan bölge Sasanîlere, batısında kalan bölge ise Romalılara aitti.[408] Roma sınırlarında kalan Ermeniyye'nin kralı 387'de ölünce buraya yeni bir kral atanmayarak bölge merkeze bağlı bir eyalete dönüştürüldü. Ancak Sasanîler 428'de Ermeni Arsakes hanedanına son vererek Pars Armenia'yı kontrolleri altına aldılar.[409] İki büyük güç arasında tampon bölge olan Ermeniyye'de zaman zaman yerel hanedanlar isyanlarla bağımsızlıklarını ilan ediyor, halklar

[403] Tuğba Yiğit, *I. ve II. Haçlı Seferleri Sürecinde Ermeni – Haçlı İlişkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2011, s. 6; Ermeniler, Bizans-Greklerle uyuşmazlık ve çatışma halinde olduğundan, Bizans'ın da sürekli baskısı altında kaldılar. Detaylı bilgi için bkz. Peter Charanis, "Bizans İmparatorluğu'nda Bir Devlet Politikası Olarak Tehcir", Çev. Mustafa Alican, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI, S. 1, 2011, ss. 259-275. Konuya başka bir açıdan bakılırsa, İslâm tarihi açısında da önem arz eden bir durum olduğu görülebilir. Zira bilindiği üzere, 590'da Sasani tahtına çıkan II. Hüsrev'in 613'den 619'a kadar Bizans'a karşı elde ettiği üstünlüğü ve Hristiyan mabedlerini tarumar etmesini Mekke'de putperestler Müslümanlara karşı psikolojik bir baskı aracı olarak kullanıyorlardı. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, III, Çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, MEB Yayınları, İstanbul, 1991; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005.

[404] Zosimus, *New History*, İng. Çev. Ronald T. Ridley, Sydney, 1982, s. 38.

[405] Armenia'nın büyük kısmı Sasaniler'de kaldı. Bkz. Zosimus, s. 66.

[406] Ammianus Marcellinus, s. 401; Honigman, s. 4, Bulduk, s. 8; Zekiye Tunç, *Malazgirt Öncesi Kafkasya'da Türk Varlığı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012, s. 80-82.

[407] Michaled Grant, *Roma'dan Bizansa*, çev. Z. Zühre İlkgelen, Homer Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 147; Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, C. 3, Çev, Asım Baltacıgil, Bilim Felsefe Sanat Yayınları, İstanbul 1988, s. 180-182; H. Barrow, s. 21; Güner Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler; İlkçağ ve Ortaçağ*, Ed: M. Metin Hülagü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 186.

[408] Yavuz, s. 7; Cöhce, s. 4.

[409] Persarmenian terimini, İranian ve Armenia isimlerinin birbirine yakın olmasından dolayı Bizans bu şekilde adlandırmıştı. Bkz. Ananias Sirak, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, İngilizceye Çev. Robert H. Hewsen, Wiesbaden 1992, s. 179; Honigmann, s. 7; Yavuz, s. 9-10.

ise Bizans'a bağlı kalmayı sürdürüyorlardı. Bizans, doğu sınırındaki bu desteğe karşılık olarak kaleleri tahkim ediyor, halkın ihtiyaçlarını temin ederek bağlılıklarını güçlendirmeye çalışıyordu.[410]

Ermeniyye'de M.Ö. 6. yüzyılda süren savaşlar ve iç ayrışmalar bölgenin yeniden tahrip olmasına sebep oldu. Bu durum üzerine Anadolu'nun doğu sınırları Bizans hâkimiyetine girdi. Ermeniler artık Bizans imparatorluğunun uyruğu haline gelmişti. Bizans İmparatoru Justinianos'un (527-567) ilk olarak doğu bölgesinde sınır güvenliği için kurduğu *limes*[411] sistemine karşılık I. Hüsrev Anuşirvan da (531-579) İran'ın sınır savunma sistemini yeniden düzenledi. Bu sınır koruma (garnizon şehir) sistemi, devletlerin sınırlarında yaklaşık 300 yıl değişmeden kaldı. Bizans'la birlikte hareket eden, Sasanîlerin batısındaki Ahlat merkezli Ermeni Pıznunik hanedanı, Sasanîlere karşı faaliyet içine girdi. Bunun üzerine II. Hüsrev'in sadık feodal beyleri Pıznunik hanedanını ortadan kaldırarak Ahlat ve çevresini Hüsrev'e bağladılar.[412] Ahlat'ın Sasanîler ve Roma arasında son sınır kalesi olması hasebiyle Van Gölü Havzası'nın Bizans aleyhine kaybedilmesi Anadolu'ya yapılan Sasanî saldırılarını arttırdı. Bizans imparatoru batıda sınırlarını taciz eden Avarlarla yaptığı anlaşmaya güvenerek[413] Sasanîlerle girdiği savaşlarda, 543-544'te aldığı mağlubiyetler sonucunda 562 yılında yüklü bir savaş tazminatı ödeyerek barışı sağlayabildi.[414] II. Iustinianos'un (565–578) Sasanîlere ödemesi gereken vergiyi ödememesi üzerine taraflar arasında yeniden uzun süre devam eden savaşlar başladı. Nitekim bu savaşlarda İmparator bölgedeki yerli halkı saldırılara karşı kalkan olarak kullandı.[415] Bu savaşlar sırasında Ahlat ve Erciş civarındaki Khorkhoruni yerel Ermeni beyleri Bizans'ı destekledi, yaklaşık yirmi yıl süren çatışmalarda Bizans'ın tüm savaş gücünü ortaya koyması ile bu çatışmalar galibiyetle sonuçlandı. İmparator Mavrikios

[410] Bahadır, s. 690-699; Dilek Kıztanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2018, s. 2-4.
[411] Askeri garnizon anlamına gelir. Daha geniş bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev, Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s. 89-91.
[412] Şeref Han, s. 403; Öntürk, s. 17.
[413] Menandros ve T. Simokattes, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Çev, İsmail Mangaltepe, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 150.
[414] Diehl, s. 39, 48; Charles Diehl, *Justinian's Goverment İn The East*, Edt. H. M. Gwatkin, J. P. Whitney, Vol. II, New York, 1913, s. 29; Abdullah Kaya, "Doğudaki Roma'nın Bizanslaştığı Devir: I. Justinianos Dönemi", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, 2013, s. 22; Hüseyin Ali Dakuklu, "Devletü'l-Bulgar el-Müslimîn fi Havzî'l-Volğa", *el-Müerrihu'l-Arabi Dergisi*, Bağdat 1982, S. 21, ss. 191–230, çev. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, II, Ankara, 2008, s. 476.
[415] Güner Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler; İlkçağ ve Ortaçağ*, s. 201; Ancak Ermenilerin 5. yüzyılda Konstantinopolis'ten bağımsız olarak kendi kiliselerini kurmaları Ermeniler ile Bizans arasında yüzyıllar sürecek olan husumet ve çatışmalara sebep oldu. Detaylı bilgi için bkz. Otrogorsky, s. 141.

(582–602) tarafından kazanılan 591 yılındaki bu zaferde, İran Ermeniyye'sinin büyük bir bölümünü içine alan topraklar Bizans'a bırakıldı.[416]

Bizans'ın içine düştüğü sıkıntılarla boğuşmasının ardından imparatorluğa en güçlü dönemlerinden birini yaşatan Heraklius (610-641) döneminde bölgedeki durum Bizans lehine bir değişim gösterdi. Nitekim Heraklius doğudaki bu duruma el atarak *thema*ların idaresini ve koruma stratejisini coğrafi durumlarına göre düzenleyerek askeri garnizonları yeniden disipline etti. Heraklius'un kurduğu üç *thema*'dan biri olan Armeniakon/Armenia uzun yıllar hizmet verdi. Bu sayede hem bölgedeki Ermeniler üzerindeki baskı arttırılırken hem de Sasanî saldırılarına karşı sınır güvenliği yeniden ihya edildi.[417] Arkeolog W. M. Ramsay, *Armenia themaası*'nın sekizinci ve onu takip eden asırlarda, yani Müslüman akınlarının arttığı dönemlerde en mühim *thema* olduğunu belirtir. Ayrıca Khald (Ahlat) ve Mesopotamia (Mezopotamya) gibi daha doğuda olan themaların *Armenia thema*sına göre daha küçük ve ehemmiyetsiz olduğunu, ancak bu durumun her zaman böyle olmadığını ifade eder.[418] Burada bir parantez açmak gerekirse, şehir tarihi araştırılan Ahlat'ın ilk çağdan bu yana tampon bölge ve stratejik yol güzergahında olmasının, Romalılar tarafından garnizon merkezi seçilmesini temin ettiği ve bu durumun şehrin her dönemde ehemmiyetini koruması anlamına geldiği söylenebilir. Asker halk uygulaması olan bu sistem, buradaki toprakların işlenmesini ve halkın iskân edilerek savaş sırasında ihtiyaç duyulan lojistik ve insan kaynağını temin etmesini sağladı.[419] Savaş komutanlarına toprak verilmesi usulü daha sonra bölgeye gelen devletlerin de takip ettiği bir siyaset olacaktır.

Bizans'ın yakaladığı üstünlük uzun sürmedi, zira Sasanîler 613'te Ermeniyye başta olmak üzere Suriye ve Kudüs dâhil, büyük bir bölgeyi ele geçirerek Kutsal Haç'ı Medain'e götürdüler. Bu hezimetin ardından 622'de Herakleios, mezkûr bölgeleri geri aldı[420] ve Kudüs'e karşılık Sasanîlerin kutsal şehri Gence'ye ulaşıp buradaki Zerdüşt mâbedini tahrip

[416] Ostrogorsky, s. 73; Bahadır, s. 689-696.
[417] Ostrogorsky, s. 91; Baskıcı, s. 111-121, 123; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm – Bizans Mücadelesi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s. 53-54; Cöhce, s. 5; Gümüş, s. 214.
[418] W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960, s. 350.
[419] David Talbot Rice, *Bizans Tarihi*, çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, II, Ankara, 2008, s. 571; Baskıcı, s. 218; Tamara Talbot Rice, *Bizansta Günlük Yaşam*, Çev, Bilgi Altınok, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1998, s. 133-4.
[420] Bizans'ın bu zaferi İslâm tarihi açısından da önemlidir, nitekim Fars ve Rumlar arasında vuku bulan savaşlar silsilesinde putperestlerin Müslümanlara Mekke'de baskı yapması ve bu savaşın ehl-i kitap ile ateşperestler arasında olması nedeniyle Mekke'de iki tarafın da yakından takip ettiği bir savaştı. Bu savaş aynı zamanda bazı âyetlerin nüzûlüne de sebep oldu. Kur'ân-ı Kerîm'in şu âyetlerinde kitap ehlinin putperestlere karşı galip geleceği ifâde edilmektedir. Bkz. Kur'ân-ı Kerîm, 30/1-7; M. Kâmil Yaşaroğlu, "Rûm Suresi", XXXV, *TDVİA*, İstanbul, 2008, s. 230-31; Taberî, III, s. 1191-1192.

etti. Sasanîler 626'da bu yenilginin intikamını aldıysalar da 628'de Ninova'da alınan kesin zaferle asırlardır süren mücadele Bizans'ın galibiyeti ile sonuçlandı.[421]

Ermeniyye bölgesinde Roma ve Helenistik dönem karmaşık yol sistemi, Bizans döneminde özellikle VI. yüzyıldan sonra iyileştirilen askeri güzergah rotaları[422] yüzyıllar süren Roma-İran savaşlarına yerel hanedanlar da dâhil olduğundan,[423] başta yerli halkı ve yönetimleri yorgun düşürdü, bölge ekonomisi ile transit yol akışına da zarar verdi.[424] Mezkûr coğrafyaya güçlü devletlerin tarih boyunca sahip olmak istemelerinin ana nedenleri arasında; askeri, iktisâdî ve son olarak Ortaçağ'da dinlerin etkisiyle dinî sebepler zikredilebilir.[425] Ancak VII. yüzyıla gelindiğinde Bizans'ın sindirdiği ve zayıflattığı Doğu Anadolu ve Güneydoğu'da meskun yerli Hristiyan halk, Çukurova'nın kuzeyindeki dağlık bölgelere gelmişlerdi.[426] Bu durum bölgenin insan ve savunma gücünü kırdığından Müslüman Arapların Ermeniyye ve Rum sınırlarına yaptıkları saldırılara karşı koyacak ciddi bir gücü de ortadan kaldırdı.

2.2. İSLÂMÎ DÖNEMDE AHLAT

2.2.1. Ahlat'ın Fethi ve Erken İslâmî Dönemde Şehrin İdaresi

Ortaçağ siyasi sahnesine İslâmiyet ile çıkan Araplar, kısa sürede süratli bir yayılma gösterdiler. Altı yılda (634–640) Kızıldeniz sahillerinden Mısır'a, oradan Hindistan içlerine ve nihayet Anadolu'ya kadar ulaştılar. Müslümanlar (641) Sasanîleri ortadan kaldırdıktan sonra[427] Ermeniyye ve el-Cezire'de karşılarına çıkan öncü birlikleri mağlup ederek sınırlarını Anadolu içlerine kadar genişlettiler.[428] Müslümanların bu kadar hızlı yayılmasının nedenleri arasında elbette dönemin konjonktüründe güçlü bir siyasi otoritenin olmaması da önemliydi. Doğu ile Batı çatışması olarak ortaya çıkan Roma-İran savaşları yüzyıllardır sürdüğünden iki tarafın da enerjisini fazlasıyla almış, özellikle savaş üssü olmak durumunda kalan başta Ermeniyye ve el-Cezire havalisi büyük kayıplara uğramıştı. Halife Hz. Ömer (634-644) kuzeyde Ermeniyye ve doğuda Horasan seferlerinin güvenli bir şekilde yapılabilmesi için el-

[421] Naskali, XXVI, s. 176.
[422] John Haldon, *Byzantium At War 600 – 1453*, Oxford, 2003, s. 9; Uçar, *Anadolu'da İslâm*, s. 61.
[423] Bulduk, s. 2.
[424] Bernard Lewıs, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, 5. Basım, Ağaç Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 48.
[425] Sağır, s. 203.
[426] Ostrogorsky, s. 103-04; Faruk Sümer, "Selçuklular", XXVI, *TDVİA*, Ankara, 2009, s. 380; Lewis, s. 48.
[427] Belâzurî, s. 227; Faruk Sümer, "Ahlat", I, *TDVİA*, İstanbul, 1989, s. 20.
[428] Sebeos, *History*, İng. çev. Robert Bedrosyan, New York, 1985, s. 52; Abdülaziz Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, Çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, s. 88-89; Pavlos Karolidis, *Romanos Diogenis- İstanbul'a Yollar Açılırken*, Çev, Kriton Dinçmen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 8; Streck, IV, s. 317.

Cezire'nin fethine karar verdi.[429] Daha sonra sahâbîlerin komutanlığında Ermeniyye'nin dağlık bölgelerine sefer düzenlenmesini ve fetih hakkında mektupla bilgilendirilmesini istedi.[430]

Müslüman fetihlerinin Ermeniyye ve Anadolu'ya yöneldiği sırada, Ermeniyye prensi, Bizans İmparatoru Herakleios (610-641) tarafından Ermeniyye prensi (işkhan) ilan edilen Teodoros Rıştuni'ydi.[431] İyaz b. Ganem[432] komutanlığında Ahlat'ın fethedilmesi ile ilgili İslâm kaynakları yüzeysel bilgiler vermekle yetinirken,[433] ilk İslâm kronikçilerinden Vakıdî şehrin Müslüman fatihler tarafından nasıl ele geçirildiğini hikayeleştirerek anlatır. Ahlat'ın fetih tarihini İbnü'l-Esir 17/638-639 olarak[434] zikrederken, diğer Müslüman kronikçi ve coğrafyacıların, Belazurî'nin verdiği 19-20/640-641 yılını esas aldıklarını belirtmek gerekir.[435] Bizde çalışmamızda Ahlat'ın fetih tarihini Belazurî'nin belirtmiş olduğu yılı kabul ederek kullandık.

Vakıdî'nin naklettiğine göre, İyaz b. Ganem Ahlat'a geldiğinde Ahlat, Erciş, Malazgirt ve çevresi Bizans valisi Zovik oğlu Serevrend'in idaresindeydi. İyaz b. Ganem Res'ul-'Ayn kuşatmasını sürdürürken Ahlat patriğinin kızı Taryon 4.000 kişilik askeri birlikle, Senasine hakimi ise 1.000 askerle Resu'l-'Ayn hakimi Şehriyad b. Fervan'a yardım etmek için gitti. Taryon ve Senasine'nin Müslümanlarla savaşmaya gelmesi onların tepkisini çekmelerine neden oldu. Bunun üzerine Müslümanlar da Res'ul-'Ayn'dan sonra bunları takip ederek Ahlat

[429] Mevlüt Koyuncu, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci", *SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I, 2008, s. 130-140.
[430] İbnü'l-Esîr, III, s. 34.
[431] Ghewond, *Ghewond's History*, İng. Çev. Robert Bedrosian, Sources of Armenian Tradition, Long Branch N. J. 2006, s. 9.
[432] Hafız Muhammed İbn Ahmed ez-Zehebî, *Tarihi'l-İslâm ve Vefayâtu'l-A'lâm*, II, thk. Maruf Bassar A. Marûf, Beyrut, 1999, s. 119; Asri Çubukçu, "İyaz b. Ganm", XXIII, *TDVİA*, Ankara, 2001, s. 497.
[433] Belâzurî, s. 204; İbnü'l-Ezrak, *Tarih-i Meyyafarikîn ve Amid*, thk, Kerim Faruk el-Holi, Yusuf Baluken, Nûbıhar Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 100; ez-Zehebî, II, s. 106; Yakut, *Mu'cem*, II, s. 381; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman fî Tarihu'l-A'yan*, V, thk. Muhammed Barakat, Kâmil el-Hazzût, Ammar Riâvî, Beyrut, 2013, s. 302; İbn Hazm el-Endelüsî, *Halifeler ve Fetihler (Esmâu'l-Hulefâ ve Fütûhu'l-İslâm)*, Tahkîk ve notlar: Bediusseyid el-Lahham, çev. Şaban Öz, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2004, s. 82-83; İbn Şeddad, İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'laku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire*, III/I, thk. Yahya Zekeriya Abbare, Dımaşk, 1991, s. 9; Çubukçu, XXIII, s. 497; Adnan Çevik, "İlkçağlardan Ortaçağ'ın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)'nin Tarihi Coğrafyası", Haz, İbrahim Özcoşar, *Makalelerle Mardin Tarih-Coğrafya*, 1, İstanbul, 2007, s. 120; *Bitlis İl Yıllığı*, 1971, s. 20.
[434] İbnü'l-Esir, II, s. 489; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 39.
[435] Belazurî, s. 203; ez-Zehebî, II, s. 106; Yakut, *Mu'cem*, II, s. 381; Sıbt İbnü'l-Cevzî, V, s. 302; İbn Şeddad, III/I, s. 9; Kudame İbn Cafer, *Kitabû'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018, s. 43; Ostrogorsky, s. 108; Şeref Han'a göre ise 27/647-648 tarihinde Ahlat'ın fethi gerçeklemişti. Müellif muhtemelen Ahlat'ın fethiyle Ermeniyye'nin fethini birbirine karıştırmış ya da aynı hadise için de ortak tarihi kullanmıştır. Bkz. Şeref Han, s. 389-390; Bulduk, s. 12-15; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 47; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 39-42; Mevlüt Koyuncu, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, 2008, s. 135; Taşçı, s. 94.

taraflarına doğru ilerlediler.[436] Ancak bu sırada Ahlat patriğinin kızı Taryon, rivayete göre, İyaz b. Ganem'e gelerek Müslüman olmak istediğini ve şehre geldiklerinde onlara şehri teslim edeceğini vadederek Ahlat'a geri dönmüştü. Vakıdî rivâyetin devamını naklederek, şehri sulh ile teslim almak isteyen İyaz b. Ganem'in seçtiği 35 kişilik Arap elçilerini Ahlat'a gönderdiğinde, şehrin Rum kapısında (Bitlis yönüne bakan kapısı) Ahlat patriği tarafından karşılandığını, Müslüman elçiler şehirde oldukları sırada artık Müslüman olan Ahlat patriğinin kızı Taryon'un babasını öldürdüğünü, bunun üzerine şehirde çatışma çıktığını ve pek çok Müslüman Arap'ın da bu çatışmada hayatını kaybettiğini kaydeder.[437] Ancak Taryon gönderdiği haberde Müslüman hâkimiyetine girdiğini ve yıllık cizye vermeyi taahhüt ettiğini bildirmiş, ayrıca kendilerine İslâm dinini ve şeriatını anlatacak kişilerin de şehirde bırakılmasını istemişti. Vakıdî söz konusu cizye miktarını vermezse de şehirde çok sayıda kişinin Müslüman olduğunu aktarır. Ahlat fatihi İyaz b. Ganem, Taryon ile Senasîne hakiminin nikahını kıydı, onlara *emanname* verdikten sonra Ahlat'ın idaresini Taryon'a bırakarak Irak'a doğru gitti.[438] Böylelikle Taryon'un, İslâm egemenliğine girdikten sonra Ahlat'ın ilk valisi olduğu söylenebilir.

Müslümanların Ermeniyye'ye keşif ve ganimet amacıyla yaptıkları saldırılar fetihten ziyade baskın seferiydi.[439] Nitekim bu saldırılarla ilgili Ermeni Ghewond'un Arap birlikleri için kullandığı *dağlardan kanatlı yılanlar gibi* saldırdıkları şeklindeki ifadesi, yaşanılan dehşeti gösterir.[440] Araplar Ermeniyye'nin tamamını fethetmeye geldiğinde (18/640-641) Van Gölü'nün güneydoğusunu kapsayan alana hâkim olan Ermeni hanedanı Vaspurakan krallığının el-Busfurcân (البسفرجان) veya Usfurcân (اسفرجان)'dan Dvin'e kadar sınırı vardı.[441] Ermeniyye'nin ve Van Gölü Havzası'nın fethini (26/646-647) tamamlayan Habib b. Mesleme İslâm ordularının başında Ahlat'a gelmeden önce Erzurum'u (Kalîkala) ele geçirdi. Bu sırada Ahlat patriği İyaz b. Ganem'in kendilerine verdiği eman mektubunu (Ahlat'a bağlı Marbâla'ya)[442] Habib b. Mesleme'ye teslim etmek için getirdi. Bu durum Ahlat'ın Müslümanlara daha önceden tabi olduğunu ve pekala tabiiyetlerinden çıkmadığını gösterir. Ahlat halkının canının ve malının ülkeleri için ödeyecekleri vergi karşılığında bağışlanacağını

[436] Vakıdî, II, s. 163-165; Taşçı, s. 95.
[437] Vakıdî, II, s. 163-165.
[438] Vakıdî, II, s. 163-169.
[439] Redgate, s. 167-68; Ghewond, *Ghewond's History*, İng. çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2006; s. 11; Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII- XI. Yüzyıllar)*, Çev, İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981, s. 91.
[440] Ghewond, s. 9.
[441] Yakut, *Mu'cem*, I, s. 150; Ömer Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hakimiyeti", *Turkish Studies History*, 13/24, 2018, s. 232.
[442] Marbâla, Ahlat'a bağlı karyelerden biridir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, V, s. 97.

belirten *emanname*yi[443] teslim alan Habib b. Mesleme, Patriğe iyi muamele etti, bir süre Ahlat'ta kaldıktan sonra Bacüneys'in nahiyesi olan Müküs'e doğru gitti.[444] Müslüman hâkimiyetine giren Ahlat ve bölgedeki Ermenilerin, daha önce tabi oldukları Sasanîler ve dindaşları Bizans dönemine nazaran daha çok rahatlık ve huzur içinde olacakları bir döneme girdiklerini zikretmek gerekir.[445]

Habib b. Mesleme, bölgenin fethini tamamladıktan sonra üçüncü halife Hz. Osman'a (644-656) gönderdiği durumu anlatan mektubunun ardından halife tarafından 27/647-648 yılında Ermeniyye'ye ilk vali olarak tayin edildi.[446] Ancak Hz. Osman daha sonra Habib b. Mesleme'nin Şam ve el-Cezire'de cihada devam etmesini istediğinden yerine Huzeyfe b. el-Yeman el-Absiy'i tayin etti.[447] Kısa bir süre sonra bu valiyi de yanına çağıran Hz. Osman, onun yerine Sile b. Züfer el-Absî'yi bırakmasını istedi. Hz. Osman döneminde bölgedeki vali değişikliği bir düzene konulamamış, Muğire b. Şu'be'yi vali tayin ettikten sonra tekrar azlederek onun yerine de Kasım b. Rebi'a b. Ümeyye b. Ebî Salt es-Sakafî'yi tayin etti.[448] Ancak bir rivayete göre de Ermeniyye'ye Amr b. Muaviye b. el-Muntefik el-Ukaylî'yi vali tayin etmişti. Bir başka rivayeti aktaran Belazurî'ye göre, bölgeye Benî Kilab kabilesinden birini on beş yıllığına, ondan sonra da el-Ukaylî'yi atadı.[449]

Bizans'ın Ermeni prensi (İşkhan) Teodoros Rıştuni, Bizans ordusunun Müslümanlarla savaştığı sırada Araplara yardım edip Bizans'ın savaşı kaybetmesini sağladı. Bu eyleminin Bizans tarafından cezasız kalmayacağını bilen Teodoros Rıştuni 33/653-654 yılında Müslümanların himayesine girdi. O sırada Şam valisi olan Muaviye b. Ebû Süfyan, ona Müslümanların Bizans'a yapacakları seferlerde güven, kalelerde ve konak yerlerinde herhangi bir saldırı yapılmaması karşılığında özerklik tahsis etti[450] ve bölgenin idaresini de 500 bin dinar karşılığında Teodoros Rıştuni'ye verdi.[451] II. Konstantinos Ermenilerin Müslümanlarla ittifak kurması üzerine 33/654 yılında Ermeniyye'yi istila ederek Erzurum'a yerleşti; oradan

[443] Arapça "emn" kökünden türeyen sözcük, güven, selamet anlamı taşır. İslâm hukukunda ise İslâm ülkesine girmek ya da barış yoluyla teslim olan gayrimüslimlerin canını, malını ve namusunu güvence altına alan taahhüt veya akiddir. Bkz. Nebi Bozkurt, "Eman", XI, *TDVİA*, İstanbul 1995, s. 75.
[444] Belâzurî, s. 230, 286; Ebî Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarih-i et-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut trs, s. 247-248; Sebeos, s. 52; İbnü'l-Esîr, III, s. 89-90; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh, *Tecâribû'l-Ûmem*, I, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Beyrut, trs, s. 256; Yakut, Bacuneys'in Ahlat'a bağlı Erciş ile birlikte zikredildiğini söyler. Coğrafi konumu itibariyle de Erciş'e daha yakındır. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, I, s. 314; Sümer, *Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu*, s. 47.
[445] Streck, III, s. 323; Grousset, s. 288; Bozan, *Emevîler*, 2014, s. 52; Cöhce, s. 6.
[446] Belazurî, s. 235; Yakubî, II, s. 63.
[447] Belazurî, s. 235; Yakubî, II, s. 64.
[448] Belazurî, s. 236.
[449] Belazurî, s. 235-6.
[450] Hz. Muaviye'nin yaptığı anlaşmanın detayları için bkz. Greousset, s. 289.
[451] Ghewond, 12; Tokuş, s. 233.

da merkez Dvin'e kadar ilerledi. Geri dönerken Ermeniyye'ye vali olarak Maurianos adlı bir komutanını 30 bin askerle bıraktı. Bu durum Ermenilerin Bizans'la kopuşunu daha da derinleştirdi.[452] Nitekim Ermeniler Bizans'a boyun eğmek yerine Müslümanlardan destek alarak tekrar toparlandı, bu durumun ardından Ermeni hanedanları ve kilisesi tarihinde yeni bir gelişme yaşandı.[453]

İmparatorun Ermeniyye'den ayrılmasından sonra Teodoros Müslümanlardan yardım istedi. Bunun üzerine 7 bin kişilik Arap birliği 34/654-655'te Van Gölü'nün kuzey ve güney kıyılarında Ağiovit ve Pıznunik'e (Ahlat'ın içinde olduğu bölge) yerleştirildi.[454] Müslüman birliklerin Van Gölü Havzası'na yerleşmesi şüphesiz Teodoros Rıştuni'nin otoritesini pekiştirdi ve o, diğer Ermeni beyliklerini baskı altına almak için faaliyet gösterdi. Ancak asıl sonuç bölgede Müslüman Arap demografisinin de oluşmasını (daha sonraki süreçte Kaysî emirliğinin kurulmasını sağlayan faktör) beraberinde getirmesiydi.[455] Van Gölü Havzası'na yerleşen Müslüman Arap kolonileri Ahlat'ın sağladığı stratejik önemi arttırdı ve şehir bundan sonra da doğudan gelen Müslüman ve Türklerin seferlerine üs olmayı her zaman sürdürdü.[456] Bölgeye yerleştirilen Müslüman birliklerinin de ciddi katkılarıyla Bizans'a karşı fetih hareketleri iki koldan gerçekleştirildi; Ermeniyye hattını kullanarak (Van Gölü kuzey kıyısı yoluyla Ahlat üzerinden) Kafkaslara doğru seferler yapılırken öte yandan Suriye üzerinden Anadolu içlerine doğru fetihler yapılıyordu.[457] Hz. Ali'nin, hilafeti döneminde (656-661) yaşanan karışıklıklardan dolayı Ermeniyye valiliğine sadece Eş'as b. Kays'ı tayin ettiği görülmektedir.[458]

Emevî hanedanı kurucusu Hz. Muaviye'nin 40/661'de halife olmasıyla beraber tekrardan Ermeniyye bölgesi ve Van Gölü Havzası'nda Müslüman hâkimiyetinin tesis edilmesine önem verilmiş, esnek bir yönetim tarzı takip edilerek yerel Ermeni hanedanlarından Bagrat ve Mamigonyanlı ailelerinin destekleri de alınarak bölgedeki valilere itaatleri sağlanmıştı. Bu sayede Bizans'la Müslümanlar arasında set vazifesi gören ve dönem

[452] Sebeos, s. 66; Grousset, s. 290; Diehl, s. 54; Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, Çev. Galip Üstün, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 51; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm – Bizans Mücadelesi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 84-85; Tokuş, s. 233.
[453] Ostrogorsky, s. 104; Erol Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslâm Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 50, 2013, s. 115-142.
[454] Sebeos, s. 168; Grousset, s. 290.
[455] Tokuş, s. 233.
[456] Bosworth, "Akhlat" I/VII, s. 725-727; Minorsky, I, s. 329.
[457] İbnü'l-Esîr, IV, s. 477; Cesim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003, s. 66; Zekiye Tunç, s. 84-85.
[458] Belâzurî, s. 266.

dönem taraf değiştiren Ermenilerin denetimini sağlamış oldu.[459] Sasani ve Bizans egemenliğinde Ermenilerin dini inanışları ve mezhepleri üzerinden bir mücadele ile kiliseler arası uyuşmazlık vardı. Ancak Araplar burada Ermenilerin sadece siyasi durumları ile ilgilenmiş, düzenli bir şekilde vergilerini ödedikleri takdirde herhangi bir baskı ya da zulüm yapmadıkları için Ermeniler ilk dönemlerde Müslümanlara karşı daha az çatışmaya girmiş ve isyan etmişlerdi.[460] Ancak buna rağmen Emevîler'in iktidarı sırasında Ermeniyye bölgesinde Müslüman devlet otoritesi kökleşemedi. Emevîlere karşı her yerde açık veya kapalı muhalefet ve mukavemet yapılmaktaydı.[461] Emevîler iç karışıklığa girdiği sırada Doğu Ermenileri komutanı Theodoros Rıştuni'nin de ölümünden sonra (658) Bizans yanlısı Hamazasp Mamigonyan isyan ederek Bizans hâkimiyetine girdiğini ilan etti. Özellikle Hz. Muaviye'nin vefatı (61/680) sonrasında bölgede pek çok isyan artarak devam etti.[462] Ermeni vali Aşot'un ölümünden sonra ve Emevîler'in de yaşadığı karışıklıklar sırasında Bizans İmparatoru II. Iustinianos (685-695) Ermeniyye bölgesini tekrar ele geçirmek için 692'de sefere çıktı. Ermeniyye'yi yakıp yıkarak pek çok insanı katletti, ancak Emevî komutanı Osman b. Velid önderliğinde yapılan savaşta ağır bir mağlubiyete uğrayarak geri çekildi.[463] Bu dönemden itibaren Bizans – Emevî sınırı Toros Dağları hattı boyunca uzansa da Emevîler Bizans sınırlarına sürekli taciz saldırıları yapmaya devam ettiler.[464] Toroslar, Ermeniyye ve el-Cezire'nin Bizans ile arasındaki doğal bir sınır hattıydı ve yaklaşık 300 yıl boyunca taraflar arasında bazen düşmanlık bazen de dostluk ilişkisine sahne oldu. İki taraf arasında Persler ve Romalılar'dan bu yana olduğu gibi Ermeniyye bölgesi tampon bölge olmuştu. Bir taraf zayıflayınca ötekinin saldırı ve tacizlerine maruz kalıyordu. Bu savaşlar neticesinde karşılıklı fidye ve esir mübadelesi sıklıkla yaşanan bir durum halini almıştı.[465]

Emevîlerin yaşadığı sıkıntılardan biri olan Abdullah İbnü'z-Zubeyr'in isyanı (65-66/685) sırasında Ermeniyye halkı da isyan etti. Mervan b. Muhammed 80/701–702 yılında Ermeniyye bölgesine yaptığı seferlerde Ermenileri haraca bağladı. Ermenileri idare etmesi için burada bıraktığı Abdullah'ın oğlu Ebû Şeyh'i Ermeniler isyan ettikleri sırada

[459] Taşçı, s. 99; Gümüş, s. 213; İsmail Yiğit, "Emevîler", XI, *TDVİA*, s. 105.
[460] Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Çev, Nureddin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005, s. 357; Uçar, *Anadolu'da İslâm*, s. 23.
[461] Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963, s. 27.
[462] Ghowend, s. 13; Grousset, s. 295, Tokuş, s. 233; Kıztanır, s. 24-25.
[463] Ghowend, s. 13; İbnü'l-Esir, IV, s. 327-28; Bozan, "Emevîler", 2014, s. 61.
[464] Sıbt İbnü'l-Cevzî, IX, s. 274; Jean Claude Cheynet, *Bizans Tarihi*, çev, İsmail Yerguz, Dost Yayınları, Ankara, 2008, s. 49-53; Ramsay, s. 350.
[465] A. Durî, s. 123; Bahadır, "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans – Abbasi Sınırı", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 46, C. 28, s. 168; Mustafa Alican, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü 1071*, 2. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 30.

öldürmüşlerdi.[466] Bunun üzerine Muhammed b. Mervan Azerbaycan, el-Cezire ve Ermeniyye'ye 82/703-704 yılında sefer yaptı.[467] Şam'dan gönderilen ordularla isyanlar bastırıldı, bölgenin Ermeni idarecilerinden alınarak el-Cezire valiliğine bağlanmasıyla otorite tesis edildi.[468] Ahlat Ermenilerinin de isyanda önemli rol oynamaları üzerine, Ermeniyye valisi Muhammed b. Mervan isyancılardan geriye kalanlara iyi şeyler sunacağını vadederek Ahlat kilisesine topladı ve ardından kiliseyi yakmak sûretiyle isyancı Ermenileri idam ettirdi.[469] Ermeni kronikleri bu isyanın bastırılması sırasında yaşananlar için *korkunç hadise*[470] derken 83/705 yılını *yangın yılı* şeklinde kaydettiler.[471] Bölgedeki isyanları en sert şekilde bastıran ve Emevî hanedanından olan Muhammed b. Mervan'ın Ermeniyye'ye bizzat vali olması bölgedeki asayiş bozukluğunu ve ayrıca Emevîlerin buraya verdiği önemi gösterir.[472] Muhammed b. Mervan 85/707 yılında Ermeniyye'ye tekrar sefer düzenledi ve orada bir sene kaldı, ardından Abdülaziz b. Hatem b. en-Nu'man'ı vali tayin ederek, Berdaa ve Erdebil şehirlerini imar etti.[473] Emevîler'in neredeyse her yıl ilkbaharda başlayan Ermeniyye ve Bizans seferleri çeyrek asırdan uzun (88-121/707-739) bir süre devam etmişti.[474] Bu seferlerde Emevîlerin Ahlat'ı üs olarak kullanmış olmaları gerekir, zira söz konusu dönemde Ahlat'ın elden çıktığına dair bir kayıt yoktur.

Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik (724-743), Hazarlarla mücadele etmesi için Sadi el-Haraşî'yi Azerbaycan valiliğine tayin etti. Erzen'den Ahlat'a gelen el-Haraşî halkın kendisine şehrin kapısını açmadığını görünce şehri muhasara ederek zapt etti. Zengin bir şehir olan Ahlat'ta elde edilen ganimetleri askerlerine dağıttıktan sonra Berdaa'ya geri döndü.[475] Bu hadisede bölgedeki anarşik durumun nihayete erdirildiği anlaşılmakla birlikte şehrin zenginliğinin henüz VIII. yüzyılda kaydedilmesi ve muhtemel isyanlara üs olması da dikkate

[466] İbnü'l-Esir, IV, s. 428; Ghowend, s. 15-18; E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor 641 -750", *Journal of Hellenic Studies*, London, 1898, s. 182-208.
[467] Kürkçüoğlu, s. 122.
[468] Günüş, "İslâm Kaynaklarında Ermeniler", s. 214; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L, S. 197, TTK Basımevi, 1986, Ankara, s. 448.
[469] Belâzurî, s. 236; Mustafa Aylar, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Bitlis-Ahlat ve Çevresi", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, I, edt. Mehmet İnbaşı-Mehmet Demirtaş, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2019, s. 82.
[470] Ghewond, s. 15; Sebeos, s. 65-66; Grousset, s. 297.
[471] Bar Habraeus (Ebu'l-Farac), I, s. 189; Bozan, "Emevîler", s. 69.
[472] ez-Zehebî, *Düvelu'l-İslâm*, s. 78; aynı mlf, II, s. 914; Gümüş, "İslâm Kaynaklarında Ermeniler", s. 214; Uçar, s. 119.
[473] İbnü'l-Esir, IV, s. 463; ez-Zehebî, II, s. 915; aynı mlf, *el-'İberu fî Haberî min Ğeber*, I, thk. Selahaddin el-Müneccid, Kuveyt, 1960, s. 98-99.
[474] İbnü'l-Esîr, IV, s. 477; V, s. 67, 88, 166, 178; ez-Zehebî, *Düvelu'l-İslâm*, s. 83; aynı mlf, II, s. 912.
[475] Belazurî, s. 237; İbnü'l-Esir, V, s. 135; Bar Habraeus, I, s. 195-196; Nüveyrî, XXI, s. 415; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 448; aynı mlf, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 48; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 50; Arınç, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat", s. 762; Daş, "Bizans Döneminde Ahlat", s. 231; Faruk Nadir Özkuyumcu, "Said b. Amr Haraşî", XVI, *TDVİA*, Ankara, 1997, s. 111; Tunç, s. 89-90.

değer bir durumdur. Habib b. Mesleme Ermeniyye ve el-Cezire'yi 111/729-730 tarihinde tek bir valilik altında birleştirdi.[476] Bu yıl Halife Hişam, Mesleme'yi azlederek yerine yine ondan önceki valiyi tayin etti.[477] Ancak 113/731-732 yılında Mesleme Azerbaycan ve Ermeniyye valiliğine tekrar iade edildi.[478] Bölgede çıkan isyanda Cerrah b. Abdullah'ın öldürülmesi üzerine halife amcasının oğlu Mervan b. Muhammed b. Mervan'ı 114/732-733 el-Cezire, Azerbaycan ve Ermeniyye valisi tayin etti.[479] Mervan Hazarlarla sürekli mücadele halinde oldu, Arran'a kadar ilerledi ve Ermenilerin birtakım isyanlarını bastırdı.[480] Mervan b. Muhammed Azerbaycan ve Ermeniye'nin idaresini tek bir valiliğe bağlayarak yeniden düzenledi.[481] Buna göre Emevîler bölgeleri dokuz eyalete ayırarak idare etti, sonra beş valilikte topladı. Bunlardan birisi el-Cezire, Yukarı Mezopotamya, Ermenistan ve Küçük Asya'nın doğusu olmak üzere Musul merkezine bağlı amirliklerce idare edilmekteydi.[482]

121/738-739 yıllarına gelindiğinde Emevîler Mervan b. Muhammed'in ordusuyla Erzen'e kadar olan yerlerden çok miktarda ganimet elde ederken, taraflar arasındaki çatışmalar Ermeniyye ile Bizans'ın Anadolu'nun iç bölgelerine çekildiği sınırlar arasında devam etmekteydi.[483] 125/742-743 senesinde Hişam'ın vefatından sonra Emevîlerde meydana gelen karışıklıkları çözmek üzere Mervan b. Muhammed yerine Kaysîler'den İshak b. Müslim el-Ukaylî'yi bırakarak Dımaşk'a gitti.[484] Hişam'ın yerine gelen Velid b. Yezid b. Abdülmelik Mervan'ı azlederek el-Cezire, Diyarbekir ve Ermeniyye valiliğine Abdullah b. Riyah el-Fesânî'yi tayin etti. Bu sırada Mervan Ahlat'ta oğlu Abdülmelik ise Harran'da idi.[485] Mervan'ın Ahlat'ta olması şehrin stratejik öneminin yanı sıra buranın el-Cezire ile Ermeniyye ve Azerbaycan arasında köprü konumunda olması bağlamında bölgenin kontrolünü kolaylaştırırken, aynı şekilde bu merkezlere yapılacak seferler ve oradan gelecek saldırılara karşı karargah olmasından kaynaklıydı. Mervan b. Muhammed'in Dımaşk'a gitmesi sonrasında Ermeniyye'den Yemen'e sürgün edilen Mamigonyanlardan Grigor ve David tekrar geri dönerek Emevî valisi Ermeni prens Aşod ile mücadele ettiler. Aşod'un Mervan'ın

[476] ez-Zehebî, *Düvelu'l-İslâm*, s. 99.
[477] İbnü'l-Esir, V, s. 132.
[478] İbn Ammar, el-İmam Şehabeddin Ebu'l-Fellah Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-'Akriyye el-Hanbelî ed-Dımaşkî, *Şezeratü'z-Zeheb fî Ahbar min Zeheb*, II, thk. Abdulkadir el-Arnavut, Mahmud el-Arnavut, Beyrut, 1986, s. 66.
[479] İbnü'l-Esir, V, s. 148.
[480] İbnü'l-Esir, V, s. 164, 178.
[481] ez-Zehebî, III, s. 359; ed-Devâdârî, IV, s. 432.
[482] Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi VII-XI. Yüzyıllar*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981, s. 113.
[483] ez-Zehebî, III, s. 353; İbn Şeddad, II, s. 213.
[484] İbnü'l-Esir, V, s. 134, 148; İbnü'l-Cevzî, VII, 159; Grousset, 303, 305-306; Tokuş, s. 233-234.
[485] Bulduk, s. 15.

desteğiyle Mamigonyanlardan aldığı Ahlat, Muş, Taron (Daron) ve Bitlis gibi şehirler 131/750-751 yılına kadar süren mücadele sonucunda bu zat Grigor ve David'e mağlup olunca elinden çıktı. Mamigonyanların bölgedeki hâkimiyetlerini arttırmaları ile zaten sarsılan Emevîlerin Ermeniyye'deki hâkimiyeti böylelikle sona erdi.[486]

Mervan b. Muhammed'in Dımaşk'ı ele geçirmesi ve Emevî hanedanının artık çöküşe doğru geçmesinin üzerine 132/749-750 yılında Ebû Abbas es-Seffah ve yandaşları yürüttükleri isyan sonucunda Emevîleri ortadan kaldırdılar. Ebû Abbas es-Seffah İslâm tarihinin akışını önemli derecede etkileyecek olan Abbâsî devletini kurdu. Bu süre zarfında yaşanan karışıklıklar ve çatışmalarda Van Gölü Havzası'nda Ahlat Ermenilerinin de isyan ettikleri görülmektedir.[487] Nitekim Abbâsîler içeride düzeni tesis ettikten sonra ilk iş olarak Ermeniyye'de Emevîlere yakın olan Bagratlıları idareden uzaklaştırarak bir diğer güçlü aile olan Mamigonyanları yönetime getirdiler. Bu duruma karşı Ermenilerin isyanı olmuşsa da es-Seffah'ın, kardeşi Ebû Cafer Mansur'u el-Cezire ve Ermeniyye valiliklerine 133/750-751 yılında tayin etmesiyle isyanlar bastırıldı. Ebû Cafer el-Mansur bu görevini 137/754-755 yılında halife oluncaya dek sürdürdü.[488] Yezid b. Üseyd b. es-Sülemî, Mansur tarafından 135/752-753 yılında Ermeniyye'ye vali tayin edildi. Yezid'in valiliği, Van Gölü Havzası'ndaki demografik yapının değiştiği bir dönem oldu.[489] Emevîler döneminde Ermeniyye'de kendileriyle ittifak kurulan Bakraduniler'in gözden düştüğünü yukarıda ifâde etmiştik. Abbâsîler bir diğer Ermeni hanedanı Mamigonyanları destekledi ve onlar da Bizans sınırındaki Dayk bölgesini ele geçirirken, Ahlat'ı Müslümanlar, Vaspurakana'ı da Astruniler zapt etti.[490] Bu hadise de Ahlat'ın artık idareyi ele geçirecek nisbette Müslüman Arap yoğunluğunz sahip olduğunu gösterir.

Abbâsîler tarafından vergi ödedikleri sürece kendi bölgelerini yönetme hakkının Ermeni patriklere verilmesi, Abbâsîlerin buradaki otoritelerini de pekiştirdi ve kalıcılığını arttırdı. Bu sırada dönem dönem (149/766-767) Bizans'la çatışmalar devam etmekteydi.[491] 156/773 yılında Ermeni nakharariarı (soyluları) Abbâsîler'e karşı ittifak kurarak ordu hazırladı. Ertesi yıl (157/774) tekrar vuku bulan büyük isyan sırasında Müslüman bir tahsildar öldürüldü. Bu isyanda Bizans'ın da desteğiyle yerelde Mamigonyanlar ile Ardzruniler etkin

[486] İbnü'l-Esir, V, s. 134, 148; İbnü'l-Cevzî, VII, 159; Grousset, 303, 305-306; Tokuş, s. 233-234.
[487] İbnü'l-Esir, IV, s. 595-596.
[488] İbnü'l-Esir, V, s. 353, 362; ez-Zehebî, *Dûvelu'l-İslâm*, s. 123; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XI, 452; Bulduk, s. 20; Redgate, s. 166; Grousset, s. 308; Taşçı, s. 105.
[489] İbnü'l-Cevzî, VII, s. 326; Tokuş, s. 324.
[490] Grousset, s. 308.
[491] İbn Şeddad, I, s. 229; ez-Zehebî, *Düvelu'l-İslâm*, s. 139; İbn Kesir, X, s. 187; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 353.

oldu. Bunun üzerine Abbâsî halifesi Mansur, Amir b. İsmail el-Harisî komutasında Horasan askerlerinden mürekkep bir ordu gönderdi. Ordugahını Ahlat'ta kuran el-Harisî aynı yılın Nisan ayında Ermeni isyancıları Ahlat'ın güneyindeki Erciş önlerinde bozguna uğrattı.[492] İslâm tarihinde sıkça görülen büyük sorunlardan olan Hâricî isyanları el-Cezire ve Ermeniyye bölgelerinde 176/792-793 yılında tekrar baş gösterdi. Nusaybin'den çıkan el-Fazl adındaki isyancı, önderlik ettiği bu ayaklanmada bölgedeki Dara, Amid, Erzen ve son olarak Ahlat'ı kuşatarak buradaki halktan haraç aldı. Nitekim bu hadiseden iki yıl sonra (178/794-795) Tağlibî kabilesinden Velid b. Tarif, Ahlat'ı kuşattı ve 30 bin dinar haraç aldıktan sonra muhasarayı kaldırdı.[493]

Halife Mütevekkil (847-861) tahta geçince Ermeniyye'de bazı huzursuzluklar peyda oldu. Abbasîlerin daha önce yaşadığı iç çekişmelerden cesaret alarak hemen isyan ve huzursuzluk çıkaran Ermeniyye halkı yine aynı şeye yöneldi. Mütevekkil iktidarını sağlamlaştırmasının hemen ardından Ermeniyye ile ilgilendi ve Ermeniye valiliğine 233/847-848 yılında Ebû Said Muhammed b. Yusuf el-Mervezî'yi tayin etti. Ermeni hanedanlarının bağımsızlık ilan ettiği bölgelere giderek Vaspurakan prensi Aşot Ardzruni ve Muş prensi Bagrat Bagraduni'ye 849'da zorla vergilerini ödemeyi kabul ettirdi.[494] Bir süre istikrar sağlansa da tekrar Ermeniyye'deki isyan üzerine Ermeniyye valisi Yusuf b. Muhammed Yusuf, Bagrat b. Aşot ve oğlunu Ahlat'ta yakaladı ve birtakım Ermeni nakhararlar ile birlikte halife Mütevekkil'e gönderdi. Ancak bu duruma Bagrat'ın kardeşi ve destekçileri isyan etti. Bu sırada Muş'ta olan Yusuf'u asiler her yandan kuşatmaya aldı ve dışarı çıkmaya mecbur ettiler. Şehrin dışına çıkınca önce yanındakilerle aşağıladılar, sonra da Yusuf dâhil hepsini öldürdüler.[495] Bu hadise ile bölgedeki en büyük isyan halife Mütevekkil döneminde gerçekleşmiş oldu. Bunun üzerine Abbâsî valisi Yusuf'un intikamının alınması ve devletin otoritesinin yeniden tesisi için Türk asıllı komutan Boğa el-Kebir'i[496] 234/848-849 yılında bölgeye gönderdi. Musul ve el-Cezire üzerinden gelen Boğa el-Kebir, Ahlat önlerinde karargah kurdu. Uzun zamandan beri Müslüman hakimiyetinde olan ve Müslüman nüfusu

[492] İbnü'l-Esir, V, s. 164, 248; Grousset, s. 314-316; Bozan, s. 29; Taşçı, s. 106.
[493] İbnü'l-Esir, VI, s. 230; Nüveyrî, XXII, s. 130; Bulduk, s. 20-21; İbrahim Konak, "Abbasiler Döneminde el-Cezire Bölgesindeki Hâricî Ayaklanmaları", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2018, s. 16; Taşçı, s. 107.
[494] Gürbüz, s. 238-39.
[495] Belazurî, s. 242; Miskeveyh, IV, s. 122-123; İbnü'l-Esir, VII, s. 56-57; İbn Haldun, *el-İber*, III, thk. Halil Şehâde, Beyrut, 1988, s. 344-345; Grousset, s. 341; Redgate, s. 173; Bahadır, "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans – Abbasi Sınırı", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, S. 46, 2009, s. 172; Taşçı, s. 110.
[496] Türkmen komutan hakkında daha geniş bilgi için bkz. Osman Gürbüz, "Boğa el-Kebîr'in Ermeniyye Seferi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 22, 2003, s. 235-250.

çevreye oranla hayli yüksek olduğundan isyanları bastırmak için Ahlat'ı üs olarak kullandı.[497] Ermeniyye'deki asilerden çoğunu öldürdü ve destekçilerini de sindirerek hilafetin otoritesini arttırdı.[498]

Abbâsîler VIII. yüzyılda Ermeniyye bölgesine mutlak hâkimken, sonraki dönemde yaşadıkları iç sorunlardan dolayı bölgede oluşan boşluğu Ermeni yerel hanedanlar doldurdu.[499] IX. yüzyıla doğru Ermeniyye'nin Anadolu sınırlarında biri Mamigonyan sülalesinden Ardzruni (Van Gölü ve çevresi) ve diğeri daha kuzeyde olan Bagraduni olmak üzere iki Ermeni hanedanı Abbâsîlerin Ermeniyye valiliğini devam ettiriyordu. Bizans'la savaşlarda buradaki Ermenilerden destek alan halife el-Müstain (862–866), kuzeydeki Bagraduni hanedanından olan Aşot'tan aldığı destekler karşılığında kendisine hil'at giydirerek "Şehinşah" ilan etti.[500] Bu dönemden sonra Abbâsî merkezi idaresinin zayıflamasına bağlı olarak Ermeni hanedanları siyasi bir temsil gücü olurken, diğer taraftan yıllar içinde Van Gölü Havzası'na getirilen Arap kolonilerinden Kaysîler'in de kendi nüfuz alanını oluşturdukları görülmektedir. IX-X. yüzyıl arasında Ahlat'taki Abbâsî hakimiyeti Kaysîler üzerinden devam ettiğinden dolayı bundan sonraki değerlendirmede Kaysî hanedanı ve bölgedeki etkinliği ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

2.2.2. Kaysîler

İslâm fetihleri sonucunda Ermeniyye ve el-Cezire'nin hâkimiyetinin Müslümanların eline geçmesiyle daha önceden buraya gelip yerleşen ve bölgeye aşinalık kazanan Arap kabileleri[501] bu seferlere destek oluyordu. Bu Araplara iktalar ve idare yetkilerinin verilmesi, Müslüman fetihlerinin başarıya ulaşmasının arka planını oluşturdu. Bu kabilelerden biri olan Benû Süleym ya da Kaysîler Suriye'den Fırat Nehri'nin kıyı bölgelerine doğru yayıldılar ve Diyar-ı Mudar havalisine yerleştiler.[502] Ghewondyan, Ermeni kroniklerinde bu kabilenin isminin Kaysikk' ya da Kaysites şeklinde geçtiğini ve Apahunik'te VI.–IX. yüzyıllar arasında varlık gösterdiklerini belirtir.[503] Hz. Osman devrinde Ermeniyye valiliğine Benî Kilâb kabilesinden bir adamın on beş yıllığına, daha sonra Kaysîler'den Amr b. Muaviye b. el-

[497] Gürbüz, s. 242.
[498] Belazurî, s. 242; İbnü'l-Esîr, III, s. 91; Belazûrî, s. 264; ez-Zehebî, V, s. 746, 749; ez-Zehebî, *el-'İberu fî Haberî min Ğeber*, I, s. 424; Grousset, s. 341-344; Streck, IV, s. 319; Redgate, s. 173; Gümüş, s. 215; *Bitlis İl Yıllığı*, 21-21.
[499] Redgate, s. 166.
[500] Müverrih Vardan, s. 161.
[501] İslâm'dan önce el-Cezire'ye yerleşen Arap kabileleri, Tağlib, Va'il, Süleym, Kuşeyr, Numeyr, Kilâb, Ukayl gibi kuzey kavimleriydi. Bkz. Okur, s. 234.
[502] Aram Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, İng. çev. N. G. Garsoian, Lizbon, 1976, s. 26.
[503] Ter-Ghewondyan, s. 31.

Müntafik el-Ukaylî'nin tayin edildiğini yukarıda nakletmiştik.[504] Kuzeyli Arapların ilk yerleştirildiği yerin Ermeniyye sınırında Aljnik yani Diyar-ı Bekr bölgesi olduğu ileri sürülmektedir.[505] Kays Aylân b. Mudar b. Nizâr b. Meda b. Adnân'a uzanan nesep silsilesiyle Kaysîler[506] zamanla Van Gölü Havzası'nda siyasi ve demografik etkinlik gösterdi.[507] Hz. Ali'nin halifeliği sırasında (656-661) Kays kabilesinden Eş'as b. Kays Azerbaycan ve Ermeniyye valiliğine tayin edildi.[508]

Emevî devletinin kurucusu Muaviye Ermeniyye'ye Ermeni bir işkhan,[509] Hamazasp Mamigonyan'ı atadı ve 661'de bir nakharar meclisinde Arap itaatlerine girmesini kabul etti.[510] Ermeniyye ve el-Cezire valiliğine kardeşi Abdülmelik b. Mervan tarafından 73/692-693'te gönderilen Muhammed b. Mervan burada 73-89/692-708 yılları arasında görev yaptı.[511] Bu sırada Emevî hilafetinde de etkili olan Kaysîler'le daha yakın ilişkilerde. Bu yakınlaşma ileride Mervan b. Muhammed'in halife olduğu dönemde daha da açık bir hale dönüştü. Mesleme'den sonra 114/732'de Ermeniyye valiliğine tayin edilen Mervan b. Muhammed[512] Kaysîler'in yanı sıra Ermenilere de yakınlık gösterdi. Nitekim Dvin'e vardığında Ermeni nakharalar tarafından karşılandı. Bölgedeki Ermenilerin sadakatlerini kazanma amacıyla Dvin'de kendisini karşılamaya gelen Aşod Bagraduni'ye (732-750) Ermeniyye valiliğini halife Hişam adına "patrikios" payesi ile verdi.[513] Emevîlerin karışıklık içine düşmesi üzerine düzeni sağlamak için Dımaşk'a gittiğinde yerine Kaysîler'den İshak b. Müslim el-Ukaylî'yi bıraktı.[514] Kaysîler Emevîlerin Ermeniyye ve el-Cezire seferleri sırasında orduya katılmalarının yanı sıra Abdülmelik b. Mervan'ın (685-705) Evs kabilesinden Kaysî bir kadınla evlenmesi ve valiliklere Kaysîler'den kişileri ataması, Kaysîler'in Emevî hilafetinin başından sonuna kadar en mühim siyasî rolleri olan kabileye dönüşmesini sağladığı

[504] Belazurî, s. 236; Hz. Osman ve Emevîler döneminin büyük olaylarına müdâhil olan ve iktidarı etkileyen Benî Kilab ile Kaysîler hilafet üzerinde etki oluşturmak için sürekli çatışma halinde oldular. Bu çekişmenin Ermeniyye ve el-Cezire bölgesine de yansıdığı söylebilir. Bkz. Ahmet Önkal; "Kays Aylân (Benî Kays Aylân)", XXV, *TDVİA*, Ankara 2002, s. XXV, s. 91-92.
[505] Tokuş, s. 233.
[506] Kaysîler ve ataları Kays b. Aylân hakkında daha geniş bilgi için bkz. W. Montgomery Watt, "Kays 'Aylân" *EI*, IV, Leiden, 1997, s. 833-834; A. Fischer, "Kays Aylan", VI, *İA*, s. 476-482; Önkal, XXV, s. 91.
[507] Bosworth, I/7, s. 725.
[508] Belazûrî, s. 235; İbn Fakîh, *Muhtasar Kitâbû'l-Buldân*, 2. Baskı, Çev. Yusuf Ziya Yörükan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013, s. 213.
[509] Nakharar gibi Ermeni soylularına verilen unvandır.
[510] Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, Çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 189.
[511] Bulduk, s. 17; Daş, "Bizans Döneminde Ahlat", s. 231.
[512] Emevî devletinin son halifesi, Ermeniyye ve Azerbaycan valiliği sırasında bölgede çok etkili olmuştu. Bkz. İbn Kesir, X, s. 37-43.
[513] Tokuş, s. 233.
[514] Önkal, XXV, s. 92.

söylenebilir.[515] Nitekim Emevîlerin son halifesi Mervan b. Muhammed'in, iktidarını Kaysîler'den aldığı desteğe dayanarak, hilafet merkezini Kaysîler'in etkili olduğu Harran'a taşıması da bunun göstergesidir.[516] Ancak Mervan'ın Ermeniyye'den ayrılması üzerine yerine bıraktığı Aşod Bagraduni ve Kaysî emirine karşı Yemen'e sürgüne gönderilmiş olan, ancak bir fırsatla geri dönen Ermeni Grigor ve David Mamigonyan mücadeleye girdi. Bakradunili Aşod, Mervan'ın desteğiyle Ahlat, Muş, Taron ve Bitlis şehirlerini almıştı, ancak Mamigonyanlarla mücadelesi ve 750-751 yılında Emevîlerin sukûtu üzerine önemli desteğini kaybetti. Nitekim Kaysîler'in ve Aşod'un nüfuzunda olan yerlerin kaybedilmesiyle Van Gölü Havzası'nda Arap hâkimiyeti sona erdi.[517] Ancak Kaysîler'in varlıklılarını sürdürdükleri malumdur. Nitekim Ghowendyan'a göre; İslâm hilafeti tarafından ilk defa Ermeniyye ve el-Cezire'ye iskan edilen Kays kabilesinin Bizans'la yaklaşık 300 yıl sürecek çatışmalarda en önemli askeri desteği sağlaması bunu teyit eder.[518]

Abbâsîlerin yeni İslâm devleti olması bölgedeki güç ve ittifak dengelerini derinden etkiledi. İbnü'l-Esir'e göre Kaysîler Emevîlere yakın bir ilişki içinde olduklarından ilk başlarda Abbâsîlerin hâkimiyetini tanımakta çekimser kaldılar.[519] Abbâsî hanedan üyesi Mansur Ermeniyye'ye 134/751-752 yılında vali tayin olunca bölge halkına ağır vergiler yükledi ve sert bir yönetim politikası izledi. Kaysîler'in yanı sıra Pakrudiniler/Bagraduniler de Emevîlerle müttefik olduğundan Abbâsîler böyle bir tutum takip etti.[520] Ancak Ermeni hanedanlarının aralarında başlayan hâkimiyet mücadelesi sürmeye de devam etti. Bagraduniler, Mamigonyalar karşısında zayıflamalarına bağlı olarak Bizans sınırındaki Dayk bölgesini kaybederken, Ardzruniler Vaspurakan'ı Kaysîler de Ahlat'ı ele geçirdiler. Halife Mansur'dan sonra Kaysî Yezid b. Üseyd es-Süleymî'nin 135/752-753 yılında Ermeniyye valiliğine tayin edilmesiyle Kaysîler yükselişe geçti. Yezid'in annesinin es-Sisecan patriğinin kızı olması dolayısıyla buradaki faaliyetlerinin Van Gölü Havzası'nın demografik ve siyasi yapısını şekillendirdiğini belirtmekte yarar vardır. Ayrıca Yezid b. Üseyd es-Sülemî Bizans'ın

[515] Belazûrî, s. 236; Ghewondyan, s. 26; Roberto Marin-Guzman, Arap Kabileleri, "Emevî Saltanatı ve Abbasi İhtilali", Çev. Ali Aksu, Sena Kaplan, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII, S. I, 2014, s. 282; A. Fischer, VI, s. 480; Tokuş, s. 234.
[516] İbnü'l-Esir, V, s. 289-290, 353; Belazûrî, s. 375; Bulduk, s. 18; A. Fischer, VI, s. 481;Tokuş, s. 234.
[517] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XI, s. 451-452; Belâzûrî, s. 379; İbnü'l-Esir, V, s. 135-136; Grousset, s. 305-307; Dedeyan, s. 191.
[518] Ter-Ghewondyan, s. 24.
[519] İbnü'l-Esir, V, s. 353-354.
[520] Ya'kûbî, II, s. 293; Miskeveyh, III, s. 335; Grousset, s. 308; Tokuş, s. 234.

tahrip edip insansızlaştırdığı Erzurum şehrini 752 yılında ele geçirerek buraya Arapları yerleştirdi.[521]

VIII.-IX. yüzyılda Ermenilerin isyana kalkışmaları sırasında, Arap valilerin sert idareleri ve vergilerin ağır yükü de bahane edilmişti. Buna karşılık Abbâsî halifelerinde isyancı ailelerin otoritesini sürekli zayıflatan sürgünler ve yeni Arap yerleşimleriyle merkezi idareyi güçlendiren bir anlayış hâkimdi.[522] 155/771-772 yılında Ermeni hanedanlarının aralarındaki iktidar mücadelesinde vuku bulan Pakrevend Savaşı'nda Mamigonya ailesinin reisi Muşeğ hayatını kaybetti. Bunun üzerine Muşeğ'in iki oğlu Hamazasp Ardzruni'nin yanında kalabileceklerini düşünerek Vaspurakan'a sığındılar. Ancak bunların da Ardzruni tarafından katledilmesi üzerine kız kardeşleri Kays kabilesinden el-Cehhaf adında biriyle evlendi. Söz konusu dönemde siyasî ve askerî nüfuzu olduğu anlaşılan el-Cehhaf, Mamigonyan hanedanının bütün mülkünün varisi olduğunu iddia etti ve girdiği mücadelelerde galip geldi. Ardından 155/772'de Malazgirt merkezli Kays emirliğini kurdu.[523] Ermeni ailelerinin birbirleri ile süren mücadelelerinden yararlanan el-Cehhaf, VIII. yüzyılın sonunda Mamigonyalıların yerine geçerek, Van Gölü Havzası'nda Kaysî dönemini başlattı.[524]

2.2.2.1. Ahlat'ta Kaysî Hakimiyeti

Abbâsî hilafet merkezinde iktidar mücadelesi gibi siyasi sorunlar baş gösterdiğinde el-Cezire ve Ermeniyye bölgesinde buna bağlı olarak yerli hanedanlar arasında çatışmalar oluyordu. Ermeniyye şehirlerine bu kaos ortamında dışarıdan gelen grupların saldırısı da eklenmekteydi. Nitekim Halife İbn Hayyat'ın ifadesine göre, el-Velid b. Tarif eş-Şâri adında Arapların Tağlibî kolundan olan bir Hâricî[525] yanına 30 kişi alarak 178/794-795 yılında Fırat'ın kıyısındaki yerlere doğru hareket etti. Karşılarına çıkan iki Nasranî tüccarın mallarına el koyarak onları öldürdükten sonra el-Cezire'nin içlerine doğru ilerledi. Muhtemelen daha sonra kendilerine katılanlarla önlerine çıkan şehirleri ve yerleşim yerlerini yağmalayarak ilerleyen bu grup, sırasıyla Meyyâfârikîn'den 20 bin (paranın niteliği belirtilmiyor; muhtemelen dinar) aldı, oradan Erzen'e gelerek Şeybanîlerden iki kişiyi öldürdü. Daha sonra Ahlat'ı 20 gün muhasaraya aldı ve barış yapılmak sûretiyle 30 bin –muhtemelen- dinar da

[521] Halife b. Hayyat, s. 349; İbnü'l-Cevzî, VII, s. 326; Ya'kûbî, II, s. 374-375; Grousset, s. 309.
[522] Dedeyan, s. 195, 200; George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, 2. Baskı, Çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayınları, İstanbul, 2016, s. 83, 86-87.
[523] Grousset, s. 317-318; Tokuş, s. 235.
[524] Dedeyan, s. 201.
[525] Hâricî tanımıyla ilgili olarak, bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *TDVİA*, İstanbul 1997, c. 16, s. 175-8.

buradan aldıktan sonra Azerbaycan içlerine doğru hareket etti.[526] Ahlat'a saldırdıkları sırada şehrin hâkimiyeti Kaysî emiri Cehhaf'ın elindeydi. Halife Harun Reşid bu isyanı bastırmak üzere Ermeniyye valisi Ma'n b. Zaîde'nin yeğeni Yezid b. Mezyed b. Zâide eş-Şeybânî'yi Bağdat'tan orduyla gönderdi ve isyanı bastırdı.[527] Yezid b. Mezyed'in vefat etmesi üzerine Harun Reşid Azerbaycan, Şirvan, Babûlebvab ve Musul valiliklerine Esed b. Yezid'i 185/801 yılında tayin etti. Abbâsî halifesi Harun Reşid döneminde bölgeye atanan Şeybanî valilerinin etkisinden dolayı Şeybanîler geniş nüfuz alanı kazandı.[528] Bu durum Kaysîler'in Şeybanî valileriyle çekişmesine ve isyan etme teşebbüslerinde bulunmalarına da neden oldu.

Halife Harun Reşid Dvin'deki genel valiye tabi kalması şartıyla 806 yılında Aşod Bagraduni'yi Ermeniyye prensi tayin etti. Bu imtiyazdan yararlanan Aşod, derhal Malazgirt ve Ahlat hakimi Cehhaf üzerine harekete geçerek Arşanuk'in bir kısmını ve Doğu Dayk'ı onun elinden aldı.[529] Nitekim Harun Reşid bölgeye Arap kabileleri ve ailelerinin iskân edilmesini sağlayarak buradaki Arap bakiyelerini de aynı zamanda destekliyordu. Bu politika şüphesiz Arap kabileleri ve Ermeni aileleri için büyük değişiklikleri beraberinde getiren bir hareket etti.[530] Harun Reşid öte taraftan IX. yüzyılda kırsal ve sınırlı öneme sahip olan Ermeni kilisesi tarafından da reddedilen Pavlikyan tarikatının Ermeniyye sınırlarına yerleşmesini destekledi.[531] Esasen Harun Reşid'in bunu yapmadaki amacı sürekli isyanlarla hilafeti meşgul eden Ermeni aileleri ile Kaysî emirleri üzerinde denge siyaseti sağlamaktı. Harun Reşid'in ardından oğlu Me'mûn'un kardeşi Emin'le taht mücadelesine girdiği sırada hilafetin pek çok yerindeki emirler gibi Kaysî emiri el-Cehhaf da isyan ederek Dvin'i işgal etti.[532] Bu sırada Cehhaf'ın yerine geçen oğlu Abdülmelik (813-820) Berdaa'yı muhasara etti ve diğer müstahkem kalelere saldırdı. Bu muhasara haberinin üzerine Me'mûn vali Süleyman b. Ahmed el-Haşimî'yi isyanı bastırmak ve saldırı altındaki yerleri kurtarmak üzere gönderdi. Kaysî emiri Abdülmelik ise büyük ve bağımsız bir emirlik kurarak Ermeniyye'nin tamamına hükmetme arzusundaydı.[533] Ancak hilafetin bölgedeki temsilcisi olduğunu iddia eden Aşod ve kardeşi Şabuh Bagraduni 820'de 5 bin kişilik bir ordu toplayarak Dvin'de henüz Abdülkerim

[526] İbnü'l-Esir, VI, s. 131; Halife İbn Hayyat, *Tarih-i Halife İbn Hayyat*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad, 1985, s. 452; ez-Zehebî, IV, s. 762. Halife İbn Hayyat, aynı kitabının sonraki sayfalarında bu gelen kişinin Şeybanîler'den el-Fadîl b. Ebû Saîd ve sayılarının da 20 kişi olduğunu aktarır. Bkz. İbn Hayyat, s. 454.
[527] İbnü'l-Esir, VI, s. 130; Ya'kûbî, II, s. 377; Bulduk, s. 21.
[528] İbnü'l-Esir, VI, s. 154.
[529] Grousset, s. 327-328.
[530] Bournoutian, s. 87.
[531] Dedeyan, s. 203.
[532] Ya'kûbî, II, s. 398; Thomas Artsruni, *History of the House of the Arstrunik*, İng. çev. Robert W. Thomson, Detroit, 1985, s. 285.
[533] Ya'kûbî, II, s. 418-419; Tokuş, s. 236.

ordusunu toplayamadan ani bir saldırı düzenledi ve onu mağlup etti. Bu mücadele sırasında Abdülkerim'in Dvin halkı tarafından yakalanarak öldürülmesi[534] üzerine Kays emirliğinin başına Sevâde b. Abdülmelik (820-838) geçti. Babasının intikamını almak için Ermeni hanedanlara savaş açan Sevâde doğal olarak Abbâsî hilafetine de isyan etti ve herhangi bir ayrım gözetmeden 821'de Ermeniyye'yi talana başladı.[535] 824'te Ermeni asilzadelerinden Aşod Misager ve Şabuh'la girdiği savaşta Bagradunileri hezimete uğrattı. Savaş sırasında Sevâde babasının katili olan Şabuh'u öldürdü.[536] Bu sırada Abbâsî halifesi bir başka büyük isyanla uğraşmaktaydı. Azerbaycan'da çıkan ve Ermeniyye'ye de yayılan bu isyan uzun yıllar boyunca (819-820-821-824) Abbâsî halifesi Me'mûn'u uğraştıran Babek İsyanı'ydı.[537] Malazgirt ve Ahlat hakimi Kaysî emiri Sevâde'nin 829 yılına kadar sürdürdüğü isyan Azerbaycan ve Ermeniyye valisi İsa b. Muhammed tarafından hezimete uğramasıyla sona erdi.[538]

829-830 yılında Me'mun, Ermeniyye valisi Şeybanî Halid b. Yezid b. Mezyed Irak'tan aşiretiyle ve çevresinde toplanmış çok sayıda Rebialı bir grupla Neşve (Nahçıvan) üzerine gittiği sırada Ahlat'a geldi. Bu sırada Abbâsî tabiiyetine girmiş olan ve onu karşılayan şehrin hâkimi Sevâde b. Abdülmelik'ti.[539] Oradan da Neşve'ye yapılan harekât galibiyetle neticelendi.[540] Kaysî emiri Sevâde Şeybanî ve Ermeni komşularına karşı nüfuzunu korumak için Bagraduni hanedanından bir prenses ile evlenerek akrabalık kurdu. Şeybanî vali Halid b. Mezyed'in tarafında olmasına rağmen çıkarlarına uyarak 833 yılında Bagradunilerden Simpat ve bir diğer köklü Ermeni hanedanlarından olan Sunik reisi Sahak'ın kışkırtmasıyla Sevâde tekrar isyan etti. Ermeniyye valisi Halid b. Mezyed bu isyancılar üzerine ani bir saldırı yaparak yenilgiye uğrattı. Savaş sırasında Sahak hayatını kaybederken Simpat ve Sevâde canlarını zor kurtarıp kaçabildiler. Bu kalkışmanın ardından Halid b. Mezyed tarafından Sevâde'nin affedilmesi sonrasında 838 yılında vefat edene kadar herhangi bir yeni maceraya girmedi.[541]

---

[534] Grousset, s. 329, Tokuş, s. 236.
[535] Grousset, s. 331.
[536] Sevâde'yi öldürenin Şabuh olduğuna dair bkz. Grousset, s. 330.
[537] Abbâsîleri uzun yıllar uğraştıran Babek İsyanı hakkında bkz. İbnü'l-Esir, VI, s. 313; İbn Miskeveyh, III, s. 411; Ya'kûbî, II, s. 417-419; Sıbt İbnü'l-Cezvî, XIII, s. 266; ez-Zehebî, V, 15, 19; Grousset, s. 331, 333; Dedeyan, s. 205.
[538] Ya'kûbî, II, s. 420; Grousset, Sevade'nin boyun eğiyormuş gibi yaptığını, asıl isyanın 833 yılında bastırılmasıyla sona erdiğini söyler. Bkz. Grousset, s. 334-335.
[539] Ya'kûbî burada Sevâde b. Abdülhamid el-Cehhafî ismini zikreder, ancak eserin diğer yerlerinde Abdülmelik geçmektedir. Bkz. Ya'kûbî, II, s. 422; Ghewondyan, s. 65.
[540] Ya'kûbî, II, s. 421-422.
[541] Ya'kûbî, II, 443-445; Ghewondyan, s. 40; Gousset, s. 334-335; Tokuş, s. 236.

Sevâde'nin vefatının ardından 843 yılında tekrar bölgede baş gösteren isyanlardan dolayı toplanamayan vergilerin tahsili için Ermeniyye valisi Ebû Said Muhammed b. Yusuf, bölgeye ulaştığında Kaysî emirliğinin başında bulunan Alâ el-Cehhafî'yi Vaspurakan'a gönderdi. Yüksek tepelere gözlemciler yerleştirerek Erciş'e kadar olan bölgede vergilerin toplanmasını sağladı. Vaspurakan prensi Aşod Ardzruni ile 235/850'de girdiği mücadelede yenilince Bargiri (Muradiye)'deki Osmanîlere[542] sığınmak zorunda kaldı.[543] Öte yandan diğer Ermeni hanedanlarından vergilerin toplanması için Erzen emiri Musâ b. Zurâre'yi de Taron reisi Bagrat Bagraduni idi. Ancak o da vergi vermeyi reddederek çatışmaya girdi ve Müslüman birliklerini püskürterek Bitlis'e çekilmelerini sağladı.[544] Yaşanan bu çatışmalar sırasında Abbâsî valisi Ebû Said hayatını kaybedince 236/851'de intikamının alınması için halife Mütevekkil (847-869) Ermeniyye valiliğine Ebû Said'in oğlu Yusuf'u tayin etti.[545] İbnü'l-Esir'in anlattığına göre, Bağdat'tan harekete geçen Yusuf el-Mervezî Ahlat'a gelerek patrik Bagrat Bagraduni'yi 851-852'de tutuklayıp Samarra'ya gönderdi.[546] Bu olayın üzerine Bagrat'ın kardeşi ve yakınları Yusuf'a karşı birleşerek isyan ettiler. Kışı Muş'ta geçiren Yusuf da babasının kaderini yaşadı ve bu çatışmalar sırasında aşağılanarak öldürüldü.[547]

Abbâsî halifesi Mütevekkil, valisinin asi Ermeni ailelerinden Bakraduni ve Aşod tarafından öldürülmesi üzerine 237/852'de Türk komutan Boğa el-Kebir'i isyanı bastırmak ve düzeni sağlamak üzere büyük bir ordu ile derhal gönderdi. Boğa el-Kebir Ahlat'a gelerek burada karargahını kurdu, ardından Bagradunilerden Bagrat'ın oğlu Aşod ve David'in elinde bulunan Taron'a saldırarak onları esir edip halifeye gönderirken Yusuf'un öldürülmesinde destekçi olan Mutki halkını da cezalandırdı. Boğa el-Kebir Kaysî emirlerini itaate almışsa da bu daha sonra boşalan otoriteyi doldurmalarına mani olmadı.[548] Ancak asıl zarar asi Ermeni soylularının sürgüne gönderilmesi ya da çatışmalar sırasında ölmesi sonrasında, bazı ailelerin tamamen ortadan kalkması ve tarım arazilerinin yok olmasıydı.[549] Tekrardan bir Ermeni hanedanının isyana kalkışmasının önüne geçmek için Boğa el-Kebir, Ermeniyye'nin pek çok

[542] Ermeniyye'ye tayin edilen Osman b. Umâre b. Hraym Araplardan bazılarını 770 yılında Van Gölü'nün doğu yakasındaki Amik Kalesi'ne ve çevresine yerleştirdi. Bundan dolayı bölgede meskun olan bu Araplara Osmanîler denildi. Daha geniş bilgi için bkz. Canard, II, s. 473; Arstruni, s. 343; Grousset, 418; Tokuş, s. 235, 238.
[543] Ya'kûbî, II, s. 443-444; Tokuş, s. 236.
[544] Ghewondyan, s. 51-52.
[545] Miskeveyh, IV, s. 299; Ya'kûbî, II, s. 444.
[546] İbnü'l-Esir, VII, s. 57.
[547] Belazurî, s. 242; İbnü'l-Esir, VII, s. 57; İbn Miskeveyh, IV, s. 299; Bar Habraeus, I, s. 142; Tekin, Türk Tarihinde Ahlat, s. 52; Daş, "Bizans Döneminde Ahlat", s. 232.
[548] Belazûrî, s. 242; İbnü'l-Esir, VII, s. 57; Miskevehy, IV, s. 300; İbnü'l-Cevzî, XI, 249; Grousset, s. 343-345; Artsruni, s. 194; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 52; Daş, "Bizans Döneminde Ahlat", s. 232; Tokuş, s. 237.
[549] Grousset, s. 341-342; Dedeyan, s. 207-208; Bournoutian, s. 89.

şehir ve kalelerine Arap birlikleri yerleştirdikten sonra 241/855 yılında Samarra'ya döndü.[550] Kuşkusuz bu hadisenin ardından bölgede Ermeni prenslerinin önemli oranda güçleri kırıldığı için Kaysîler Malazgirt ve Ahlat hakimi iken bundan sonra yayılmacı bir politika izlediler. Kaysî emiri Ebu'l-Verd 860'da Apahunik'in[551] tamamını ele geçirmeye niyetlendi, ancak Aşod ve diğer Ermeni prensleri bir araya gelerek bölgeyi ondan geri aldılar.[552] O sırada Kaysî emirlerinden Ahlat sahibine de haber yollayarak eman verdi ve herhangi bir korku içine girmemesini elçileri aracılığıyla iletti.[553]

Abbâsî halifeliğinin IX. yüzyılda zayıflaması ve iç çatışmalara girmesiyle birlikte Doğu Anadolu'daki Ermeni Aşod Bagraduni nüfuzunu tekrar genişletmeye çalıştı. Bu amacı için Vaspurakan'daki soylularla evlilik münasebeti kurdu. İttifaklardan aldığı güçle 862 yılında Dvin'i zapt ederek Arşarunik üzerine tacizde bulunan Malazgirt sahibi Kaysî II. Cehhaf b. Sevâde'yi mağlup etti.[554] Bizans imparatorunun kroniğinde naklettiğine göre, Aşod Bagraduni ile aynı dönemde yaşayan bir başka Kaysî emiri Ebu'l-Verd de vardı.[555] Muhtemelen 863 yılında Malazgirt Kaysî emirliğinde bir iktidar değişikliği oldu. Nitekim II. Cehhaf b. Sevâde'nin 865 yılında Malatya taraflarında gazada Müslüman bir birliğin başında bulunması bu görüşü destekler niteliktedir.[556]

Kaysîler Van Gölü Havzası'nda yerleşmiş ve burayı yurt edinmişlerdi. Esasen bu Arap kabilesi şehirlerde nüfusun çoğunluğunu oluşturamaması ve birleşik bir yapıda olmamasından dolayı diğer halklar karşısında yeterli bir ehemmiyet kazanamadı.[557] Ghewondyan Kaysîler'in Ermeni nakhararlar, Ani ve Taron'daki Bagradunilerle yakın ilişki kurmalarına rağmen bunun asla istenilen düzeye ulaşmadığını belirtir.[558] Nitekim İslâm devletlerinin güçlerine bağlı olarak Ahlat ve çevresinde hakim olan Arap emirler geriden destek alamadıkları zaman Ermeni krallarının veya Bizans'ın metbuluğuna girmek zorunda kalıyorlardı.[559] Kaysî emirlerinden Ebu'l-Verd (Apelbart, Aplbar) Apahunik bölgesindeki Ahlat, Erciş, ve Bargiri

[550] Belazûrî, s. 242; Grousset, s. 303, 349; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 52-53; Tokuş, s. 238; Taşçı, s. 109-110.
[551] Apahunik; Van Gölü Havzası'nda Malazgirt, Ahlat ve Erciş dolaylarında Bizans thema sistemine verilen isimdi. Bkz. Honigmann, s. 150.
[552] Ghewondyan, s. 29, 51.
[553] Thomas Artsruni, s. 184.
[554] Thomas Artsruni, s. 308.
[555] Konstantine Porphyrogenitus, *De Adminisrando İmpreio*, İng. Çev. R. J. H. Jenkins, Washington 1967, s. 199.
[556] Tokuş, s. 238.
[557] Bournoutian, s. 87.
[558] Ghewondyan, s. 49.
[559] Thomas Artsruni, s. 308.

şehirlerine hakimdi. Ermeniye valiliğine 877'de Şeybanî ailesinden Muhammed b. Halid b. Yezid b. Mezyed tayin edilip de vali Muhammed Van Gölü Havzası'na vardıktan sonra Tatvan'a geldiğinde onu karşılayanlar arasında Malazgirt emiri Ebu'l-Verd de vardı.[560] Ebu'l-Verd vali Muhammed b. Şeybanî'ye Dvin'e kadar eşlik etti.[561] Arap kolonileri olan Şeybanî ve Kaysî koalisyonu birbirlerine karşı mücadeleci olsalar da, Arşuniklerin ve Bagradunilerin pozisyonlarının tehdit edici bir duruma gelmesine izin vermiyorlardı. Ancak Abbâsîler zayıfladığında emirler uzun süreli yardım sağlayamadığından Ermeni soyluları ve nakhararlar kendi güçlerini kullanabilmekteydiler.[562]

Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogenntos'un ifadesine göre; Aşod öncesi Ermeni hanedanları ve Bargiri (Muradiye), Erciş ve Ahlat Kaysî emirlerinin idaresindeydi.[563] Aşod'a Abbâsî halifesi el-Mutemid (870-892) tarafından *Ermeniyye kralı* olarak taç takdim edilince bölgedeki Ermeni hanedanları ve Arap emirleri (Kaysîler) onun vasalı durumuna geldiler.[564] 873'te Malazgirt'teki Kaysî emiri II. Cehhaf ve Ahlat sahibi Ebu'l-Verd Abbâsî halifesine vergi vermeyerek isyan ettiyse de Aşod isyanı hızlı bir şekilde bastırdı ve kendisine tabi kalması şartıyla Malazgirt, Ahlat, Erciş, Bargiri şehirlerini Ebu'l-Verd'e geri verdi.[565] 877 yılında Ermeniyye valiliğine Yezid b. Mezyed Benî Şeybânî tayin edildiğinde onu Tatvan'da karşılamaya gidenler arasında Ahlat ve Malazgirt emiri Ebu'l-Verd de bulunuyordu.[566] Ancak II. Ceffah ile Ebu'l-Verd arasında bir akrabalık ilişkisinin olduğuna dair herhangi bir bilgi kaynakların bu konudaki suskunluğundan dolayı maalesef tespit edilmemektedir.[567] Kaysîler sınırlarını ve nüfuz alanlarını genişletme arzusunda olduklarından Şeybanî emirleri ve Ermeni hanedanları ile sürekli karşı karşıya geliyorlardı. Ermenilerin baskısını azaltmak için hanedanlar arası evlilik bağı kurarak bunu yumuşatıyorlardı.[568] Grousset, Ermeni kaynakların Malazgirt'teki Kaysî emirlerini artık "Müslüman nakhararlar" olarak ifade ediyor ve Bagraduni krallığının vasalları olduklarına dikkat çekiyordu.[569] IX.-X. yüzyılda Arap fetihlerinin kesilmesiyle bölgedeki Arap kolonileri Ermeni hanedanlarının arasında giderek

[560] Grousset, s. 365; Ghewondyan, s. 26; Tokuş, s. 239.
[561] Grousset, s. 366.
[562] Ghewondyan, s. 57.
[563] Porphyrogenitus, s. 199.
[564] Porphyrogenitus, s. 199; Ghewondyan, s. 59; Grousset, s. 376; Tokuş, s. 239; Artsruni, s. 284.
[565] Porphyrogenitus, s. 200; Ghewondyan, s. 51.
[566] Porphyrogenitus, s. 199, 201; Grousset, s. 365; Artsruni, s. 282.
[567] Tokuş, s. 238-239.
[568] Dedeyan, s. 205.
[569] Grousset, s. 375-376.

zayıfladı ve saldırılarının hedefi haline geldi. Kaysîler, Bagradunilere rağmen Bizans için doğu sınırındaki en büyük tehdidi teşkil etmekteydi.[570]

269/882-883 yılında Ermeniyye ve Diyarbakır'ı elinde bulunduran İsa b. eş-Şeybânî b. Şelîl eş-Şeybânî vefat etti.[571] Abbâsîler devrinde Ermeni hanedanları üzerindeki hâkimiyetin Arap Şeybânîler ve Kaysîler arasında gidip geldiği söylenebilir.[572] Ermeni kral Simpat gücünü arttırarak 901 yılında sınırlarını Apahunik bölgesi (Malazgirt, Ahlat şehirlerine) hâkimi Kaysîler'e ulaştırdı ve onları tehdit etmeye başladı. I. Simpat nüfuzunu arttırdıktan sonra Abbâsî halifesi el-Müktefi'ye bağlılığını bildirdi, halife de değerli hediyeler gönderdi. 902 yılında Ebu'l-Verd'in vefat etmesi sonrasında emirliğin başında çocukları Abdurrahman ve Abdülhamid vardı. Abbâsîlerin bölgedeki meşru temsilcisi olduğunu iddia eden I. Simpat, Ermeni hanedanları ile Gürcistan'daki ve diğer komşu yerlerdeki Ermenilerin neredeyse tamamı ile birlikte Kaysîler'in idaresindeki Apahunik'e saldırdı.[573] Bunun üzerine Kaysî emirleri de komşu Müslüman emirliklere haber yollayarak yardım talebinde bulundu ve bir ordu toparlayabildiler. I. Simpat ordusu ile Malazgirt önlerine doğru geldiğinde Kaysî emirleri önce barış teklifinde bulundu, ancak bu sırada ani bir saldırı düzenleyerek düşmanı geri püskürttüler.[574] Simpat ve beraberindeki nakhararlar tekrardan toparlanarak Kaysîler'i ağır bir saldırı altına aldılar ve Kaysîler ancak çok sayıda kayıp vermiş bir halde Malazgirt'e sığınarak hayatlarını kurtarabildiler. Bu durumun ardından 902'de Kaysîler, Simpat'a rehine göndermeyi ve vergi ödemeyi kabul etmenin yanı sıra, daha öncesinde Bargiri emirinden aldıkları Erigan (Erikaw)'ı da ona verdiler.[575]

Kaysî emirliği idare ettikleri birkaç şehirle (Ahlat, Malazgirt, Erciş, Bargiri) her zaman kendi kontrollerinde olmasa da genel olarak Van Gölü Havzası'nda nüfuz kazanmıştı. Belli dönemlerde Ermeni Bagrat hanedanına tâbi olmuşsa da Simbat b. Aşot'un 301/914 yılında ölmesinin[576] ardından daha müstakil bir duruma geldi. Kaysî emirliğinin bu dönemde II. Ebû Sevâda, Ebu'l-Esved ve Ebu's-Salim kardeşler arasında üçe taksim edildiğini öğreniyoruz. En büyükleri olan Ebû Sevâda Malazgirt, Koroyjor ve Hark'ı; ikinci kardeş Ebu'l-Esved Erciş, Ahlat ve Adilcevaz'ı alırken sonuncusu Hark'ın kuzeybatısına düşen Jermajor/Horcenk[577]

[570] Ghewondyan, s. 80; Thomas Arstruni, s. 308; Grousset, s. 415-418; Tokuş, s. 240-43.
[571] İbnü'l-Esir, VII, s. 334.
[572] Tokuş, s. 237.
[573] Arstruni, s. 308; Grousset, s. 414; Tokuş, s. 240.
[574] Astruni, s. 308; Grousset, s. 414-415; Tokuş, s. 240.
[575] Ter-Ghewondyan, s. 65; Grousset, s. 414-416, Artsruni, s. 309; Tokuş, s. 240.
[576] Sacoğlu Yusuf ile girdiği uzun süreli çatışma sonrasında öldürüldü. Bkz. Grousset, s. 431.
[577] Söz konusu yer Honigmann'ın ifade ettiğine göre Murat çayı ile Liçik suyu arasındadır. Bkz. Honigmann, s. 16-17.

olarak adlandırılan bölgeyi aldı.[578] Güçlü kral I. Simpat'ın ölümün ardından Bizans 920-922 yıllarında büyük komutanlarından Ioannes Kurkuas'ı Kaysîler'in elinde tuttuğu Apahunik bölgesine yolladı, Kaysî emirleri Malazgirt, Ahlat, Bargiri ve Erciş olmak üzere mücavir şehirlerin hakimiyeti elinde kalması karşılığında Bizans metbuluğunu tanıyıp, vergi ödediler.[579] IX. yüzyılda Arap paraları Kaysi hâkimiyetindeki Bacuneys (Bingöl) ve Apahunik bölgesinde ya da biraz daha kuzeyindeki Hark'ta kullanımdaydı.[580] Ancak bu paraların Kaysîler'e ait olup olmadığı konusunda kaynaklar sessiz kalmaktadırlar.

Müslüman fetihleri Abbâsîlerin uzun zamandır içerisine düştüğü karışıklık ve basiretsiz liderlerlerden dolayı ilerleyememekteydi. Bu durum Haleb emiri Hamdanî Seyfüddevle'nin dönemiyle değişecekti. Seyfüddevle el-Cezire ve Ermeniyye'de Bizans'a karşı 310-316/923-928 yılları arasında her yaz yürüttüğü başarılı gazalarda çok sayıda esir ve yüksek miktarda ganimet elde etmekteydi.[581] Bu saldıralara karşılık Bizans İmparatoru Romanos Lakapenos 316/928-929 yılında meşhur doğu "domestik"i Ioannes Kurkuas'ı Ermeniyye'ye seferle görevlendirdi. Domestikos bu seferde Ahlat ile Bitlis'i zapt ederken Ahlatlılardan 10 bin dinar aldı ve halka zulmederek yerlerinden tehcire mecbur bıraktı. Müslüman camilerini, minberleri kaldırıp yerlerine haç koymak sûretiyle kiliselere çevirdi. Bu duruma tepki olarak halkın ileri gelenleri Abbâsî halifeliğinden yardım talebinde bulunmuşsa da yanıt alamadılar.[582] Bizans komutanı buradaki Vaspurakan[583] ve diğer Ermeni krallıklarını da ilhak edip, Ermeni halkından bir kısmını Orta Anadolu'ya, geri kalan kısmını ise Kilikya bölgesine sürgün etti. Bu, tarihteki en büyük Ermeni tehciri idi.[584] Porphyrogennetos, kroniğinde, eğer Ahlat, Erciş ve Bargiri şehirleri Bizans'ın hakimiyetinde olursa İran'dan gelecek herhangi bir Pers ordusunun saldırıda başarılı olmayacağını söyler.

[578] Ter-Ghewondyan, s. 80; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 449.
[579] Porphyrogenitus, s. 199- 201; Ter-Ghewondyan, s. 82, Grousset, 444-445; Tokuş, s. 240-241.
[580] Ter-Ghewondyan, s. 128; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 49; Tekin, Türk Tarihinde Ahlat, s. 54; Taşçı, s. 113.
[581] Marius Canard, "Hamdanids", III, *EI*, Leiden, 1971, s. 126; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 105-106.
[582] İbnü'l-Esir, VIII, s. 166-167; ez-Zehebî, VII, s. 217. Ter-Ghewondyan, s. 78; Honigmann, s. 71, 90; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1977, s. 480; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 22; Aylar, "Bitlis-Ahlat ve Çevresi", s. 82; Abdulkadir Yuvalı, "Ahlat Şehrinin Tarihinde Yaşanmış Talihsiz Olaylar", *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (Ahlat-Bitlis 23-25 Ağustos 2012), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 224; Taşçı, s. 123.
[583] Persler, imparatorluklarının hâkimiyetindeki Ermeni bölgesimi Vazurg Armanan şeklinde adlandırmışlardı. Perslerin yıkılmasından sonra da Ermeniler Vaspurakan'ı kullanmaya devam etti. Vaspurakan krallığı Arşudinik hanedanı ile 908'den 1021 yılında Bizans'ın ilhak etmesine kadar varlık gösterdi. Ananias Sirak, s. 181.
[584] Kıztanır, s. 9.

Çünkü bu şehirler Ermeniyye ile Roma ülkesi arasında bir bariyer ve karargâh noktasıdır.[585] Bu hadiseden sonraki üçüncü yılın sonunda, 322/933-934'te Ermeni Gagik'in teşebbüsüyle Bizanslılar tekrardan bölgeye sefer düzenleyerek Abbâsîlerin *suğûr*[586] ve *avasım*[587] şehirlerinden Malatya ve Sümeysat (Samsat)'a saldırdılar.[588] Bu sırada Bizans Ahlat ve Bargiri (Muradiye) şehirlerine de saldırarak çok sayıda insanı katletti. Şehirlerin talan edilmesi Müslüman nüfusunun önemli miktarda azalmasına neden oldu.[589] Kaysî emiri Ebû Sevade ve kardeşi Ebu'l-Muîz Ahmed Ahlat, Erciş ve Adilcevaz'ın hakimi olarak Bizans imparatoruna tabiiyetini bildirdi.[590] Arap ilerleyişinin X. yüzyıldan sonra taarruz yerine savunma durumuna geçmesi ve bölgedeki gerek Ermeni gerekse de Kaysî emirlerinin birbiriyle çatışmalar yaşaması Müslümanları zayıf düşürmüştü. Bizans bu durumu değerlendirdi ve başarılı politikası ile Mezopotamya, Ermeniyye ve Kafkasya gibi birçok bölgeyi ele geçirdi, buradaki mülkleri de Bizans prensleri ve soyluların idaresine bıraktı.[591]

Hamdanî emiri Seyfüddevle 328/940 yılında Erzen'e gelerek bölgedeki beyleri yanına çağırınca tabiiyetini bildirmek üzere Kaysî emirleri de gittiler. Ahlat sahibi Ebu'l-Esved öldükten sonra yerine geçen akrabası Ebu'l-Muîz Ahmed'in yanı sıra diğer Kaysî emirlerinin Bizans tabiiyetinden çıkarak Seyfüddevle'ye biat ettiklerini görüyoruz.[592] 301/962'de Abbâsî halifesi Muti'nin (946-974) eski komutanlarından olan Hamdun isimli bir emir, isyan ederek Ermeniyye'deki Agtzınik (Van Gölü ve Muş arasında) eyaletini ele geçirdikten sonra III. Aşot'tan vergi istedi. Ancak Aşot onu mağlup edince Abbâsî halifesi Aşot'a hediyeler göndermenin yanı sıra kendisine "Şah-ı Ermen" yani "Ermenilerin Kralı" unvanını verdi.[593] Müslümanlar arasında Ermeniyye bölgesini yönetenler için "Şah-ı Ermen" adlandırması daha sonraki dönemlerde de yaygın bir kullanıma dönüşecektir. Abbâsîlerden alınan tavizler ve hil'atların yanı sıra Bizans imparatorundan da takdir kazanması neticesinde meşruiyetini

[585] Porphyrogenitus, s. 205; İmparatorun bu tespitinin kadim Roma-İran savaşlarından gelen bir politikanın devamı olduğunu anlamak gerekir. Çünkü ilgili bölümde anlattığımız gibi Romalılar mezkur şehirlerde sınırlarını korumaktaydı.
[586] Sugûr ve diğer Sugûr merkezleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Cesim Avcı, "Sugûr", XXXVII, *TDVİA*, İstanbul, 2009, s. 473-474.
[587] Avasım merkezleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Avasım", IV, *TDVİA*, İstanbul, 1991, s. 111-112.
[588] İbn Şeddad, III/I, s. 299; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, I, s. 423; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, I, s. 264-265; W. Treadgold, s. 482.
[589] Ghewondyan, s. 82.
[590] Redgate, s. 196; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 449; Tokuş, s. 240-41; Thomas Ripper, s. 48; Daş, "Bizans Döneminde Ahlat", s. 232.
[591] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XV, 151; Diehl, s. 91; Pavlos Karolidis, *Romanos Diogenis- İstanbul'a Yollar Açılırken,* Çev, Kriton Dinçmen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 18; Baskıcı, s. 36-37.
[592] İbnü'l-Ezrak, s. 422; Ghewondyan, s. 85.
[593] Kıztanır, s. 53; Cöhce, s. 7.

arttıran III. Aşot, Van Gölü Havzası'nda bir Ermeni Bagrat krallığı kurdu.[594] Abbâsîlerin zayıflamaya başlamasıyla Ermeni soyluları bölgede giderek etkinliklerini arttırdığı için Abbâsî valileri sık sık Ermeni patriklerine ihsanda bulunarak gönüllerini hoş tutuyorlardı.[595]

Kaysî emirliğinden Ebu's-Salîm vefat edince 337/949 yılında yerine oğlu Ahmed b. Abdurrahman (949-952) geçti. Ancak II. Ebu'l-Verd (949-954) Ahmed'i öldürerek onun yerini aldı.[596] Seyfüddevle'nin azatlı kölesi Neca, 352/964-965 yılında Kaysî hakimiyetindeki Ahlat ve çevresindeki yerlere saldırarak ele geçirmesinin ardından Hamdanî Seyfüddevle'ye de doğal olarak isyan etmiş oldu. Ahlat'ı ele geçirdiği sırada II. Ebu'l-Verd'i de öldürmesi üzerine Ahlat ve çevresindeki Kaysî hakimiyeti sona ermiş oldu.[597] Kaysî hanedanı yaklaşık iki asır süren varlığını, bölgedeki Ermeni hanedanları ile bazen savaş bazen de barış ve akrabalıklar kurarak sürdürdü. 940 yılında Hamdanî Seyfüddevle'nin Tatvan'a geldiği sırada bölgedeki Kaysî emirlerinin biat etmelerinin ardından 965'te Neca'nın Kaysîler'e son vermesine kadar Hamdanîler'in tabiiyetinde kaldıklarını belirtelim.

2.2.3. Kaysîler'e Hamdanîler'in Son Vermesi ve Ahlat'ta Hamdanîler

Arapların en büyük kabilelerinden olan Hamdanîler (905-1104), Adi b. Usame b. Tağlib'e bağlı olduklarından bunlara Tağlibîler veya Adevîler de denir.[598] Hamdanîler Hamdun b. Hamdan'ın liderliğinde el-Cezire ve çevresinde Hâricîlere karşı verdikleri mücadelede ön plana çıkmalarıyla tanınmışlardır.[599] Bu kabilenin siyasî ve askerî manada en meşhuru Haleb emiri Seyfüddevle (916-967) idi.[600] X. yüzyıl başlarında el-Cezire'de ve

[594] W. Treadgold, s. 511; Ayrıca bkz. Zeki Velidi Togan, Fautus Bizantinus ve Ermeni müellifi Khorenli Moses ile Sebeos'un eserlerinden hareketle Ahlat ve Muş taraflarını idare eden Mamikonyan sülalesinin Arsaklı kolu zamanında M. III. asırda Orta Asya'dan ve Uzakdoğu'dan Konak ve Mamik adında iki komutana sığınan mültecilerden türediğini, Arsaklıların da Romalılar tarafından doğu sınırını savunmak amaçlı iskan edildiğini ifade eder. Bundan hareketle buradaki halkın, Orta Asya kökenli olduğundan, Türk olabileceğini iddia eder. Daha geniş bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 173; ayrıca bkz. Robert Bedrosian, V-XIII. Yüzyıl Klasik Ermeni Kaynaklarına Göre Çinliler ve Çin" çev. Mustafa Alican, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XIX, Eylül 2014, ss. 827-836.

[595] İbn Fakih, "Muhtasar Kitâbu'l-Buldân", s. 213-14.

[596] Ter-Ghewondyan, s. 87.

[597] İbnü'l-Ezrak, s. 434-435; İbnü'l-Esir, VIII, s. 475-476; Antakî, s. 104; İbn Kesir, XI, s. 431; Ali b. Zafer el-Ezdî, *Hamdanîler Diyar-ı Bekir, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş Bir İslâm Emirliği*, trc. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul, 2011, s. 76; Keleş, "Van Gölü Havzası'nda Revvâdî ve Hezbânî Hakimiyeti", I, s. 104.

[598] Hakkı Dursun Yıldız, "Hamdâniler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s. 77.

[599] Canard, "Hamdanids", III, s. 126; Bulduk, s. 23; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 103.

[600] Edip Akyol, "Anadolu'da Müslümanlara Karşı İlk Haçlı Yapılanması (Bizans –Seyfüddevle el-Hamdânî Mücadelesi)", *Mukaddime Dergisi*, S. 2, 2010, s. 82; Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, Çev. T. Andaç, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 381.

Ermeniyye'de Hamdanîler Seyfüddevle öncülüğünde Bizans'a karşı gaza ve cihadı yeniden canlandırdılar. Nitekim Abbâsîlerin de eski gücü olmadığından, Bizans ile olan mücadelesi suğur ve avasım garnizon şehirlerine saldırılarla sınırlıydı. Bu şehirlerin Ermeniyye ucu, Anadolu'nun en mühim doğu şehirlerinden Erzen-i Rum, Bitlis, Malazgirt, Ahlat ve Erciş şehirleri gibi çok mümbit bir iklime sahiptiler. Ayrıca ticaret yolları ile ilim, kültür ve sanat merkezi olmaları hasebiyle stratejik önem taşıyorlardı. Hamdânîlerin Bizans'a X. yüzyılın başlarında yaptığı sürekli baskın ve saldırılara karşılık Bizans 314/926'da Malatya, 315/927'de Sümeysat (Samsat) ve 316/928'de ise Ahlat ve Bitlis'e ulaşan saldırılarla karşılık verdi.[601] Ahlat ve Bitlis'in ağır hasar gördüğü bu saldırıda çok sayıda Müslüman ya öldürülmüş ya da başka yerlere sürgün edilmişti. Bizans'ın bu saldırısı Kaysîler kısmında detaylıca işlendiği için burada muhtasar bilgi verilmiştir.

Haleb emiri Seyfüddevle 328/939 yılında Nusaybin'den yola çıkarak Derbend ve Ahlat civarındaki Tâlîka (تاليقا)'ya geldiğinde Bizans birlikleri Tâlîka karşısında inşa ettikleri Hefcîc (هفجيج) şehrini yıkarak oradan ayrıldılar. Kışı Erzen'de geçiren Seyfüddevle bu sene içinde 328/939-940'ta Ahlat'ı üs olarak kullandı. Bu yılın baharında Müslümanlara yapılan taciz ve tecavüzleri nihayete erdirdikten sonra Muş üzerinden Rum ülkesine giderek St. Karapet kilisesini yıktırdı.[602] Seyfüddevle 328/939-940 yılında Ermeniyye'ye seferler düzenlediği sırada Van Gölü kıyısındaki Tatvan'ın hâkimi olan Ermeni Gagik Diyrani'nin daveti üzerine burayı tabiiyetine aldıktan sonra Ahlat, Adilcevaz (Zâtûl-Cevz), Erciş, Bargiri şehirlerinin sahibi Kaysîler'den Ahmed b. Abdurrahman ve Ebu'l-Muîz, Malazgirt Emiri Abdülhamid ve Bitlis Emiri Ahmed b. Abdurrahman Hamdânîlere tabi oldular.[603] İbnü'l-Ezrak bu büyük fetih ve ganimetlerle kalelerin ele geçirildiği seferin süresini elli gün olarak verir.[604]

Bizans imparatoru Konstantinos Porphyregennetos'un döneminde (926-953) Hamdanîler'in tazyiki karşısında Bizans'ın Ermeniyye'ye saldırıları arttı ve Erzurum'u 338/949'da ele geçirdi. Bu sırada Malazgirt ve çevresinin hâkimi Kaysîler'den Ebû Salim'in oğlu II. Ebu'l-Verd idi.[605] Seyfüddevle'nin azatlı gulamlarından olan Necâ 350/960-961

[601] İbn Kesir, VIII, s. 181, XI, s. 364, 383; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 26; W. Treadgold, s. 480-485; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Meyyâfârikîn", s. 105-106.
[602] İbn Kesir, XI, 364; Marius Canard, *Emir Seyfüddevle el-Hamdanî*, Bibliotheca Arabica, VIII, Cezayir, 1934, s. 73-74; Tokuş, s. 242.
[603] Mesûdî, s. 36; Canard, *Seyfüddevle*, s. 77-78; Sümer, II, s. 20.
[604] İbnü'l-Ezrak, s. 422-423.
[605] Porphyregenitus, s. 199-203, 205; Hakkı Dursun Yıldız, *Bizans Tarihi*, Görsel Yayınları, İstanbul, 2000, s. 515.

yılında Erzurum'a kadar ulaşarak Bizans'la yaptığı çatışmadan çok sayıda ganimetle geri döndü. 353/964-965 yılında Necâ Harran'dan elde ettiği ganimetler sonrasında Meyyâfârikîn'e gidip oradan da Ahlat tarafına geçmek sûretiyle kendi bağımsızlığını ilan etmek istedi.[606] Seyfüddevle'ye isyan eden Necâ Van Gölü Havzası'nda Malazgirt ve Ahlat sahibi olan II. Ebu'l-Verd'i 353/964-965 yılında öldürerek topraklarını ele geçirdi, askerleri Ahlat'ı yağmaladı.[607] Bu sayede Kaysîler'in Ahlat ve çevresinde hakimiyeti sona erdi. Ancak uzun yıllardan bu yana bölgenin yerleşik unsurları haline gelen Kaysî kabilesinin bakiyeleri varlığını sürdürdü. Neca'nın bu kalkışmasını bastırmak için Hamdanî ordusu harekete geçtiğinde Necâ Seyfüddevle'nin kalelerine ve şehirlerine zarar vererek ilerlemekteydi. Nitekim Malazgirt'e giden Neca'ya ve askerlerine buradaki halkın isyan edip karşı koyması şehirde halen Kaysî bakiyelerinin varlığını gösterir.[608]

Seyfüddevle'nin Necâ'yı yakalatmak için Ahlat üzerine gönderdiği askerleri kendilerini kamufle ederek onu tutuklayıp Meyyâfârikîn'e getirdiler. Kaynaklar Necâ'nın Meyyâfârikîn'e getirilmesi ve idamı hakkında muhtelif açıklamalar yaparlar. İbn Zafir el-Ezdî ve Antakî'ye göre Necâ'nın Ahlat'ta tutuklanıp getirilmesi sırasında Seyfüddevle'nin hizmetinde bulunan bazı gençler onu pusuya düşürerek öldürdüler.[609] İbn Şeddad'a göreyse Seyfüddevle onu affettiği haberini yolladı ve gelmesini sağladı. Necâ 354/965'te Seyfüddevle'nin meclisinde yanındakilerle şarap içerken Seyfüddevle'ye ağır sözlerle hakaret etti. Bunun üzerine Seyfüddevle'nin memlûklerinden Necah adında biri üzerine atılarak onu dövdü ve sonra kılıcıyla öldürdü. Seyfüddevle'nin Necâ'nın ölümünden üzüntü duyduğu nakledilir.[610] Necâ tehdidinin ardından Seyfüddevle Van Gölü Havzası'ndaki toprakları tekrar kendi idaresinde toplamak üzere Ahlat'a gitti.[611] Burada Necâ'nın şehrin idaresi için bıraktığı kardeşleri Safvan ve Senâ'yı tutuklayarak Meyyâfârikîn'e geri döndü.[612] Böylelikle

[606] İbnü'l-Esir, VIII, s. 475; Canard, *Seyfüddevle*, s. 136-137; Ter-Ghewondyan, s. 87.
[607] İbnü'l-Ezrak, s. 432, 435; İbn Haldun, IV, s. 307; Miskeveyh, VI, 239; a. mlf, *Tecâribûl-Ümem*, Çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 2016, s. 593; ez-Zehebî, *Tarih-i İslâm*, VIII, s. 14-16; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 353; İbn Şeddad, III/I, s. 307-308; İbnü'l-Esir, VIII, s. 475-476; Antakî, s. 104; İbn Kesir, XI, s. 431; el-Ezdî, s. 76; Ter-Ghewondyan, s. 87; Keleş, "Van Gölü Havzası'nda Revvâdî ve Hezbânî Hakimiyeti", I, s. 104.
[608] Antakî, s. 104; İbnü'l-Ezrak, s. 432.
[609] El-Ezdî, s. 76; İbnü'l-Ezrak, s. 434-435; Antakî, s. 103, 107; İbnü'l-Esir, VIII, s. 475-476; İbn Kesir, XI, 431; Necâ'nın idam edilmesi hakkındaki başka rivayetler için bkz. Canard, *Seyfüddevle*, s. 250-51; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Meyyâfârikîn", s. 113-114.
[610] İbnü'l-Ezrak, s. 434-435; İbn Şeddad, III/I, s. 307-308; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Meyyâfârikîn", s. 113-114; el-Ezdî ise, Seyfüddevle'nin Neca'nın ölümüne üzüldüğünü ve katilini bulup öldürdüğünü belirtir. Bkz. El-Ezdî, s. 77.
[611] İbnü'l-Ezrak, s. 435.
[612] Ghewondyan, s. 88.

Kaysîler'in hakimiyetindeki Ahlat ve Malazgirt gibi önemli şehirler Seyfüddevle'nin eline kesin olarak geçti.[613]

Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas (963-969) kumandan iken Anadolu'nun fethine girişme politikasını, imparator olduktan sonra da devam ettirdi. Bunun üzerine başkumandan Ioannes Çimiskes'i Anadolu'nun fethine görevlendirdi. İmparator bu sırada tek rakibi olan -Arap şairlerinin kahraman olarak nitelediği- Seyfüddevle'yi ortadan kaldırmak için orduyu 352/963-964 yılında harekete geçirdi. Ahlat'ın Seyfüddevle hakimiyetine geçtiği döneme denk gelen Bizans saldırısında şehir önemli derecede zarar gördü. Bizans'ın saldırıları Seyfüddevle'nin geri çekilmesini sağlarken bölge savaşlarda ağır tahribata uğradı. Müslümanların mabetleri ve mescitleri tahrip edilerek ahıra çevrildi.[614] Seyfüddevle, ilerleyen yaşı ve kendisine isyan eden gulamlarıyla uzun zaman harcamasının sonucunda Bizans'a karşı gerekli mücadeleyi yapamadı. Nitekim Bizans'ın Ahlat içine kadar ilerleyen saldırısı da bu döneme denk geldiğinden Bizans ordularının ciddi bir mukavemetle karşılaşmamış olması bunu gösterir.[615] Hamdanîler'in zayıflaması sonucunda 964-965 yıllarında Başkumandan Simpat, Taron eyaletinde bir araya getirdiği Ermeni hanedanlarını siyasi birlik altında toplayarak buradaki son Arap Kaysî bakiyesine saldırılarda bulundu. Bu saldırılarda Van Gölü Havzası'nda tahribatlar olurken, bölge Müslüman hâkimiyetinden de çıkmış oldu.[616] X. yüzyılın ortalarına kadar Malazgirt ve Ahlat merkez olmak üzere Erciş ve Bargiri'de Kaysîler'in siyasal güçlerini yitirmelerine rağmen Van Gölü Havzası'nda varlıklarını sürdürmeyi başarmaları dikkate değerdir.[617]

2.2.3.1. Seyfüddevle'den Sonra Hamdanîler ve Ahlat

356/967 yılında Seyfüddevle ilerleyen yaşında yakalandığı hastalıktan dolayı Haleb'de hayatını kaybetti, naaşı Meyyâfârikîn'e defnedildi.[618] Hamdanîler Seyfüddevle'nin vefatının ardından içine düştükleri iktidar mücadelesinden dolayı zayıfladı. Basiretsiz idarecilerin yönetiminde kalan Hamdanîler zamanla Ermeniyye ve el-Cezire'den çekildiler.[619]

---

[613] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 362; Ghewondyan, s. 105; Sümer, II, s. 20; Tokuş, s. 243.
[614] İbn Haldun, IV, s. 314; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 29; R. Mantran, s. 148; Canard, *Seyfüddevle*, s. 186; W. Treadgold, s. 496-497; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Meyyâfârikîn", s. 113.
[615] Bahadır, "Bizans – Abbasi Sınırı", s. 163-178.
[616] Simbat, *Başkumandan Simbat Vakayinamesi (951-1134)*, Çev. Hrand D. Andresyan, TTK Basılmamış Nüsha, İstanbul, 1946, s. 12; Tokuş, s. 243.
[617] Thomas Artsruni, s. 284, 308-310; Porphygenitus, s. 199-205; Redgate, s. 196; Keleş, "Van Gölü Havzası'nda Revvâdî ve Hezbânî Hakimiyeti", I, s. 104.
[618] El-Ezdî, s. 78; İbn Şeddad, III/I, s. 309, 315; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, I, s. 283; İbnü'l-Esir, VIII, s. 499-500; Tufantoz, s. 55.
[619] İbn Haldun, III, s. 537; Sümer, II, s. 20; Alican, s. 114.

Seyfüddevle'nin ardından Hamdanîler'in Van Gölü ve Diyar-ı Bekir bölgesinde tutunamadıkları ve daha sonra 359/968-969'da Bizans'ın Nikephoros Phokas (963-969) önderliğinde Malazgirt ve Ahlat'a saldırarak boşalan siyasi boşluğu doldurduğu görülmektedir.[620] İbnü'l-Esir ve Antakî'ye göre Bizans kılıç zoruyla ele geçirdiği Malazgirt'in surlarını yıktı, bölgede mutlak bir hâkimiyet sağladı ve bu dönemde önünde herhangi bir siyasi idarenin mukavemet gücü kalmadı.[621]

Müslüman fetihleriyle beraber Ahlat'ın idaresi esasen Kaysîler'de kalmakla birlikte, Seyfüddevle'nin gulamı Neca'nın Kaysîler'den II. Ebu'l-Verd'i öldürmesi üzerine şehrin idaresi Hamdanîler'de kaldı. Ancak Seyfüddevle de Bizans'ın bölgede artan saldırıları karşısında gerekli mukavemeti gösteremedi. Özellikle Seyfüddevle'nin vefatından sonra Ermeniyye'de etkisini yitiren Hamdanîler'in el-Cezire'ye doğru çekilmelerinin ardından, Ahlat'ta idareye tekrardan Kaysî hanedanından birinin geçmiş olması muhtemeldir. Çünkü kaynakların bu sırada Ahlat'ın idaresinin kimde olduğunu maalesef bildirmediğini söyleyen Selçuklu tarihçisi Faruk Sümer'in de belirttiğine göre, Bizans'ın 359/968-969 yılındaki seferi sırasında Ahlat'ın idaresinde kimler olduğu bilinmemektedir.[622] Hamdânîlerin el-Cezire ve Ermeniyye bölgesindeki Kaysîler'i de kendi idarelerinde birleştirmelerinin ardından bölgedeki Arap kolonileri İslâm fetihlerinin sürecine bağlı olarak yerli halk arasında ya eridi ya da başka yerlere göç etti. Nitekim Hamdânîlerin de inkıraza uğramasıyla Ermeniyye'de artık Arap kalıntıları siyasi egemenlik kuramasalar da, bunlar kültürel manada yerli halkla kaynaştıklarından dolayı varlıklarını devam ettirdikleri, XI. yüzyıldaki seyahat notlarından da takip edilebilmektedir.

2.2.4. Mervanîler'in Ahlat'a İlk Hakim Oldukları Dönem

Büveyhî hükümdarı Adududdevle Ebû Şûca 367/978 yılında Hamdanîler'in idaresindeki Meyyâfârikîn ve Amid çevresine hâkim olduktan sonra 368/979 yılında Diyarbekir ve çevresine hâkim oldu. Buranın idaresi için de kumandanlarından Ebu'l-Vefâ'yı vali olarak tayin etti.[623] Büveyhî hükümdarı Adududdevle vefat ettikten sonra Humeydîye

[620] John Skylitzes, s. 241, 268; Asoghik, s. 235; Grousset, s. 486; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 450; W. Treadgold, s. 502; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 116-117; Nevzat Keleş, "Van Gölü Havzası'nda Revvâdî ve Hezbânî Hakimiyeti", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, I, edt. Mehmet İnbaşı-Mehmet Demirtaş, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019, s. 104.

[621] İbnü'l-Esir, VIII, s. 519; Antakî, s. 136-137; Asoghik, s. 235; Honigmann, s. 148; Keleş, "Van Gölü Havzası'nda Revvâdî ve Hezbânî Hakimiyeti", s. 105.

[622] Antakî, s. 103-104; Sümer, II, s. 20.

[623] İbnü'l-Esir, VIII, s. 596-600; İbn Şeddad, III/I, s. 361; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, I, s. 461; Bulduk, s. 27; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 116-117.

Kürtlerinden olan Bâz lakaplı Ebû Abdullah Hüseyin b. Dostek, Meyyâfârikîn halkının yolladığı davet sonrasında Meyyâfârikîn'i ele geçirdi.[624] Bâz'ın doğum tarihi ve yeri net olarak bilinmemekle birlikte İbnü'l-Ezrak'ın naklettiği rivayete göre, Ermeniyye'de Bitlis'in Hizan ilçesi ile Maden arasındaki Kermas (Kormas) köyünden olup, yanına aldığı adamlarla yolları kesiyordu;[625] diğer rivayete göreyse Bizans'a karşı gazalar yapan bir mücahitti.[626] Bu gazaların denk geldiği yıllar kuşkusuz Bizans'ın bölge valisi Bardas Skleros'un 366-370/976-980 yılları arasında merkeze karşı yaptığı isyan sırasındaydı.

Bâz'ın ortaya çıktığı sıradaki durum şöyle izah edilebilir; batıda Bizans İmparatoru II. Basileos (976-1025) Ermeni soylularını siyasî ve askerî manada etkisizleştirirken halkı da kontrol altına aldı. Bunun yanında bölgede sadece Bizans garnizonlarına ve doğrudan başkente bağlı bir politika izledi. İslâm dünyasında ise, Abbâsî halifeliği Büveyhîlerin tahakkümüne girmişti. Aynı zamanda Büveyhoğullarının da kendi içinde yaşadığı çatışmalar burada zikredilmelidir.[627] Kaynaklar pek çok savaşa giren Bâz'ın ilk olarak Skleros İsyanı'nın sürdüğü sırada Ermeniyye'de Erciş'i, ardından 983'te Ahlat'ı ve isyan sırasında zarar gören Malazgirt'i ele geçirerek buraları müstahkem bir hale getirdiğini, Taron bölgesindeki Muş'u da yağmaladığını bildirirler.[628] Ripper, Taronlı Stephanos'un ifadesine dayanarak Bad'ın Skleros İsyanı (976-980) başlamadan önce Apahunik'te Malazgirt ve Meyyâfârikîn'i ele geçirdiğini yazar.[629] Bâz ele geçirdiği yerlerde mensubu olduğu Humeydî kabilesinin pek çok kolunu yöreye yerleştirdi.[630]

Bâz'ın Apahunik bölgesini ele geçirdiği sırada Benî Şeyban'dan Ebû Dülef eş-Şeybanî 432/983 yılında Vaspurakan'a kadar uzanan bir sefere çıktı ve Ermenileri mağlup etti.[631] Bu olay bölgedeki Ermenilerin askeri gücünün daha da kırılmasına neden oldu. Apahunik bölgesi kuzeydeki Malazgirt ile güneyde Ahlat'ta Murat Nehri ovasının oluşturduğu stratejik rota

[624] İbnü'l-Ezrak, s. 449.
[625] İbnü'l-Ezrak, s. 449.
[626] İbnü'l-Esir, IX, s. 118.
[627] Ripper, s. 135.
[628] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 67; İbnü'l-Esir, IX, s. 519; Stephanos Asoghik, s. 244; s. 152; Bulduk, s. 27-28; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 50; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 58-61; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Meyyâfârikîn", s. 118; Minorsky, I, s. 329; W. Treadgold, s. 517; Bosworth, "The Political And Dynastic History Of The İranian World (A.D. 1000-1217"), *Cambridge History of İran*, V. 5, Cambridge, 1968, s. 24; aynı mlf, "Akhlat" I/7, s. 725-727.
[629] Ripper, s. 140.
[630] Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 118; Arafat Yaz, "Mervânî Emiri Nasrü'd-Devle Ahmed b. Mervân Dönemi Devlet Sınırları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIX, S. 1, 2017, s. 144; Ripper eserinin sonunda Mervanîlerin hakim olduğu Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Rabia, Ceziretû Ömer, Musul ve Ermeniyye bölgelerindeki Buhtî, Harbuhtî, Beşnevî, Humeydî ve Hezbanî gibi aşiretlerin yerlerini haritada saptamıştır. Bkz. Ripper, s. 686.
[631] Tokuş, s. 242.

İran'ı Anadolu'ya bağladığından her zaman önemliydi.[632] Ermeni kronikçi Stephanos Asoghik Bâz'ın ölümüne kadar (380/990-991) Diyarbekir havalisine hâkim olmasından dolayı onu Apahunik ve Nipkhert emiri olarak tanımlar.[633] Bâz'ın bölgedeki siyasi boşluktan yararlanmaya devam ederek sınırlarını Büveyhî hâkimiyetinde olan Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Bekr bölgesinde genişletme çabası üzerine[634] Musul sahibi Büveyhî hükümdarı Adududdevle Bâz'ı yakalamak için geldi. Ancak bu seferde Bitlis ve Ahlat önlerinde yenilerek, başarısız bir şekilde geri döndü.[635] Adududdevle'nin 373/983'te ölümünden sonra Bâz öncülüğünde Harbuhti Kürtleri Diyâr-ı Bekr bölgesine girdiler.[636] Büveyhî komutanı Ebu'l-Kasım el-Hacib Mervanî liderleriyle Nusaybin'de bir anlaşma yaparak Tur Abdin'in batısı ve Diyarbekir Bâz'a bırakılırken Nusaybin ve Diyar-ı Rebia'nın ise Aduddevle'ye bırakılması kararı alındı.[637] Yani Mervanîler'in doğu ve batı güçleri arasında Diyâr-ı Bekr ve Ermeniyye bölgesinde Ahlat'a kadar olan yerleri ele geçirmesi ile bağımsız hareket etme refleksi, sürecin getirdiği bir zaruret şeklinde anlaşılmalıdır.

Mervanîler'in ilk hükümdarı Bâz 380/990-991 yılında Tur Abdin ve Diyâr-ı Bekr bölgelerini yeniden ele geçirme amacında olan Hamdanîler'le girdiği çatışma sırasında yaralandı, ardından yakalanarak feci bir şekilde öldürüldü.[638] Bunun üzerine Bâz'ın yeğeni Ebû Ali Hasan b. Mervan derhal Meyyâfârikîn'e dönerek Bâz'ın karısıyla evlendi ve kendi ismiyle anılacak Mervanî emirliğini ve ülkeyi yönetmeye başladı.[639] Bizans, Skleros İsyanı'nı destekleyen Mervanîleri cezalandırmak için Apahunik'teki Mervanî şehirlerine ilerledi. Bizans'ın, Apahunik bölgesinin stratejik önemi ve Van Gölü Havzası'ndan geçen hac yollarının ticari değeri açısından burayı ele geçirme teşebbüssünde bulunduğu söylenebilir.[640] 382/992 yılında Ahlat, Malazgirt, Erciş ve Bargiri şehirlerine saldıran Bizans askerleri, Ebû

[632] Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 34.
[633] Stephanos Asoghik, s. 244; Honigmann, s. 152.
[634] Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 63.
[635] İbnü'l-Ezrak, s. 441.
[636] İbn Haldun, III, s. 537; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 12; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Meyyâfârikîn", s. 118-19; Arafat Yaz, s. 139.
[637] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 12; İbn Şeddad, III/I, s. 327; Ripper, s. 230.
[638] İbnü'l-Ezrak, s. 453; İbnü'l-Esir, IX, s. 64-65; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, I, s. 298; Honigmann, s. 152; Bulduk, s. 28; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 67; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn, s. 122; Taşçı, s. 129.
[639] İbnü'l-Ezrak, s. 453-454; İbnü'l-Esir, IX, s. 65; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, I, s. 47; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 450; Tufantoz, "Mervanîler", XXIX, *TDVİA*, Ankara, s. 231.
[640] Ripper, kaynaklara dayanarak Ahlat seferine Basileous'un bizzat katılmadığını, bu sırada uzun yıllardır Bulgaristan'daki askeri faaliyetlerle meşgul olduğundan dolayı yerine Erciş ve Ahlat'ın fethine gönderdiği, ancak başarılı olamayan bir komutanını yolladığını iddia eder. Bkz. Ripper, s. 172.

Ali Mervan'ı mağlup etmişlerse de taraflar arasında on yıllık bir anlaşma imzalandı.[641] Bazı çağdaş kaynaklar Ahlat'ın Mervanîlerin elinden çıktığını yazar.[642] Ancak Ebû Ali otoritesini kurduktan hemen sonra tekrar burayı ele geçirdi.[643] İbnü'l-Ezrak elden çıkan yerlere Bargiri'yi de ekler.[644] Buna karşılık güvenilir kaynaklardan olan İbnü'l-Esir Bizans'ın Malazgirt, Ahlat ve Erciş'i kuşattığını ancak alamadığını söyler.[645] İbnü'l-Ezrak, Ebû Ali'nin tüm İslâm ordusunu cihada çağıracağını söylemesi üzerine Bizans'ın sulh yapmak istediğini belirtir.[646] Buna göre Taron bölgesinde Muş, Malazgirt ve Apahunik bölgesinde Erciş, Ahlat ve Bargiri Mervanîlerde kalırken, tüm Anadolu Bizans'ın idaresine geçmiş oldu.[647] Ripper, Bizans'ın İran'dan gelecek tehlikelere karşı sınırdaki şehirleri hakimiyetine alırken, Ahlat'ı Mervanîlerden almak için açık bir çaba göstermediğine dikkat çeker, bunun nedenini imparatorluğun Diyâr-ı Bekr sınırında tesis edilmiş bulunan barışı ve bölgede ilk defa Müslüman bir emirle yakaladığı uyumu bozmak istemediğine bağlar.[648] Nitekim Ghewondyan da Erciş ve Bargiri'nin Vaspurakan krallığının vasalı olmaya devam ettiğini, sadece Ahlat'ın Mervanîlerin elinde kaldığını söyler.[649]

Bölgenin idaresi Mervanî hükmünde bu şekilde devam ederken 387/997-998 yılında Ebû Ali'nin öldürülmesinin ardından yerine kardeşi Mansur, Mümehhidüddevle unvanı ile emirliğin başına geçti.[650] 993-998 yılları arasında Apahunik bölgesinin önemli bir kısmını elinde tutan Gürcü kralı David Mervanîlerin içine düştüğü sıkıntıdan yararlanmak istedi ve 387/998 yılında Ahlat'ı kuşattı.[651] Ancak duruma müdahale etmek için harekete geçen yeni Emir Mümehhidüddevle 387/998 yılı Paskalyasında küçük bir birlikle yola çıktı. Çıkan ilk çatışmada fazla bir üstünlük sağlayamayan Mervanî birlikleri karargâhlarına çekilmek

[641] İbnü'l-Ezrak, 454-455; İbnü'l-Esir, VIII, s. 582; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 73; Miskeveyh, VI, s. 149; Stephanos Asoghik, s. 244; Honigmann, s. 153; W. Treadgold, s. 520; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 50; aynı mlf, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 450-451; Turafantoz, *Mervanoğulları*, s. 69; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 124-125.
[642] İbnü'l-Ezrak, s. 453-454; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 67; Bar Habraeus, I, s. 274; Ostrogorsky, s. 286; Honigmann, s. 153; Ripper, s. 171.
[643] Bekir Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", 6/2, s. 171; Yaz, s. 153; Taşçı, s. 130.
[644] İbnü'l-Ezrak, s. 453.
[645] İbnü'l-Esir, IX, s. 82.
[646] İbnü'l-Ezrak, s. 454.
[647] Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 25; Ostrogorsky, s. 292; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 10. Basım, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013, s. 99; Bosworth, "The Political and Dynastic History", V, s. 23-24; Biçer, s. 171.
[648] Ripper, s. 52.
[649] Ghewondyan, s. 115.
[650] İbnü'l-Ezrak, s. 468; İbnü'l-Esir, IX, s. 65; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, I, s. 470; Bulduk, s. 29; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 71; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 126.
[651] Stephanos Asoghik, s. 306-307; Honigmann, s. 153; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 58; Yaz, s. 153-154; Taşçı, s. 132; Keleş, "Van Gölü Havzası'nda Revvâdî ve Hezbânî Hakimiyeti", s. 108.

zorunda kaldılar. Paskalya'nın ertesi gecesinde bilinmeyen bir nedenden dolayı Gürcü askerlerinin paniğe kapılarak savaşmadan kaçması üzerine taarruza geçen Ahlat ahalisi ile Mervanî birlikleri çok sayıda askeri kılıçtan geçirirken geri kalanları da esir ettiler.[652] Bu olaydan birkaç yıl sonra Bizans imparatoru II. Basileios 390/1000-1001 yılında Gürcü kralı David'in ölümü üzerine bu fırsatı değerlendirmek ve topraklarını ele geçirmek için İberya ve Ermeniyye'ye doğru sefere çıktı. Bölgeye geldiğinde Abhazya, Lori, Kars ve Vaspurakan kralları ile birlikte Mervanî Emiri Mümehhidüddevle de imparatorun huzuruna çıkarak yüklü miktarda hediyeler verdi. İmparator, Mervanî emirine "magistratos" yani "doğunun dükü" unvanı vererek onu tabiiyetine aldı ve "ihtiyacı olduğunda" Ermeniyye ve Taron birlikleri ile kendisine asker yollaması sözü karşılığında buradan ayrıldı.[653] Bu tarihten itibaren Mervanîler Bizans'ın metbuluğuna girerken, Ahlat da Nasruddevle'nin ölümüne kadar kesin olarak Mervanîlerin idaresinde kaldı.[654] Bizans imparatorları da Ahlat'ın çevresindeki şehir ve kaleleri ele geçirmelerine rağmen Romanos Diogenes'in dönemine kadar bu şehri almak için bir çaba içine girmeden, İran üzerinden gelecek saldırılara karşılık bir hareket üssü olarak Müslüman bir otoritede bırakmayı seçtiler.[655]

2.2.4.1. Mervanîler Döneminde Ahlat ve Çevresi

Mervanî emirliğinde Ebû Said Mansur öldükten sonra Meyyâfârikîn, Diyarbekir ve Ahlat sahibi olarak kardeşi "Nasruddevle" unvanıyla Ebû Nasr Ahmed (1011-1061) başa geçti.[656] En uzun süre tahtta kalan emir olması itibariyle Diyarbekir bölgesi ve Ahlat'ta pek çok imar faaliyetleri yaptı ve bu dönem halkın bolluk ve refah içinde yaşadığı bir dönem oldu. Siyasî kabiliyeti yüksek olan bu zat, hayratlar yaptırarak, ilim adamlarını ve şairleri himaye etti ve ilmî meclislerde yer aldı.[657] XI. yüzyılın sonunda Doğu Anadolu'da Ermeniler, Bizans'ın başlatmış olduğu yoğun tehcirin ardından bir de Selçuklu istilalarından sonra daha güvenli buldukları güneye, Tarsus ve Kilikya'ya doğru kitleler halinde göç ettiler.[658] Van Gölü Havzası'ndaki Ermeni hanedanı Ardzrunilerin sonuncu kralı Senekerim bölgedeki

[652] Ripper, s. 173.
[653] İbnü'l-Ezrak, s. 565; Antakî, s. 184, 388; Grousset, 520-521; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârîkîn", s. 125-126; Tokuş, s. 243.
[654] Yaz, s. 153-154.
[655] Ripper, s. 177.
[656] İbnü'l-Ezrak, s. 470-471; İbn Hallikan, I, s. 177; İbn Şeddad, III/I, s. 352-353; İbnü'l-Esir, X, s. 34; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 78; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 128.
[657] Nasır-ı Hüsrev, s. 12; İbnü'l-Esir, X, s. 34; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, I, s. 537-538; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, I, s. 355; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, Çev. T. Andaç, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 381-82; Sümer, L, s. 452-453.
[658] Cheynet, s. 97.

yükselen gücüne rağmen Türklerin tehditkâr saldırılarından korkarak 1021'de Vaspurakan'ı Bizans imparatoru II. Basileos'a terk etti. Aynı zamanda Ermeni kralı Simbat da Türklerin akınlarına karşı destek vermesi karşılığında kendisinden sonra Ermeni krallığının Bizans'a tabi olmasını kabul etti. Böylelikle Bizans'ın Van Gölü Havzası'nda ve Bagrat idaresindeki yerlerde hâkimiyetini sağlayarak bölgede hâkim güç olduğunu yukarıda belirtmiştik.[659] Bu siyasî durumun Türklerin Ermeniyye'ye ilk geldikleri döneme kadar devam ettiği görülmektedir.[660] Türkler'in Anadolu'ya gelirken takip ettikleri güzergahtan biri de Hoy, Bargiri (Muradiye) ve Ahlat yoluydu. Türkmenler Van Gölü Havzası'na yaptıkları yağma seferleri ile bölgeyi kontrolleri altına aldıktan sonra bir taraftan Murad suyunun kıyısından Anadolu içlerine doğru ilerlerken diğer taraftan da Bitlis, Erzen, Meyyâfârikîn ve Amid (Diyarbakır) yolunu takip ederek el-Cezire havalisine inmişlerdi.[661]

Bizans imparatoru II. Basileos'un 998 yılı Ermeniyye seferi sırasında Mervanîlerin Van Gölü Havzası'ndaki hâkimiyetlerini kısıtladığı ve 425/1033-1034 yılına gelindiğinde Bizans'ın Malazgirt, Erciş ve Bargiri gibi şehirleri ele geçirdiği bilinmektedir. Ancak daha güneydeki Ahlat ve Bitlis şehirleri Müslüman idaresinde kalmaya devam etmekteydi. Başka bir ifadeyle, Mervanîlerin sınırları doğu-batı şeklinde iki kısma ayrılacak olursa, Diyâr-ı Bekr bölümünde, Amid, Meyyâfârikîn, Erzen, Mardin, Siirt, Duneysir (Kızıltepe), Hasankeyf, Maden, Gölcük, Atak, Ergani ve çevresindeki yerler vardı. Doğuda diğer kısmındaki Ahlat bölümünde ise Ahlat ve Bitlis çevresi bulunuyordu. Nitekim Maniakes (Maniag) adlı bir Hristiyan komutanın 422/1031-1032 yılında ele geçirdiği Urfa şehrini kurtarmak üzere, Rumlara karşı cihad ittifakını kuran Müslüman birlikleri içinde Ahlat emiri Ahmed (Nasruddevle'nin oğlu olmalı) ve Bitlis emiri Zora da yer aldı.[662] Mervanîler Ahlat ve Bitlis üzerinden Meyyâfârikîn'e giden yerleri kontrolleri altında tuttuklarından buraların asayişi ve güvenliği her türlü tehdide karşı korunmaktaydı.

IX. yüzyıldan itibaren aktif olarak Azerbaycan, Horasan ve Taberistan gibi doğu ülkelerinden gelen Müslüman tüccar ve hacı kervanları Van Gölü kıyı şeridi ile Ahlat ve Meyyâfârikîn yolunu kullanmaktaydı. Bundan dolayı bu güzergâhın ticari ve stratejik önemi yüksekti. 427/1035-1036 yılında doğudan gelen Müslümanların hac yolu olarak kullandıkları

[659] Başkumandan Simbat, s. 19-20; Streck, IV, s. 320; Demirkent, VI, s. 236.
[660] Yaşa, s. 16.
[661] Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 185.
[662] İbnü'l-Esir, IX, s. 335; Mateos, s. 55-56; Ionnes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 52; Ostrogorsky, s. 298; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 25; Grousset, 551; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 87-88; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 129-130; Tokuş, s. 245.

Ahlat'a henüz varmadan Ermenilerin idaresindeki Vestan (Gevaş)'da yağma edilmek sûretiyle mallarına el konulması ve hacılara zulmedilme hadisesi bu dönemdeki önemli olaylardan biridir. Mervanîlerin Ahlat emiri ile barış halinde olmasına rağmen Ermeni Senasine[663] kralı da Ermenilerin yol kesme faaliyetine destek olduğundan, Nasruddevle büyük bir ordu hazırlayarak bu yaptıklarından dolayı Ermenileri cezalandıracağını ilan etti. Esasen Ahlat'a sınır olan ve Mervanî topraklarının bir nevi ortasında kalan Ermeni Senasine krallığı Mervanî emiri Ebû Ali döneminden gelen yakınlıkla birlikte, Nasrûddevle'nin de İbrahim adındaki oğlunun Senasine kralının kızıyla evlenmesiyle aralarında sıhriyet bağı kurulmuştu.[664] Nasruddevle'nin meseleye verdiği ehemmiyetten korkan Ermeniler ve Senasine kralı Nasruddevle ile görüşerek, yağma edilen malları ve esirleri iade etmek sûretiyle sulh istediler, Nasruddevle de bu teklifi kabul ederek herhangi bir çatışma yaşanmadan geri döndü.[665] İbnü'l-Esir, Nasruddevle'nin barış teklifini kabul etmesinin nedenini Ermenilerin kalelerinin sarp ve müstahkem yerlerde olmasından ve kendisine sınır olan Bizans'tan yardım istediklerinde Ermenilerin kuvvetlenip saldırması halinde, Ermeni ve Bizans güçlerinin arasında kalacağı tehdidinden kaçınmak istemesine bağlar.[666]

Bizans'ın Van Gölü Havzası'ndaki hâkimiyeti genel manada Mervanîler'e bıraktığı söylense de yerel Ermeni hanedanlarının bölgede kışkırtıcı davranışlardan vazgeçmedikleri söylenebilir. Türklerin Ermeniyye saldırıları her yıl aralıksız sürdüğü için Bizans'ın buradaki hâkimiyeti 1040 yılına gelindiğinde daha da zayıfladı. Bu sürede Bizans Selçuklu saldırılarına karşı savunma durumuna geçtiyse de savunma sistemi yetersiz olduğundan pek başarı sağlayamadı.[667] XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklular Ermeniyye ve el-Cezire bölgesini ele geçirinceye kadar bölgede Mervanîler hâkimiyetlerini sürdürdüler.[668] Mervanîlerin sahip olduğu Ahlat başta olmak üzere Meyyâfârikîn'e de giden İranlı seyyah Nasır-ı Hüsrev Nasruddevle'nin ülkesinin mamur olduğunu ve halkının refah içinde hayat sürdüğünü belirtir. Ahlat'ın Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında sınır şehri olduğunu ve halkının da Arapça, Farsça ve Ermenice konuştuğunu bildirir. Ayrıca Nasruddevle'nin yaşının yüzü geçkin olduğunu, çok sayıda oğlunun bulunduğunu ve bunlara birer il verdiğini söyler.[669]

[663] Günümüzde Siirt'in kazası olan Sasun/Sason bölgesini İslâm kronikçileri "Senasine" şeklinde isimlendirdiler.
[664] Ripper, s. 209.
[665] İbnü'l-Esir, IX, s. 343-344; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 88; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Meyyâfârikîn", s. 129-30; Taşçı, s. 164.
[666] İbnü'l-Esir, IX, s. 343-344.
[667] Haldon, s. 41.
[668] Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 381-82.
[669] Nâsır-ı Hüsrev, s. 10-12.

Nasruddevle'nin Ahlat valiliğini de oğullarından birine bırakmış olması gerekir. Ancak Nasır-ı Hüsrev, bu sırada idaredeki emirin kim olduğu hakkında bilgi vermez.

Mervanîler Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e tabiiyetlerini 441/1049-1050 yılında bildirerek Bizans'ın vasallığından çıkmışlardır.[670] 1054 yılında Tuğrul Bey'in Van Gölü Havzası'nda önemli merkezlerden olan Bargiri (Muradiye) ve Erciş'i aldıktan sonra Malazgirt muhasarasına Ahlat üzerinden gitmesi, bu sırada Selçuklu akınları için Van Gölü Havzası'ndaki tek Müslüman kale olan Ahlat'ın üs olduğunu ve Mervanîler'in Selçuklular'a tabi kaldığını göstermektedir.[671] İbnü'l-Esir Tuğrul Bey'in Diyarbekir önünde kamp kurduğu sırada Nasruddevle'nin askeri desteğin yanı sıra çok yüksek miktarda kıymetli hediyeler sunduğunu kaydetmektedir.[672] Nitekim Tuğrul Bey'in İran ve Azerbaycan seferinden sonra Ahlat üzerinden gelip Malazgirt'i muhasara ettiği sırada Nasruddevle 446/1054-1055 yılında Tuğrul Bey'e pek çok hediye ve asker göndererek tabiiyetini yeniledi.[673] Bizans'ın Taron valisi Teodoros 1055 yılında bir kısım Türkmenleri, Mervanîlerin elindeki Ahlat'a saldırdırttı. Buna karşılık Mervanîlerle ittifak halinde olan Selçuklu birlikleri karşı saldırıya geçerek valiye sığınanların kendilerine teslim edilmesini istediler. Teodoros'un bu teklifi reddetmesi üzerine çıkan çatışmada bahsi geçen Türkmenler ve Teodoros hezimete uğratılarak öldürüldüler.[674]

Bizans imparatorları VI. yüzyıldan IX. Konstantinos Manomakhos'un (1042-1055) idâresine kadar mezhep ve kilise çatışmalarından dolayı doğudaki Ermenilerin siyasi güçlerini bitirmeyi ve bölgedeki varlıklarını silmeyi hedefleyen bir faaliyet içindeydiler. Böylelikle Ermeni hanedanlarını ve aristokrasisinin önde gelen kişilerini tekrar zorunlu sürgünlere yolladılar. Bu politikaların sonucunda oldukça zayıflayan Ermeniler, Türklerin saldırılarına doğrudan maruz kaldılar.[675] Ermeniyye'de Türk akınları devam ettiği sırada Selçuklu kuvvetlerine komutanlık eden Saltuk Bey'le daha sonra anlaşan Herve adında Norman bir komutan Bizans imparatoru ile ters düşmesi üzerine yanına aldığı 3 bin kişilik kuvvetle isyan

[670] İbn Hallikan, I, s. 178; İbnü'l-Esir, IX, s. 454; Ripper, s. 198; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 96-97; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 130-131.
[671] İbnü'l-Esir, X, s. 34; Başkumandan Simbat, s. 35; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* I, s. 50; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara Üniversitesi DTCF Basımevi, Ankara, 1982; s. 146-147; Tufantoz, "Mervanoğulları", s. 96; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 130.
[672] İbnü'l-Esir, X, s. 34.
[673] İbn Hallikan, I, s. 178; İbnü'l-Esir, IX, s. 454; Ripper, s. 198; Tufantoz, "Mervanoğulları", s. 96-97; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 130-131.
[674] Aristakes Lastivertc'i's, *History*, İng. çev. Robert Bedrosian, New York, 1985, s. 39; Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat, İstanbul 1969, s. 151; Honigmann, s. 180; Ripper, s. 61.
[675] Ostrogorsky, s. 309; Kate Fleet, *Türkiye Tarihi 1071 -1453*, I, Ed: Kate Fleet, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 29; Ayan, s. 8-10.

etti. Bizans topraklarına saldırılar düzenledi, ancak bir süre sonra Saltuk Bey ile de aralarında çıkan anlaşmazlık sonucu, Saltuk Bey Herve'ye yenilerek Mervanîlerin elinde bulunan Ahlat'a sığındı.[676] Saltuk Bey'in Ahlat'a sığınmasında Mervanîlerin Selçuklular'a tabi olması ve Ahlat'ın müstahkem bir yapıya sahip olması da etkiliydi. Herve'nin askerleri yapılan telkinlere rağmen yağma yapmak için 449/1057-1058 yılında Ahlat'a saldırdılar. Bunun üzerine Saltuk Bey Ahlat hakimi Mervanî hükümdarı Nasruddevle ile bir plan yaparak, şehre aldıkları Normanları bir yere toplayıp sarhoş ettikten sonra üzerlerine saldırdılar. Bunlardan bir kısmı öldürülürken kalanı da esir alındı ve komutanları Herve de Nasruddevle'nin emriyle, Ebu'l-Kasım Nasr tarafından 1062'de Bizans'la ilişkilerin bozulmaması adına imparatora teslim edildi.[677]

2.2.4.2. Mervanî Emirliğinin Çöküşü ve Selçuklular'ın Ahlat'a Hâkim Olmaları

Selçuklular öncülüğünde Türkmen akınlarının sürekli hale gelmesi sonrasında bölgede tamamen bir kaos havası oluşmuş ve sürekli baskınlarla halk korkuya kapılmıştı.[678] Oğuz Türklerinin bölgedeki faaliyetlerinden rahatsız olan Mervanî emiri Nasruddevle, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e bu konuda tedbir alması hususunda talepte bulundu. Buna karşılık Sultan Tuğrul Bey'in meşhur cevabında, "Bana ulaşan haberlere göre adamlarımız ülkene girmiş ve siz de mal verip güzel muamele etmişsiniz. Zira onların maksatları Ermeni beldeleridir. Hâlbuki sen sınır boylarında oturuyorsun, asıl sana mal vermek lazım ki kâfirlerle çarpışasın."[679] demekteydi.

Sultan Alparslan 462 Zilkade (11 Ağustos 1070) ayında Ahlat üzerinden, Malazgirt ve Erciş'i ele geçirerek Diyarbekir'e geldiğinde yanına gelen Mervanî emiri Ebû Said Nasruddevle Sultan'a tabiiyetini bildirerek hediyeler sundu. Daha sonraki dönemde Mervanî emirlerinden Said ve Nizameddin'in aralarında yaşanan anlaşmazlığa Nizamülmülk eliyle

[676] Ripper, s. 195.
[677] Honigmann, s. 181; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, ing. Çev. John Wortley, Camridge, 2010, s. 399-401; Yaz, s. 154-155; Hüseyin Kayhan, "Anadolu'nun Fethinde Görev Alan Selçuklu Komutanlarından Saltuk Bey Hakkında", *VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Degisi*, Sayı, 3, 2018, s. 193-194; Yaz, s. 155.
[678] Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 135.
[679] İbnü'l-Esir, IX, s. 301; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 113; Tufantoz, "Mervanoğulları", s. 93; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 136.

müdahale edilmesi Mervanîlerin aynı zamanda Selçuklu vassallığı durumunu da göstermektedir.[680]

Mervanîlerin yıkılmalarındaki nedenler içinde, Selçuklu devletinin genişleyen sınırları ve artan siyasi güçleri ile bazı komutanların isyan girişimleri sonrasında Mervanîlerin kararsız ve isteksiz davranmaları, yürüttükleri denge siyaseti ve kendilerini korumacı davranmalarının güvenilirliklerini sarstığı, ifâde edilebilir.[681] Bir başka önemli neden de Irak ve el-Cezire'de bir Arap devleti kurmak isteyen Musul emiri Şerefüddevle ile yakın ilişkide bulunması ve vezaretten azledilen Fahruddevle'nin Sultan Melikşah'a gelerek çok iyi bildiği Mervanîlerin zaaflarını anlatması, Diyar-ı bekir ve Ermeniyye bölgesinde hâkim olduğu toprakların zenginliğini ve devletin merkezine bağlanmasının gerekliliğine ikna etmesiydi. Bu teklifi yerinde bulan Sultan Melikşah Fahruddevle'ye hil'at giydirdi, kendisine tabi kalacağını belirtmesinin ardından Diyarbekir'i ona tevdi etti. Bunun üzerine Fahruddevle Diyarbekir'e doğru Mervanî emirliğine son vermek üzere bir ordu refakatinde hareket etti.[682] Kaynaklarda açıkça belirtilmese de Fahruddevle'nin Meyyâfârikîn'den sonra Ahlat'a ilerlemesi oranın da kendisine verildiğini gösterir.

İbnü'l-Ezrak Sultan Alparslan'ın Malazgirt Savaşı sonrasında Azerbaycan'a dönerken Ahlat'a vali atamasıyla şehrin Mervanîlerin elinden çıktığını söylemektedir.[683] Nasruddevle'nin, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 1084 yılında vezir Fahruddevle'nin kumandanlığında Mervanî devletine son vererek topraklarını ele geçirmek için geldiği sırada devletini kurtarma ümidiyle yüklü miktarda hediyelerle Selçuklu başkenti İsfahan'a bizzat giderek Sultan Melikşah'tan ülkesini kendisine bırakması talebi yanıtsız kaldı. Nasruddevle henüz oradan ayrılmadan Fahruddevle'nin bir ulak göndererek Amid, Siirt, Erzen, Bitlis, Ahlat ve Hasankeyf şehirleri ve birçok kalelerini ele geçirdiği haberi Mervanî emirinin umudunu tamamen bitirdi.[684] Nitekim Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ahlat'ın 476/1083-184 yılında Melikşah'ın Fahruddevle tarafından gönderdiği ordunun Mervanîlere son vermesiyle İbn

[680] İbnü'l-Ezrak, s. 510-511; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 159; Turan, *Selçuklu Tarihi* s. 178; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 109; Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002, s. 186.
[681] Ripper, s. 136.
[682] İbnü'l-Esir, X, s. 122; İbn Şeddad, III/I, s. 383; İbn Hallikan, V, s. 131; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, I, s. 369; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 202; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 100-101, 106; aynı mlf, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 62; Tufantoz, Mervanoğulları, s. 111; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 140-141.
[683] İbnü'l-Ezrak, s. 512.
[684] İsfahanî, s. 77; İbnü'l-Cevzî, *Selçuklular Kısmı*, s. 258; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 104-106; aynı mlf, "Sökmenliler (Ahlâtşahlar) Devleti (1100-1207)", *Makaleler*, III, yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 453; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, MEB Yayınları, İstanbul, 1973, s. 44.

Mervan ailesinin yönettiği bu şehrin barışla elden çıktığını söyleyerek bunu teyit eder.[685] Fahruddevle buradaki Mervanîleri yakalattı ve daha sonra Ahlat, merkezden gönderilen valiler aracılığıyla yönetilmeye devam etti.[686] Bu kaynakların ışığında Osman Turan, Sultan Alparslan'ın 1072'de vefat etmesi sonrası tahta çıkan Melikşah'ın, Mervanî emirine Irak'ta bir ikta verirken bir müddet daha Mervanîlerin Ahlat'ta kaldıklarını söyler.[687] Selçuklu taht kavgaları neticesinde Ahlat'a Mervanî bir vali atandığı,[688] şehirdeki varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmakta ve 493/1100 yılında Sökmen el-Kutbî tarafından Ahlat'ın teslim alınmasına kadar idarenin bu şekilde devam ettiği bilinmektedir.[689]

Dönemin çağdaş kaynağı sayılabilecek ve kullandığı kaynaklarla da bu konudaki kuşkuları giderecek olan kişi Ebu'l-Fida'dır. Ona göre 493/1099-1100 yılında Sökmen el-Kutbî'nin Ahlat'a gelerek buradaki Mervanî hanedanından kimseleri şehirden kovduğu tarih, gerek Mervanîlerin sonu gerekse de Ahlat'ın Sökmenlilerin idaresine geçtiği tarihtir.[690] Ebu'l-Fida'nın verdiği tarihin diğer rivâyetlere nazaran öne çıkmasını iki şekilde açıklamak mümkündür: Birincisi, Ahlat şehir tarihini yazan Şeref b. Mutahhar el-Ensarî'nin günümüze ulaşamayan *Ahlat Tarihi* (*Tarih-i Hılat*) eserini gördüğünü ve Sökmenli-Ahlatşahlar hanedanı tarihi hakkındaki bilgileri müellifin eserinden aktardığını bildirmesidir. Dolayısıyla Ebu'l-Fida'nın ifadeleri, Ahlat'ta bulunan ve saray tarihçisi diyebileceğimiz el-Ensarî'nin eserinden nakillerde bulunmuş olmasından dolayı son derece önemlidir. İkincisi ise, Sökmen hanedanının kurucusu Sökmen el-Kutbî'nin, Ahlat halkının kendisine yolladığı davet mektubuna icabet ederek şehri teslim aldığı sırada şehirdeki yöneticilerin Mervanî ailesinden kişiler olması hususudur ki, bu bilgiyi yukarıda nakletmiştik. Bu nedenle Mervanîlerin Meyyâfârikîn'de hanedanlarına son verilmesinden sonra kadim Müslüman kenti ve aynı zamanda zengin olan Ahlat'a gelip yaklaşık on beş yıldan fazla burada idarelerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

[685] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 377.
[686] İbnü'l-Esir, X, s. 125-126; Ez-Zehebî, X, s. 316; Lynch, II, s. 295.
[687] Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 159; Ağırnaslı, s. 214.
[688] Yaz, s. 160-161.
[689] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 99; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 53; Özaydın, VIII, s. 195; Yaşa, s. 21-23; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 25; Taşçı, s. 342.
[690] Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 29.

2.2.5. Ahlat'ta Türk Hakimiyeti

2.2.5.1. Selçuklular

Anadolu'ya gelen Türkler, Oğuzlar olup Müslüman olduktan sonra Türkmen adıyla da tesmiye edilmişlerdir.[691] Ahmet Yaşar Ocak, Büyük Selçuklu imparatorluğunun genişleme ve fetih politikasının Anadolu'ya gelmek olmadığını, bunun ancak İran'daki siyasi gelişmelere bağlı olarak zorunlu bir tercihin sonucunda meydana gelen bir hadise olduğunu vurgular.[692] Anadolu'ya Türk akınlarının yapıldığı sırada Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısında yer alan Ahlat hariç olmak üzere Malazgirt, Erciş, Muradiye (Bargiri), Van ve Gevaş (Vestan) gibi yerler Bizans'a tabi, bazen de ona isyan eden Ermenilerin idaresindeydi.[693] Göçebe Tükmen grupları Ermeniyye, Azerbaycan ve Anadolu içlerine 1018'den itibaren Çağrı Bey ile başlayan yağma saldırılarıyla, daha sonraki dönemde bölgeyi hedef alan ve düzenli hale gelecek seferlerin öncü kuvvetleri oldular.[694]

Arap ordularında özellikle Abbâsî hilafeti sırasında ordunun en önemli komutanları ve askeri gücünü oluşturan Türkmenler daha sonraki süreçte bu etkilerini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak sûretiyle Ermeniyye'ye ve el-Cezire bölgesine yaptıkları akınlarla konar göçer toplulukların ilgisini buralara sevk ettiler. Nitekim Alparslan'ın 1071 Malazgirt Meydan Savaşı'na kadar Türkmen seferlerinin temel amacı fetihten ziyade keşif ve ganimet hareketleri şeklindeydi.[695] Türklerin Ermeniyye'de hızla ve serbestçe ilerlemelerinin nedeni üstün savaşçı yetenekleriydi. Bunun yanı sıra Bizans, geçmişten bu yana sınır koruma birimleri olan *thema*'ları[696] ortadan kaldırmak ve bölgede sürekli isyan çıkaran Ermenileri de tehcir etmek suretiyle bölgedeki asker-halk sistemini de lağv etmişti. Böylece tam da Türklerin XI. yüzyılda Ermeniyye önlerinde görüldüğü sırada çiftçi-askerlerden mürekkep milis gücünden vazgeçilirken, sürekli ordunun maaşlarının ve ihtiyaçlarının karşılanması için halka yüklenen ağır vergilerle gelen baskılar imparatorluk yönetimine karşı hoşnutsuzluğu

[691] İbn Haldun, III, s. 557; Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnızca Göçebe Türkler mi geldi?", *Belleten*, XXIV, S. 96, Ekim, 1960, s. 570.
[692] Ahmet Yaşar Ocak, *Türkiye Sosyal İslâm'ın Macerası*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 127.
[693] Ocak, s. 125; Recep Yaşa, "Doğu Anadolu'da Bir Türk Kültür Merkezi Ahlat", *Karatekin Edebiyat Dergisi (KAREFAD)*, 2 (1): s. 16.
[694] Ira M. Lapidus, *İslam Toplumları Tarihi*, I, 3. Baskı, çev, Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 215.
[695] Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 35-38; Sevim, *Anadolu'nun Fethi ve Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 78.
[696] Geçmişi Roma-Pers mücadelesine dayanan ve Bizans İmparatoru Heraklios tarafından yeniden düzenlenerek, Doğu sınırlarını korumaya almak için buradaki halkın silahlandırılması ve çok sayıda askerin yerleştirilmesi ile oluşturulan garnizon merkezlerine verilen isimdi. Bkz. Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, s. 138-139; Honinmann, s. 150.

arttırdı.[697] İşte bu sırada artan Türk saldırıları Bizans'ın sınırdaki birliklerini savunmasız ve çaresiz bırakırken, mukavemet gücünü de önemli miktarda yok etmişti.

2.2.5.2. Selçuklular'ın Ermeniyye'de Hakimiyetleri ve Ahlat'ın Üs Olması

Van Gölü Havzası'nda bulunmakta olup Diyâr-ı Bekr üzerinden Akdeniz'e, Azerbaycan ile İran'a, Erzurum Köse yaylası üzerinden de Karadeniz'e giden yolların kavşağında yer alan Ahlat, Türkmenlerin Ermeniyye ve Azerbaycan başta olmak üzere Anadolu seferlerinde bir konak ve geri dönüşler için toplanma alanı hüviyetindeydi. Bundan dolayı genel kanaate göre "Türklerin Anadolu'ya ilk girişinin Ahlat'tan" başladığı kabul edilir. Abbâsî ordularından bu yana sürekli akınlarla bölgeye gelen Türkler üzerine değerli çalışmaları olan Faruk Sümer uzun zamana yayılan bir alışma ve yerleşmede Anadolu'ya gelen nüfusun sayısına dâir takribi de olsa bir rakam vermenin mümkün olmadığını belirtir.[698] Selçuklular'ın ilk sultanı Tuğrul Bey'in büyük Ermeniyye ve el-Cezire seferi sırasında geldiği ve geri dönüşleri sırasında Türkmen askerlerinin kullandığı Ahlat, halefi Alparslan tarafından da üs olarak kullanılmıştı.[699] Tuğrul Bey'in vefatının ardından tahta ve 1064 yılında ilk seferine çıkan Alparslan –bu sefer "Rum seferi" olarak biliniyordu- Ermeniyye ve Azerbaycan üzerine büyük bir ordu ile hareket etti. Sultan 1065'te Ani'yi ele geçirerek Ermeniyye'nin ve Azerbaycan'ın fethini tamamladı.[700] Şehirdeki katedralin kubbesindeki büyük haç indirilip yerine Ahlat'tan[701] getirilen büyük bir Hilal yerleştirildi.[702] Şehirde çok sayıda insan kılıçtan geçirilirken, sayıları on binleri aşan esir ve ganimet elde edildi. Şehir bir süre Şeddadî emiri Ebu'l-Asvâr'ın oğlu Menuçehr'in idaresine verildi. Kaynakların aktardığına göre Sultan Alparslan Ermeniyye seferini Ani ile tamamlayarak çok sayıda esir ve

---

[697] Ripper, s. 109-110.

[698] Sümer, "Anadolu'ya Yalnızca Göçebe Türkler mi geldi?", XXIV, s. 574-576.

[699] İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*, Trc, Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 10; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 99; Sümer, "Ahlat", II, s. 20; Daş, "Bizans Döneminde Ahlat", s. 232; Salim Cöhce, "Ahlat ve Çevresinde Yurt Tutmuş Ya da Yerleşmiş Türk Boyları", Ed: Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu* (25-27 Eylül 2013) Ahlat-Bitlis, s. 246; Alican, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü 1071*, s. 46; Adnan Eskikurt, Mehmet Akif Ceylan, Malazgirt Zaferi, "Malazgirt Savaşı'nın Mevkii ve Cereyanı Üzerine", Haz. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 61; Ripper, s. 407.

[700] Hüseyinî, *Ahbaru'd-Devletî Selçukîyye*, s. 27-28; İbnü'l-Esir, X, s. 49-50; Müverrih Vardan, *Vardan Kroniği*, s. 177; Urfalı Mateos, s. 120-122; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 288; Ostrogorsky, s. 318; Ripper, s. 56, 399; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 185; Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları I*, TTK Basımevi, Ankara 1943, s. 476; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, I, s. 52; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, MEB Basımevi, İstanbul 1972, s. 33-37; Grousset, s. 599; Tunç, s. 142-43; Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 11-13; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk, Alp Sungur)*, s. 10-11.

[701] Burada dikkat çekilmesi gereken husus Ahlat şehrinin Müslümanların önemli bir merkezi haline dönüşmesi ve İslâm şehri olmasıdır. Ayrıca bakır ve maden işçiliğinde mahir zanaatkarlara sahip olmasından ötürü buradan götürülen Hilal'in Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Ani zaferinin simgesini temsil etmesi açısından da önemlidir.

[702] Urfalı Mateos, s. 121; Nebi Bozkurt, "Hilâl", XVIII, *TDVİA*, Ankara 1998, s. 13.

sayılamayacak miktarda ganimetle Rey'e geri döndü.[703] Cüzcânî Alparslan'dan karizmatik kişiliği ve devletini ulaştırdığı sınırlarla beraber ele geçirdiği ganimetlerin bolluğundan dolayı övgüyle bahseder.[704] Alparslan doğu fetihleri için Anadolu'dan ayrılırken, emir ve kumandanlarına buranın fethini kesintisiz olarak devam ettirmelerini emretti.[705]

Sultan Alparslan'ın emriyle 459/1066'da Selçuklu komutanlarından Hacib Gümüştekin, Afşin, Ahmedşah ve diğer Türkmen beylerinin olduğu bir harekâtta Ermeniyye'de Murat ve Dicle nehirlerinin havzalarını takip etmek sûretiyle el-Cezire şehirlerine akınlar düzenlendi. Bu beyler içinde en atılgan olan Afşin Türklerin merkez üssü Ahlat'ı ve çevresindeki civar kalelerin neredeyse tamamını Selçuklu hakimiyetine geçirdi.[706] Ele geçirilen birtakım şehirler askeri-stratejik potansiyelleri dolayısıyla Selçuklu savunma sisteminin mekânsal örgütlenmeleri olarak askerî üs ya da subaşılık merkezleri işlevinde örgütledi. Nitekim Müslüman fetihlerinin geleneğinin bir mirası olarak daha önce ele geçen ve hakimiyet tesis edilen, demografik olarak da İslâm şehri olan Ahlat'ın üs olmasıyla mücavir yerlere Türklerin yayılması kolaylaştı.[707]

1068 yılında İmparator Konstantinos Dukas'ın karısı Bizans ülkesine artan saldırıların hayati bir tehlike oluşturmaya başlaması üzerine Romanos Diogenes (1068-1071) ile evlenerek onu tahta çıkardı.[708] Ancak imparatorluğun kurumlarının çürümeye yüz tuttuğu ve ekonominin çöktüğü bir sırada tahta geçmesinin yanı sıra selefi Dukas'ın kardeşi Psellos ve taraftarlarının sürekli arkasından entrikalar yapması etkinliğini zayıflatıyordu.[709] 1068-1069

---

[703] Hüseyinî, *Ahbaru'd-Devletî Selçukîyye*, s. 27-28; İbnü'l-Esir, X, s. 51-52; Müverrih Vardan, *Vardan Kroniği*, s. 177; Urfalı Mateos, s. 120-122; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 288; Ostrogorsky, s. 318; Ripper, s. 56, 399; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 185; Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları I*, TTK Basımevi, Ankara 1943, s. 476; H. İbrahim Gök, "Mir'âtü'z-Zaman'a Göre Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultan Alparslan Devri", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 45-48; Tunç, s. 144-46.

[704] Minhac Sirâc Cüzcânî, "Tabakat-ı Nasırî On ikinci Tabaka: Selçuklular", Çev. Akbar A. Aghdam, *Tarih Okulu Dergisi, Eylül-Aralık 2010*, S. VIII, s. 118.

[705] Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Artuk, Aksungur)*, TTK, Ankara, 1990, s. 19; Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*, Çev, A. Göke Bozkurt, İlgi Yayınları, İstanbul 2006, s. 104; Gümüş, s. 218; Streck, *Ermeniyye*, IV, s. 321; İsmail Cansız, "Bir Dönüm Noktası Olarak 1071", *TSA*, Yıl: 8, S. 1, Nisan 2004, s. 89-107.

[706] Bar Habreous, s. 318; Ostrogorsky, s. 316; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1944, s. 60; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 117-118; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara 1987, s. 44-45; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Artuk, Aksungur)*, TTK, Ankara, 1990, s. 20.

[707] Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi", *METU JFA*, 2006 /2, s. 33.

[708] Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 127; Bar Habraeus, I, s. 318-319; Hüseynî, *Ahbaru'd-Devleti Selçukîyye*, s. 33; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 116; Işın Demirkent, "Bizans", C. 6, *TDVİA*, Ankara 1992, s. 237; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Artuk, Aksungur)*, s. 14-15.

[709] Ostrogorsky, s. 318-319; Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, s. 32; M. Murat Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009, s. 40; Cansız, s. 101-104.

yıllarında Romanos, Ermeniyye ve Suriye üzerine çıktığı seferlerde nisbeten başarılar kazanarak Konstantinopolis'e (İstanbul) döndü. 1069 yılında Romanos Diogenes'in İstanbul'a dönmesinin ardından Afşin, Ahlat'tan çıkarak Bizans garnizonlarından Kayseri şehrine kadar ilerledi ve burayı talan etti.[710] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Afşin'in çok yüksek bir ganimetle Ahlat'a döndüğünü ve Sultan'a Bizans'ın durumu hakkında rapor verdiğini nakleder.[711]

Afşin ve yanındaki kumandanlar Ergani ve Nizip havalisindeki birtakım kaleleri ele geçirmişlerse de Nusaybin'e başarısız bir muhasara yapıldı. Gümüştekin ve yanındaki diğer Türkmen beyleriyle yapılan başarılı yağma ve istila seferinden çok sayıda ganimetle birlikte Ahlat'a döndüler.[712] Selçuklu beylerinden Gümüştekin'in, komutanlarından birini döve döve öldürmesi üzerine intikam almak isteyen Afşin, Gümüştekin'le vuku bulan çatışma sonrasında onu öldürdü. Sultan'ın gazabından korkan Afşin Anadolu içlerine doğru giderek Bizans şehirlerini yağmaladı.[713]

Selçuklular'ın bu ardı arkası kesilmeyen saldırılarına bir nihayet vermek isteyen İmparator Romanos 1070 yılında Ermeniyye üzerine bir sefer yapmaya niyetlendiyse de devletin ileri gelenleri onu bundan alıkoydular.[714] Ancak Bizans İmparatoru Diogenes yine de Ermeniyye komutanlığına atadığı Manuel Komnenos'u yanında büyük bir orduyla Türkmenlerin saldırılarına karşı sevk etti. Hedefi Türklerin yeni ele geçirmiş oldukları başta Ahlat olmak üzere Ermeniyye'deki şehirleri tekrar ele geçirmekti.[715] Bu sırada Sultan Alparslan'ın damadı olan Erbasgan[716] 1070 yılında isyan etmişti ve Ermeniyye'deki şehirleri yağmalayarak ilerliyordu. Sultan'dan kaçan Erbasgan Anadolu içlerinde Sivas civarında karşısına çıkan Bizans komutanı Manuel Komnenos'un yolunu kesme girişimi karşısında onu bozguna uğratarak yanındakilerle beraber esir aldı. Ancak Erbasgan'ın kaçak bir asi olduğunu öğrenen Komnenos onu Bizans imparatoruna sığınmak için ailesi ve yakınlarıyla beraber Konstantinopolis'e (İstanbul) gitmeye ikna etti. Bizans imparatoru Erbasgan için bir kralı

[710] Abû'l-Farac, s. 322; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 49.
[711] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*, s. 169; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 65-66.
[712] Nilay Ağırnaslı, *Büyük Selçuklu Devleti'nin Mısır ve Anadolu Politikaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 112-13; Ripper, s. 233-234.
[713] Bar Habreous (Gregory), s. 318; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 60; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 45; Ripper, s. 398; Ağırnaslı, s. 113.
[714] Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Artuk, Aksungur)*, s. 26.
[715] Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 43-45; Yusuf Ayönü, *Malazgirt Zaferi*, "Bizans İmparatoru Romanos Diogenes", Haz. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 115.
[716] Hakkı Dursun Yıldız, Ermeniyye fethine memur edilen ve isyan eden kişinin Sultan'ın amcazadesi olan Kurdcı Bey olduğunu ifade eder. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Hamdâniler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 121.

ağırlıyormuş gibi bir karşılama yaptı. Bu olayla birlikte ilk defa Selçuklular'dan bir şehzade Bizans'a sığınmış oldu. Alparslan'ın Erbasgan'ı yakalaması için peşinden gönderdiği Afşin Bey yol üzerindeki Bizans şehirleri ve yerleşim yerlerine tecavüzlerde bulunarak ilerledi.[717] Kadıköy önlerine kadar ulaşan Afşin Bey imparatordan asinin Sultan'a teslim edilmesini talep eden bir elçi gönderdiyse de olumsuz yanıt aldı. Buna hiddetlenen Afşin Bey 1070 yılının sonbaharında geldiği gibi dönüş yolunda da geçtiği yerleri adeta yerle bir ederek Meryem Geçidi'ndeki konak yerinde bir süre kaldıktan sonra sayısız esir ve ganimetlerle Ahlat'a döndü, Sultan'a durumu rapor etti.[718] Afşin Bey gönderdiği sefer raporunda Bizans topraklarına yaptığı başarılı akınları ve kendilerine karşı koyacak güçte bir mukavemetin olmadığını, ayrıca çok yüksek miktarda ganimetle döndüğünü bildirdi.[719] Bunun üzerine Bar Habraeus'un nakline göre "Sultan bu sevinçli haber karşısında o derece sürat ve sevinç ile hareket etti ki, mallarını taşıyan develerin birçoğu yolda helak oldu".[720]

2.2.5.3. Malazgirt Savaşı ve Ahlat'ın Rolü

Malazgirt Meydan Muharebesi'nde kazanılan zafer Türk ve İslâm dünyasının tarihî seyrini derinden etkileyen bir hadisedir. Bahse konu zafer kuşkusuz çok yönlü olduğundan bu başlıkta Malazgirt Savaşı'nın ana hatları ve özellikle Ahlat şehrinin savaştaki konumu üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Fatîmilerin yaşadığı karışıklık ve isyanlar dolayısıyla Şiî-Fâtımî Halifeliği'ne son vermek ve Mısır ile Suriye'yi ele geçirmek üzere büyük bir ordu hazırlayan Sultan Alparslan, 462/1069-1070 yılında Ahlat'a geldi. Burası aynı zamanda Selçuklular'ın Bizansa karşı Ermeniyye ve el-Cezire'nin dışında kuzeyde Azerbaycan ve Kafkasya seferlerinin merkez üssü olan bir uç şehirdi. Daha önce Malazgirt ve Erciş kalelerini alamayan Tuğrul Bey'in vasiyeti gereği buraları süratle ele geçirdi ve halkını esir etti.[721] Buradan Haleb'e giderken Diyarbakır'da konaklayan Alparslan'ın yanına gelen Mervanî emiri Nasr b. Mervan tabiiyetini ilan ederek, 100 bin dinar verdikten sonra Sultan ordusunu Haleb'e doğru

[717] Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s. 81; Ağırnaslı, s. 115-117.
[718] Ahmed b. Mahmud, I, s. 88-90; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 126-128; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 50-51; aynı mlf, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Artuk, Aksungur)*, s. 26-27.
[719] Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 88-90; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 128; Ripper, s. 250; Alican, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü 1071*, s. 99-100.
[720] Bar Habraeus, I, s. 320.
[721] Ahmed b. Mahmud, I, s. 80; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, Trc, Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s. 166; Urfalı Mateos, s. 143; Alican, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü 1071*, s. 84; Cansız, s. 92-95; Daha detaylı bilgi için bkz. Mustafa Alican, "Malazgirt Savaşı", *Malazgirt Zaferi*, Haz. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 19-57.

yönlendirdi.[722] Urfalı Mateos'a göre Sultan Alparslan'ın Ermeniyye seferi ve ardından Urfa'yı zapt etmek için gösterdiği başarısız mücadelenin ardından Haleb'e yöneldiğini öğrenen Romanos Diogenos hiddetlenerek Ermeniyye'ye, Türklerin üzerine doğru gitti. Güzergâhı üzerindeki Ermeni şehri Sivas'ı yakıp yıkan imparator Ermeniler'in tüm kiliselerini yakacağını, halkını da kılıçtan geçireceğini söylüyordu.[723] Öyle anlaşılıyor ki Bizans imparatorunun hedefinde hem Müslümanları hem de dindaş olmalarına rağmen kendi kiliselerine karşı çıkan Ermenileri yok etmek vardı.

Bu sırada Bizans İmparatoru'ndan Sultan Alparslan'a gelen bir elçi "Malazgirt, Ahlat, Erciş ile Menbiç kalelerinin geri verilmesini, aksi halde büyük bir orduyla harekete geçeceğini" ifade eden tehditli bir mesaj iletti. Bu mektubunda Bizans'ın taarruz etmeyeceği kanaatini veriyordu, ancak Sultan Alparslan'ın telaşlı ve süratli dönüşüne şahit olan Bizans elçisi bunu imparatora müjde haberi olarak ulaştırdı.[724] Ancak zaten Diogenes'in, maiyetindeki büyük orduyla 13 Mart 1071'de Ayasofya'da tertip edilen şatafatlı bir törenin ardından Ermeniyye'ye doğru harekete geçmiş olduğu bilgisi Haleb'de iken Alparslan'a ulaşmıştı.[725] İmparatorun hedefi tüm İslâm âlemini yok etmek, Türkleri Bizans sınırlarının, yani Anadolu'nun tamamen dışına atmaktı.[726] Buna mukabil Sultan Alparslan, Mısır seferini yarıda bırakarak Fatımîlerle savaşması için ordusunun bir kısmını Haleb emirinin komutasında görevlendirdi.[727]

Alparslan, Bizans imparatorunun büyük bir ordu ile 27 Nisan 1071'de Ermeniyye'ye doğru hareket ettiği haberini, imparatorun sefere çıktığı 13 Mart 1071 tarihinden bir ayı aşkın bir süreden sonra almıştı. Alparslan oğlu Melikşah'ı veliahtı tayin etmek sûretiyle karısıyla birlikte veziri Nizamülmük'ün yanında Tebriz'e yollarken, kendisinin de Selçuklular'ın merkez üssü olan Ahlat'a gittiği hususunda kaynaklar müttefiktirler. Ayrıca Nizamülmülk'e ardından bir destek ordusu göndermesini emretti. Alparslan Ahlat'a vardığında bu sırada

[722] İbnü'l-Esir, X, s. 70-71; Ahmed b. Mahmud, I, s. 81; Müverrih Vardan, s. 178; Bosworth, V, s. 63-64; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 69.
[723] Urfalı Mateos, 142-143; Alican, Malazgirt Kıyametin İlk Günü 1071; 85-86.
[724] Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 126-28.
[725] İbnü'l-Ezrak, s. 509-510; Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vakayinamesi (II. Kısım, 1042-1195)*, çev. Hrant D. Andresyan, İstanbul, 1944, s. 25-26; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, Edt. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s. 122-124.
[726] Müverrih Vardan, s. 178; Nüveyrî, XXVI, s. 313; Ali Ertuğrul, *Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i*, C. 1, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İzmir 2009, s. 522; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 67.
[727] Kemalüddin İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 2014, s. 25; Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, VII, Haz. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yay. İstanbul, 1989, s. 122; Cansız, s. 92-95.

orada bulunan Afşin Bey'in Bizans ordusu hakkında bilgi vererek güçlerinin zayıf olduğunu söylemesi ve seferlerden topladığı ganimetler Sultan'ı ümitlendirdi.[728] Sultan süratle Irak yolundan Ermeniyye'ye geri döndü. Alparslan'ın geri dönüş güzergahı hususunda kaynaklarda yer alan bilgiler farklılık arzetmektedir; bir kısım İslâm tarihçileri Tebriz, Hoy'dan geldiğini söylerken[729] bir diğer kısım ise Urfa, Diyarbakır, Meyyâfârikîn ve Erzen üzerinden Bitlis boğazı yoluyla Ahlat'a geldiğini[730] bildirir. Bizce de Suriye'den Ahlat'a doğru takip edilecek en hızlı yol ikinci güzergahtır. Ancak Alparslan'ın Ahlat'a Ağustos ayının hangi günü ulaştığı hususunda kaynaklar maalesef suskundur.[731] Malazgirt Savaşı'nın birinci dereceden kaynağı olan İbnü'l-Ezrak, Alparslan'ın Ahlat'a geri döndüğü sırada Nizamülkmülk'ün de Meyyâfârikîn'e geldiğini, Sultan'a savaşta ihtiyaç duyulan mal ve asker hususunda ne lazımsa verildiğini, bunlarla Sultan'a geri döndüğünü söyler.[732] Sultan savaşa gireceği zaman yanında bulunan Türk komutanlardan başta Afşin olmak üzere, Gevherâyin, Savtekin, Sandak (Sanduk), Serhenkoğlu, Ahmedşah, Demleçoğlu Mehmed ve Duduoğlu[733] gibi Anadolu seferlerinde sürekli bulunan tecrübeli kişiler de vardı.[734] Ancak kaynakların verdikleri bilgilerin sınırlı olmasından dolayı bu komutanların savaşta ne gibi bir rol oynadıklarını ve savaştaki yerlerini tespit etmek mümkün değildir. Bizans'a sürekli ani saldırılarda bulunan Afşin Bey, orduyu pusuya düşürecek ve işlevsiz kılacak noktada mahir biri olması dolayısıyla Selçuklu birliklerinin kumandanlığını yapmış olmalıdır.[735] Bu sırada meşhur Türk komutanlarından Sanduk Bizans'a karşı gaza ve cihadın üssü olarak kullanılan Ahlat'ı kumanda etmekteydi.[736]

---

[728] Ahmed b. Mahmud, I, s. 81; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 68; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 58; Alican, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü 1071*, s. 99-100.

[729] Ahmed b. Mahmud, I, s. 92; İbn Haldun, V, s. 5; Reşîdüddîn Fazlullah, *Camiu't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 84.

[730] İbnü'l-Esir, X, s. 71-72; İbnü'l-Ezrak, s. 509-510; İbn Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 16-17; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 70; Faruk Sümer, Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK Basımevi, Ankara 1971, s. X; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 53-54; aynı mlf, *Malazgirt Meydan Savaşı*, s. 54.

[731] Feridun Dirimtekin, "Selçukluların Anadolu'ya Yerleşmeleri", *Malazgirt Armağanı*, TTK Basımevi, Ankara 1972, s. 235; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.58.

[732] İbnü'l-Ezrak, s. 509-510.

[733] Malazgirt Muharebesi'ne katılan Selçuklu beyleri hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Tülücü, "Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, 1986, s. 291-334.

[734] Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 73; Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, s. 77-78.

[735] Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 171; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 28; aynı mlf, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", *Malazgirt Hatırası*, s. 224-225.

[736] Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 65; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 171.

Yıllar içerisinde verimli topraklara sahip olması ve Mervanîlerin yürüttükleri politikalar sayesinde Ahlat, ticari canlılığın ve tarımsal zenginliğin merkezi durumundaydı.[737] Gerçekten de Kaysî emirlerinden bu yana Ahlat, Ermeni hanedanlarının ve Bizans'ın saldırı alanından çok az etkilenmiş ve korunabilmişti. Çevredeki yerler Türklerin ve Bizanslıların saldırısı sırasında harap olmuşken Ahlat'ın tahıl ve hayvan ihtiyacını karşılayan yegane merkez olması da, şehri, iki taraf için savaş öncesinde hâkimiyet sağlanması gereken stratejik bir mevki kılıyordu. Bryennios, kroniğinde, Ahlat'ı Selçuklular'ın elinde olan ve önemli sayıda askerin bulunduğu bir hisara sahip kent olarak tanıtır. Burayı da ele geçirmek için imparatorun seçkin birliklerini bu yöne kaydırdığını söyler.[738] Esasen Bizans İmparatoru Romamos Diogenes'in hedefi Ahlat'ı ele geçirmekti. Çünkü yüzyıllardan beri Müslüman hâkimiyetinde olmasından dolayı her türlü İslâm akınına ev sahipliği yaparken, az önce temas ettiğimiz gibi, hububat bakımından zengin olması da Bizanslı komutanları cezbediyordu.[739] Bu sırada 15 bin askerden oluşan Bizans öncü birlikleri, Ahlat'ın yukarıda temas ettiğimiz bu özellikleri dolayısıyla yağma için gelmişler, fakat Ahlat yakınlarında 800 kişilik bir Selçuklu birliği tarafından ağır bir hezimete uğratılmışlardı.[740]

Muharabe öncesinde taraflar arasında elçiler gidip gelmeye başladı. Bu sırada Sultan Alparslan askerlerinin azlığından dolayı barış niyetindeydi. Buna karşın mektuplarda enaniyetli cevaplarla "Sultan ile sulhü Rey şehrinde yapacağını" söyleyen Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in aşırı güvenini kaynaklar nakleder.[741]

Bizans ordusunun büyüklüğü hakkında, Bizans ve İslâm kroniklerinde 200.000 ile 1 milyona ulaşan mübalağalı sayılar verilmektedir. Nitekim İbnü'l-Ezrak Bizans ordusunun sayısız olduğunu söylemektedir.[742] Ancak ortaçağ koşullarında çok yüksek bir sayıda olan ordunun sayısı noktasında umumiyetle kabul gören görüş 200.000'den az olmadığıdır.[743] Alparslan'ın Suriye'de olması fırsatını değerlendiren İmparator, yolladığı elçiler aracılığıyla Sultan'dan, Ermeniyye'de ele geçirdiği Malazgirt, Ani, Ahlat ve Erciş gibi kaleleri terk etmesini istemekteydi.[744] İmparatora tecrübeli askerler daha temkinli olmasını ve Anadolu

[737] Ripper, s. 117.
[738] Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 49-50.
[739] Nüveyrî, XXVI, s. 313; Ripper, s. 544; Karolidis, s. 53.
[740] Mustafa Alican, *İslâm Tarihinin Dönüm Noktası: Malazgirt Zaferi*, Haz. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 257-58.
[741] Psellos, s. 114; Süryani Mihail, s. 26; Nüveyrî, XXVI, s. 313; Carole Hillenbrand, *Malazgirt Muharabesi*, Çev, Mehmet Moralı, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 52.
[742] İbnü'l-Ezrak, s. 511.
[743] Bar Habraeus, I, s. 321; Karolidis, s. 59-60.
[744] Ahmed b. Mahmud, I, s. 92; Bar Habraeus, I, s. 321; Karolidis, s. 59-69.

içlerinde kalmasını tavsiye etti. Ancak imparator Azerbaycan üzerinden hareket edilmesini benimsedi, amacı Selçuklular'ın ele geçirdiği Gürcistan'da hâkimiyet sağlamak ve ordunun iaşesini karşıladıktan sonra oradan Rey'e geçmekti.[745] İmparatorun bu özgüveninin sebebi 1068 yılında Menbic'te Türkleri yenilgiye uğratmasından kaynaklanmaktaydı; bu yüzden saldırgan bir politika benimsedi.[746] Erzurum'a geldiğinde ordusunu üç kısma ayıran imparator 20 bin askeri Gürcistan'a gönderirken, tecrübeli komutanlarından Tarkhaniotes ve Norman Ursel'i (bazı kaynaklarda Rouselios[747]) yanındaki 30 bin seçkin askerle Ahlat'a göndererek arkalarından güvenliği sağlamayı düşündü. Amacı Ahlat'ın çevredeki yerlere nazaran Türklerin saldırıları sırasında talana uğramamış olması dolayısıyla tahıl ambarı ihtiyacının karşılanması ve aynı zamanda ganimet arzusuydu.[748] Askerlerinin ikinci kısmını Malazgirt'in ele geçirilmesi için yönlendirdi ve üçüncü kısım ise imparatorun olduğu savaş gücü olmayan birlikti.[749] Ayrıca imparatora Sultan Alparslan'ın Doğu'ya doğru kaçtığı, hatta İran'ın ötesine gittiği yönünde yanlış haberler verilmişti.[750]

Sultan Alparslan'ın da Ahlat'a geldiği haberini teyit ettirmek isteyen imparatorun, Bryennios öncülüğünde gönderdiği kuvvet Sanduk tarafından hezimete uğrarken Bryennios yaralı bir şekilde zor kurtuldu. Bunun üzerine Basilakes kumandasında gönderilen ikinci kuvvet de yine Ahlat önlerinde Sanduk tarafından mağlup edildi ve Basilakes esir alındı.[751] Basilakes tutsak alındıktan sonra yanında taşıdığı "Kutsal Haç" Müslümanlar tarafından zafer alameti sayılarak Bağdat'ta halifeye gönderilmesi için, Nizamülmülk'e ulaştırıldı.[752] Bu durum Bizans tarafında moral bozukluğuna ve korkuya neden oldu. Basilakes'in savaştaki yiğitliğine saygı duyan Sultan Alparslan ona esir muamelesi yapmadan, bazen yanına çağırıp

[745] Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 133-34; Karolidis, s. 58.
[746] Hillenbrand, *Malazgirt Muharabesi*, s. 22; W. Treadgold, s. 602; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 56.
[747] İslâm kaynaklarında Rouselios'un isminden dolayı kendilerine Rus denilen birlik gerçekte Norman askerleri olduğu hakkında bkz. Alican, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü 1071*, s. 120.
[748] Simbat Sparapet, *Chronicle*, İng. çev. Robert Bedrosian s. 37; Nüveyrî, XXVI, s. 313; Honigmann, s. 187; W. Treadgold, s. 603; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 72; Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, s. 40; Cihan Piyadeoğlu, *Malazgirt Zaferi*, "Selçuklu Sultanı Alparslan", Haz. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 100-101; Alican, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü 1071*, s. 104-06.
[749] Zonaras, s. 131; Köymen, *Alp Arslan Ve Zamanı*, s. 50; Eyice, s. 39; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 54-56; Ripper, s. 57; Nilgün Elam, "Norman Savaş Lordu Roussel De Baileul'nün Savaştaki Rolü", Ed: Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu* (25-27 Eylül 2013) Ahlat-Bitlis, s. 255; Ayönü, *Malazgirt Zaferi*, "Bizans İmparatoru Romanos Diogenes", Haz. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 120; Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, s. 35-38.
[750] Bryennios, s. 49.
[751] Zonaras, s. 133-134; Honigmann, s. 187.
[752] Ahmed b. Mahmud, I, s. 95; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 57-58; Alican, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü 1071*, s. 120-1.

Bizans ordusu hakkında malumat almak için sorular soruyordu.[753] Bu saldırı sırasında Sultan Alparslan'ın Ahlat'ta olduğu ve ordusunu tahkim etmeye devam ettiği de anlaşılabilir. Savaşın büyük manada akışını etkileyen Ahlat önündeki ilk çatışmalarda Bizans ağır kayıplar vererek ilerlemekteydi.[754] Sultan'ın Bizans kuvvetlerine çok yakın olduğundan Romanos Diogenes tamamen habersiz kaldı, öğrendiğinde ise bir türlü bunun gerçek olduğuna inanamadı.[755] İbnü'l-Ezrak'a göre Ahlat halkı İmparatorun bu gelişinden çok korkmaktaydı.[756] Bu durum muhtemelen, daha önceki Bizans imparatorlarının komuta ettiği Ahlat'a varan seferlerde yaşattıkları yıkım ve tahribatla da ilgiliydi.

Sultan'ın ordusunun sayısı hakkında bazı kaynaklar, Haleb'den döndüğünde yanında 4.000 has gulamı olduğunu, bazıları ise 15.000 askeri olduğunu, ayrıca Mervanîlerin teşekkül ettirdiği 10.000 kişilik teçhizatlı bir kuvvetin Ahlat'a doğru yola çıktığını bildirir.[757] Aynı zamanda Afşin'in Ahlat üssünde kendisine bağlı bir birlik Sultan Alparslan'ı beklemekteydi. Yolda başka kuvvetlerin de iştiraki ile Sultan'ın maiyetindeki ordunun yekûnunun 50.000 kişiyi aştığı kabul edilmektedir.[758] Mervanîlerden gelen askerler ve bölgedeki diğer gönüllülerin katılımıyla, Bizans kronikçisi Mikhael Psellos Sultan'ı Malazgirt önlerindeki ordusuna bakarak "Perslerin ve Kürtlerin" hükümdarı olarak tanımladı.[759] Bu sırada şehir halkı, Malazgirt'e ulaşan imparatora şehri kendilerini katledeceği korkusundan 3 Ağustos 1071'de "eman" ile teslim etti. İmparator burada bir süre kaldıktan sonra Bulanık üzerinden yaklaşık 95 km mesafedeki asıl hedef olan Ahlat'a doğru hareket etmek istedi.[760] Strateji konusundaki bilgisizliği ve öngörüsüzlüğünün en açık göstergesi olarak, ordusunu dağıtma hatası yüzünden Romanos Diogenes en zayıf birlikleri ile Sultan'la karşı karşıya gelmek zorunda kaldı.[761]

---

[753] Zonaras, s. 135.
[754] Karolidis, s. 60.
[755] Bryennios, s. 49; Hillenbrand, s. 24; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 72.
[756] İbnü'l-Ezrak, s. 189.
[757] Nüveyrî, XXVI, s. 313; ez-Zehebî, X, 213; İbn Haldun, III, s. 582; el-Hanbelî, ed-Dımaşkî, V, s. 262; Reşidüddin, s. 79.
[758] Ahmed b. Mahmud, I, s. 94-95; İbnü'l-Esir, X, s. 72-73; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 73; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 134-135; Köymen, *Alp Arslan Ve Zamanı*, s. 45-47; Ali Sevim, "Malazgird Muharabesi", XXVII, *TDVİA*, Ankara, 2003, s. 481-83; Alican, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü 1071*, s. 153; Alexander P. Kazhdan, "Manzikert Battle", Oxford Unıversty Press, New York 1991, s. 1288.
[759] Michael Psellos, *Chronographia*, İng. Çev. Edgar Robert Ashton Sewter, London, 1952, s. 104.
[760] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 27; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 72; Ripper, s. 116; A. Eskikurt, M. A. Ceylan, Malazgirt Zaferi, "Malazgirt Savaşı'nın Mevkii", s. 66-67.
[761] Bryennios, s. 50-52; Hillenbrand, s. 24; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 72; Ripper, s. 117.

Savaşın başlayacağı sırada Ursel ile Tarkhaniotes'e haber yollanarak imparatorun asıl ordusuna katılmaları istendiyse de, Ahlat önlerinde alınan ağır hezimetlerden olsa gerek, Bizans kaynaklarında "haince" değerlendirilen bir davranışla bu komutanlar korktukları için birliklerini savaş alanına götürmek yerine Anadolu içlerine doğru kaçtılar.[762] Ahlat'a Basilakes kumandasında gönderilen destek kuvvetlerinin tamamı hezimete uğrayıp esir alınmış ya da öldürülmüş olduklarından dolayı imparatora durumu haber verecek kimse kalmadı.[763] Ahlat önündeki Bizans askerlerinin sayısını İslâm kaynakları 10.000 olarak verir.[764] Ancak bu durumda hepsinin esir alınmış olma ihtimali söz konusu olmayacağına göre ordudaki askerlerin sayısının daha yüksek olması gerekmektedir. Elde edilen ganimet içerisinde 10 bin askerin yanı sıra Hristiyanların Kutsal Haç'ı da vardı. Bunu zaferin bir alameti kabul ederek hemen halifeye gönderilmesi haberini veren Sultan, bu galibiyet ile ordusunun da savaşa dönük motivasyonunu arttırdı.[765]

Türk-İslâm tarihinde olduğu gibi Bizans için de büyük bir dönüm noktası olan Malazgirt Meydan Muharebesi'nin gerçekleştiği Rahva ovası[766] Malazgirt'e 10-12 km mesafede Murat Nehri'nin bir kolu üzerinde olmakla beraber,[767] Müslüman Arap komutanlarından Malik b. Abdullah'ın 146/763'te kurduğu karargâh sebebiyle de meşhurdu.[768] Ovanın isminin kaynaklarda farklı şekillerde telaffuz edilmiş olmasının hatalara sebep olduğunu belirtmek gerekir. Urfalı Mateos'un "Doğodap"[769] isimlendirmesinin yanı sıra Müslüman kroniklerinde, birbirine yakın seslendirmeler olarak Rahve, Zühre, Zahva ve Zeho/Zaho yazımları da yer almaktadır. Ancak yine de kaynaklar savaşın Ahlat ile Malazgirt arasındaki Rahva ovasında yaşandığı hususunda mutabıktırlar.[770] Ahlat'tan hareketle

[762] Karolidis, s. 62; Süryani Mihail, s. 26; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 232; Urfalı Mateos, s. 143; Kazhdan, s. 1288; Honigmann, 188; W. Treadgold, s. 603; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 68.
[763] Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 178-179.
[764] İbn Şeddad, I, s. 333-334; İbn Haldun, III, 582; ez-Zehebî, X, 141-142; Sanduk Bey'in öncülük ettiği Ahlat'taki kuvvetler tarafından yenilgiye uğratılan Bizans birliklerinin sayısının 20 bin olduğu hakkında bir başka fikir hakkında bkz. Kayhan, s. 195.
[765] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*, Trc. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 167-69; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 72; Turan, *Selçuklu Tarihi,* s. 135, Ağırnaslı, s. 118.
[766] Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Adnan Çevik tarafından yürütülmekte olan ve çeşitli üniversitelerin farklı bölümlerinde çalışan onlarca araştırmacının yer aldığı disiplinlerarası Malazgirt Savaş Alanının Tespiti Tarihi ve Arkeolojik Yüzey Araştırması projesi, savaşın gerçekleştiği yeri araştırmaya bu tezin yazıldığı dönemde halen devam etmekteydi.
[767] Alican, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü 1071*, s. 48.
[768] Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 143.
[769] Urfalı Mateos, s. 143.
[770] Reşidüddîn, s. 113; el-İsfahanî, s. 39; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 72; A. Eskikurt, M. A. Ceylan, *Malazgirt Zaferi*, "Malazgirt Savaşı'nın Mevkii", s. 57-61; Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk – İslâm Medeniyeti*, s. 143.

Rahva'ya ilerleyen Sultan Alparslan'ın kullandığı rota hakkında yürütülen bazı fikirler vardır. Buna göre birincisi en kısa yol olan Adaksu üzerinden, ikincisi daha uzak olan Adilcevaz, Süphan'ın batısından Batmış Gölü civarından geçerek gelmesi ve sonuncu ihtimale göre ise en uzak yol olan Ahlat ile Adilcevaz ve Süphan Dağı'nın doğu tarafından geçerek karargah mevkiine gelmesidir.[771] Nehrin kıyısına, ordusunun su ihtiyacını karşılamak için de stratejik bir yerde karargâhını kuran Sultan Alparslan'dan sonra Rahva ovasına Romanos ordusuyla gelip konumlandı, ancak seçtiği yer coğrafi üstünlüğe sahip değildi.[772] Romanos Diogenes'in taktikleriyle kollara ayrılarak seferi tanzim etmesi ordunun birbirinden kopmasını sağladıysa da Rahva ovasına geldiğinde ordusunun[773] sayısı rivayetler doğruysa 200.000 – 400.000 arasında bir sayıdan ibaret bulunuyordu.[774] Rahva düzlüğüne Çarşamba günü ulaşan taraflar birbirlerini görecek kadar bir uzaklıkta karargâhlarını kurdular. Sultan Alparslan'ın Cuma günü ordusuna yaptığı hitabın askerlerini son derece derinden etkilediğini ve savaşın kazanılmasında önemli bir rol oynadığını belirtelim.[775]

Sultan Alparslan ordusuyla muharebenin üçüncü günü olan 27 Zilkade 463/26 Ağustos 1071 Cuma günü Bizans'ı mağlup ederek imparatoru tutsak etti ve çok sayıda ganimet elde etti.[776] Kaynaklarda Alparslan ile Romanos arasında yapılan anlaşma içeriği ve maddeleri dağınık bir şekilde zikredilir. Ancak İbn Hallikan Alparslan'ın Bizans imparatorunu bağışlamasının cesaret ve merhamet örneği olduğuna dikkat çeker.[777] Bizans imparatorunun fidyesi için 100.000 dinarın yanında, yıllık 360.000 dinar vermeyi ve çok yüksek miktarda

[771] A. Eskikurt, M. A. Ceylan, "Malazgirt Savaşı'nın Mevkii", s. 67-68.
[772] Ayönü, *Malazgirt Zaferi*, "Romanos Diogenes", s. 115; Ağırnaslı, s. 121.
[773] Ordusunun azameti hakkında bkz. İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*, Trc., Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 99-100; İbn Kesir, XII, s. 218-219.
[774] İbn Kesir, XII, s. 218; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 50-51; Hillenbrand, s. 79; Faruk Sümer, Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, s. 28-40. Bizans ordusunun sayısı ile ilgili olarak farklı, birbirini tutmayan sayılar verilmektedir. İslâm kaynaklarında yer yer 100 bin, 300 ile 600 bine varan mübalağalı sayılar verilse de çağdaş kaynakların üzerinde durduğu sayı 200 yüz bin dolayındadır. Bkz. İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl-u Tarih-i Dımaşk*, Thk, H. F. Ahmedroz, Leyden, 1908, s. 99; ez-Zehebî, X, s. 141-142; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 71; Nitekim muasır araştırmacı Bosworth da Bizans ordusunun sayısını 200 bin ile 1 milyon arasında çok mübalağalı bir sayı aralığı olarak vermektedir. Bkz. C. E. Bosworth, s. 64; Kazhdan, s. 1288.
[775] İbnü'l-Adim, *Zübdetu'l-Haleb*, s. 28; İmadeddin el-İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 37-39; İbnü'l-Ezrak, s. 511; El-İmam Ebû Abdullah b. Ali b. Süleyman el-Yafi'î el-Yemenî el-Mekkî, *Mirâtu'l-Cinân ve 'Abretu'l-Yekzan*, III, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1997, s. 67; Hillenbrand, s. 71.
[776] el-Hüseynî, s. 34; Ahmed b. Mahmud, I, s. 97; İbn Şeddad, I, s. 334-35; Reşidüddîn, s. 79-80; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve Câmiül'l-Gurer*, VI, s. 390-396; Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 432-33; İbn Haldun, III, s. 582; İbn Şeddad, I, s. 335; ez-Zehebî, X, s. 213; Yafiî el-Yemenî, III, s. 67; Süryani Mihail, s. 26-27; Kerîmüddin Mahmud-î Aksarayî, *Musâmereu'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara Ankara 2000, s. 12-13; Honigmann, s. 187-188; Bosworth, s. 64; W. Treadgold, s. 604; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 76-77; İbrahim Artuk, *Artuk Beğ*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 6; Hillenbrand, s. 29; Kazhdan, s. 1288; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 143.
[777] İbn Hallikan, V, s. 70.

mücevherin yanı sıra daha önce Müslümanların hâkim olduğu Antakya, Urfa, Menbic, Malazgirt ve Ahlat'ın Selçuklular'a bırakılması, Sultan talep ederse asker yollaması ve Müslüman esirlerin serbest bırakılması ile kızını Sultan'ın oğlu ile evlendirmesi şartlarında mutabık kaldıkları anlaşılmaktadır.[778] Müslümanların Malazgirt Savaşı'ndan elde ettiği ganimet o kadar fazlaydı ki taşımanın zor olduğunu mübalağalı bir dille ifade eden İslâm kaynakları gazilere, elde edilen ganimetlerin *rıtl*[779] ile dağıtıldığını bildirmişlerdir. Malazgirt ve Ahlat halkının bu ganimetlerden faydalandıkları ve daha önce hiç görülmemiş miktarda zenginleştikleri kaynaklarda sıklıkla zikredilir.[780] İbnü'l-Esir, Sultan Alparslan'ın bu zaferin ardından İslâm dünyasındaki şöhretinin arttığını ve şairlerin onu övdüğünü, bu seferden sık sık bahsedildiğini aktarır.[781]

1071 Malazgirt zaferinin ardından Türklerin aileleriyle birlikte yerleşmek üzere Anadolu akınları artarak devam etti. Yanlarında çadırlarını da getirerek yerlilerden daha yüksek bir sayıya baliğ olmalarından dolayı yerli halk üzerinde hâkimiyetlerini pekiştirdiler.[782] Tarihçiler bu zaferin Anadolu'da Türk tarihinin başlangıcı olduğunu, Ermeniyye ile İberya (Gürcistan)'nın da Bizans'ın elinden kesin olarak çıktığını kabul eder.[783] Muharebe sırasında Ahlat'ın her iki taraf için de stratejik açıdan ne kadar önemli olduğu bir kez daha belgelenmiş oldu.[784] Sultan Alparslan Malazgirt muharebesindeki zaferi sonrasında Ahlat ve Malazgirt'e birer vali tayin ederek, Azerbaycan'a döndü.[785] İbnü'l-Ezrak, böylece bölgenin Mervanîlerin hakimiyetinden çıktığını söyler,[786] ancak daha sonraki süreçte Sökmen el-Kutbî'nin Ahlat'ı teslim aldığı sırada şehrin idarecilerinin Mervanîlerden valiler olduğu

[778] Ahmed b. Mahmud, I, s. 106-19; İbn Şeddad, I, s. 334-335; el-Hanbelî ed-Dımaşkî, V, s. 262; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 77; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 141; Hillenbrand, s. 71,79; Bazı İslâm kaynakları İmparator ile Sultan Alparslan arasında geçen diyaloğu farklı şekilde vermişse de imparatorun serbest bırakıldığı noktasında mutabıktırlar. İbn Kesir, XII, s. 219; Nişabûrî, *Selçukname*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), çev. Ayşe Gül Fidan, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 72.

[779] Rıtl, İslâm dünyasında bölgelere göre farklılık gösterse de en yaygın kullanılan ağırlık birimi. Bkz. Cengiz Kallek, "Rıtl", XXXV, *TDVİA*, İstanbul 2008, s. 52-55.

[780] İbnü'l-Ezrak, s. 511; Reşîdü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, Çev., Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 115-118; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 29; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 143.

[781] İbnü'l-Esir, X, s. 74.

[782] Sümer, "Anadolu'ya Yalnızca Göçebe Türkler mi geldi?", s. 590-595; İlhan Erdem, "IIX. Asrın İkinci Yarısı ile XIV. Asrın İlk Yarısı Arasında Göller Bölgesinin Siyasi, İktisadi ve Kültürel Vaziyetine Genel Bir Bakış", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 28, s. 55-63.

[783] Psellos, s. 114; el-Yemenî, III, s. 76; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 78; Feridun Andaç, "1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askeri ve Siyasi Durumu", Edt, Işın Demirkent, *Bizans Tarihi Yazıları*, Dünya Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 14; H. D. Yıldız, *Bizans Tarihi*, s. 525; Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 36.

[784] Ripper, s. 127.

[785] İbnü'l-Ezrak, s. 511-512; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 136; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 111; İ. Artuk, *Artuk Beğ*, s. 11-12; Ağırnaslı, s. 120; Ripper, s. 544-545; Taşçı, s. 232, 259.

[786] İbnü'l-Ezrak, s. 511-512; Faruk Sümer, Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, s. 5.

hususunda kaynaklar mutabıktır. Alparslan kendisinden hemen sonra buraya valiler atamışsa da bölgenin daha sonra tekrardan Mervanîlere bırakıldığı anlaşılmaktadır.

2.2.5.4. Ahlat'ta Selçuklu İdaresi ve Selçuklu Yönetimindeki Sorunların Bölgeye Yansıması

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1049-1050 yıllarındaki Ermeniyye seferi sırasında Mervanî emiri Nasruddevle'nin Sultan'a tabi olmasıyla Ahlat'ın özellikle Alparslan'ın sultanlığı döneminde (1063'ten itibaren) Selçuklu akınlarının üssü haline dönüştüğü zikredilmişti. Ancak Ahlat'ta Selçuklu idaresinin kesin olarak başlaması 1071 Malazgirt zaferinden sonra Sultan Alparslan'ın buraya atadığı valilerle oldu. Ahlat Türklerin ülkelerine geri döndükleri sırada tabiri caizse gümrük noktası niteliğindeydi.[787] Faruk Sümer, 1071'de Ahlat şehrinin idaresinin ünlü Türk komutanlarından Sanduk Bey'de olduğunu söyler.[788] Alparslan'ın vefatının ardından yerine geçen oğlu Melikşah (1072-1094) Ermeniyye fetihlerini artık kalıcı hale getirmek amacıyla Ahlat'ın iskanı için Soğdak et-Türkî isminde bir emiri görevlendirdi. Ancak bu valinin Ahlat'taki faaliyetleri hakkında kaynakların pek bir şey kaydetmediklerini belirtmek gerekir. Ahlat'ın idaresi noktasında Türklerin buraya yerleşmelerinin ardından, demografik olarak da sürekli göçlerle idâre desteklenmekteydi. Tarihçiler bu şehre artık Evliya Çelebî'nin seyahatnamesinde zikrettiği "Dar-ı Büleh" yani "Oğuz taifesi şehri" ismini verdiler.[789] Mervanî emiri Nasruddevle b. Nizameddin'in 1080'deki ölümünden sonra zayıflayan Mervanîlerin idaresine geçen Nasruddevle Mansûr'un zayıf olması üzerine Fahrûddevle'nin komutasındaki Selçuklu orduları 477/1084-1085 yılında Mervanîlere son vererek Meyyâfârikîn'i ve Ahlat'ı doğrudan Selçuklular'a bağladı.[790] Fahruddevle'nin Mervanîlerin hazinelerine el koyarak Selçuklu merkezine aktarması, Mervanîlerin önemli bir hububat ve tahıl merkezi olan Ahlat'ın da alınması ekonomik açıdan önemliydi.[791] Böylelikle Van Gölü Havzası'ndaki tüm şehir ve kaleler Selçuklu emirlerinden

[787] Yaşa, "Türk Kültür Merkezi Ahlat", s. 17-19.
[788] Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 453-54.
[789] Evliya Çelebi, IV/I, s. 89; Yaşa, "Türk Kültür Merkezi Ahlat", s. 18.
[790] İbnü'l-Ezrak, s. 523-524, Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 9; İbnü'l-Esir, X, s. 125-126; İbn Şeddad, III/I, s. 218; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, I, s. 370; İbn Hallikan, V, s. 128; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 137; Bulduk, s. 32; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 62-63; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 115; Koca, *Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, s. 172; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 141-142; Taşçı, s. 288.
[791] İbnü'l-Ezrak, s. 522; İbnü'l-Esir, X, s. 132; İ. Artuk, Artuk Beğ, s. 24; Tufantoz, s. 115; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 147.

Emir Sanduk'un idaresine bağlı bir yere dönüşürken, Fahruddevle, Bitlis ve çevresini de Dilmaçoğlu'na terk ve ikta etti.[792]

İsfahanî'ye göre; Sultan Melikşah kardeşi Mes'ûd'a Ahlat beldelerinden (Sökmen memleketini), Malazgirt ve Erzen'i ikta olarak verdi. Bölgeyi tamamen ele geçiren Sultan, İsfahanî'nin kayıtları doğru kabul edilecek olursa, ahalinin mallarını müsadere ederek, şehirlerde çok sayıda tahribatta bulundu ve birçok kişiyi esir alırken halk zulüm ve işkenceye maruz kaldı.[793] Selçuklular, Fahruddevle'nin Mervanî ülkesini ele geçirmesinin ardından tüm şehirlerine de kendilerine bağlı kişileri vezir tayin ettiler. Ancak bu süre zarfında Ahlat'ın valiliğine bırakılmış olan kişinin ismi net olarak bilinmemektedir. Nitekim Ahlat ve Bitlis yöresinin tarihi hakkında bilgi veren Şeref Han Bitlisî'ye göre Selçuklu atabeylerinin Bitlis Kalesi ve şehri üzerinde hakimiyetleri 40 yıldan uzun sürdü, fakat şehri yöneten kişinin ismi bilinmemektedir.[794] Ancak Şeref Han, bu kişinin Ahlat ve Bitlis şehirlerinde cami, han ve kemer inşa ettirmek gibi birçok hizmette bulunduğunu nakleder.[795]

Melikşah'ın aniden vefat etmesinden sonra hanedan üyeleri arasında başlayan taht mücadelesi Selçuklu devletininin büyük bir yıkım ve kaosa süreklenmesine neden oldu.[796] Sultan Berkyaruk ile üvey kardeşi Muhammed Tapar arasında taht kavgası sürerken diğer taraftan amcası Suriye hâkimi Tutuş'un isyanı ile mücadele etmek zorunda kaldı. Ayrıca Büyük Selçuklu komutanlarından Bozan, Harran'ı aldıktan sonra el-Cezire'yi ele geçirdi ve oradan da Ahlat ve Azerbaycan'ın geneline hakim olmasıyla askerleri ve şanı arttı. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk onunla savaştı ve mağlup etti.[797] Bir diğer Selçuklu komutanı Kürboğa Bozan'ı öldürdü, Harran ve Ruha'yı ele geçirdi. Daha sonra el-Cezire bölgesine gelip orayı aldıktan sonra Ahlat ve çevresini de ele geçirdi. Oradan Azerbaycan'a hareket etti, buranın emirleri esir alındı, askerleri kılıçtan geçirildi.[798]

Selçuklu taht kavgaları sırasında da Ahlat önemini koruyan bir merkez olurken Tutuş, Aksungur ve Bozan'ın Haleb ve Urfa'ya gidip burada Berkyaruk adına hutbe okuttuğunu duyunca 1094'te Dımaşk'tan ayrılarak onların üzerine harekete geçti. Emir Aksungur ve Bozan'ı Sebin Nehri'nin kıyısında mağlub etmesinin ardından Harran, Urfa, el-Cezire,

[792] Cüzcânî, "Tabakat-ı Nasırî On ikinci Tabaka: Selçuklular", s. 120; İbn Kesir, XII, s. 286; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 146, 151; Ripper, s. 276-277; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 115.
[793] İsfahanî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s. 170-171.
[794] Bu kişiye dâir kısmın boş bırakıldığı çevirmen tarafından not edilmiştir. Krş, Şeref Han, s. 423.
[795] Şeref Han, s. 424.
[796] Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 152.
[797] Ez-Zehebî, *el-'İberu fî Haberî min Ğeber*, III, s. 317.
[798] Ez-Zehebî, X, s. 480-1; İbnü'l-Esir, X, s. 197-198.

Diyarbakır, Ahlat, Azerbaycan ve Hemedan'ı hakimiyeti altına aldı, Abbâsî halifesinden kendisi adına hutbe okutulmasını istedi.[799] Selçuklu Sultanı Berkyaruk yakalandığı çiçek hastalığından iyileşmesi üzerine ordusunu toparlayıp Tutuş'un almış olduğu yerleri tekrar ele geçirdikten sonra Rey'e doğru ilerledi ve şehir dışında vuku bulan (26 Şubat 1095) savaşta Tutuş'un hayatını kaybetmesiyle Berkayaruk (1094-1104) kendisine karşı en büyük muhalifi bertaraf ederek tahta geçmiş oldu.[800] Beryaruk döneminde Ermeniyye valiliğine getirilmiş olan dayısı İsmail Ermenileri ve keşişleri korudu, bölgeyi imar etti ve gayrimüslimlere gösterdiği alakadan dolayı gayrimüslim halkın teveccühünü kazandı.[801]

Sultan Beryaruk taht üzerindeki bu belayı daha yeni def etmişken kardeşleri arasında taht kavgası başladı. Berkyaruk, Muhammed Tapar ile Sencer'i takip ederek 29 Kasım 1101'de Nihavend yakınlarına vardığında iki ordu karşı karşıya geldi. Müslüman kanının dökülmesine razı olmayan devletin önde gelenleri, Abbâsî halifesi ile bazı âlimler araya girdi ve kardeşler arasında sulh olması sağlandı. Beryaruk ile Muhammed Tapar'ın aralarında mutabık kaldıkları anlaşmaya göre Muhammed Tapar Beryaruk'un hâkimiyetini tanıyacaktı. Buna göre saltanat Berkyaruk'a kalırken, Muhammed Tapar Gence meliki sıfatı ile Azerbaycan, Diyarbekir ve el-Cezire eyaletlerine sahip oldu.[802] Beryaruk Karatekin ovasına, Tapar da Estarabad'a çekilerek iki tarafın da ordularının dağıtılmasıyla bir süre sessizlik oldu. Bu karar çok uzun sürmedi. Muhammed Tapar hükümdarlık alameti olan *beş nöbet* çaldırdı. Beryaruk ise isyan anlamına gelen bu kalkışmayı bastırmak için harekete geçti ve 1103 yılında Hoy şehrine emirleri ile birlikte geldi. Bu sene vuku bulan savaşta beşinci defa mağlup olan Muhammed Tapar önce Ahlat'a bağlı Erciş'e geldi, daha sonra Ahlat'a sığındı.[803]

Muhammed Tapar, bu yenilginin intikamını almak için bu defa Ermeniyye emirlerinden Erzurum hâkimi Ali b. Saltuk,[804] Ahlat emiri Sökmen el-Kutbî ve Ani emiri

---

[799] Honigmann, s. 190; Ripper, s. 305.

[800] Hüseynî, s. 53; el-Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1943, s. 85-86; Urfalı Mateos, s. 183-184; Müverrih Vardan, s. 185; İbnü'l-Esir, X, s. 207; İbn Haldun, V, s. 18; Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri*, I, s. 196; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 151; aynı mlf, "Tutuş'un Bütük Selçuklu Saltananatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", *Belleten*, XXVII, S. 107, 1963, s. 430-433; Esra Türkoğlu, *Büyük Selçuklu Devlet Adamı Müstevfi Mecdü'l-Mülk, Hayatı ve Faaliyetleri (1049-1099)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 114.

[801] Müverrih Vardan, s. 184; Turan, *Türk Cihan Mefkuresi Tarihi*, II, Turan Neşriyat, İstanbul 1969, s. 139.

[802] Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 229; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, VII, İlmi Müşâvir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, Yay. Haz. Kenan Seyithanoğlu, Ahmet Rüştü Çelebi, Ahmet Hurşitoğlu, Vehbi Vakkasoğlu, Ahmet Taşgetiren, İstanbul, 1992, s. 153; Taşçı, s. 315.

[803] Hüseynî, s. 54; İbnü'l-Esir, X, s. 294; ez-Zehebî, X, s. 687; İbn Haldun, III, s. 605, el-Babîrî, s. 96; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 230; aynı mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 104.

[804] Abdülkerim Özaydın, "Saltuklular", XXXVI, *TDVİA*, Ankara, 2009, s. 54.

Manuçehr'i yanına alarak tekrar savaşa hazırlandı.[805] C. Cahen, Muhammed Tapar'ın Ermeniyye sınırlarında bir kaçak olarak dolaştığını ve Ermeniyye bölgesi için İran sınırları dışında olduğunu söyler.[806] Hazırlık haberini alan Beryaruk kardeşine elçi göndererek çok fazla kan döküldüğünü ve daha fazla zarara neden olmamak için barış yapılması gerekliliğine ikna etti. 1104'te nihaî karara göre Azerbaycan'da Sefid-Rud sınır olmak üzere Kafkasya'dan Suriye'ye kadar bütün yerler Muhammed Tapar'a kalırken, Bağdat'ta Berkyaruk adına hutbe okutulacak ancak Azerbaycan, Ermeniyye, İsfahan, Tikrit ve Musul'da sadece Muhammed Tapar'ın adı zikredilecekti. Bu sırada Ahlat ve Erciş sahibi Sökmen el-Kutbî de Muhammed Tapar'a bağlı bir atabey konumundaydı.[807]

2.2.6. Sökmenlilerin-Ahlatşahların Ortaya Çıkışı

Selçuklu devletinin zayıflayıp taht kavgaları ile bölünmesi sonrasında gelişen siyasî konjonktürde, yaklaşık iki asır sürecek Yakındoğu'nun önemli siyasî unsuru olan atabeyler dönemi başladı. Siyasi birlikten yoksun, sürekli çatışma halinde olan atabeylikler birbirlerine karşı sınırlarını geliştirme hedefindeydiler. Sökmen atabeyliğinin ilk kurucusu olarak kabul edilen Sökmen el-Kutbî, Azerbaycan meliki Çağrı Bey'in torunu olan Kutbeddin[808] İsmail İl Arslan'ın[809] Türk asıllı emirlerindendir.[810] Modern dönem Selçuklu tarihçisi Osman Turan, Sökmen'in Türkmen beyi değil, Kutbeddin'in azatlı gulamlarından olduğuna dikkat çekerken, hanedanının da Sökmenî yani Sökmenli[811] şeklinde olduğu gibi Ahlatşahlar ve Ermen Şahlar

[805] İbnü'l-Esir, X, s. 294; Hüseynî, s. 54; el-Bundarî, s. 237; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 230; aynı mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 104; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 21; aynı mlf, "Selçuklular", XXXVI, *TDVİA*, Ankara 2009, s. 369.

[806] Claude Cahen, *Türklerin Anadoluya İlk Gelişleri*, çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 49-50

[807] İbn Haldun, III, s. 606; Ez-Zehebî, *el-'İberu fî Haberî min Ğeber*, III, s. 347; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 180-181; aynı mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 105; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 20-21; Merçil, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, VII, s. 153-158; Bosworth, "The İranian World", s. 177; Abdulhalik Çay, "Ahlatşahlar Atabekliği (1100-1227), Anadolu'da Türk Mührü, Haz. İlhami Nalbantoğlu, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 8.

[808] Sultan Melikşah'ın amcazadesinin isminin Kutbuddevle İsmail b. Yakûtî olup Kutbeddin olmadığına dair bkz. İbnü'l-Esir, X, s. 312; İbn Haldun, V, s. 203.

[809] Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 44-45; el-Babîrî, s. 90; Ayrıca, *Bitlis İl Yıllığı*'nda 1095 yılında Selçuklu azamet devirleri sonunda İsmail Türkî adında bir komutanın Ahlat'ı Mervanîlerden geri alarak bağımsız bir beylik haline getirdiği ve 1098 yılında vefat edince yerine 1100'de oğlu Sökmen el-Kutbî geçtiği söylense de araştırılan çağdaş kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanılmadı. Bkz. *Bitlis İl Yıllığı*, 1971, s. 22.

[810] İbnü'l-Esir, X, s. 312; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 29-30; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 12; İbn Haldun, V, s. 203; Streck, III, s. 78; el-Babîrî, s. 90; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 100-101; Sümer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, s. 21; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 453.

[811] Çay, "Ahlatşahlar Atabekliği", s. 7.

ismiyle de anıldığını söyler.[812] Nitekim Türk bir asker olmasına rağmen Sökmen el-Kutbî'nin soy şeceresi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Sökmen el-Kutbî, Azerbaycan emirliğinde dirayeti ve güçlü kişiliğiyle hızla yükselerek önemli bir komutan konumuna gelmişti. "el-Kutbî" lakabı ise tabi olduğu Kutbeddin'den gelmektedir.[813] Kutbeddin İsmail'in Selçuklu hanedan üyelerinin taht kavgası mücadelesinde 488/1095 yılında hayatını kaybetmesi sonrasında Sökmen'in Kutbeddin İsmail'in oğlu Mevdûd'un tabiiyetine girdiğini öğreniyoruz. Ancak Mevdûd'un da 496/1102 senesinde aniden ölümüyle Azerbaycan meliklerinin soyu kesildi.[814] Nitekim Ebu'l-Fida'nın nakline göre, Mervanî ailesinden valilerin Ahlat'taki kötü idaresi ve zulümleri neticesinde Ahlat halkı kendilerine bir lider aramaktaydılar. Sökmen el-Kutbî'nin adaletli ve iyi bir komutan olduğu Ahlat ahalisi tarafından öğrenilince 493/1100 yılında şehrin önde gelenleri Ahlat'ı idare etmesi için kendisini davet ettiler. Kaynaklar Sökmen el-Kutbî'nin 493/1100 yılında Ahlat'a girdiği ve şehri teslim aldığı hususunda müttefiktirler.[815] Türkiye Selçuklu devrinde yaşamış olan Niğde kadısının kroniğinde rivayet ettiğine göre ise Sökmen Ahlat'ı 494/1101 yılında kahırla/zorla ele geçirdi.[816] Ancak Ahlatlıların şehrin kapılarını Sökmen el-Kutbî'ye gönül rızasıyla açmış olması ve şehirde herhangi bir çatışma meydana gelmeden idâreye geçmesi bu fikre kuşkuyla yaklaşılması gerektiğini gösterir. Ayrıca eski Mervanî veziri Fahruddevle 1084-1085 yılında Mervanî emirliğine son vermek sûretiyle Meyyâfârikîn'deki Mervanî soylularını çıkarması sonrasında[817] Ahlat'ı da ele geçirmişse de, Ahlat'ta mezkur tarihe kadar Mervanîlerin varlıklılarını sürdürdükleri görülmektedir. Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere, Azerbaycan hâkimi Mevdûd henüz hayatta iken Sökmen el-Kutbî Ahlat'ı 493/1100 yılında teslim almıştı. Sökmen'in Mevdûd'un iznini

[812] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 101-102; Ayrıca *İslâm Tarihinde Hükümdar Ailelerinin Soyları* isimli kitabın yazarı ve 20. yüzyıl müsteşriklerinden olan Eduard Von Zambaour, Sökmen el-Kutbî'nin soy ağacını Kutbeddin İsmail'in gulamı olarak başlatır. Bkz. Eduard Von Zambour, *Mu'cemu'l-Ensâb ve'l-Userâtû'l-Hakîme fi Tarih-i İslâm*, Arp. çev. Hasan Ahmed Mahmud Zeki Bey, Hasan Ahmed Mahmud, Beyrut, 1980; s. 438; ayrıca bkz. El-Babîrî, s. 94.

[813] İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 12; İbn Haldun, V, s. 203; el-Babîrî, s. 90; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 101; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 7.

[814] İbnü'l-Esir, X, s. 293; İbn Haldun, V, s. 37; el-Babîrî, s. 91; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 7.

[815] İbnü'l-Esir, X, s. 132; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 29-30; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 12; İbn Haldun, V, s. 37, 203; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 155; el-Babîrî, s. 91; Streck, III, s. 320; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 453; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 7; Ripper, s. 121; Eserinin bir başka yerinde müellif Berlin müzesindeki P. 106, A. 9501, fol. 175 numaralı anonim bir el yazmasına göre, Mervanîler'in ancak 493/1099-1100 yılında Sökmen el-Kutbî tarafından kentten çıkarıldığını belirtir. Bkz. Ripper, s. 115-116.

[816] Ali Ertuğrul, *Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i*, C. 1, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s. 551; Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I, s. 155.

[817] İbnü'l-Esir, X, s. 132; İbnü'l-Ezrak, s. 522-523; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 114-115; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 147-148.

gözeterek mi yoksa kendi kararıyla mı Ahlat'a gittiği konusunda kaynaklar açıklama yapmazlar. Ancak Mevdûd'un bu duruma bir mani teşkil etmemesi kendisine tabi olan emirinin bu girişimde bulunmasını desteklediği şeklinde anlaşılabilir. Ayrıca Sökmen el-Kutbî'nin de kendi adına gidip şehri teslim alması ve idaresini de elinde toplaması onun siyasi ve askeri gücünü gösterir.

Kaşgarlı Mahmud'un Divanı Lügâtü't-Türk'üne göre Oğuz lehçesinde Sökmen kelimesinin anlamı, düşmanın harp mevzilerini söken ve bozan alplere ve yiğitlere verilen unvan demektir. Sök fiilinden –men eki ile yapılmış bir isim gibi görünmektedir.[818] Ebu'l-Fida, Ortaçağ İslâm kaynaklarında سكمان şeklinde[819] yazılan bu ismin "kaf" harfi ile değil "kef" harfi ile yazılmasının doğru olduğunu söyler ve "Sokman" diye kaydeder.[820] Bu yüzden Modern Türk tarihçileri arasında Ortaçağ hanedanlarının isimlerinin okunması noktasında yaşanan bazı ihtilaflar Sökmen veya Sokman adının okunmasında da kendini göstermektedir. Arapça seslendirmeye göre Sokman olan bu ismin Türkçe ses uyumuna göre Sökmen yazılıp okunması gerektiği konusunda genel bir kanaat vardır.[821] Fuad Köprülü *İslâm Tarihi Medeniyeti* eserinde Ahlat'taki Ermen Şahların Sökmen adıyla tesmiye edilmesi ile Mardin Artuklularından Sökmen b. Artuk'un isminden hareketle Türk kültüründe bu ismin yaygınlığına dikkat çeker.[822] Esasen Sökmen hanedanının İslâm kaynaklarında umumiyetle Ermen Şahlar olarak zikredildiğini belirtmek gerekir.[823]

Ermen Şah kelimesi ve unvanı; Ermeniyye bölgesinde idarecilerin isimlerinin yanında unvan olarak "Şah" mahlasının kullanılması İslâm tarihinde X. yüzyılda ilk defa Abbâsî halifesi Mûti zamanında Ermeni kralı Gagik'e bölgedeki isyanı bastırdığı için, Ermeniyye'nin hâkimi manasına gelen *Ermen-şah* unvanının tevdi edilmesiyle başladı. Daha sonra Ermeniyye'de varlık gösteren Şirvan, Kirman ve Harizm hükümdarlarının da şah unvanıyla tesmiye edilmesi İranî bir etki olduğunu göstermektedir.[824] Bu gelenek Sökmen el-Kutbî'nin 493/1100 yılında Ahlat'a hakim olmasıyla beraber hanedanın inkırazına kadar idarecilerin *Sökmen Şah* ya da kahir ekseriyetle *Ermen Şah* şeklinde tesmiye edilmesiyle devam etti. "Sökmen" adı Sökmenli beyliğinin yıkılmasından sonra da varlığını komşu hanedan Artuk

[818] Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügatü't-Türk*, I, çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara, 1985, s. 444.
[819] İbnü'l-Verdî, *Tarihi İbnü'l-Verdî*, II, s. 12; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 29; İbnü'l-Ezrak, s. 547.
[820] Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 29; İbnü'l-Kalanisî, s. 164; İbn Haldun, V, s. 203.
[821] Koca, *Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s. 200.
[822] W. Barthol, Fuad Köprülü, *İslâm Tarihi Medeniyeti*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. 341.
[823] Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 29; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 12; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 100-101.
[824] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 101; el-Bâbîrî, s. 89.

hükümdarının ismi olarak devam ettirirken, aynı zamanda Osmanlı devrinde Van vilayetine bağlı bir sancak merkezinin adının Sökmenabad=Dumbeli, Soğukbeli ismi olarak görülmesi de daha sonraki devirlerde de bu ismin kullanıldığını göstermektedir. Faruk Sümer, Hoy'un batısındaki Sökmenabad[825] şehrinin kurucusunun bu Sökmen mi yoksa İbrahim b. Sökmen mi olduğunun bilinmediğini söyler.[826] Sökmenabad günümüzde İran sınırlarında kalan Hoy şehrine 60-70 km mesafededir.[827] Sökmenlilerin Ahlat'ı idare ettiği sırada (XII.-XIII. yüzyıl) bölgenin önemli bir siyasi ve kültür merkezi olduğu kaynaklarla sabittir. Şehrin müstakil tarihini yazan Şeref b. Mutahhar el-Ensarî'nin *Tarih-i Hılat* isimli eseri maalesef günümüze ulaşamamıştır. Şehir hakkındaki malumatı, ancak çağdaş kaynakların verdiği sınırlı bilgiler ışığında ele aldığımızı belirtelim.

Muhtemelen Sökmen el-Kutbî'nin Ahlat'a hakim olmasından sonra büyük Türk komutanlarından olan Yağısıyan Ahlat'a gidip Sökmen'in bir kızıyla evlendi ve ona hizmet etti.[828] Bu durum Sökmen el-Kutbî'nin siyasi gücünü arttırmaya yönelik faaliyetlerini de gösterir. Böylece XII. yüzyılın başından itibaren bir asırdan fazla sürecek olan (1100-1207) Sökmenli hanedanının bölgedeki en önemli siyasi ve ticari merkezi olan Ahlat'ta hâkimiyeti başladı.[829] Bu sırada Büyük Selçuklu devletinde Muhammed Tapar'ın kardeşi Berkyaruk ile taht kavgası halen devam etmekteydi. Sökmen el-Kutbî, 497-1104 yılında barış yapıldığında Muhammed Tapar'ın yanındaydı. Muhammed Tapar Ahlat'a gelip orada tekrardan kardeşi Berkyaruk'a karşı asker topladığı zaman da yanındaydı. Sökmen, Muhammed Tapar'ın Ermeniyye ve Azerbaycan'da hâkimiyetini ve asayişi tesis etmesinde Arap emiri Sadaka b. Mezyed üzerine 501/1107-1108'de yaptığı seferde ve sonraki sene Musul emiri Çavlı'nın elinden burasının alınmasında yine Muhammed Tapar'ın yanında yer almıştı. Muhammed Tapar Sultan olup otoritesini tesis ettikten sonra Ahlat'a geri dönen Sökmen el-Kutbî gücünü daha da arttırdı.[830] Muhammed Tapar'ın taht mücadelesi sırasında gösterdiği kahramanlık ve destek karşılığında Ahlat'ı idare etmekte olan Sökmen el-Kutbî'ye Sultan Muhammed Tapar

[825] Sökmenâbad/Sekmenabâd yahut Seklenabâd nahiyesi İran'ın Hoy şehrinin 45 km. kuzeybatısında, Siyah Çeşme mevkii üzerinde yer almaktadır. Sökmenova diye de bilinir ve ovada 40 köy vardır. Daha geniş bilgi için bkz. Hüseyin Ali Rezmâra, *Ferheng-i Coğrafya-i İran*, IV, Tahran, 1331, s. 273.
[826] Sümer, "Ahlatşahlar", II, s. 24-25.
[827] Koca, *Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, s. 177.
[828] İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Çev, Ahmet Savran, Erzurum Üniversitesi Fen Edebiyat Yayınları, Erzurum, 1992, s. 102.
[829] El-Hüseynî, s. 138; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 29-30; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 12; Bedirhan, s. 40; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 123; Lynch, s. 295.
[830] İbn Haldun, V, s. 37, 41; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 470; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 104; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 7-8; el-Babîrî, s. 92.

tarafından Van Gölü Havzası ikta olarak verildi.[831] Sökmen hanedanı siyasi olarak Selçuklu devletine tabi bir atabeylik olurken, dini olarak Selçuklu devletinin de kabul ettiği Abbâsî halifeliğine bağlıydı. Sökmen beyliğinin başına geçen atabeyin meşruiyeti Abbâsî halifesi tarafından gönderilen hediyelerle taçlandırılırdı.[832]

Selçuklu otoritesinin başta Ermeniyye ve el-Cezire'de azalmasından dolayı Selçuklu atabeyleri arasında nüfuz kazanma ve sahip oldukları yerleri genişletme arzusuyla sürekli çatışmalar meydana geldi. Sökmen el-Kutbî de Ahlat'a hakim olduktan sonra mücavir yerleri hakimiyetinde toplamaya başladı. Mardin hâkimi Artuklu İlgazi ile sürekli çatışma ve rekabet halinde olan Sökmen el-Kutbî aralarında vuku bulan çatışmada İlgazi'yi hezimete uğrattı, İlgazi'nin yeğeni Behram b. Artuk'u rehin alarak Ahlat'a götürdü.[833]

Fahruddevle'nin 1085 yılında Mervanîlere son vermesinin ardından Selçuklular'ın idaresine geçen Meyyâfârikîn'i 486/1093 yılında Tacuddevle Tutuş ele geçirmişti ve şehri çocukları idare ediyordu.[834] Meyyâfârikîn'i ele geçirmek üzere hareket eden Sökmen, şehri 9 ay muhasara etti. Kışı şehrin önünde geçirerek Mayıs-Haziran 502/1108-1109 yılında halkı şehri teslim etmeye mecbur ettikten sonra atabek Humartaş'tan şehri "eman" ile teslim aldı. Meyyâfârikîn'e girdiğinde yanında Diyarbekir'in emirleri de bulunmaktaydı.[835] İbnü'l-Esir'e göre şehrin düşmesinin sebebi halkın erzağının bitmesi, aç ve perişan bir hale düşmeleriydi.[836] İbnü'l-Ezrak, Sökmen el-Kutbî'nin 502/1108-1109 yılı Şevval ayında Meyyâfârikîn'e geldiğini ve orada yedi gün kaldıktan sonra Emir Behram b. Nizameddin'in kızı es-Sit Hatefe ile evlendiğini kaydeder.[837] Ardından şehirde düzenlemelere başlayan Sökmen, ilk iş olarak Humartaş döneminden kalan halkın üzerindeki *Me'ûn, a'şâr* ve *aksat* gibi vergileri kaldırarak halkın dövülmesi için kullanılan *dâru'd-darb* binasını yıktırdı.[838] Şehre haşeratlarla beslenen hayvanları salarak halkın mülklerinde tasarrufunu arttırdı, haracı azalttı, halka zulmedilen tüm uygulamaları kaldırdı. Sökmen, şehri idare etmesi için gulamlarından Oğuzoğlu isimli birini

[831] İbnü'l-Esir, X, s. 294; İbn Haldun, III, s. 38; Bosworth, s. 725-726; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 105; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 21; Yaşa, "Kültü Merkezi Ahlat", s. 21-23; Taşçı, s. 342-348.
[832] El-Babîrî, s. 109.
[833] İbn Kalanîsî, s. 170; el-Babîrî, s. 116.
[834] El-Babîrî, s. 95.
[835] İbnü'l-Ezrak, s. 547-548; İbnü'l-Kalânisî, s. 164; İbnü'l-Esir, X, s. 377; İbn Şeddad, III/II, s. 422; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 179; aynı mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 105-107; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 68; aynı mlf, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 474-476; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 197; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 159-160; Taşçı, s. 358.
[836] İbnü'l-Esir, X, s. 377; İbn Kalânisî, s. 146,
[837] İbnü'l-Ezrak, s. 548.
[838] Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Meyyâfârikîn", s. 160.

vali olarak saraya yerleştirdi ve yanında saygıdeğer olan Hoca Esiruddevle Ebu'l-Futûh'u bıraktıktan sonra Meyyâfârikîn'den ayrıldı.[839] Sökmen el-Kutbî'nin bu sefer sınırlarını kuzeye doğru genişletme faaliyetine başladığını görüyoruz. Azerbaycan hâkimi Mevdûd'un vefatından sonra, eskiden Mevdûd'a tabi olması münasebetiyle toprakları üzerinde hak iddia ederek Tebriz'e kadar olan yerleri ele geçirdi.[840] Sökmen el-Kutbî'nin atabeyliğinin sınırları böylelikle Meyyâfârikîn'den Van Gölü Havzası'nın neredeyse tamamına, Diyâr-ı Bekr ve Tebriz'in bir kısmına kadar genişletmiş oldu.[841]

Türkiye Selçukluları Anadolu'da güçlü bir devlet olarak varlığını sürdürdü, Sultan I. Kılıçarslan döneminde doğuya doğru sınırlarını genişletti. Nitekim Sultan I. Kılıçarslan, Ermeniyye'deki Saltuklular ve Sökmenliler dışındaki beylikleri kendi hâkimiyetine aldı.[842] Bunlardan biri olan Dilmaçoğlu Beyliği Selçuklular'a bağlı bir atabeylikti ve Bitlis merkezli olarak varlığını sürdürmekteydi. Togan Arslan zamanında Dilmaçoğlu Beyliği Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a (1092-1107) bir ara tabi olduysa da daha sonra Ahlat hâkimi Sökmen el-Kutbî'nin idaresine girerek Bitlis şehri Sökmen emirliğine tabi oldu.[843]

Diyâr-ı Bekr ve Ermeniyye bölgesinin akınlar için stratejik önemine dikkat çeken Bosworth buradaki yerel Türkmen idarecilerin öncü savunma ve taarruz görevini icra ettiğini belirtir. Nitekim Nusaybin ve Mardin sahibi Artuklu Necmeddin İlgazi ile Ahlat ve Meyyâfârikîn sahibi Sökmen el-Kutbî Haçlılara karşı mücadelede yer alarak Urfa Haçlı kontluğunu baskı altında tutmaktaydılar.[844] Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar 505/1112 yılında Urfalı Mateos'un "Şarkın büyük emiri"[845] olarak tanıttığı Tebriz, Ahlat ve Meyyâfârikîn emiri Sökmen el-Kutbî'ye[846] ve Selçuklu Musul valisi Mevdûd'a birer mektup yollayarak "Frenklere karşı cihada memur tayin etti".[847] Selçuklular devrinde Anadolu'da

[839] İbnü'l-Ezrak, s. 547-548; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XX, s. 35; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 68-69; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 197; Biçer, s. 109; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 8; Ripper, s. 311; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 160.
[840] El-Babîrî, s. 95.
[841] İbn Şeddad, III/II, s. 421-422; İbnü'l-Esir, X, s. 389; İbn Kalânisî, s. 169; el-Babîrî, s. 96; krş. Muhammed Şakir el-Ketbî, *Uyun-u Tevârih*, XIX, thk. Faysal es-Samir, Nebile el-Mun'im, Bağdat, 1980, s. 12.
[842] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 158-159.
[843] Metin Tuncel, "Bitlis", VI, *TDVİA*, 1992 Ankara, s. 226.
[844] İbnü'l-Ezrak, Sökmen el-Kutbî'nin ölmeden önce Urfa'ya sefer hazırlığında olduğunu bildirir. Bkz. İbnü'l-Ezrak, s. 549; Bosworth, "The İranian World", V, s. 116.
[845] Urfalı Mateos, s. 241.
[846] İbn Haldun Sökmen'in Meyyâfârikîn ve Diyarbekir'e de sahip olduğunu belirtir. Bkz. İbn Haldun, V, s. 49.
[847] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XX, 38; İbnü'l-Esir, X, s. 388; aynı mlf, *Tarih-i el-Bahar fi el-Devletu'l-Atabekiyye*, thk, Abdulkadir Ahmet Talimât, Kahire, 1963, s. 18; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 109; ayrıca bkz. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 231-232; Bosworth, "The İranian World", V, s. 116; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 8.

kurulan Danişmendliler, Artuklular ve Sökmenliler birbirleri ile mücadelele etseler de Haçlı Seferlerine karşı yeri geldiğinde ittifak kurabilmekteydiler.[848]

Mevdûd'un 45 gün boyunca Til Beşar (Gündoğan)'ı muhasara edip alamaması üzerine Muhammed Tapar, Frenklerle mücadelesine destek olması için diğer emirlere Mevdûd'un ordusuna katılmalarını mektupla bildirdi.[849] Haçlılara karşı yapılan bu seferde büyük Selçuklu komutanlarından Sökmen el-Kutbî, Mardin Artuklu emiri Necmeddin İlgazi, Meraga hâkimi Kürt Ahmedil, Porsuk'un oğulları İlbegi ve Zengi gibi çevreden katılan çok sayıda gönüllü emirler yer almaktaydı.[850] Harran önlerinde Türk ittifakında yaşanan ayrışma nedeniyle Frenklerin taarruzu sonucunda muvaffak olunamayan bu seferde[851] Mevdûd Frenklerle gizli bir anlaşma yapmak istemek zorunda kaldı.[852] Azimî, Sökmen el-Kutbî'nin Sultan'ın ordusundan kaçtığını söylese de[853] henüz sefer sırasında rahatsızlığının artması ve dönüş yolunda iken Ahlat'a varamadan vefat etmesi kaçmamış olduğunu gösterir. Komutanları da Sökmen'in hastalığı nedeniyle savaşa katılmada gönülsüz davranmalarına bağlı olarak ülkelerine geri döndüler.[854] İbnü'l-Esir, Sökmen'in yolculuk sırasında şiddetli bir hastalığa yakalandığını, Haleb ve Rakka arasındaki Fırat Nehri'ne dört mil uzaklık olan Balis[855] beldesinde vefat ettiğini kaydeder.[856] İbnü'l-Ezrak, Ahlat ve Meyyâfârikîn sahibi Sökmen el-Kutbî'nin 504/1110 yılında büyük bir ordu ile Ruha (Urfa) şehrini almaya gittiğini, ancak oradayken vefat ettiğini ve tabutunun önce Meyyâfârikîn'e, ardından Ahlat'a götürülüp defnedildiğini söyler.[857] 506/1111-1112 yılında vefat eden Sökmen el-Kutbî Ahlat'a doğru götürülürken naaşı Meyyâfârikîn'de Artuklu emiri İlgazi'nin saldırısına uğradı. Askerleri

[848] Hrant Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *Tarih Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 404.
[849] İbnü'l-Esir, *Tarih el-Bahar fi el-Devletu'l-Atabekiyye*, s. 18.
[850] Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 35-38; İbn Kalanisî, s. 174; el-Babîrî, s. 121; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 105; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 69; Coşkun Alptekin, *Dımaşk Emirliği*, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 40, 66; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 196; Ebru Altan, "Suriye Selçuklu Meliklerinin Haçlılarla İlişkileri", *Türkiye Yazarlar Birliği Dergisi*, Eylül 2014, s. 59; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, s. 32.
[851] Ramazan Şeşen, "Harran" XVI, *TDVİA*, Ankara 1997, s. 239; Bosworth, V, s. 116.
[852] İbnü'l-Esir, *Tarih el-Bahar fi ed-Devletu'l-Atabekiyye*, s. 18; İbn Kalânisî, s. 175-176; A. S. Tritton – H. A. R. Gibb, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", Cambridge University Press, http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp, s. 83, Erişim tarihi, 15.11.2020, 12:13.
[853] Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 2. Baskı, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 44.
[854] Alptekin, *Dımaşk Emirliği*, s. 42; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 8.
[855] Balis, Haleb ve Rakka arasında Fırat Nehri'nin batısına konumlanan bir yerdir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, I, s. 328-329.
[856] İbnü'l-Ezrak, s. 549; İbn Kalanisî, s. 176; İbnü'l-Esir, X, s. 389; aynı mlf, *Tarih el-Bahar fi ed-Devletu'l-Atabekiyye*, s. 18; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 12; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 107-108; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 69; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 196.
[857] İbnü'l-Ezrak, s. 549.

Sökmen'in tabutunu doğrultarak hayattaymış gibi gösterdiler[858] ve güçlü bir savunma ile İlgazi'nin askerlerini püskürterek Ahlat'a ulaştıktan sonra defnettiler.[859] İbn Kalanîsî, Sökmen'in topraklarında gözü olan Meraga sahibi Ahmedil'in cenazenin Ahlat'a dönüş yolu sırasında saldırdığını söylese de[860] kaynaklar sadece Mardin sahibi Necmeddin İlgazi'nin saldırısından bahsetmekte mutabıktırlar.[861] Şüphesiz Sökmen el-Kutbî'nin vefatı Türk cephesinin Frenkler karşısındaki mücadelesini de sarstı.[862] Sökmen vefat ettiğinde emirliğinin sınırları Tebriz, Ahlat, Erciş, Zatülcevz (Adilcevaz), Meyyâfarikîn, Malazgirt, Muş, Van, Bargiri (Muradiye) ve Vestan (Gevaş) şehirlerinden oluşuyordu ve hanedanın tarihindeki en geniş sınırları bu dönemde olmuştu.[863] Meraga sahibi Ahmedil'in, Sökmen'in vefatına sevinerek onun sahip olduğu yerleri Sultan Muhammed Tapar'ın kendisine vereceğini düşünürken çok uzun zaman geçmeden Batîniler tarafından hançerlenerek öldürüldüğünü belirtelim.[864] Sökmen el-Kutbî'nin, Selçuklu devletinin inkıraza uğradığı dönemde Ermeniyye merkez olmak üzere mücavir yerleri alarak, Müslüman fetihleri ile İslâm şehri olan Ahlat'ın iki asırdan uzun sürecek Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli ticari, siyasi ve kültür merkezlerinden birine dönüşmesinin ilk aşamasını sağladığını kaydetmek gerekir.

2.2.6.1. Ahlat'ın Siyasal Bir Merkez Haline Gelişi ve Sökmenliler

Sökmen el-Kutbî 506/1112 yılında vefat ettikten sonra yerine oğlu İbrahim b. Sökmen tahta geçtiğinde emirliğin sınırları güneyde Meyyâfârikîn'den Diyarbekir bölgesine, doğuda Tebriz'e kadar varırken Van Gölü Havzası zaten ele geçirilmişti.[865] Ancak İbrahim zayıf bir kişiliğe sahip olduğundan annesi İnanç Hatun'un etkisi altında kaldı ve emirliği annesi idare etti.[866] Nitekim tahta çıktığı yılın hemen sonrasında 506/1112-1113'te annesi İnanç Hatun ile Meyyâfarikîn'e gelerek Sökmen el-Kutbî'nin buraya vali tayin ettiği Oğuzoğlu'nu azletti.

---

[858] İbnü'l-Esir, *Tarih el-Bahar fi ed-Devletu'l-Atabekiyye*, s. 18; İbn Haldun, V, s. 49.
[859] İbnü'l-Ezrak, s. 549.
[860] İbn Kalânisî, s. 175-76.
[861] İbnü'l-Esir, *Tarih el-Bahar fi ed-Devletu'l-Atabekiyye*, s. 18; İbn Haldun, V, s. 49.
[862] Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 21.
[863] İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, s. 82; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 108; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 69; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 453; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 197; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 9.
[864] Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 35-38; İbnü'l-Esir, X, s. 389, 410; el-Babîrî, s. 121-122; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 108; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 69; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 196; Taşçı, s. 364-365.
[865] İbnü'l-Esir, X, s. 294; İbn Kalanîsî, s. 169; İbn Şeddad, III/II, s. 421; Gündegül Parlar, "Ahlat'ta Hüküm Süren Ermenşahlar'ın Sikkelerinin Sanatsal Yönleri", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 17- 21 Haziran 2008 Ahlat, Bildiriler*, s. 146-149.
[866] İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 21, 61; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 46; Zambauer, s. 348; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 108; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 70; aynı mlf, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 473-474; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 196.

Meyyâfârikîn idaresinde bazı düzenlemeler yaptıktan sonra Seyyid Ebû Saîd Huveylî'yi vezirlik makamını getiren İnanç Hatun, kardeşi Ebû Mansûr Muîn'i de Meyyâfârikîn valiliğine tayin etti.[867] Şehri bir süre bu şekilde idare eden Ebû Mansûr, İbrahim'in vezirliğini yaptığı sırada kardeşi Ebû Saîd Muîn'in hükümdar ile anlaşmazlığa düşerek Malazgirt'te idam edilmesinin ardından 508/1115 yılında Meyyâfârikîn'de isyan etti. Bunun üzerine Meyyâfarikîn kadılığına, İlmûddîn Ebu'l-Hasan İbn Nebâte azledilerek, Ebû Yahya el-Mercî Yahya b. ed-Derîr getirildi.[868] Ancak Meyyâfarikîn'de yaşanan sıkıntıya müdahale eden Muhammed Tapar Meyyâfârikîn'in idaresini İbrahim'den alarak burayı 508/1115'te Karaca es-Saki'ye ikta etti. Karaca Meyyâfârikîn'de bir süre kaldıktan sonra ertesi yıl Fars eyaletinin idaresine tayin edildi. Bunun ardından Sultan Muhammed Tapar, Meyyâfarikîn'i Musul'da oturan Mes'ûd'un dirliklerine dâhil etti. Meyyâfarikîn en nihayetinde Muhammed Tapar'ın oğlu Sultan Mahmud tarafından 513/1120 yılında Artuklu İlgazi'ye bırakıldı. Sökmen beyliği yıkılıncaya kadar bir daha alınamayan Meyyâfarikîn, Selahaddin Eyyûbî ve ahfadı tarafından 580/1184-1185 yılında ele geçirildi.[869]

İbrahim'in zayıf karakterinden dolayı daha önce Sökmen'e tabi olan Bitlis ve Erzen hâkimi Hüsamüddevle Toğan Arslan 511/1117-1118 yılında isyan etti, Ahlat birlikleri Bitlis'e giderek Hüsamüddevle Toğan'ı kuşatmışlarsa da muvaffak olamadılar ve Bitlis beyliği müstakil oldu.[870] Ahlat idaresinin bu şekilde zayıflaması en büyük rakibi olan komşusu Artuklu beyliğinin sınırlarını genişletmesini sağladı.[871] İbrahim b. Sökmen 518/1224 yılında (gücünü topladıktan sonra) Bitlis beyi Dilmaçoğlu Togan Arslan'ın Artuklu İlgazi'nin nüfuzuna girmesi üzerine onu mağlup etti ve Bitlis'i kuşattı. Bunun üzerine Togan Arslan Sökmenli hâkimiyetini tekrar kabul ederek onlara tabi oldu.[872] Ayrıca ertesi yıl 519/1225'te İbrahim'in döneminde Ahlatşahlar ile Gürcüler arasındaki ilk münasebet gerçekleşti. Artuklu Davud Bey ile Gürcistan seferine katılan İbrahim, 80 bine varan müttefik Türk atabeyleri

[867] İbnü'l-Ezrak, s. 549; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 108; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 197.
[868] İbnü'l-Ezrak, s. 549-550; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Meyyâfârikîn", s. 160-161.
[869] İbnü'l-Ezrak, s. 551; İbnü'l-Esir, X, s. 468; İbn Haldun, III, s. 618; Süryani Mihail, s. 267; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 162; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 70; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 197; Taşçı, s. 367.
[870] Ali Ertuğrul, *Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i*, C. 1, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s. 551; Turan, *Doğu Anadolu Tükr Devletleri*, s. 106; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 9.
[871] İbn Şeddad, III/II, s. 427; el-Babîrî, s. 98; Turan, *Doğu Anadolu Tükr Devletleri*, s. 107.
[872] Azimî, Selçuklular Dönemi, s. 48; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 107; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 70; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 239; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 86; Aylar, "Bitlis-Ahlat ve Çevresi", s. 83.

ordusu azametli olmasına rağmen büyük kayıplara uğrayarak geri döndü.[873] Urfalı Mateos "Şark emiri İran kumandanı Süleyman (doğrusu Sökmen) oğlu İbrahim"[874] şeklinde tanıtırken, Gürcü kroniğinde Sökmenli İbrahim için yer alan "Gürcü kralı Dimitri bütün İran kuvvetlerinin kumandanı olan Sökmen'in askerlerini firara zorladı"[875] ibaresi dikkate değerdir. Nitekim savaş alanında bıraktığı hazine ile Gürcülerin zenginleşmesi Sökmenli hanedanının zenginliğini ve gücünü gösterir. İbrahim b. Sökmen'in mezkûr seferin de muhtemelen başkumandanı olmasından dolayı diğer Türk beylerinin yerine onun adı zikredilmektedir. Ancak Gürcülerin zaman içerisinde kuzeyden Van Gölü Havzası'na doğru sınırlarını genişletmeleri ve sürekli istila faaliyetleri içinde olmaları Ahlatşahlarla çatışmayı kaçınılmaz hale getirecektir.

518/1124 yılında Ani şehri sahibi Menuçehr'in oğlu Ebu'l-Esvar Saltuklu hükümdarı Emir Ali'ye 60 bin dinar karşılığında Ani'yi satmaya karar verdi. Aynı zamanda Ahlat'tan pek kıymetli bir hilâl getirerek katedraldeki eskisinin yerine yerleştirdi. Buna mukabil Ani halkı Gürcü kralı İvane'ye haber yollayarak şehri ona teslim ettiler. Böylelikle 60 yıldır İslâm egemenliğinde olan Ani tekrar elden çıkmış oldu. Mezkûr başarısız seferden iki yıl sonra Şeddadî emiri Fazlûn'un talebiyle Selçuklu Sultanı Sencer'ın gönderdiği ordu ve bölgedeki Sökmenli, Saltuklu ve Bitlis-Erzen beylerinin askerleri ile 519/1126'da şehir tekrar İslâm hâkimiyetine geçti.[876] İbrahim'in son seferi olan Ani seferinin Gürcülerle çatışmanın seviyesini de arttıran bir neden olduğu söylenebilir. İbrahim b. Sökmen 14 yıllık idaresinin ardından 520/1126'da vefat etti.[877] Ayrıca İbrahim komşularıyla girdiği başarısız mücadeleler sonucunda Sökmenli beyliği Van Gölü Havzası'na sıkıştı.[878]

Esasen basiretsiz bir idareci olmasından dolayı babası Sökmen el-Kutbî'nin kazanmış olduğu toprakları büyük ölçüde kaybettiği bir hükümdarlık süresi oldu. Ardından kardeşi Ahmed tahta geçtiyse de onun hükümdarlığı 10 aydan fazla olmadan vefat etti. Ahmed b. Sökmen kardeşi İbrahim kadar tahtta kalamadığından dönemiyle ilgili herhangi bir siyasi

[873] Simbat Sparapet, s. 71; Urfalı Mateos, s. 284; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 107; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 9; Erhan Ateş, "Ahlatşah (Ermenşah) – Gürcü Münasebetleri", *USAD*, 10, Bahar 2019, s. 132; Taşçı, s. 376.
[874] Urfalı Mateos, s. 284; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 107; Taşçı, s. 376.
[875] *Gürcistan Tarihi*, Gürc. Çev. M. Brosset, Türk. Çev. Hrand Andresyan, notl. ve haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003, s. 339; Ateş, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", s. 133.
[876] Müverrih Vardan, s. 195-196; Urfalı Mateos, s. 285; *Gürcistan Tarihi*, s. 325-326; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 1953, Londra s. 83-85; Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, I, İstanbul 1953, s. 383; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 23; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 454; Keleş, *Şeddâdiler*, s. 276-280; Ateş, "Ahlatşah Gürcü Münasebetleri", s. 134.
[877] İbnü'l-Ezrak, s. 549; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 62; Azimî, s. 50; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 107; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar, L, s. 474.
[878] İbn Şeddad, III/II, s. 427; el-Babîrî, s. 98; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 107.

olaya rastlanmamaktadır. Azimî, Sökmen el-Kutbî'nin Yakup adında oğlunun tahta geçtiğini ve Azerbaycan'a hâkim olduğunu[879] söylese de diğer kaynaklardan doğrulandığı üzere ismini yanlış kaydetmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bunun sebebi ise bu yılda Hısn-ı Keyfa Artuklularının hâkimi Davud b. Sökmen olmasından olabilir. Çünkü orada da İbrahim'in 1126'da öldüğü söylenir.[880] Nitekim bu bilgi çağdaş İslâm kaynaklarında 521/1126 yılında İbrahim'in vefat ettiği, yerine kardeşi Ahmed'in geçtiği teyit edilmektedir.[881] Artuklular ile Sökmen el-Kutbî döneminde düşmanlık seviyesindeki ilişkiler çocuklarının iktidarında akrabalık bağına dönüştü. İbnü'l-Ezrak'a göre Ahmed'in Zeynep adında bir kızı vardı ve Artuklulardan Necmeddin Alp ile evliydi. II. Sökmen'i ziyaret için gittiği Ahlat'tan dönerken 561/1166 yılında öldü. Ahmed b. Sökmen'in kısa süren döneminin ardından ikisinin de (İbrahim ve Ahmed) öz annesi olan İnanç Hatun yönetimi devraldı. Esasen bu iki oğlunun da idaresi sırasında çok aktif ve muhteris bir mizacı olan İnanç Hatun, kaynakların naklettiğine göre çocuklarının öldürülmesinde de pay sahibiydi.[882]

2.2.6.2. Ermen Şah Sökmen b. İbrahim Döneminde Ahlat

Sökmen el-Kutbî'nin çocuklarının vefatının ardından atabeyliğin idaresine âdeten geçmesi gereken Zahireddin b. İbrahim b. Sökmen[883] (522-581/1128-1185) 6 yaşında olduğundan babaannesi İnanç Hatun ülkeyi idare etmekteydi. Hanedanın kurucusu olan Sökmen el-Kutbî'den dolayı lakabı kaynaklarda "Nasıreddin Sökmen" şeklinde geçmektedir.[884] Sökmenî hanedanında İbrahim'in veya Ahmed'in başka erkek çocukları olduğuna dair kaynaklar maalesef bir şey söylemezler.

Ortaçağ'ın en bilindik yöntemlerinden biri olan hanedanlar arası evlilik özünde politik ve iki gücün ittifak yaparak güçlenmelerini sağlamaya dönüktü. Nitekim İnanç Hatun da 524/1130 yılında torunu Zahirüddîn b. İbrahim'i Erzurum sahibi Ali b. Salduk'un kızı Şah Bânû ile evlendirdi. İki hanedan arasında karşılıklı kıymetli hediyeler gönderildi. Faziletli bir

[879] Azimî, s. 50.
[880] İbnü'l-Ezrak, s. 556; Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida,* II, s. 62; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 107; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 474.
[881] İbnü'l-Ezrak, s. 555; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 62; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 61; İbn Haldun, V, s. 203; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 474.
[882] Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida,* II, s. 62; İbnü'l-Verdî, Tarih-i İbnü'l-Verdî, II, s. 61; Azimî, s. 50; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri* s. 107; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 474; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 453.
[883] Sökmenî hanedanına en uzun süreli ve en güçlü dönemlerini tekrar yaşatan Zahireddîn b. İbrahim, İslâm kaynaklarında Ermen Şah, Şah-ı Ermen veya Sökmen Şah olarak geçmektedir.
[884] Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 46, 62; Azimî, s. 61; Zambaur, s. 348; el-Babîrî, s. 99; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 107; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 70; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 197.

kadın olan Şah Bânû Hatun, Zahirüddîn b. İbrahim Sökmenşah'ın siyasi kararlarını da etkileyen bir yöne sahipti.[885] Ahlat'ın komşu beyliği siyasi konumunu güçlendirmek ve Gürcülerin kuzeyden inişlerini de engellemek için birtakım faaliyetler içindeydi. Buna göre 525/1131 yılında Dilmaçoğlu Kurtî, Gürcü komutan İvane'yi hezimete uğratıp askerlerinin kesik başlarından kule yaptı. Bu yılın hemen sonrasında İvane, Gürcü hanedanından Demedre adında biri tarafından öldürülünce oğlu Tirkaş Ahlatşahı Sökmen'e gelip babasının intikamı için yardım aldı. Arşarunik bölgesini ele geçirdikten sonra Gürcü hanedanına büyük miktarda zarar verdi.[886]

Ahlat şehrinin hâkimlerinin uzun süre dirayetsiz olması ve beyliği muhteris bir kadının yönetmesi beyliğin toprak kaybına sebep oluyor, çevredeki atabeylerin de burayı ele geçirme arzusunu perçinliyordu. Nitekim Musul ve Haleb sahibi Atabey Aksungur oğlu İmadeddin Zengi 528/1133-1134 yılında Artukluların elindeki Amid'i alarak çevresindeki kaleleri de zapt ettikten sonra Diyarbekir havalisi üzerinden Ahlat ve çevresine doğru ilerledi.[887] Bu sırada Emir İmadeddin Zengi ile sözlü olmasına rağmen, İnanç Hatun'un kızını Bitlis ve Erzen sahibi Hüsamuddevle b. Dilmacoğlu Kurtî'ye verme niyetinde olduğunu duyan Zengi, Ahlat'a gelerek burada evlenme işini durdu.[888] Bu sefere katılan Usame b. Munkız'ın anlattığına göre İmadeddin Zengi, Selahaddin Yusuf'u (Eyyûbî) büyük bir ordu ile çağırarak Bitlis'i muhasara etti ve Hüsameddevle'yi 10 bin altın ödemek mecburiyetinde bıraktı.[889] İnanç Hatun'un bölge hâkimiyetini evlilik yoluyla pekiştirme hedefinde olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Ardından Ahlat'a dönen İmadeddin Zengi, Sökmen el-Kutbî'nin kızıyla evlendi. Bu kızın ismi Sökmeniyye Hatun olarak bilinmektedir. Hakkında fazla bilgi olmayan Sökmeniyye Hatun, Musul'da Selçuklu şehzadesi Ferruhşah'ın terbiyesi ile meşgul oldu.[890] Böylece iki hanedan arasında evlilik bağı hâsıl olurken Sökmenliler de Yakındoğu'da

[885] İbnü'l-Ezrak, s. 610-611; Müverrih Vardan, s. 201; Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu*, s. 49; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletler*i, s. 26; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 10; el-Babîrî, s. 120; Ateş, "Ahlatşah Gürcü Münasebetleri", s. 136.
[886] Müverrih Vardan, s. 200; Çevik, "XI. Yüzyıl Sonlarında Bitlis'te Kurulan Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", edt. Oktay Belli, *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 06-08 Haziran 2007, Hakkari, Ankara 2008, s. 210; Taşçı, s. 378.
[887] İbnü'l-Esir, XI, s. 317.
[888] El-Babîrî, vr. Dpn. 5, s. 111; İmadeddin Halil, *İmadeddîn Zengî*, Musul 1985, s. 96.
[889] Üsâme İbn Munkız, *Kitabû'l-İ'tibar*, thk. Harwig Derenbourg, Paris, 1886, s. 66-67; aynı mlf, *İbn Munkız Haçlılara Karşı*, Çev. Selahattin Hacıoğlu, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2006, s. 148; İbn Fûrat, V, s. 166-167; Taşçı, s. 379.
[890] Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 471.

hızla büyüyen Zengilerin koruması altına girmiş oldular. Zengi'nin Ahlat seferi hakkında Usame b. Munkız dışında İslâm kronikleri pek bilgi vermezler.[891]

Hırslı bir kadın olan İnanç Hatun diğer taht varislerini ortadan kaldırmasının ardından tahtın önündeki son engel olan 6 yaşındaki Sökmen b. İbrahim'i de bertaraf ederek tek başına tahta geçme hedefindeydi. Bunu fark eden Sökmenli beyliğinin ileri gelenleri bir araya gelerek İnanç Hatun'u yakalatıp 528/1133-1134 yılında öldürttüler.[892] Ahlat idaresinde kuşkusuz önemli bir yeri olan İnanç Hatun, Ortaçağ şartlarında devlet idaresinde kadınların rolü itibariyle son derece dikkate şayan bir figürdür.

Selçuklu tahtına 528/1133-1134 yılında ikinci defa çıkan Sultan Mes'ûd b. Muhammed ertesi sene Halife Müsterşid'i mağlup etmesinin ardından Meraga'ya geldi.[893] Burada bir süre kaldı ve Ahlatşahların ülkesine doğru harekete geçti. Bu seferin iki sebebi görünmektedir. Birincisi, İnanç Hatun'un öldürülmesi sonrasında küçük yaştaki veliahtın ileri gelen devlet adamlarının etkisinde kalmasını engellemektir ki bu zayıf bir ihtimaldir. İkincisi ise Mes'ûd'un Abbâsî halifesi ile yaptığı savaşa Sökmenlilerden talep ettiği desteğin verilmemesine karşılık Sökmenlileri cezalandırmak istemesidir ki, bunun daha makul bir sebep olduğu aşikardır. Sultan Mes'ûd'un ülkesine geldiğini duyan Ahlatşahı II. Sökmen'in korktuğu için ülkeyi terk etmesi üzerine Sultan buraları istila etti. Ancak daha sonra II. Sökmen değerli hediyelerle Sultan'ın huzuruna çıkarak af diledi. Yine de Sultan Sökmen'e yeteri kadar güvenmemiş olmalı ki 531/1137 yılında Fars valisi Mengü Bars ile kardeşi Selçuk Şah'a II. Sökmen'in ülkesi ile Dilmaçoğlu Hüsamüddevle Kurti'nin ülkelerini ikta etti.[894] İsfahanî'ye göre Selçuk ikta edilen yere gittiğinde halka zulmederek oraları istila ve talan etti. Ayrıca Selçuk, bu vahşeti ve halka acımasızlığı ile dirayetsiz siyaseti neticesinde Bitlis ve Erzen'in sahibi Hüsamüddevle Kurti'ye yenilerek Azerbaycan'a doğru uzaklaştı.[895] İbnü'l-Ezrak da bu hadiseden kısaca bahsederek Selçuk Şah'ın Ahlat'ı (532/1137-1138) bir

[891] Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 473-475.
[892] Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 46; İbnü'l-Verdî, Zeyneddin Ömer b. Muzaffer eş-Şehir, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, Beyrut, 1996, s. 21, 61; Vardan Araveltsi, *Complation of History*, s. 72; İbn Haldun, V, s. 203; Turan, *Doğu Anadolu Tük Devletleri*, s. 107; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 71; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 454; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 9-10; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 88; el-Babirî, s. 99.
[893] İbnü'l-Esir, *el-Bahar fî Devletû'l-Atabekiyye*, s. 80.
[894] Ahmed b. Mahmud, II, s. 65-66; Hüseynî, Sultan Mes'ûd'un kardeşi Selçuk şah ile anlaştıktan sonra, Sökmen-ili'ni (müellif yanlış olarak Artuk oğlu Sökmen adını veriyor) Ahlat, Malazgirt ve Erzen beldelerini ona ikta etmiş ve bir müddet sonra da Fars eyaletini kendisine vermiştir. El-Hüseynî, s. 111; el-Bundarî ise aynı olayı Sultan Mes'ûd'un Sökmen-ili'ni istila ettiğini ve Sökmen oğlunun kaçtığını ve nihayet hediye verip onu döndürdüğünü söyleyerek yukarıda kabul edilen kanaate göre anlatır. El-Bundarî, s. 166; el-Babîrî, s. 100; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 71; Taşçı, s. 381.
[895] İbnü'l-Ezrak, s. 574; Azimî, s. 77; el-Bundarî, s. 171; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 108; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 71.

süre muhasara ettikten sonra buradan ayrıldığını söyler.[896] Sökmenli atabeyliği karşılaştığı bu krizler ve büyük saldırılar sonrasında yıkılmak tehlikesinden son anda kurtulabilmişti.[897] Ahlatşahı II. Sökmen 533/1138-1139 yılında henüz tam olarak bir devlet adamı olgunluğuna ulaşmadığından olmalı ki Ermenilerin hâkimiyetindeki Sason'da bir köyde keyif yaptığı haberi Sason sahibine verilmiş ve bunun üzerine Sason hâkimi Vigen, II. Sökmen'in bulunduğu evi muhasaraya alarak, yanındakilerle eğlence halinde olan Ahlatşahını tutsak almıştı. Ancak aralarında akrabalık kurulmuş olan Artuklu hükümdarı Mardin ve Meyyâfârikîn sahibi Hüsameddin Timurtaş'ın tavassutuyla aynı yılın Cemaziyelevvel ayında serbest bırakıldı.[898]

İmadeddin Zengi'nin 541/1146 yılında vefatı üzerine II. Sökmen, Hizan, Maden ve Siirt havalisini Emir Yakub'dan alan Zengi'nin topraklarını ele geçirdi.[899] Bölgede yayılmacı bir politika izlemeye başlayan II. Sökmen'in olgunluk dönemine de erişmesinden dolayı beylik tekrardan yükselişe geçti, hatta en parlak zamanını yaşamaya başladı. Beyliğin güney sınırındaki topraklar Artuklular tarafından alınarak mezkûr mahaller iki beylik arasında bölündü. Bunun ardından iki hanedan arasında 541/1146-1147 yılında Timurtaş'ın oğlu Necmeddin Alpı'nin, Sökmenli Ahmed'in kızı ve II. Sökmen'in ana bir kız kardeşi ile evliliği gerçekleşti. İbnü'l-Ezrak, kendisinin de katıldığı bu düğüne iki hanedanın büyük devlet adamlarının katıldığını, düğün alayı olduğunu ve düğünün Mardin'de yapıldığını söyler.[900] Bu evlilikten Necmeddin Alpi'nin oğlu ve halefi II. Kudbeddin doğdu. II. Sökmen ve Timurtaş esasen Erzurum hükümdarı II. Saltuk'un damadı olduklarından akrabalıkları vardır.[901]

542/1147-1148 yılında Ermen Şah Sökmen'in zevcesi Şah Banû Hac ibadeti için Hısn-ı Keyfâ'ya ulaştığında ilginç bir hadise gerçekleşti. İbnü'l-Ezrak'ın kaydına göre; Hısn-ı Keyfa sahibi Fahreddîn Kızıl Arslan Ahlat sahibesine ilgi gösterip izzet-i ikramda bulundu. Şah Bânû Hısn-ı Keyfa'da iken, orada konaklamasından rahatsız olan II. Sökmen, veziri Baheddin Evs ile Erciş kadısı Alemüddin ve Esirüddin'i gönderip zevcesini Ahlat'a döndürmelerini tembihledi ve Şah Bânû bu heyet nezaretinde geri döndü. Bu sırada Şah

[896] İbnü'l-Ezrak, s. 574; Bosworth, "The İranian World", V, s. 130.
[897] Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 10.
[898] Müverrih Vardan, s. 201; İbnü'l-Ezrak, s. 575; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 108; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 72; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 454; Taşçı, s. 383.
[899] İbnü'l-Ezrak, s. 589; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 454; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 10.
[900] İbnü'l-Ezrak, s. 586-587; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 10; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 90-91.
[901] Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 474-475.

Ermen de Şah Bânû ve yanındakilerin Ahlat'a dönüşüne kadar sürekli haberciler ile soruşturuyordu.[902]

Beylikler arasındaki bir başka evlilik hadisesi ise Amid sahibi Mahmud Bey'in, Mardin hükümdarı Timurtaş'ın kızı Safiye Hatun ile 50.000 altın mehir karşılığında nikâhlanmasıydı. Ancak hatunun düğünün ertesi senesinde ölümü üzerine Mahmud Bey vadettiği parayı ödemeyince İnaloğlu, Artuklu Timurtaş'a sefer düzenleyerek 1151'de Amid'i kuşattı. Bu sırada Ahlatşahı II. Sökmen araya girerek veziri Bahaüddin Evs'i müzakereci olarak tayin etti ve Mahmud Bey'i mehir olarak vadettiği parayı vermeye ikna ederek Timurtaş'ın da muhasarayı sonlandırmasını sağladı.[903] Son olarak Faruk Sümer, Artuklular, Sökmenliler, Dilmaçoğulları ve Anadolu Selçuklu sultanlarından II. Kılıç Arslan ile akrabalık tesis eden Saltuk hanedanının kızlarının güzelliğinin meşhurluğu sebebiyle bölgedeki emirliklerin bu hanedanla akrabalık kurarak ilişkilerini geliştirmek istemelerine dikkat çeker.[904] Artuk hükümdarı Kutbeddin'in erken ölümünden sonra geride iki küçük oğlu, Hüsameddin ve Nizameddin el-Bukaş kalmıştı. Bunlar dayıları Ahlat sahibi Ermen Şah'ın korumasına girdi ya da Ermen Şah onları korumasına aldı.[905]

Kara Arslan 549/1154 yılında Ahlatşah'a karşı harekete geçerek Malazgirt ve Tuğtab şehirlerini yağmalayarak istila etti. Ancak Necmeddin'in araya girip onları barıştırması üzerine Kara Arslan ülkesine döndü ve bu şehirleri Ermen Şah'a geri verdi. Bu sırada Necmeddin Alpı Ahlat'a giderek bir süre dayısının misafiri oldu, oradan da Rey'e doğru hareket etti.[906] Artuklu hükümdarı Fahreddin Timurtaş'ın 549/1154 yılında vefat etmesi sonrasında hâkimiyetindeki yerlere oğlu Necmeddin Alpı hâkim oldu. Ancak bu durum Kara Arslan ve Necmeddin Alpı arasında husumete sebep oldu. 552/1157 yılında vuku bulan muharebede Ermen Şah Nasıreddin'in arkasında yer aldı. Şüphesiz bunu yapmasındaki sebep Necmeddin'i oğlu gibi görmesinin yanı sıra üç yıl önce Kara Arslan'ın ülkesine saldırmış olmasıydı. İki ordu Kara Arslan'ın memleketini istila etmişlerse de karşı taarruzda bozguna uğrayarak Muş'a kadar çekilmek zorunda kaldılar. Kara Arslan burada hasımları ile barıştı. Söz konusu hadisenin ardından aslen Ahlatlı olan Sadreddin Nasr b. Cibril 555/1160'da hukuken Artuklulara bağlı olan Meyyâfârikîn'e giderek Divanû'l-İşraf (teftiş) nazırı olurken

[902] İbnü'l-Ezrak, s. 590-591.
[903] İbnü'l-Ezrak, s. 599; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 185; Taşçı, s. 388.
[904] Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 30.
[905] Ez-Zehebî, XII, s. 638.
[906] İbnü'l-Ezrak, s. 609; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 104-108; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 10.

Ahlat kadısı Sadreddin el-Hasan da şehrin valiliğine[907] getirildi. Bu durumun Ermen Şah'ın tavassutuyla olması Meyyâfârikîn'in üzerinde nüfuzunun arttığına bir işarettir.[908] İbnü'l-Ezrak Sökmenlilerin önemli vezirlerinden olan Bahaüddin Evs b. Mes'ûd'un 549/1154 yılında Ahlat'ta meydana gelen ve sebebini söylemediği bir hadise sonrasında Hoy'a gitmek üzere şehirden kaçtığını yazar. Bunun üzerine Sökmenli vezirinin ailesinden bazı kişiler hapsedilirken geri kalanlar da şehirden uzaklaştırıldı. Bahaüddin ise Hoy'a doğru kaçtığı sırada Sökmen ailesinin hizmetinde olan bir Kürt tarafından yolda yakalanıp Ahlat'a getirilmiş ve şehrin doğusundaki Zatü'l-Cevz'de (Adilcevaz) bir müddet hapsedilmişti.[909] Diyarbekir sahibi Müeyüddîn b. Nisan'ın yardımı ile kurtulan vezir daha sonra seyahatlere çıktı.[910] İşte Türk atabeylerinin yaşadığı bu iç karışıklık ve çatışmalardan dolayı Gürcüler Müslüman yurtlarına saldırmışlardı. Sökmenlilerin Gürcülerle karşı karşıya geldikleri 549/1154 yılındaki hadisede Gürcü kralı III. Giorgi (1156-1184) Türk-İslâm hanedanlarının yaşadığı iç karışıklıklardan yararlanarak Kars'a bağlı bazı yerleri alırken Ermen Şah'a bağlı olan Aşorni sancağı (Kağızman ve Digor) ile tüm kayalık vadileri zapt etti. Kral, Ermen Şah'ın gelen öncü birliklerini de mağlup ederek Ağrı Dağı'na kadar ilerleyişini sürdürmüş, çok yüksek miktarda ganimet ve esir toplayarak ülkesine geri dönmüştü.[911]

Ermeniyye ve Diyarbekir havalisinde giderek büyüyen Sökmenli ve Artuklular arada kalan küçük beyliklere son veriyor, topraklarını ilhak ediyorlardı; Mardin, Meyyâfârikîn, Harput, Cebelcûr (Bingöl) şehirleri ve kaleleri Artuklulara; Amid ve ona yakın yerler Yınallılar beyliğine; Bitlis, Erzen ve kaleleri Dimleçoğullarına kalırken Ahlat, Muş, Tatvan, Malazgirt, Zatülcevaz (Adilcevaz), Erciş, Van, Bargiri (Muradiye), Vestan, Tuğtab, Sökmen Âbad (Ovası) Sökmenlilere ve Ermeniyye'nin kuzey kesimi olan Erzurum ve Bayburt çevresi de Saltuklulara ait oluyordu. Müverrih Vardan "Şahermen" şeklinde tesmiye ettiği ve Ermeniyye'ye hâkim olan II. Sökmen'in devrine dâir ifâdeleri zımnında, bölgedeki Hristiyanları iyilik ve hoşgörü ile idare ettiğini, onun döneminde halkın huzur bulduğunu kaydeder.[912]

Azerbaycan hakimi İldeniz 556/1160-1161 yılında Tuğrul'un oğlu Arslan'ın Selçuklu tahtına geçmesini sağlamış ve onun üzerindeki etkisini de kullanarak atabey sıfatıyla devletin

[907] İbnü'l-Ezrak, s. 618; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 174; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 454; Taşçı, s. 389-390.
[908] Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 152; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 10.
[909] İbnü'l-Ezrak, s. 611.
[910] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 108.
[911] *Gürcistan Tarihi*, s. 343-344; Kırzıoğlu, s. 394; Ateş, "Ahlatşah Gürcü Münasebetleri", s. 137.
[912] Müverrih Vardan, s. 201.

kontrolünü eline geçirmişti. Ancak Meraga hâkimi Aksungur oğlu Arslan Apa ile Ermen Şah bu duruma tepki göstererek İldeniz'e karşı ittifak cephesi kurdular. Bunun üzerine İldeniz oğlu Cihan Pehlivan'ı 556/1160-1161'de ordusuyla Arslan Apa'nın üzerine sevk etti. Arslan Apa da II. Sökmen'den asker talebinde bulunarak yardım istedi. II. Sökmen bu talebe karşılık çok sayıda asker yolladıysa da, uç devleti olduğundan ülkesini terk edemeyeceği haberini göndererek özür diledi. Yine de ittifak ordusu Sâfidrûd Nehri'nin kıyısında Cihan Pehlivan'ı çok ağır bir hezimete uğratarak, çok sayıda askerini esir aldı. Pehlivan perişan bir halde Hemedan'a geri döndü.[913]

Selçuklu dönemi seyyahı Nasır-ı Hüsrev, Ahlat'ı ziyaret ettiği 437/1046'da şehrin Hristiyan beldeleriyle ile Müslüman ülkeleri arasında bir sınır olduğunu dile getirmişti.[914] Selçuklular'ın zayıflamasının sonucu olarak Azerbaycan bölgesinde de bu durum etkisini göstermişti. Her ne kadar İldeniz atabeyliği varlığını devam ettirse de Gürcülerin saldırılarına karşı koymakta zorlanmaktaydılar. Gürcü kralı III. Giorgi, sınırlarını batıda Rum ülkesine güneyde Ermeniyye ülkelerine kadar genişletmiş ve ülkesini görkemli bir krallığa dönüştürmüştü.[915] Kral III. Giorgi, Anadolu'ya doğru seferlerine devam ederek 556/1161 yılında Saltuklu hükümdarı Saltuk b. Ali'yi savaşta ağır bir hezimete uğratarak esir etti. Saltuk b. Ali'nin kız kardeşi Şah Bânû Ermen Şah ile evliydi. Şah Banû hatun kardeşinin kurtarılması için Ermen Şah'a ricada bulundu. Ermen Şah'da kıymetli hediyeler ve 100 bin dinar fidye yollamak sûretiyle Saltuk b. Ali'nin Erzurum'a dönmesini sağladı.[916] Gürcü kralı III. Giorgi kazandığı bu savaş ve psikolojik üstünlük üzerine aynı yıl (556/1161) Ani şehrini kuşattığında Şeddadî emiri Fazlûn Ermen Şah'tan yardım istediyse de kralın güçlü saldırısı Ani şehrinin düşmesini engelleyemedi ve III. Giorgi Aras boylarına doğru istilaya girişti.[917] Gürcü tehlikesinin ülkesinin sınırlarına dayanması üzerine, elli gün sonra harekete geçen Ermen Şah'ın yanı sıra Saltuklu hanedanının da aynı zamanda damadı olan Artuklu beyi Necmeddin Alpı, Bitlis-Erzen hâkimi Fahreddin Devletşah, Surmarî Kalesi hâkimi ile diğer

[913] İbnü'l-Esir, XI, s. 221-222; Bosworth, "The Political and Dynastic", V, s. 177; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 295; Turan, Selçuklu Tarihi, s. 250; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 74.
[914] Nasır-ı Hüsrev, s. 10-12.
[915] İbn Fadlullah el-Ömerî Şehabeddin Ahmed b. Yahya, *et-Ta'rif bi'l-Mustalih eş-Şerif,* thk. Muhammed Hüseyin Şemşeddin, Beyrut, 1988, s. 78; *Gürcistan Tarihi*, s. 343-346; el-Babîrî, s. 125.
[916] İbnü'l-Ezrak, s. 610-611; İbnü'l-Esir, XI, s. 229-230; Şeref Han, s. 129; Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu*, s. 47; Şerif, s. 38; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 295; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 109; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 74; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 454; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 92-93; el-Babîrî, s. 125.
[917] İbnü'l-Ezrak, s. 619; İbn Kalanîsî, s. 361; İbnü'l-Esir, XI, s. 288; İbn Haldun, V, s. 94; Müverrih Vardan, s. 205; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 109; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 74; Nebi Gümüş, "İlk Anadolu Selçuklu-Gürcü Karşılaşması: Pasinler Savaşı ve Sonuçları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI (2006), S: 3, s. 213.

bazı emirler ve gönüllülerle Ani'ye doğru hareket etti. Ermeni kaynaklarının işaret ettiğine göre Türk atabeylerinin ordusunun sayısı 80 bin iken, Gürcü ordusunun sayısı 7 bin civarındaydı.[918] Sayılar kıyaslandığında, bunun Gürcülerin kazandığı zaferi pekiştirmek adına başvurulmuş bir abartma yöntemi olduğu anlaşılabilir. Savaşa katılmak üzere Necmeddin Alpı Mardin'den yola çıkarak gelmişti ancak bu atabeyler onu beklemeden Ani'yi 556 Şaban/1161-1162 Ağustos ayında kuşattılar. Türklerin Ani'ye doğru geldiği haberi üzerine Giorgi hızlı bir şekilde geri dönerek savaş alanına ulaştı. Savaşın başlayacağı sırada atabeyleri Gürcülere karşı harbe çağıran II. Saltuk, Gürcü kral III. Giorgi'ye tutsak olduğu sırada verdiği sözü delil göstererek harp alanını ordusuyla savaşmadan terk etti. Bu beklenmeyen durum karşısında morali bozulan ve savaşma arzusunu kaybeden diğer atabeyler mecbur kaldıkları savaşta, 30 binden fazla ölü ve 9 bin esir bırakarak çok ağır bir hezimet aldı. Gerek İslâm gerekse de Ermeni ve Gürcü kaynakların anlattığına göre Gürcüler daha önce görülmedik miktarda ganimet toplayarak zenginleştiler.[919] Sökmen'in ailesinden ve devletin önde gelenleri de bu savaşta ya öldürüldü ya da esir edildi. Ermen Şah Sökmen, ülkesine ancak 400 süvari ile dönebildi.[920] Müverrih Vardan, mübalağalı olarak ölü sayısının tespit edilemediğini, esirlerin de 20 bin kişi olduğunu söyler.[921] Urfalı Mateos'a göre 7 bin ölü ve 2 bin esir vardı;[922] Simbat Sparepet'e göreyse 6 bin kişi esir olurken 10 bin kişi kurtulabilmişti.[923] İbn Kalânisî bu hadisede yaşanan mağlubiyetle ilgili daha makul sayı vererek Ermen Şah'ın 1.000 kadar atlı erkek esir verdiğini ve Erzen-i Rum hükümdarının kardeşi Bedreddin'in de bu esirler arasında olduğunu söyler.[924] Ahlatşahı'nın tabilerinden olan İsbakerd/İsbarît sahibi Emir el-Heldarî el-Kurtukî'nin serbest bırakılması için vezir Cemaleddin ile Musul veziri

[918] Urfalı Mateos, s. 330-331; Simbat Sparapet, s. 84; Ateş, "Ahlatşah Gürcü Münasebetleri", s. 138, 54. d.n.; Krş. Samouel D'Ani, Tables Chronologiques, *Collection D'historiens Arméniens*, II, Fra. Trans. Marie F. Brosset, S. Petersburg 1876, s. 465. Urfalı Mateos, Ahlat sahibi Sökmen için Ahlat, Erciş, Muş, Doğodaf ve Malazgirt gibi birçok şehrin sahibi olan emir "Miran" ismini kullanır. II. Sökmen'in bu unvanı da bölgedeki hakimiyetini ve gücünü sembolize etmekteydi. Bkz. Urfalı Mateos, s. 329-330.

[919] İbnü'l-Ezrak, s. 620; İbn Kalanisî, s. 361; İbnü'l-Esir, XI, s. 228; *Gürcistan Tarihi*, s. 348; Urfalı Mateos, s. 331; Müverrih Vardan, s. 205; Simbat Sparapet, s. 83; el-Hüseynî, s. 110; Ahmed b. Mahmud, s. II, s. 112; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 295; Kırzıoğlu, s. 394-395, 397; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 107-108, 162; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 74; aynı mlf, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 478; Minorsky, *Caucasian History*, s. 90-91; Özaydın, "Saltuklular", XXXVI, *TDVİA*, Ankara 2009, s. 54; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 10; Sakaoğlu, s. 68; Ateş, "Ahlatşah Gürcü Münasebetleri", s. 140-141.

[920] İbnü'l-Ezrak, s. 620; İbnü'l-Esir, XI, s. 228; İbn Kalanisî, s. 361; Simbat Sparapet, s. 84; *Gürcistan Tarihi*, s. 346; İbn Haldun, V, s. 94; el-Babîrî, s. 125; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, 162; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 74; Taşçı, s. 391; Ateş, "Ahlatşah Gürcü Münasebetleri", s. 139-140.

[921] Müverrih Vardan, s. 205.

[922] Urfalı Mateos, s. 331.

[923] Simbat Sparapet, s. 84.

[924] İbn Kalânisî, s. 361.

Gürcü kralına gitti. Gücülerin elindeki diğer esir Müslümanlar için de 5 bin dinar fidyelerini ödemek sûretiyle serbest bıraktırdı.[925]

Artuklular ile akrabalık bağı kurmuş olan Ermen Şah Necmeddin Alpı'nın oğlu olan yeğeni (kız kardeşinin oğlu) Kutbeddin İlgazi'yi 3 ya da 4 yaşından beri maiyetine almıştı. Ermen Şah'ın evladı olmadığı için, kendisinden sonraki veliahtı bu şekilde yetiştiriyordu. 557/1162-1163 yılında Necmeddin Alpı'nın hastalandığı haberi geldi. Bunun üzerine Şah Ermen, Artuklu emirini tedavi ettirmek için saray tabibleri ile bir heyet nezaretinde Mardin'e gönderip Necmeddin Alpı'nin sıhhatinden emin oldu. Saray entrikasına kurban gitmemesi için yeğeni İlgazi'yi yollamayan Ermen Şah, Necmeddin Alpî'nin iyileştiği ve kendisinden sonra İlgazi'yi veliaht tayin ettiği haberinden sonra onu yolladı.[926]

Türk atabeylerinin Gürcüler karşısındaki ağır ve yüz kızartıcı hezimetinin ardından bölgedeki atabeylikler Selçuklu Sultanı III. Arslanşah b. Tuğrul'un (1161-1176) komutasında 557/1162-1163 yılında Azerbaycan sahibi İldeniz, Ahlat sahibi Ermen Şah II. Sökmen, Meraga sahibi Aksungur maiyetinde 50 bin askerle Gürcü ülkesine doğru sefere çıktılar.[927] Ermen Şah askerlerinin Sultan'ın ordusuna katılmasıyla Müslümanlar daha da güçlendi. Sultan Arslanşah, Ermen Şah'a hürmet gösterek, cömertçe davrandı ve "ابجي" (ibci, atabeğ; muhterem büyük) ifadesiyle onu yücelten bir manada seslendi.[928] Tarafların karşılaşması üzerine Gürcü kralı Türk ordusunun gücünü görünce elçiler göndererek Sultan'ın ordusunda ihtilaf olmasına neden oldu. Bunun üzerine Sultan atabeylerle istişare etti, söz alan Ermen Şah'ın "Gürcülerin Müslüman beldelerine yaptıkları pervasız saldırıların karşısında durulmazsa daha sonra tekrar yeni baskınlar ve akınlar beraberinde gelir. Eğer Sultan şimdi savaşmadan çekilirse Gürcüler karşısında duracak siyasi bir gücün de kalmayacağı ortaya çıkar" şeklindeki konuşması Atabey İldeniz başta olmak üzere herkesin hoşuna gitti. Bu etkili konuşma Gürcü elçilerinin eli boş bir şekilde dönmelerine sebep oldu ve savaş başladı.[929] Kuşkusuz Ermen Şah'ın burada ortaya koyduğu stratejik ve politik öngörüsü büyük bir devlet adamı ve siyaseti bilen biri olduğunu gösterir. Artık savaş başladığından Ani kapısına gelen

[925] İbnü'l-Ezrak, s. 620, 661; İbnü'l-Esir, XI, s. 228; İbn Kalanîsî, s. 361; İbn Haldun, V, s. 94; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 295; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 162; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 74.

[926] İbnü'l-Ezrak, s. 621; Savran, çev. 129; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 175; Taşçı, s. 394.

[927] İbnü'l-Ezrak, s. 619; Hüseynî, s. 110-111; İbnü'l-Esir, XI, s. 234; İbn Haldun, V, s. 94; Simbat, Sökmen b. İbrahim'in ordusunun 80.000 kişiye baliğ olduğunu söyler. Bkz. Simbat Sparapet, s. 84; el-Babîrî, s. 126; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 295; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 109-110; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 454; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 94-95.

[928] Hüseynî, s. 111; Ahmed b. Mahmud, II, s. 113-114; İbn Kalânisî, s. 362; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 110; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 74.

[929] İbn Kalânisî, s. 363-364.

Ermen Şah'ın da öncüsü olduğu Müslüman ordu çevre yerleri yağma ederek ilerliyordu.[930] Lükrî (Zerarî/Kerkerî) Kalesi civarında 558/1163 yılında vuku bulan meydan savaşı, İbnü'l-Esir'e göre bir ay sürdü ve iki taraf da sabırla mücadele etti.[931] Nihayetinde Gürcüler bu defa ağır bir hezimete uğradı, kral III. Giorgi ormana kaçarak kendini zor kurtardı. İslâm kaynakları bu zaferin misli görülmemiş bir olay olduğundan övgüyle bahsederler.[932] Ermen Şah Sökmen'in aldığı bu galibiyet sırasında Bitlis'te bulunan ve Ahlat'taki kutlamalara şahit olan İbnü'l-Ezrak, ganimetlerle ilgili olarak şunları aktarır: Şah-ı Ermen yanına üç tane hammal aldı. Onlardan biri altın ve gümüş bir kap taşıyordu. İkincisi de altın ve gümüş kap taşıyordu. Bunlarda değerli taşlarla süslenmiş iki tane haç vardı. Altınla yazılmış paha biçilmez değerde olan mücevherlerle süslenmiş altın İnciller vardı. Üçüncüde ise kralın altın gümüş ve mücevherlerden hazinesi vardı. Söylenenlere göre, Ahlat hazine divanının küttabları Şah Ermen'in eline geçen ganimeti değerlendirince Ani kapısının önünde ondan alınanların otuz kat daha fazla olduğunu kaydederler. Ahlatlılar için büyük bir gün oldu ve kutlamalar yedi gün sürerken Ahlat çarşısı üç gün kapalı kaldı; iki gün boyunca davullar çaldı, herkesin kalbi mutlulukla doluydu.[933] Meyyâfarikîn'den Ahlat'a gelenler arasında olan İbnü'l-Ezrak, bu büyük zaferin müjdeli haberini Ahlat'a ulaştıran öncü birlik hakkındaki nazarını şöyle ifade eder: "Ahlat'ta çok büyük bir gündü, 300 baş inek kurban edilerek fakir fukaraya dağıtıldı. Birkaç gün sonra Ermen Şah Ahlat'a vardığında daha önce emsali görülmemiş güzellikte bir kutlama yapıldı. Bu eğlenceler ve tezyinatlar üç gün boyunca devam etti. Bitlis sahibi de Ermen Şah'ın şerefine şehrin süslenmesine katkıda bulundu".[934] Gürcülerden arındırılan yerler, Ani'deki kiliseye çevrilen ve minberdeki Haç'ın yerine tekrardan Hilal yerleştirilerek Müslümanlar dönemindeki haline getirildi.[935]

II. Sökmen 533/1138 yılında Sasonluların kendisini tutsak ettikleri hadiseyi ilerleyen yıllarda bedenen ve siyaseten olgunlaşınca karşılıksız bırakmadı. Müstahkem bir kale olan Senasine'yi üç yıl süren muhasara sonucunda 10 Muharrem 570/10 Ağustos 1174-1175

[930] *Gürcistan Tarihi*, s. 350; Müverrih Vardan, s. 205-206; Ateş, "Ahlatşah Gürcü Münasebetleri", s. 142.
[931] İbnü'l-Esir, XI, s. 234.
[932] Hüseynî, s. 112-114; İbnü'l-Ezrak, s. 619; *Gürcistan Tarihi*, s. 352; Ahmed b. Mahmud, II, s. 115; İbnü'l-Esir, XI, s. 234; Müverrih Vardan, s. 206; İbn Kesir, XII, s. 444; ez-Zehebî, XII, s. 21; İbn Kesir, XII, s. 261; İbn Haldun, V, s. 94; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 201; aynı mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 112-113; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 75; Minorsky, *Caucasian History*, s. 93-94; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 455; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 96-97; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 10; Ateş, "Ahlatşah Gürcü Münasebetleri", s. 143.
[933] İbnü'l-Ezrak, s. 625; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 112; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 75; aynı mlf, "Ahlatşahlar ve Ahlat Şehri", L, s. 479; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 454; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 96.
[934] İbnü'l-Ezrak, s. 625.
[935] Turan, *Türk Cihan Mefkûresi*, II, s. 140.

yılında ele geçirerek asileri cezalandırdı, Sasonlular bir daha eski kudretine ulaşamadı.[936] 571/1175 yılında Sultan Arslanşah, atabey İldeniz, Ahlatşahı II. Sökmen ve Diyarbekir (muhtemelen Artuklular) askerlerinden oluşan büyük bir ordu Gürcülerin elindeki Nahçıvan'a doğru hareket ettiler. Nahçıvan ve Türkmen Beğdil arasındaki yerleri ele geçirip, çevredeki tarım alanlarını ve yerleşim yerlerini yakıp yıktılar. Sultan Arslanşah, Ahlatşahı ve Diyarbekir askerleri 10 Rebiülevvel'de Ahlat'a ulaştılar. Ahlatşahı II. Sökmen şehre girdiğinde her taraf halk tarafından süslenmişti ve son zamanlarda görülmeyen miktarda süslenen şehir üç gün boyunca bu şekilde kaldı. İbnü'l-Ezrak bu günlerde yine Ahlat'ta bulunduğunu nakleder.[937] II. Sökmen Ahlat'a döndüğünde veziri el-Muvaffik b. Reşîk ve emirleri bir kısım askerleriyle birlikte Nahçıvan'da Sultan Arslanşah ile atabey İldeniz Pehlivan'ın yanında kaldığı günlerde hastalandı. Bu hastalıktan Nahçıvan'da vefat etmesi üzerine tabutunu Şahabeddin el-Harranî es-Sofû ve dostları Salı günü 9 Rebiülevvel 571/27 Ekim 1175 yılında Ahlat'a götürdüler. Ahlat halkının tamamı cenaze törenine katılırken II. Sökmen daha önce hiçbir şeye bu kadar üzülmemişti. Ahlat'ta bir hafta yas ilan edilirken çarşılar üç gün kapatıldı ve iki gün nevbet (davul) çalınmadı. Çocuklarını teselli ederken Mecdeddîn Muhammed isimli oğlunu Divan'a, kardeşi Şemseddin Ebu'l-Fadl'ı ise hacib emirliğine getirdi. Birkaç gün sonra Nahçıvan'dan gelen bir habere göre Sultan Arslanşah'ın annesi, İldeniz'in karısı vefat etmişti. Ahlatşahı bu habere de üzülmüş, çarşılar iki gün kapanmıştı.[938]

İslâm coğrafyasında XII. yüzyılda Irak Selçukluları'nın bir devamı olan Zengi atabeyi Nureddin'in vefatından sonra ordu komutanı Selahaddin Eyyûbî kendi devletini kurdu. Atabeyleri ve küçük İslâm devletlerini ortadan kaldırmak sûretiyle İslâm siyasi birliğini sağlamayı amaçladı. Bu maksatla 578/1182 yılında Zengilerden İzzeddin Mes'ûd'un sahibi olduğu Musul'u kuşattı. Buna karşılık İzzeddin Mes'ûd dayısının oğlu ve müttefiği Ermen Şah'tan yardım istedi, Ermen Şah da onu korumak için harekete geçti.[939] Selahaddin Eyyûbî'nin siretini yazan ve ordusuyla beraber Anadolu, Musul seferi sırasında kendisine eşlik eden İsfahanî'ye göre, Selahaddin, Musul'a ilerlerken yol üzerindeki Suruç'tan Rakka'ya ve Nusaybin'e kadar olan yerleri ele geçirirken, buralara yakın kalelerin de kendisine eman ile teslim olanlarla müttefik oldu. Bu minvalde Ahlat sahibi Şah Ermen'e de

[936] II. Sökmen'in karısının hizmetinde bulunan ve *Ahlat'tan Mekke'ye* isimli eserin müellifi olan Rebîb lakaplı Es'ad b. Ammar el-Halatî, söz konusu olaydan bahsetmiştir. Bkz İbnü'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Buğyetû't-Talib*, s. 184-187; Turan, *Doğu Anadolu T.ürk Devletleri*, s. 172; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 476; aynı mlf, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 72-73.
[937] İbnü'l-Ezrak, s. 660.
[938] İbnü'l-Ezrak, s. 660-661; Müverrih Vardan, s. 208; el-Babîrî, s. 127; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 251-252; aynı mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 112; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 75; Taşçı, s. 403.
[939] İbn Şeddad, *Siret-u Selahaddin el-Eyyûbî*, Kahire, 2012, s. 41; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 11.

elçi gönderildiğini ve eman istediklerini belirtir ve zaten diğer yerler de ele geçirilmiş olduğundan Musul seferi için Selahaddin'in önünde bir mani kalmadığını ifade eder.[940]

Sultan Selahaddin Eyyûbî'nin bu yayılmacı politikasının tehlikeli olduğunu fark eden atabeyler; Cihan Pehlivan, Ermen Şah ve İzzeddin Mes'ûd derhal bir ittifak tesis ettiler. Bu sırada Ermen Şah, büyük komutanlarından Beg Timur'u elçi olarak Sincar kuşatmasını kaldırması için Sultan Selahaddin'e gönderdi. Ebû Şâme'ye göre, Beg Timur buradaki ahali tarafından çok seviliyordu.[941] Ancak olumsuz yanıt alan Beg Timur, Sultan'a eğer kuşatmayı kaldırmazsa efendisinin ona harp ilan edeceğini bildirdi. Ayrıca burada Beg Timur'a verilen hediyeleri de kabul etmeyerek kızgın bir şekilde ayrıldı.[942] (Beg Timur'un bu öfkesi Sultan Selahaddin vefat edene kadar düşmanlıkla sürdü.) Ermen Şah'a rapor veren Beg Timur ülkesini Selahaddin'e karşı koruması gerektiğini, aksi takdirde daha vahim neticelere neden olacağını söyledi. Bunun üzerine 578/1183'te Ermen Şah, bölgedeki emirlere haber göndererek Mardin'e geldi. Başta Artuklu Kutbeddin İl Gazi ve Bitlis, Erzen hâkimi Dilmaçoğlu Fahrûddevle ile Musul atabeyi Zengi İzzeddin Mes'ûd geldi. Haleb'den de Yıva Türkmen birlikleri bu ittifaka katıldı.[943]

Selahaddin'in Musul'u kuşatması sırasında bu ittifakın elçileri gelip kuşatmayı kaldırması yönünde çağrıda bulunmuşlarsa da Sultan Selahaddin bu talebe pek ehemmiyet vermedi. Başka sebeplerden dolayı Musul muhasarasını kaldırdıysa da Zengilere ait Sincar'ı muhasara etti.[944] Ahlatşahı Sökmen'in öncülüğünde atabeylerin ittifak haberini alan Sultan Selahaddin bu sırada Harran'da ordusunu dağıtmış vaziyetteydi. Ancak Sultan, akrabalarına haber yollayarak huzuruna gelmelerini emretti. Selahaddin'in yeğeni Hama sahibi Takıyüddin Ömer bu ittifaka gözdağı verilmesi için harekete geçilmesi gerektiğini tavsiye etti. Bu tavsiyeye uyan Sultan Resu'l-'Ayn'a geldi. Hakikaten de Sultan'la karşılaşmayı göze alamayan Ermen Şah Sökmen'in kumanda ettiği bu ittifak ordusuna verilen gözdağı

[940] İsfahanî, *el-Barku'ş-Şamî*, V, Neşr. Ramazan Şeşen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 28-29.
[941] Ebu Şame, III, s. 231.
[942] İsfahanî, *el-Berku'ş-Şamî*, 61; İbnü'l-Esir, XI, s. 386; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 113-114; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 76; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 454; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 199-200; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 100; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 48; Taşçı, s. 405.
[943] İsfahanî, *el-Barku'ş-Şamî*, s. 61; İbnü'l-Esir, XI, s. 388; İbn Şahinşah, s. 114; Ebû Şame, *Ravdateyn*, II, s. 38; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 302-303; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devleteri*, s. 113-114; İlhan Erdem, XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", *Tarih Araştırmaları Dergis*i, 19/30, 1997, s. 60; Taşçı, s. 401.
[944] İbnü'l-Esir, XI, s. 386-387.

dağılmalarına yetmişti.[945] Bölgedeki atabeylerin ittifaklarına karşı Hısn-ı Keyfa sahibi Artuklu hükümdarı Selahaddin'in yanında yer almak için Harran'a gitti.[946] Bu ittifakın dağılmasıyla ilgili Ebû Şâme, Ahlat, Mardin ve Musul sahiplerinin durumlarını nükteli bir ifadeyle anlatır.[947]

Selahaddin 579/1183 yılında el-Cezire ve Diyarbekir havalisinde fetihlerine Amid'i ve aynı yıl Haleb'i alarak devam ederken, endişelenen Mardin hâkimi Artuklu Kutbeddin derhal Selahaddin'e tabiiyetini bildirdi.[948] Ancak 580/1184 yılında Mardin sahibi Kutbeddin genç yaşta vefat edince geriye iki küçük oğlu kaldı. Bu durumun karışıklığa sebep olmaması için Ermen Şah Sökmen yeğeninin oğullarından Hüsameddin Yavlak Arslan'ı Mardin tahtına çıkartarak, dirayetli ve iyi bir emir olan Nizameddin Alpkuş'u da onu ve hanedanı kollaması için Mardin'e yolladı. Ermen Şah, devrinde Artuklularla da kurulan ırsiyet bağı ve hanedan idaresi üzerindeki etkisi de göz önünde bulundurulursa, Ermeniyye ve Diyarbekir havalisinde geniş bir nüfuz alanına sahipti. Nitekim Meyyâfârikîn'e bir askeri birlik yerleştirmiş olan Ermen Şah'ın askerleri, Selahaddin'in Meyyâfârikîn muhasarasında şehrin savunmasındaydı.[949]

Selahaddin Eyyûbî 581/1185 yılında tekrar Musul'u muhasara etti. Selahaddin'i Fırat'ın batısındaki şehirleri özellikle de Musul'u ele geçirmesi için teşvik eden Erbil hâkimi Muzaffereddin Gökbörü idi. Ancak Musul'un ikinci defa muhasarası sırasında Ahlat ve beldelerinin sahibi Ermen Şah 581 9 Rebiülahir/10 Temmuz 1185 yılında vefat etti.[950] Ahlatşahı Zahirûddîn b. Sökmen Ermen Şah, şefkatli, dirayetli ve cesur bir devlet adamıydı. Ahlatlılar ve ona bağlı yerlerdeki halk bu devirde huzur ve bolluk içinde bir dönem yaşadılar. Ermen Şah merhameti, devlet adamlığı ve ülkesinin zenginliği yönüyle görüldüğü üzere müslim ve gayrimüslim çağdaş kaynaklarda kendisinden övgüyle bahsedilir. Müverrih

[945] İbn Şeddad, *Siret-u Selahaddin*, s. 41; İsfahanî, *el-Barku'ş-Şamî*, V, s. 62-66; İbnü'l-Esir, XI, s. 388-389; İbn Vasıl, II, s. 134; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 322; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 114; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 76; aynı mlf, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 476; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 48-49.

[946] Remzi Ataoğlu, "Artuklu Eyyûbî İlişkisi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1, C. 10, s. 74.

[947] Ebû Şâme, III, s. 142.

[948] İbnü'l-Adim, s. 389-390; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 148-149; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 91; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 322-323; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 114-115; Taşçı, s. 406.

[949] İbnü'l-Esir, XI, s. 407-408; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 171.

[950] Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 69; İbnü'l-Esir, XI, s. 405-406; Bar Habraeus, II, s. 436; Müverrih Vardan, s. 211; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 61; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 328; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 115; Sümer, *Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu*, s. 77; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 200; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 11.

Vardan, Ermen Şah Sökmen vefat ettiğinde 12 şehre hâkim olduğunu,[951] Ermeni Samuel ise vefatın Saran köyünde vuku bulduğunu ve II. Sökmen'den sonra ülkesinin yokluğa ve halkın sıkıntıya düştüğünü belirtirler.[952] Ebu Şame de Ermen Şah'ı öven ve meziyetlerini anlatan şiir yazmıştı.[953] Ebu'l-Fida Ermen Şah'ın 579 yılında 64 yaşında vefat ettiğini söylerken[954] İbnü'l-Esir ve diğer birçok kaynak 581 yılında vefat ettiğini nakleder.[955] Ermen Şah'ın vefatının ardından Sökmenli hanedanı da sona ererken, bundan böyle Ahlat ve ona bağlı yerler Ahlatşahlar adıyla Sökmen'in azatlı gulamları tarafından yönetildi.[956] Dolayısıyla bundan sonra Ahlat hâkimleri için Sökmenli yerine Ahlatşahı tabirini kullanmayı daha uygun bulduk.

2.2.6.3. Ermen Şah Sökmen b. İbrahim Sonrası Dönemde Sökmenliler

Ermen Şah 581/1185 yılında vefat ettikten sonra yerine geçecek bir oğlu olmadığından kısa bir süreliğine taht için anlaşmazlık yaşandı. Çağdaş kronik yazarlarından Vardan'a göre Ermen Şah vefat ettiği sırada Vigen'in torunu ve Der Grigor katoligosunun yeğeni olan Şahinşah yanındaydı. Bunun ardından kendi adamları ile beraber Sason taraflarına giderek orada hükümdar olan (Meyyâfârikîn kastediliyor olmalıdır) Beg Timur'u mağlup edip Darçyan tesmiye edilen kaleyi onun elinden aldı ve Beg Timur dostluk vaadi ile serbest kaldı.[957] Ancak Ermen Şah, Artukluların hamisi olması dolayısıyla hukuken Meyyâfarikîn Artuklulara bağlı olsa da şehrin valisi ve kadısı Ahlat'tan gönderilmekteydi. Bunlardan biri olan Ermen Şah'ın yetiştirdiği önemli gulamlardan Seyfeddin Bek Timur, Meyyâfârikîn valisiydi.[958] Ermen Şah'ın vefatından sonra Ahlat ve Meyyâfârikîn'den önemli bir çoğunluk Seyfeddin Bek/Beg Timur'un tahta geçmesini destekliyordu.[959] 580-581/1185 Rebiulahir ayında Ahlat'a gidip Ermen Şah'ın yerine geçen Bek Timur taht üzerindeki ihtilafa son vererek kendi otoritesini tesis etmeye başladı.[960]

---

[951] Müverrih Vardan, s. 211.
[952] Samuel, *Documents Armenians*, I, s. 456, krş. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 116.
[953] Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, II, s. 148.
[954] Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 69.
[955] İbnü'l-Esir, XI, s. 405-406; Bar Habraeus, II, s. 436; Müverrih Vardan, s. 211; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 61.
[956] İbn Vasıl, II, s. 167; el-Babîrî, s. 132.
[957] Müverrih Vardan, s. 211.
[958] Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L, s. 481-482.
[959] İbn Şeddad, *Siret-i Selahaddin el-Eyyûbî*, s. 212; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 423; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 92; Safedî, XVI, s. 54; Zambaour, *Mu'cemi'l-Ensâb*, s. 348; el-Babîrî, s. 101.
[960] Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 150; Ez-Zehebî, XII, s. 727; Ebû Şame, *er-Ravzateyn fî Ahbar ed-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salâhiyye*, III, thk. İbrahim en-Niybek, Beyrut, 1997s. 231; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 92; Nasıreddin Muhammed b. Abdurrahim b. el-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, thk. Hasan

Bek Timur Ahlat tahtına geçmişse de ihtilaflar devam etmekteydi. Ebû Şame, yaşanan ihtilaflar için bir kesimin Musul sahibi İzzeddin Mes'ûd'u tavsiye ederken, bir başka kesimin de Ermeniyye içerisinden birinin başa geçmesi gerektiğini söylediklerini nakleder.[961] Bu bölünme beraberinde askeri olarak ayrışmayı da getirdi. Ahlat veziri Mecidüddîn b. el-Muvaffak ise Selahaddin Eyyûbî'ye davet mektubu yazdı. Bunu yaparken Selahaddin'den yana tercihini kullanan devlet adamlarının da desteğiyle şehri teslim alması talebinde bulundu.[962] İsfahânî Ahlat'tan gelen mektubu olduğu gibi nakleder; buna göre Ermeniyye ve el-Cezire'deki Müslüman emirlerin erken vefatları ve yerlerine küçük yaşta çocukların kalmasının sonucunda bölgede siyasi boşluk oluşmuştu.[963] Ayrıca İldenizli Cihan Pehlivan'ın kızının Ermen Şah ile evli olmasından dolayı Ahlat ve mülkü üzerinde hak talep ettiğini belirtmekteydi.[964] Selahaddin Eyyûbî, Sincar kuşatması sırasında Ahlat ahalisinden İhsan adında bir adamın getirdiği haberde Ahlat'ı teslim alması için davet edilmekteydi. Bu haber ulaşınca Sultan'ın Ahlat'ı almak istediği bilinse de,[965] kararsız kaldığı için yanındaki devlet erkanı ile istişare etti, devlet adamları "Ahlat çok büyük ve muazzam bir vilayettir. Şu anda sahipsiz ve muhafızsızdır. Burada ise Musul'u muhafaza ve müdafaa eden bir hükümdar var. Eğer orayı alırsak hem Musul hem de diğer meseleler kolaylıkla halledilir." diyerek Ahlat'ı almanın daha faydalı olacağı hususunda ikna ettiler. Nihayetinde alınan karar muhasarayı kaldırıp Ahlat'a gitmek yönünde oldu.[966] Selahaddin'in Ermeniyye'yi ve hassaten Ahlat'ı fethetme planı bakiydi. Bu yüzden Selahaddin Ahlat'ı zapt edip orayı çok sevdiği kardeşi Melik el-Adil'e vermek vaadinde bile bulunmuştu.[967] Sultan, amcazadesi Nasıreddin b. Şirkuh'u ve el-Fakîh İsa el-Hakkarî'yi önceden Ahlat önlerine gönderdi.[968] Aynı zamanda Azerbaycan hâkimi İldeniz'in Ahlat'ı ele geçirmek üzere hareket ettiğini öğrenen Bek Timur,

---

Muhammed eş-Şema', Beyrut 1970, s. 58; İbn Şeddad, *Siret-i Selahaddin el-Eyyûbî*, s. 212; Bar Habraeus, II, s. 436; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 11.

[961] Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fî Ahbar ed-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salâhiyye*, III, s. 231.

[962] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 79; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 152; Ebû Şame, *er-Ravzateyn fî Ahbar ed-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salâhiyye*, III, s. 231; Bar Habraeus, Bektimur'un İldenizli Pehlivan'ın kendisine karşı hareket ettiğini, buna istinaden bizzat Bek Timur'un Selahaddin'den yardım talebinde bulunduğunu ve karşılığında Ahlat'ı teslim edeceğini bildirir. Bkz. Bar Habraeus, II, s. 436.

[963] İsfahanî, V, s. 80.

[964] Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 384; İsfahânî, V, s. 80; Bosworht, "The Political and Diynastic History of The İranian World (A. D. 1000-1217) The Saljuq and Mongol Periods", V, s. 171.

[965] İbn Şeddad, *Siret-u Selahaddin el-Eyyûbî*, Yeni Baskı, Kahire 2012, s. 47.

[966] İbnü'l-Esir, XI, s. 406-407; İbn Şeddad, *Siret-u Selahaddin el-Eyyûbî*, s. 47; ez-Zehebî, XII, s. 887; İbn Kesir, XIII, s. 16; Müverrih Vardan, s. 211; İbnü'l-Verdî, *Tarihî İbnü'l-Verdî*, II, s. 107; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 481.

[967] Sümer, "Ahlatşahlar", II, s. 27; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbî ve Devlet*, s. 83; Erdem, "Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", s. 60.

[968] Ebû Şame, *er-Ravzateyn fî Ahbar ed-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salâhiyye*, III, s. 231; İbn Şahinşah, s. 217.

Selahaddin'e mektup yazarak ondan yardım istediğini ve şehri kendisine teslim edeceğini bildiren bir mektup daha yolladı.[969]

Cihan Pehlivan askerleri ile Ahlat'ın Doğu yakasında konaklarken, Selahaddin Ahlat yakınlarındaki et-Tavane (Tatvan olmalı) ordugahında konakladı.[970] Eyyûbî hanedanından Takıyeddin Ömer'in oğlu Muhammed'in kroniğinde anlattığı Ahlat muhasarası hadisesinde, iki taraflı siyaset yürüten Ahlat vezirinin Bek Timur tarafından yönlendirildiği aşikârdı.[971] İbnü'l-Esir de, Bek Timur'un Cihan Pehlivan ve Sultan Selahaddin'e de elçilerle mektuplar yollayarak iki tarafı karşı karşıya getirmeye çalıştığına dikkat çekerek bunu teyit eder.[972] Nitekim Bek Timur, Cihan Pehlivan'a da vezir Mücirüddin'in yanında Ermen Şah Sökmen'in karısı ve kızını bir başka deyişle Cihan Pehlivan'a hediyelerle beraber kızını ve torununu da yollayarak onun desteğini kesinleştirme politikasını güdüyordu.[973] Pehlivan ordusuyla gelmişse de Selahaddin'den korkuyordu ve bu yüzden Sultan'ın elçisi olan el-Fakih İsa taraflar arasında elçi sıfatıyla gidip geldi. Nihayetinde Selahaddin'le savaşmaktan kaçınan Pehlivan, Ahlat Kalesi'nin kızının olduğunu ifade etti. Sadakat anlaşması imzaladıktan sonra hediyeler yollayarak bir diğer kızı Mu'mine Hatun'u[974] da Sultan'ın oğullarından biriyle evlendirdi ve özürlerini belirtip ülkesine geri döndü.[975] Bek Timur tam manasıyla amacına ulaşamadıysa da Cihan Pehlivan ile işbirliği yaparak Ahlat'ın Sultan Selahaddin tarafından ele geçirilmesini önledi.[976]

Selahaddin Eyyûbî, Ahlat'ta durumun kendisine vadedildiği gibi olmadığını görünce hayal kırıklığı ile geri döndü. Bu sırada Nasıreddin b. Şirkuh çevre yerleri talan ederek Artuklu Kutbeddin'in vefatı sonrası küçük oğlunun idaresindeki Meyyâfârikîn'i muhasara etti.[977] Meyyâfârikîn'in muhasarasını yöneten Sultan Selahaddin çok şiddetli bir şekilde

[969] Gregory Abû'l-Farac, s. 436.
[970] İbn Hallikan, V, s. 206.
[971] Muhammed b. Takıyeddin Ömer b. Şahinşah el-Eyyûbî, *Medâru'l-Hakâîk ve Sırru'l-Halâîk*, thk. Hasan Habeşî, Kahire 1968, s. 217-18.
[972] İbnü'l-Esir, XI, s. 407.
[973] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 304.
[974] İbn Hallikan, V, s. 206; el-Babîrî, s. 123.
[975] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 304; Ebû Şame, *er-Ravzateyn*, II, s. 63; İbn Şahinşah, s. 217; İbn Vasıl, II, s. 169; Bar Habraeus, Pehlivan'ın akrabalarından bir kızı zevce olarak verdiğini belirtir. Bkz. Bar Habreaus, II, s. 436.
[976] İbnü'l-Esir, XI, s. 407; İbn Hallikan, V, s. 206; Bosworth, "The İranian World", s. 171; Sümer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, s. 38; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 454; Tekin, *Tük Tarihinde Ahlat*, s. 105-106; Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 269.
[977] Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 153; İbn Şeddad, III/I, s. 452; İbn Vasıl, II, s. 170; İbn Haldun, V, s. 354; Remzi Ataoğlu, "Artuklu Eyyûbî İlişkisi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1, C. 10, s. 76; Alican, "Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn – Silvan", *History Studies*, V. 5/5, 2013, s. 9.

saldırdı ve şehri 29 Ağustos 1185 yılında teslime mecbur etti.[978] Ahlat'ı almak için Musul'dan vazgeçmiş olan ve geri döndüğünde Musul'un da elinden çıktığını gören Sultan, öfkesini Meyyâfârikîn şehrini ele geçirmede oldukça sert davranarak çıkarmıştı. Selahaddin Meyyâfârikîn'i ele geçirdikten sonra buranın idaresine emirlerinden Hüsameddin Sungur el-Hılatî'yi tayin etti.[979] Artuklular döneminde olduğu gibi ilk aşamada Eyyûbîler tarafından Ahlatlı birinin şehrin idaresine getirilmesi, buradaki Ahlatlı bürokratların nüfuzunu da gösterir. Selahaddin Eyyûbî Meyyâfârikîn'i teslim aldıktan sonra Abbâsî halifesinden Diyar-ı Bekr, Ahlat ve el-Cezire'nin menşurlarını aldı ve daha sonra Şam'a doğru gitti.[980]

Bek Timur Ahlat üzerindeki mücadele çatışmalarını bertaraf edip otoritesini tesis edince, ilk iş olarak Darçyan Kalesi'ni ve bütün Sason eyaletini zapt ederek kilise ve manastırlarını vergiye tabi tuttu.[981] Bek Timur zamanında Ahlatşahlar Ermen Şah II. Sökmen'den kalan siyasî gücünü kısmen de olsa sürdürdüğü söylenebilir.[982] Melik el-Efdal'in Frenklerin Beyrut'a saldırmalarını engellemek için Mısır ordusuna katılan el-Cezire Diyar-ı Bekr'deki atabeylerin ordusuna Ahlatşahı Seyfeddin Bek Timur da asker yollayarak katılacağını ilan etti.[983] Bek Timur döneminde görece Gürcülerle pek bir savaş olmazken, Gürcü kralı yolladığı elçi aracılığıyla Eyyûbî sultanına bir ricasını iletmesini istedi. Buna göre, Gürcülerin Kudüs'te kendi elleriyle inşa ettikleri kilisenin ellerinden alınmasından şikayetçi olduğunu ve Sultan'ın duygularına hitap etmek için de Erzurum sahibini vekil kılarak (barışa devam edeceğini) anlaşmaya uyacağını beyan etti.[984]

Bek Timur'un tahta oturup idaresini pekiştirmeye henüz başladığı sırada bütün bölgeyi içine alan bir kaos meydana geldi. 582/1185-1186 yılında el-Cezire, Musul, Diyarbekir, Ahlat, Suriye, Şehrizor ve Azerbaycan'da Türkmenlerle Kürtler arasında ilk defa olaylar çıktığını nakleden İbnü'l-Esir, bir düğün alayına saldıran Kürtlere karşı Türkmenlerin silahlarına sarılması üzerine bu bölgelerde büyük çatışmaların vuku bulduğunu nakleder. Yaklaşık on yıl süren bu kaos durumu Türkiye Selçukluları'nın ve Mücahidüddin Kaymaz'ın

[978] İbnü'l-Esir, XI, s. 407-408; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 304; Ebû Şame, *er-Ravzateyn*, III, s. 231-232; İbn Şeddad, *Siret-u Selahaddin*, s. 47; Nüveyrî, XXVIII, s. 387; İbn Hallikan, V, s. 206; İbn Şahinşah s. 218; Bar Habraeus, II s. 436; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Meyyâfârikîn", s. 171.
[979] Şeşen, *Selalahaddin Eyyûbî*, s. 82-82; Sümer, "Ahlatşahlar", II, s. 27.
[980] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 191; Alican "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 173.
[981] Müverrih Vardan, s. 211; Turan, *Türk Cihan Mefkûresi*, II, s. 160.
[982] II. Sökmen'in (Ermen Şah) vefatıyla birlikte Sökmenli soyu sona erdi. Bek Timur'un tahta geçmesiyle birlikte Ahlat idaresinde "gulam"ların idare ettiği bir dönem başladı. Dolayısıyla bundan sonra Sökmenli hanedanını idare edenler için "Ahlatşahı" ismi kullanılarak aradaki ayrım gösterilmiştir.
[983] Şeşen, *Selahaddin Eyyûbî*, s. 183.
[984] İbn Şeddad, *Siret-u Selahaddin*, s. 94.

araya girmesiyle taraflar arasında sükûnet sağlandı ve halk tekrar eskisi gibi huzur ve barış içinde yaşamaya devam etti.[985]

Selahaddin Eyyûbî, Hama sahibi olan yeğeni Takıyüddin Ömer'e Meyyâfârikîn'i de vermesi üzerine derhal oraya gitti. Takıyüddin Ömer, Meyyâfârikîn'e mücavir yerleri de hâkimiyetinde toplamak için 587/1191 yılında Ahlat üzerine sefere çıktı. Takıyüddin'in yanındaki 4 bin kişilik süvari birliği ile Sökmenli hanedanına ait olan Hani şehrini ele geçirdiği haberi Bek Timur'a ulaşınca askerleriyle Takıyüddin'i Muş ovasında karşıladı. Yapılan savaşta Ahlatşahı Bek Timur 4 bin kişilik bir orduya sahip olmasına rağmen, 700 süvarisi olan Takıyüddin Ömer'in güçlü taarruzu karşısında yenilerek Ahlat'a çekilmek zorunda kaldı.[986] Melik Takıyüddin, Bek Timur'un birliklerini takip ederek beldelerine girdi ve kalelerini ele geçirdi. Ermen Şah'ın veziri olan Mecdüddin b. Reşik, Bek Timur başa geçince Şamîrân Kalesi'nde[987] tutsak edilmişti. Bek Timur Ahlat'a geri döndüğü sırada vezirin öldürülmesi emrini kale muhafızlarına mektupla bildirdiyse de Takıyüddin kaleyi ele geçirince Mecdüddin'i serbest bıraktı. Ardından Ahlat üzerine yürüyerek şehri muhasara altına aldı. Ancak Ahlat'ın surlarının müstahkem olması ve Takıyüddin Ömer'in ikmal kaynağı ve askeri birliklerinin azlığından dolayı maksadına ulaşamadan geri dönmüşse de Ahlat ile arasındaki kaleleri hakimiyetine alarak sınırlarını Ahlat'a kadar dayandırdı.[988] Sultan Selahaddin'in 1185 yılında Ahlat seferi sırasında Eyyûbî tabiiyetini kabul etmeyen Bek Timur, Melik Takıyüddîn Ömer'in Ahlatşahların topraklarına saldırması ve ülkesini baskı

[985] İbnü'l-Esir, XI, s. 410; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Meyyâfârikîn", s. 172-173.

[986] İmâdeddîn el-İsfahanî, *Kitabü'l-Feth el-Kasî fî el-Feth-i Kudsî*, thk. C. De Landberg, Leyden, 1888, s. 403-405; aynı mlf, *el-Bustânü'l-Camî li' Cemiû't-Tevârih Ehli'z-Zaman*, thk. Muhammed Ali et-Teânî, 1988, s. 440; İbnü'l-Esir, XII, s. 63; İbn Hallikan, III, s. 457; ez-Zehebî, XII, s. 837; Abdulkadir b. Muhammed en-Na'imî ed-Dımaşkî, *ed-Darisû fî Tarih el-Medaris*, I, thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut, 1990, s. 163; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I s. 348; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 117; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 78; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 455; Özaydın, "Ahlatşahlar, VIII, s. 200; Şeşen, *Selahaddîn Eyyûbî*, s. 147; Erdem, "Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", s. 61; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 65-66; aynı mlf, "Eyyûbî Prenslerinden Takıyüddin Ömer'in Ahlat Seferi", *III. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim Kültür ve Sanat Sempozyumu*, 22-24 Eylül 2014, Ahlat-Bitlis, Edt. Mahmut Doğru-Ercan Aksoy, Ankara 2015, s. 274-275.

[987] Şamîrân Kalesi, Bitlis'in Tatvan ilçesinde Nemrut Dağı'nın eteğinde yer alan hâkim bir tepededir. Günümüzde yöre halkı tarafından da Şamîrân isminin halen kullanıldığı tespit edilmektedir. Bkz. Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 69; aynı mlf, "Takıyüddin Ömer Ahlat Seferi", s. 275.

[988] İbn Şeddâd, *Siret-i Selahaddin*, s. 139; İsfahanî, *el-Feth-i Kudsî*, s. 405; İbn Hallikân, III, s. 457; ez-Zehebî, XII, s. 837; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, IV, s. 290-291; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 117; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 78; Özaydın, "Ahlatşahlar, VIII, s. 200; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. Şeşen, *Selahaddîn Eyyûbî*, s. 147; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 68-70; aynı mlf, "Takıyüddin Ömer'in Ahlat Seferi", s. 276; Ramazan Şeşen'in, Katib el-İsfahanî'nin eserlerinden naklettiğine göre Anadolu tarihiyle ilgili kısımları ele aldığı makalesinde; Bek Timur'un Melik Takıyüddin Ömer ile anlaşma yaptığını ve buna göre bir daha sorun çıkarmayacağını ve kendisine itaat edeceğini tebliğ etmesi şartıyla geri çekilmişti. Bkz. Şeşen, "İmâdeddin Katib el-İsfahanî'nin Eserlerinde Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", III, 1971, s. 357. Muhtemelen bu dönemden sonra Ahlat atabeyleri Eyyûbî tabiiyetine girmeye başlamış ve ileride de göreceğimiz üzere Bek Timur Eyyûbî Sultanı'na tâbi olduğuna işaret olarak asker yollamıştı.

altına alması üzerine, Abbâsî halifesi tavassutuyla Selahaddin Eyyûbî'ye muhasaranın kaldırılmasını bildiren bir "eman mektubu" yolladı.[989] Ancak bu sırada Ahlat'tan dönen Takıyüddin Ömer, Muş ovasındaki Ahlat'a bağlı Malazgirt'i kuşatmaya başladı ve şehir halkını sıkıntıya düşürdü. Şehrin çevresine kurdurduğu mancınıklarla surlarını saldırı altına aldı. Bu sırada Saltuklu atabeyliğinin idaresini elinde tutan Mama Hatun (1191-1200) yanında destek kuvvet getirerek Takıyüddin Ömer'e yardım etti.[990] Saltuklu hükümdarı Mama Hatun bölgede artan Eyyûbî nüfuzu karşısında müttefik olmayı amaçlayarak, komşu beyler ve Gürcülere karşı konumunu güçlendirmeyi hedefliyordu. Malazgirt kuşatması üç ay sürdü ve şehir ahalisine verdiği mühletin dolmasına iki gün kala Takıyüddin Ömer yakalandığı hastalık sonrasında Cuma gününe denk gelen 17 Ramazan 587/10 Teşrinievvel 1191 yılında vefat etti.[991] İbn Şeddad Takıyüddin'in vefatının Ahlat ile Meyyâfârikîn arasındaki yolda olduğunu ve askerlerinin cenazeyi alarak Meyyâfârikîn'e döndüğünü söyler.[992] Melik Takıyüddin'in cenazesi buradan Hama'ya nakledilerek, kendisi için Medresetü'ş-Şemsiyye adında meşhur bir medrese yapıldı ve annesinin yanına defnedildi.[993] İbnü'l-Esir Eyyûbîlerin bu saldırısı sonrasında Bek Timur'un durumunun güçlendiğini ve hükümdarlığının zeval bulmak üzereyken yeniden güçlenerek hâkimiyetini devam ettirdiğini söyler.[994] Vardan ise, bu hadiseden sonra Bek Timur'un Hristiyan ahalisine şükranlarının arttığını ve onları sevip

[989] İbn Şeddâd, *Siretî Selahaddin*, s. 139; İbn Haldun, V, s. 349; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 117-118; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 78; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 70; aynı mlf, "Takıyüddin Ömer'in Ahlat Seferi", s. 275; Taşçı, s. 414.

[990] İsfahanî, *el-Fethî Kudüs*, s. 405; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 117; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 35-36, 78; Dursun Ali Şeker, "Mama Hatun", *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, s. 548; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 73-74; aynı mlf, "Takıyüddin Ömer'in Ahlat Seferi", s. 276-277; Taşçı, s. 414-415.

[991] İsfahânî, *el-Bustânü'l-Camî li' Cemiü't-Tevârih Ehli ez-Zaman*, thk. Muhammed Ali et-Teânî, 1988, s. 435; aynı mlf, *el-Fethî Kudüs*, s. 406; İbn Şeddad, *Siretû Selahaddin*, s. 223; Bar Habraeus, II, s. 459; İbnü'l-Esir, XII, s. 63; Müverrih Vardan, s. 216; İbn Haldun, V, s. 377; İbn Fûrat, *Tarih-i el-Fûrat*, II, s. 44; el-Babîrî, s. 134; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 117; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 78; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 200; Şeşen, *Selahaddîn Eyyûbî*, s. 147; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 11; Erdem, "Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", s. 61; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 75-77; aynı mlf, "Takıyüddin Ömer'in Ahlat Seferi", s. 277; Ali Sevim, Takıyüddîn Ömer'in Sökmenlilere ait olan Ani şehrini Ahlat seferi sırasında ele geçirdiğini söyler. Ancak gerek çağdaş ve gerekse ikinci elden kaynaklarda buna dair bir ifadeye denk rastlanılmamıştır. Bkz. Sevim, "Sökmenliler", III, s. 455-456.

[992] İbn Şeddad, *Siret-u Selahaddin*, s. 144, 223; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 35-36, 78; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 77; aynı mlf, "Takıyüddin Ömer'in Ahlat Seferi", s. 277; Eyyûbî tarihçisi İsfahanî, Takıyüddin Ömer'in Malazgirt muhasarası sırasında yanında bulunan oğlu el-Melik el-Mansur Nasırüddin Muhammed'in babasının ölümünü askerlerden sakladığını ve Malazgirt'i teslim alıp Meyyâfârikin'e dönünce askerlere babasının vefat ettiğini bildirdiğini söyler. Bkz. İsfahanî, *el-Fethî el-Kudüs*, s. 406; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbî*, s. 147. Ancak Malazgirt'in Eyyûbîlerce ele geçirilmesi, çağdaş başka kaynaklarca zikredilmediğinden bu ifadeye kuşkuyla bakmak gerektiği gibi, beri taraftan bir başka Eyyûbî meliki el-Evhad'ın Meyyâfârikîn'e tayin olmasının ardından sınırlarını genişletmek için faaliyette bulunduğu 1207 yılında Malazgirt'in Ahlatşahlar idaresinde olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla eğer Malazgirt alınmışsa dahi kısa bir süre sonrasında tekrardan Bek Timur tarafından ele geçirilmiş olması gerekmektedir.

[993] İbn Hallikân, III, s. 457; ez-Zehebî, XII, s. 837; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, IV, s. 290-291.

[994] İbnü'l-Esir, XII, s. 63.

hürmet etmeye başladığını söyler.[995] Anadolu Selçuklu devri kaynağı olan Niğdeli Kadı Ahmed'in ifâdelerine göre Bek Timur ölmeden önce Devletşah b. Togan Arslan'ın sahip olduğu Bitlis'te yaşanan iktidar karışıklığı üzerine orayı 588/1192 yılında ele geçirdi.[996]

İbn Şeddad, 21 Şaban 588/1192 yılında Gürcü ve Ahlat sahibi Bek Timur'dan iki elçinin Sultan Selahaddin'e geldiğini ve Seyfeddin Bek Timur'un itaatlerini arz ederek, ihtiyaç duyulduğunda her türlü desteğin verileceğini bildiren bir mektubu tebliğ ettiğini nakleder.[997] Ancak Bek Timur söz konusu metbuluğu fiiliyata geçirmedi. Nitekim Musul atabeyi İzzeddin Mes'ûd ve Mardin sahibi Yavlak Arslan Eyyûbî federasyonundan ayrılmak üzere el-Cezire ile Ermeniyye'de doğrudan Eyyûbîlere bağlı olan yerleri ele geçirmek için harekete geçtiler.[998] Eyyûbî Sultanı Selahaddin Yusuf'un vefat ettiği[999] haberi üzerine çok sevinen Bek Timur'un haddini aştığını söyleyen İbnü'l-Esir, onun Sultanü'l-muâzzam (المعظم السلطان) ve el-Melikû'n-Nâsır unvanını aldığını söyler.[1000] "Seyfeddin" olan lakabını da değiştirdi, kendine bir sultan tahtı yaptırdı ve "Abdülaziz" adını aldı. Hemen ardından Meyyâfârikîn'in fethi için muhasara hazırlıklarına girişti.[1001] Meyyâfârikîn muhasarası için hazırlık safhasındayken 14 Cemaziyelevvel 589/18 Mayıs 1193 yılında damadı Hezar Dinârî tarafından tutulan bir Batınî suikastçi tarafından zehirli hançerle öldürülünce muhasara hazırlıkları son buldu.[1002] Ortaçağ İslâm kaynaklarına göre, öldürülüğünde yetmiş yaşında olan Bek Timur iyi bir siyaset adamı, dindar, hayırsever ve çok fazla sadaka veren, halka ve

[995] Müverrih Vardan, s. 216; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 78.

[996] Ali Ertuğrul, *Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i*, I, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009, s. 552; İbnü'l-Esir, XII, s. 456; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 80; Dilmaçoğulları'nın Bitlis koluna son verilmesi sonrasında Erzen'de hüküm sürmeye devam etmiştir. Bkz. Çevik, "Dilmaçoğulları", s. 145; aynı mlf, "Bitlis'te Kurulan Bir Türkmen Beyliği", s. 212; Aylar, "Bitlis-Ahlat ve Çevresi", s. 83; Taşçı, s. 415.

[997] İbn Şeddad, *Siret-u Selahaddin*, s. 127; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 79-80.

[998] İbn Vâsıl, II, s. 16-7; İbn Şeddad, III/I, s. 108; Devadârî, VII, s. 125; İbnü'l-Esir, XII, s. 63; el-Babîrî, s. 103.

[999] Eyyûbî Sultanı Selahaddin Yusuf'un vefat ettiği sırada ülkesinin sınırlarının Mısır, Suriye ve Yemen'den Irak'a ve Anadolu'nun Doğusu'nda Ahlatşahlarının dâhil olduğu metbu beyler vardı. *Haçlı Seferleri* tarihi eserinin müellifi Runciman Bek Timur'un sahip olduğu Ahlat'ın Selahaddin'in sahip olduğu dirlikler arasında en önemlisi olduğuna dikkat çeker. Bkz. Steven Runciman, *History of Crusades*, III, Cambridge, 1987, s. 79.

[1000] İbnü'l-Esir, XII, s. 63.

[1001] Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 176; ez-Zehebî, XII, s. 868; Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vafî bi'l-Vefeyât*, X, thk. Ahmed el-Arnavût, Türkî Mustafa, Beyrut, 2000, s. 120; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 118; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 79; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbî*, s. 192; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 79-80.

[1002] İbn Vâsıl, II, s. 19; İbnü'l-Esir, XII, s. 93; ez-Zehebî, XII, s. 717; Ebû Şame, *er-Ravzateyn*, III, s. 231-232; İbn Kesir, XIII, s. 76; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 107; Ebu'l-Fidâ, *Târih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 157; el-Hanbelî, ed-Dımaşkî, VI, s. 487; İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-Zahire fî Ahbar-u Mulûk-u Mısır ve'l-Kahire*, VI, s. 132; İbnü'l-Cevzî, Bek Timur'un vefatını kaydederken, onu Şah Ermen olarak tesmiye eder. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 14; el- Babîrî, s. 135; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 456; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 12.

ilim erbabına ihsanda bulunan biriydi. Ahlat halkı tarafından çok sevilen ve saygı duyulan biriydi.[1003]

2.2.6.4. Sökmenli Emirliğinin Çöküşü

Ermen Şah tarafından satın alınan Hezar Dinârî, Bek Timur'un iktidarında ordu komutanlığını yapmış ve kızı Ayna Hatun ile evlenmişti. Nitekim kaynaklar Hezar Dinârî'nin Bek Timur'un yerine tamah ettiği ve ona suikast düzenlediği hususunda mutabıktırlar.[1004] Ermen Şah, Ali isminde Cürcanlı bir köle tacirinin Ahlat'a geldiği sırada Aksungur'u 1.000 altın karşılığında aldığı için Hezâr Dinârî (Bin Altınlık) lakabını vermiş ve onu yakınında tutarak içki sunucusu (sâkî) yapmıştı.[1005] Bek Timur'un ölümünün ardından yerine yedi yaşındaki oğlu Muhammed Bek Timur'u getirip Ahlat tahtına çıkardıysa[1006] da kısa bir süre sonra onu ve annesini Muş'a bağlı Erzas Kalesi'ne hapsederek tahta kendisi geçti. Böylelikle Ahlat'ta Bedreddîn Hezar Dinârî'nin yaklaşık beş yıl süren (589-593/1193-1197) dönemi başladı.[1007] Bedreddin Hezar Dinârî'nin Ahlat hakimi olduğu sırada Eyyûbî meliki el-Adil, Ahlat halkının daveti üzerine şehri muhasara etmeye geldi. Melik el-Adil şehrin önlerine geldiğinde müstahkem surlarının ve kalesinin güçlü bir şekilde korunduğunu gördü. Bunun yanı sıra kış mevsiminin de bastırmasıyla Ruha (Urfa) ve Harran'a geri çekildi ve şehrin muhasarası sonraki seneye bırakıldı.[1008] Eyyûbî tarihçisi İsfahanî'nin bahsettiği söz konusu sefer hakkında başka çağdaş kaynakların suskunluğu bu hadisenin gerçekliğine kuşkuyla yaklaşılması gerektiğini gösterir. Nitekim XIII. yüzyılda Ahlat gibi büyük bir siyaset ve medeniyet merkezinin muhasara edilmesi olayını başka kaynakların da işlemesi gerektiğini düşünüyoruz.

Hezar Dinârî döneminde pek fazla siyasi bir olaya tevafuk edilmemiş, yukarıdaki hadise dışında kayda değer pek bir şey olmamıştı. Ancak Bek Timur'un oğlu ve atabeyi Hezar Dinârî arasında taht hakkını elinden aldığı için bir rekabet vardı.[1009] Hezâr Dinârî beş yıl

---

[1003] İbnü'l-Esir, XII, s. 93; Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 176; İbn Vasıl, II, s. 168; el-Babîrî, s. 101.
[1004] İbn Fûrat, V, s. 58; Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 176; İbn Haldun, V, s. 205; Ramazan Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, İSAV Yayınları, İstanbul, 2007, s. 21.
[1005] Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 485; aynı mlf, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 80-81; Taşçı, s. 416.
[1006] İbnü'l-Esir, XII, s. 93; İbnü'l-Verdî, *Tarihî İbnü'l-Verdî*, II, s. 107; İ. Artuk, "Ahlat Emiri Bektimur'un Sikkesi", *Tarih Dergisi*, C. 1, S. 2, 1950, s. 385-88; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 118; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 80; Taşçı, s. 416.
[1007] Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 176; İbnü'l-Verdî, *Tarihî İbnü'l-Verdî*, II, s. 107; İbn Haldun, V, s. 205; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 485; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 12.
[1008] Şeşen, "İmadeddîn Kâtib el-İsfahanî'nin Eserlerinde Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", III, s. 364; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 81; Taşçı, s. 416.
[1009] Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 56.

süren hükümdarlığının ardından 593/1197-1198 yılında vefat etti.[1010] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Hezar Dinârî'nin 604/1207-1208 yılında bir karşılaşmada Bek Timur'un oğlu tarafından kardeşinin intikamını almak için öldürüldüğünü ve bu galibiyetten sonra Ahlat'a geldiğini bildirir.[1011] Bar Habraeus da Urfalı meşhur bir tabip olan Hasnûn'un Bek Timur'un oğulları ile girdiği çatışmada yaralanan Hezâr Dinârî'yi tedavi ettiğini bildirir.[1012] İsfahanî de benzer bir hatayı yaparak, İzzeddin Balaban ile Hezar Dinârî'yi birbiriyle karıştırmıştır. Muş sahrasında Hezar Dinârî'nin ordusundan biri tarafından öldürüldüğünü söyler.[1013] Hezar Dinârî'nin nasıl vefat ettiği net bilinmediği için bu durumun Ortaçağ kaynaklarının bazılarında ihtilafa neden olduğu görülmektedir. Ancak Hezar Dinârî 593/1197-1198 yılında vefat etti. Bu kronolojik olarak ve diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında açık bir şekilde görülmektedir.

Hezâr Dinârî'nin vefatının ardından Ermen Şah Sökmen'in memlüklerinden yani hışdâş (hoca-daş)larından[1014] olan ve Sason (Senasine) beldesinden Ermeni asıllı Kutluğ adında biri tahta geçti. Hristiyan ve Ermeni Kutluğ'un tahta çıkmasını Ahlat ahalisi çok ağır buldu ve ayaklandı. Halkın rahatsız olması kahir ekseriyetinin Müslüman olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu huzursuzluk karşısında Kutluğ ancak yedi gün tahtta kalabildi. Kutluğ halkın isyanından canını kurtarmak için bir kaleye sığındı ise de oradan çıkarılıp öldürüldü.[1015] Bu hadisenin gerçekleşmesinde Ahlat ordusunun etkisinin olduğuna delalet eder.[1016] Ahlatlılar bu olayın ardından Hezar Dinârî'nin hapsettiği Bek Timur'un (Muş'un Erzâs Kalesi'ndeki) oğlu Muhammed'i serbest bırakıp Ahlat tahtına çıkardılar.[1017] Muhammed Mansur lakabına sahip olan bu genç Ahlatşahı,[1018] o zaman yaşça küçük olduğundan (12 yaşındaydı) devletin idaresini II. Sökmen'in divitçi başısı Kıpçak asıllı

[1010] Ebu'l-Fida, *Tarihî Ebu'l-Fidâ*, II, 157; İbnü'l-Esir, XII, s. 210; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 107; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 118; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 81; Şeşen, "İmadeddîn Kâtib el-İsfahanî'nin Eserlerinde Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", III, s. 364; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 80.

[1011] İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 159.

[1012] Bar Habraeus, II, s. 488-489.

[1013] İsfahanî, *el-Bustânü'l-Camî*, s. 440.

[1014] Arapların hışdâş ve hicdâş olarak telaffuz ettikleri bir kelime olup Farsçada da farklı kullanım şekline sahiptir. Farsça hâce de Türkçe hoca (efendi, sahip) manasına gelir.

[1015] İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 111; Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 183; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 128; İbn Haldun, V, s. 111; el-Babîrî, s. 104; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 118; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 81; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 456; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 12; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 80.

[1016] Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 183; Bar Habraeus, II, s. 488-489; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 118; Sümer, *Selçuklular Devrinde Anadolu*, s. 81; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 110.

[1017] İbnü'l-Verdî, *Tarih- İbnü'l-Verdî*, II, s. 111; İbn Haldûn, V, s. 206; el-Babîrî, s. 104; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 456; Tekin *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 110;

[1018] Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 183; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 111; İbn Haldun, V, s. 206; el-Babîrî, s. 104.

Şucaeddin Kutluğ ed-Devadârî yürüttü.[1019] Muhammed Mansur tüm işleri atabeyine bıraktığından Ahlat'ın bu yıllarda içine kapanık, kendini koruyan bir dönem yaşadığı söylenebilir.

Ermen Şah döneminde askeri gücünü önemli miktarda kaybetmiş olan Gürcüler XIII. yüzyılın başında kraliçe Tamara döneminden sonra yeniden güçlenmeye ve Anadolu içlerine doğru sınırlarını genişletmeye başladılar. Nitekim Türkiye Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleyman Şah'ın Gürcü kraliçesi Tamara ile yaptığı savaşta ağır bir yenilgiye uğraması sonrasında[1020] Gürcüler 601/1204-1205 yılında Azerbaycan ve Ermeniyye'deki Türk atabeyliklerine saldırarak buraları tahrip ettiler. Kars ve çevresinde hâkimiyet kuran, Ahlatşahlara bağlı Kars ve Ani valisi yardım istedi. Bu sırada Ahlat'ta güçlü bir siyasi liderin eksikliğinden dolayı yardım taleplerine karşılık verilemediği için Kars hakimi şehri Gürcülere teslim etmek zorunda kaldı.[1021] Gürcü tehlikesi Ahlat'a tâbi yerleri sararken herhangi bir karşı taarruz olmadığı için Gürcüler 602/1205-1206'da Malazgirt'e kadar ulaşıp şehri yağmaladı ve halkı kılıçtan geçirdiler. Bu sırada Ahlat hakimi bir çocuktu ve (Muhammed b. Bek Timur) dirayetsizdi, dolayısıyla ordu üzerinde etkisi zayıf olduğundan Ahlat ve beldelerine yapılan saldırıya karşılık verilemedi.[1022] Aynı yıl içinde tekrar Gürcü istilası oldu ve baştanbaşa ülkeyi yağmaladıktan sonra Ahlat'ı dahi yağmaladılar.[1023] Askerlerin yetersiz kalması sonucu halk da onlarla birlikte Gürcülere karşı mücadeleye katıldı.[1024] Gürcülerin bu saldırılar sırasında en büyük yıkım faaliyeti Erciş'te gerçekleşti, şehirdeki çocuk ve kadınlar esir edilirken, geri kalan her şeye el koyup yağmaladılar. Oradan ayrıldıktan sonra önlerinde ciddi güç bulamayan Gürcüler cüretkar davranıp Ahlat'a bağlı Erzurum sınırındaki Hısnû't-tin Kalesi'ne de saldırdılar.[1025] Gürcülerin sonu bitmeyen saldırıları ve muhtemelen içeriden aldığı baskıya dayanamayan Ahlat hâkimi Muhammed b. Bek Timur askerlerini toplayıp Erzurum sahibi Kılıç Arslan'dan yardım istedi. İki Türkmen atabeyinin ittifak ordusu

[1019] Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 183; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 119; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 81; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 202; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 80.
[1020] Osman Gürbüz, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum 1202 – 1318*, Aktif Yayınevi, Ankara, 2004, s. 30-1.
[1021] Ez-Zehebî, XIII, s. 8; İbn Bibî, I, s. 99-102; el-Babîrî, s. 128; Gümüş, "İlk Anadolu Selçuklu-Gürcü Karşılaşması", s. 213; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 13.
[1022] İbnü'l-Esir, XII, s. 200-201; İbn Ammar, *Şezaratü'z-Zeheb*, V, s. 131; ez-Zehebî, *Düvel-i İslâm*, I, s. 109; Bar Habraeus, II, s. 487.
[1023] İbnü'l-Esir, XII, s. 173; Bar Habraeus, II, s. 488-489; Bosworth, "The İranian World", s. 179; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 120-121; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 456; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 111-112.
[1024] İbn Kesir, XIII, s. 130.
[1025] İbnü'l-Esir, XII, s. 172; Müverrih Vardan, s. 218; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev, Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara, 1988, s. 56; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 119; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 81.

Gürcülerle savaşa tutuştu. Gürcüler başkumandanları (bazı kaynaklarda Gürcü kralı olarak da geçen) Küçük Zakari'nin ölümü ile hezimete uğrayarak geri çekildiler.[1026] Gürcülerin Müslüman beldelerinden topladığı ganimet, silah ve atları Ahlatşah'ın askerleri tarafından toplandı ve yanlarındaki esirlerle ülkelerine döndüler.[1027]

Ebu'l-Fidâ'ya göre Muhammed yirmi yaşına erdiğinde atabeyini 602/1205-1206 yılında önce hapsetti, ardından öldürttü.[1028] Muhammed Mansur'un bu yanlış politikası Ahlatşahlarının hızlı bir çöküşe girmesini de başlatmış oldu. Genç ve yakışıklı olduğu için namı uzak diyarlara ulaşan Muhammed Mansur saray keyfine daldı. İşret ehli olduğu için halkın sorunlarına gerekli ölçüde ilgi göstermedi ve halkını özellikle Gürcülerin artan saldırılarına karşı koruyamadı.[1029] Önceki yılın mağlubiyetinin intikamını almak üzere 603/1206-1207[1030] yılında Gürcüler tekrar saldırıya geçti. Gürcülerin uzun süreden beri baskı altında tuttukları Ahlat'a bağlı serhat şehri Kars'ı ele geçirmesi Müslümanları çok üzdü. Saldırı ve yağmaya devam eden Gürcü ordusu kraliçe Tamara'nın ölüm haberi gelmesi üzerine yağmayı bırakıp geri çekilmişlerdi.[1031] Bosworth, Gürcülerin IV. Giorgi idaresinde Nahçıvan, Gence, Ahlat ve Erzurum'a kadar olan bölgeye rahat bir şekilde ilerleyip buralardaki bazı kaleleri idarelerine aldığını (Ani Kalesi ve Kars çevresi gibi) ancak, 1204 yılında Kafkasya önlerinde Moğolların görülmeye başlanmasıyla Gürcüler için felaket yıllarının başladığına dikkat çeker.[1032]

[1026] İbnü'l-Esir, XII, s. 172; el-Hanbelî ed-Dımaşkî, VII, s. 5; Bar Habraeus, II, s. 487; İbn Kesir, XIII, s. 130; Kırzıoğlu, I, s. 415; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 119; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 81; aynı mlf, "Ahlatşahlar", II, s. 27; Çay, "Ahlatşahları Atabekliği", s. 13; Taşçı, s. 420; Ateş, "Ahlatşah Gürcü Münasebetleri", s. 152; Ali Sevim, söz konusu savaşta İzzeddin Balaban'ın olduğunu söyler ki bu bir hatadır. Bkz. Sevim, "Sökmenliler", III, s. 456.

[1027] Ez-Zehebî, XIII, s. 8.

[1028] Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 183; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 119; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 81; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 202; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 80.

[1029] İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 525; İbnü'l-Esir, XII, s. 172; İbn Haldun, V, s. 206; el-Babîrî, s. 104-105; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 119; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 81; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 80.

[1030] Kars'ın Gürcüler tarafından ele geçirildiği tarihler çağdaş kaynaklarda farklılıklar gösterir. Bar Habraeus 1206; Müverrih Vardan 1206; İbnü'l-Esir 1206-1207 ve son olarak Gürcü vakayinamesi ise 1207-1208 tarihini vermektedir. Ancak bu tarihten önce elden çıkmış olduğu, yani umumiyetle 1207 tarihinin olması daha muhtemeldir. Bkz. Bar Habraeus, II, s. 489-490; Müverrih Vardan, s. 218; İbnü'l-Esir, XII, s. 211; *Gürcistan Tarihi*, s. 413-414.

[1031] İbnü'l-Esir, XII, 211-212; Bar Habraeus, II, s. 489-490; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 120; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 82; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 85; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 113.

[1032] Bosworth, "The Political and Dynastic", V, s. 179; Bosworth'un söylediğine göre, Gürcüler Kafkaslardan gelen Harezm ve daha sonra Moğol saldırıları ile tamamen zayıf düşerek siyasi güçlerini kaybedeceklerdi. Bu konu ileride ilgili kısımda ele alınacaktır.

Bu durum artık bardağı taşıran son damlaydı ve Ahlat hakimi Muhammed b. Bek Timur'un basiretsizliğinden dolayı huzursuzluklar arttı. Ahlat önlerine gelmiş olan Gürcülere karşı taarruza geçilmemesi üzerine Ahlat halkı şecaat gösterip birbirlerini Gürcü mezalimine karşı savaşa teşvik etti. Rivayete göre, bir sufînin rüyasında Şeyh Muhammed el-Bustî'nin kendilerine yardıma geldiğini ve Gürcüleri mağlup ettiklerini söylemesi üzerine halkın motivasyonu arttı. Bir vadide sıkıştırdıkları Gürcü kuvvetlerini mağlup ettiler ve çok sayıda esir ele geçirildi.[1033] Muhtemelen söz konusu zafer de Gürcülerin ganimet için gelen az sayıdaki birliklerinin mağlup edilmesi olmalıdır. Çünkü düzenli bir orduyu halkın yenilgiye uğratması pek mümkün olmasa gerektir. Bunun üzerine bir kısım devlet adamı saray içi darbe yaparak, Mardin sahibi Artuklu Kutbeddin İlgazi'nin başa geçirilmesi gerektiğini dünüşüyordu. Çünkü Ermen Şah Sökmen'in erkek çocuğu olmadığı için daha küçükken yanına alıp yetiştirdiği Kutbeddin İlgazi'yi kendisinden sonra Ahlatşah hanedanına varis kılan vasiyetinin bu yönde olduğunu belirttiler.[1034] Bu sırada Ermen Şah Sökmen'in bir başka memlükü İzzeddin Balaban[1035] Muhammed Mansur'a açıkça isyan etmişti. İzzeddin Balaban askerleri ile Ahlat'ı muhasara edip halkını sıkıştırdı, Muhammed b. Bek Timur da mücavir yerlerden topladığı askerlerle şehri savunmaya başladı. Bu çatışmadan mağlup bir şekilde geri çekilmesinin ardından Malazgirt ve Erciş kalelerine haber göndererek yardım alan İzzeddin Balaban, askerlerinin sayısı artınca tekrardan Ahlat'ı muhasara etti. Bu sefer güçlü bir taarruzla karşılaşan Muhammed b. Bek Timur desteğinin azalması neticesinde kendi başına kaldı, yaşının küçük olması ve dirayetsizliği nedeniyle ordu üzerinde gerekli otorite kuramadı.[1036] Şehri İzzeddin Balaban'a sulh ile teslim edeceğine yemin ettirilen Muhammed b. Bek Timur daha sonra bir kaleye hapsettirildi. Böylelikle Ahlat ile ona bağlı şehir ve kaleler 603/1206-1207 yılında Ermen Şah'ın bir başka memlükü İzzeddin Balaban'ın idaresine geçti.[1037] Bu sırada kendisine gönderilen davet üzerine Ahlat önlerine varan Kutbeddin İlgazi, şehri sorunsuz teslim alacağını düşündüğü için yanına fazla asker almadan gelmişti. Ancak siyasi bir oyunla İlgazi'yi Ahlat'tan uzaklaştıran İzzeddin Balaban, gücünü sağlamlaştırdıktan sonra eğer askerlerini Ahlat yakınlarından geri çekmezse onu perişan

[1033] Bar Habraeus, II, s. 488; İbnü'l-Esir, XII, s. 200-201; Mezkur rivayetin sadece İbnü'l-Esir'de geçmesinden dolayı Osman Turan, aynı savaşların bir safhası olduğuna dikkat çeker. Bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 119; Ayrıca bkz. Özaydın, "Ahlatşahlar", VI, s. 202; Ateş, "Ahlatşah Gürcü Münasebeti", s. 152.
[1034] İbnü'l-Esir, XII, s. 210-211; İbn Haldun, V, 206; el-Babîrî, s. 106; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 119-120; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 81-82.
[1035] Zambaur, s. 348.
[1036] İbnü'l-Esir, XII, s. 211; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 119; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 82; Taşçı, s. 422.
[1037] İbnü'l-Esir, XII, s. 211; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 183; İbnü'l-Verdî, *Tarih-î İbnü'l-Verdî*, II, s. 122; El-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 58; Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu*, s. 77; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 119; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 82; Gürbüz, s. 31.

edeceği tehdidiyle savuşturarak Ahlat'ın tek hâkimi oldu.[1038] Ahlat'tan eli boş dönen İlgazi, Melik el-Eşref tarafından da Ahlat'a gitmemesi için tehdit edilmişti. Çünkü Melik el-Eşref, Mardin sahibi Artuklu İlgazi'nin Ahlat gibi stratejik bir yeri ele geçirirse çok güçleneceğinden çekiniyordu. Ancak bu uyarıya kulak vermeyen Kutbeddin İlgazi'yi cezalandırmak için Melik el-Eşref Artuklulara bağlı Duneysir'e (Kızıltepe) saldırıp tarım alanlarını yağmaladı ve İlgazi'den 100 bin dinar tazminat aldı.[1039]

İzzeddin Balaban, İlgazi tehlikesini bertaraf ettikten sonra iktidarını pekiştirmek için Ahlat Hisarı'nı tahkim etti. Ahlatşah devlet adamları Muhammed b. Bek Timur'u da İzzeddin Balaban'a teslim etti. Muhammed Mansur, Ahlat Kalesi'nden 603/1206-1207 yılında aşağı atıldı, ancak halka "kaleden düştü" denildi. Böylelikle sefahate düşkün, yakışıklılığı ile nam yapan Ahlat hükümdarının hayatı genç yaşta feci bir şekilde son buldu.[1040] Mısırlı tarihçi Nüveyrî'ye göre, Muhammed Mansur, Hezar Dinârî tarafından öldürüldü, ancak Ahlat denizinde boğulduğu söylendi.[1041]

İbn Bibî'nin aktardığı doğruysa; Sultan Gıyaseddin I. Keyhüsrev'in Ahlat'a geleceğinin haberini alan Ahlat sahibi İzzeddin Balaban oğullarını daha beş günlük mesafede iken Sultan'ı karşılamak için gönderdi, ardından kendisi de yola çıkarak karşılamaya gitti. Sultan'ın yanında yürüyerek ona refakat eden Balaban saygıda hiçbir kusurda bulunmadı. Hazinesinin tüm varlığını ve şehrin anahtarı ile birlikte kıymetli neyi varsa Sultan'a feda edeceğini ilan etti. Bu hareketinden çok etkilenen Sultan, İzzeddin Balaban'a iyi davranarak ihsanda bulundu ve ardından İstanbul'a gitmek üzere Canik tarafına gitti.[1042] Türkiye Selçukluları'nın tabiiyetine girmiş olduğuna dair net bir delil olmasa da İzzeddin Balaban'ın bu şekilde saygıda kusur göstermemiş olması aynı zamanda metbuluğuna bir işaret sayılabilir. Ancak bu hadisenin de İbn Bibî'den başka çağdaş kaynaklar tarafından zikredilmediğini belirtelim.

[1038] İbnü'l-Esir, XII, s. 210-211; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 183; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 111; İbn Haldun, V, s. 306; el-Babîrî, s. 107-108; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 190-191; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 82.

[1039] İbnü'l-Esir, XII, s. 211; Ebû Şame, *Teracîm Rical el-Karneyn es-Sadis ve's-Sabî*, s. 79; ez-Zehebî, XIII, s. 9; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 146; İbn Haldun, V, s. 206; el-Babîrî, s. 107; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 120-121; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 82; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 456; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 113.

[1040] İbnü'l-Esir, XII, s. 210-211; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 120; Sümer, *Selçuklular Devinde Doğu Anadolu*, s. 82; aynı mlf, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 485-487; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 113.

[1041] Nuveyrî, XXIX, s. 44.

[1042] İbni Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Çev. M. Nuri Gençosman, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941, s. 30-31; Mükrimin Halil Yinanç'ın çevirisinde Sultan'ın ismi zikredilmez. Bkz. İbni Bîbî, *Selçuknâme*, Çev. Mükrimin Halil Yinanç, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 25-26.

İzzeddin Balaban Ahlat hükümdarlarının sonuncusuydu. O yüzden Balaban ülkeyi eline geçirmişse de sağlam bir idare tesis edemedi.[1043] Eyyûbî meliklerinin Sultan Selahaddin'in 1183-1185 yıllarındaki Musul seferinden sonra el-Cezire ve Diyar-ı bekir bölgesinde hâkimiyet tesis ettiğini yukarıda söylemiştik. Meyyâfârikîn sahibi iken Takıyüddin Ömer'in Ahlat'ı ele geçirme arzusu kendisinden sonra amcazadesi Melik el-Evhad'ı da cezbetti. Nitekim Melik el-Adil tarafından Mardin ve Diyar-ı Bekr havalisi Eyyûbîlerin hâkimiyetine geçtiğinden Ahlatşahlar beyliğine uzun zamandır sınır komşusu olmuştu. Takıyüddin Ömer gibi güçlü ve istekli olan Melik el-Evhad Ahlat'a bağlı Muş Kalesi'ni ve bazı yerleri ele geçirdi. Ardından Melik el-Evhad, Ahlat önlerinde İzzeddin Balaban ile 603/1206-1207 yılında giriştiği ilk çatışmada yenilerek Meyyâfârikîn'e geri çekildi.[1044] Ancak ertesi yıl (604/1207-1208) tekrar güçlü bir şekilde Melik el-Evhad'ı karşısında bulan İzzeddin Balaban ilk vuruşmada bozguna uğradı.[1045] Bunun üzerine İzzeddin Balaban, Erzurum meliki Mugiseddin Tuğrulşah'tan yardım isteyerek ittifak kurdu. Melik el-Evhad bu çatışmada yenilerek tekrar Meyyâfârikîn'e çekilmek zorunda kaldı.[1046]

Galibiyetin ardından Mugiseddin Tuğrulşah ile İzzeddin Balaban, Melik el-Evhad'ın daha önce almış olduğu Muş'u ele geçirmek için muhasara ettiler. Ancak muhasara esnasında neredeyse şehri teslim almak üzere oldukları sırada (604/1207-1208) Erzurum hâkimi Mugiseddin Tuğrulşah Ahlat'ı ele geçirmek istediği için İzzeddin Balaban'ı öldürdü.[1047] Ancak kaynaklar Ahlatşahı Muhammed Mansur'u Ahlat Gölü'nde (Van Gölü) boğdurarak öldürmesi üzerine Erzurum sahibi ile evli olan kız kardeşinin intikamını aldığını ve onun

[1043] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 120; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 456; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 114.

[1044] İbnü'l-Esir, XII, s. 211; Bar Habraeus, II, s. 489-490; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 77; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 120-121; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 82; Erdem, "Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", s. 63; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 84; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 113.

[1045] Bar Habraeus, çağdaş kaynaklardan farklı olarak Melik el-Evhad'ın babası el-Adil'den yardım istediğini ve Melik el-Eşref'in yardım için gelip Balaban karşısında savaştığını ve hezimete uğratıp Ahlat'a çekilmesini sağladıklarını aktarır. Bunun üzerine Erzurum sahibi Mugiseddin'i çağırıp iki Eyyûbî melikine karşı yapılan savaşta mağlup edildiklerini ve Meyyâfârikîn'e çekilmek zorunda bıraktıklarını söyler. Bkz. Bar Habraeus, II, s. 490; Ancak bu ifadede olayların sırası karıştırılmış olma ihtimali yüksektir, çünkü Melik el-Eşref kardeşinin yardımına 1207 yılında Ahlat'a hakim olmasının ardından kendisine isyanı bastırmak için geldi (1210). Bu olaylar tarihsel sıralamasına göre aşağıda anlatılacaktır.

[1046] İbnü'l-Verdî, *Tarihî İbnü'l-Verdî*, II, s. 122; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 183; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, II, s. 175; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 121; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 487; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 456.

[1047] İbnü'l-Esir, XI, s. 229; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 183; İbnü'l-Verdî, *Tarihî İbnü'l-Verdî*, II, s. 122; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 159; Bar Habraues, II, s. 490; Bulduk, s. 64; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 121; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 82-83; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 456; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 204; Erdem, "Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", s. 63; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 119-120; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 85.

başını koparark öldürdüğünü, dolayısıyla Ahlat'ın da idaresiz kaldığını söyler.[1048] Tuğrulşah'ın bu yaptığı Ahlat ahalisi ve mücavir yerlerde tepkiye neden oldu. Nitekim Tuğrulşah, Ahlat'ı teslim almak için şehrin önlerine gittiyse de halk şehrin kapısını kendisine açmadı. Ez-Zehebî'nin aktardığı ilginç bir olaya göre; Ahlat ahalisinden bazı emirler, Tuğrulşah'a, kendilerine bin dinar verilmesi karşılığında şehrin kapılarını açacaklarını ilan ettiler. Ancak Ahlat gibi büyük ve önemli bir merkezin böyle basit bir miktar karşılığında teslim edilme işinin hile olduğunu düşünen Tuğrulşah, bu oyuna gelmedi fakat Ahlat'ı da teslim alamadı. Bunun üzerine Malazgirt'i ele geçirmek için gittiyse orada da şehrin valisi aynı şekilde davrandı. Şehrin kapıları yüzüne kapanan Tuğrulşah eli boş bir şekilde ülkesine geri döndü.[1049] Bu hadisenin üzerine Ahlat halkı Melik el-Evhad'a şehri teslim etmek üzere davet mektubu yollayarak şehri barış ile teslim edeceklerini ilan ettiler. Melik el-Evhad büyük bir hazırlıkla ve yanına aldığı askerlerle herhangi bir sorun yaşamadan şehre girerek teslim aldı. Böylelikle bir asırdan fazla hüküm süren Sökmenli-Ahlatşahlar atabeyliği (604/1207-1208) tamamen inkıraza uğramış oldu.[1050]

2.2.7. Eyyûbîlerin Ahlat'a Hâkim Olması Melik El-Evhad Dönemi

Eyyûbîlerin Sultan Selahaddin Yusuf döneminden bu yana süren Ahlat'a hâkim olma arzuları 604/1207-1208 yılında Melik Necmeddin el-Evhad'ın eliyle sağlandı. Eyyûbî devletinin doğu sınırları korumaya alındığı gibi Sübkî'ye göre, Melik el-Evhad'ın Ahlat'ı ele geçirmesiyle Eyyûbîler şark ülkesini fethetmiş oldu.[1051] Ahlat'ı Eyyûbîler için önemli bir merkez haline getiren Melik el-Evhad, devletin doğudaki stratejik ve siyasi fırsatlardan çok iyi yararlandığı dönemi başlattı.[1052] Nitekim saltanat merkezini Meyyâfârikîn'den Ahlat'a

[1048] Ebû Şâme, *Terâcim-i Rical el-Karneyn es-Sadis ve es-Sabi'*, s. 91; Nüveyrî, XXIX, s. 44.

[1049] Ez-Zehebî, XIII, s. 458; Bar Habraeus, II, s. 490; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 121; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 82; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 204; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 120; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 85.

[1050] İbnü'l-Esir, XII, s. 228-229; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 200; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 111; Makrizî, Takiyüddîn Ebi Abbas Ahmed b. Ali b. Abdulkadir el-Ubeydî, *es-Sulûk el-Ma'rife Düvel el-Mülûk*, I, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Beyrut, 1997, s. 284; İbn Hallikan, V, s. 76; İbn Kesir, XIII, s. 136; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 159; İsfahanî, s. 440; el-Hanbelî ed-Dımaşkî, VII, s. 23; Bar Habraeus, II, s. 490; Ez-Zehebî, XIII, s. 14-15; Reşidüddîn, s. 239; Ebû Abdullah b. Ali b. Süleyman el-Yafi'î el-Yemenî el-Mekkî, *Mirâtu'l-Cinân ve 'Abretu'l-Yekzan*, IV, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut, 1997, s. 5; Bulduk, s. 64; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 121; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 82-83; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 456; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 117-119; Yaşa, "Türk Kültür Merkezi Ahlat", s. 21; Gürbüz, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum*, s. 31; Çevik, "Dilmaçoğulları", s. 146; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 173, 175; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 91; Taşçı, s. 424.

[1051] Taceddîn Ebû Nasır Abdulvehhab b. Ali Abdulkafi es-Sübkî, *Tabakatü'ş-Şafi'îyyeti'l-Kübra*, VII, thk. Mahmud Muhammed et-Tenahî, Abdulfettah Muhammed el-Halv, Beyrut, 1964, s. 348; Nüveyrî, XXIX, s. 43-44.

[1052] İbnü'l-Esir, XII, s. 229; Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 200; İbn Kesir, XIII, s. 136; Bar Habraeus, II, s. 490; İbnü'l-Furat, V, s. 58; Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu*, s. 80; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 121; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 83; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 91-92.

taşıması bu şehre verdiği önemi göstermektedir. Ancak bu durumdan rahatsız olan komşuları Eyyûbîlerden çekindiği için sınırlarında güçlü bir devlet istemiyorlardı. Bu yüzden ilk olarak Gürcüler 604/1207-1208 yılında Ahlat ve ona bağlı yerleri yağma ve tahrip etti. Bu saldırılar sırasında Ahlat içinde de Melik el-Evhad'ın hükümdarlığını kabul etmeyen ve ondan korkanlar vardı.[1053] Dolayısıyla el-Evhad'ın Ahlat'ta hakimiyetini tesis etmesi kolay olmadı ve bazı askerler isyan ederek Van Kalesi'ne sığındı. Bu asilerin Erciş şehrini ele geçirmesi üzerine Melik el-Evhad babası Eyyûbî Sultanı el-Adil'den yardım istedi. Bunun üzerine Eyyûbî Sultanı el-Adil diğer oğlu Ruha ve Harran sahibi Melik el-Eşref Musâ'yı yardımına gönderdi. Eyyûbî melikleri sulh yoluyla Van Kalesi'ni bu asilerden alarak çevredeki diğer kalelerde de hükümranlığını kesinleştirdikten sonra döndüler.[1054]

Ahlat'taki otoritesini henüz tam sağlayamayan Melik el-Evhad Malazgirt'i ele geçirmek için şehirden çıktığı sırada Ahlat halkından bazıları Eyyûbî askerlerini hisardan çıkararak şehrin dışına sürdüler. Halkın amacı tekrardan Ahlat içinden bir hükümdar çıkararak Ahlatşah devletini ihya etmekti. Ancak bu haberi alan el-Evhad derhal Ahlat'a döndü, bu sırada kardeşi Melik el-Eşref'in de askerleri ordusuna katılmıştı. Melik el-Evhad Ahlat önlerine geldiğinde isyancılar arasında ihtilaf oldu, bir taraf isyana devam etme kararındayken diğerleri şehrin el-Evhad'a verilmesini savunuyordu. Nihayetinde şehrin teslim edilmesini savunan taife galip gelerek Ahlat'ın karşısında ordugah kuran Eyyûbî melikleri el-Evhad ve el-Eşref'in ordusuna kapıları açtılar. Ahlat'a giren Melik el-Evhad otoritesini ikinci defa tesis etmesinin ardından isyancıların tamamına yakınını kılıçtan geçirirken (ortalama 18.000 kişi), bazısını da Ahlat Gölü'nde boğdurdu ya da kafileler halinde Meyyâfârikîn'e sürgün etti. Böylelikle şehirde birliği sağlayarak sükûneti tesis etti.[1055]

Melik el-Evhad, Ahlat'taki bu toplu kıyımıyla beraber uzun zamandan beri devlet yönetiminde son derece etkili olan "el-Fıtyân"[1056] denilen yapının da lağvını gerçekleştirdi. Zira şimdiye kadar bu aristokrat denilebilecek kesimin tasarrufuyla Ahlatşahlar tayin edilir,

[1053] İbn Vâsıl, II, s. 176; İbnü'l-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 59-60; İbn Haldun, V, s. 206; Bulduk, s. 64; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 120; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 175.

[1054] İbnü'l-Esir, XI, s. 230; İbn Vâsıl, II, s. 177; İbn Haldun, V, s. 206; Bar Habraeus, II, s. 490; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 122-123; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 488; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 121.

[1055] İbnü'l-Esir, XI, s. 231-232; İbn Vâsıl, II, s. 177-178; Ebû Şâme, *Terâcim-i Rical el-Karneyn es-Sadis ve es-Sabi'*, s. 91; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 159; Bar Habraeus, II, s. 491; ez-Zehebî, XIII, s. 15; İbn Haldun, V, s. 206; el-Hanbelî, *Şifa el-Kulûb*, s. 274; İbnü'l-Furat, V, s. 65-66; el-Babîrî, s. 139; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 122; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 84; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 204; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 122; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 85.

[1056] Arapça delikanlı, yiğit, bahadır, hizmetçi ve gençler manasına gelir. Bkz. Sencer Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, Serdar Dağarcık Yayınları, İstanbul, 2019, s. 688.

istenilmedikleri zaman ise öldürülerek yerine bir başka idareciyi çıkarılırdı. Ayrıca bu yöneticilere sürekli baskı uyguluyorlardı. Ancak diğer taraftan bu örgütlü yapı ticari ve zirai faaliyetlerde kalkınmaya ve içtimai nizama önemli katkıda bulunmaktaydı.[1057] Ahlat idaresinde etkili olan bu zümrenin[1058] lağvedilmesiyle muhalif halkın gücü kırılırken, örgütlü bir yapı olan *yiğitler* (el-fîtyan) ya da *Ahiler Birliği* dağıldı, şehirde yerli ve kaliteli asker kalmadı.[1059]

Ahlat'ın Eyyûbîlerin hakimiyetine geçmesi şüphesiz devletin merkezi Mısır'da büyük sevinçle karşılanırken, 604/1207-1208 senesinde el-Adil Abbâsî halifesine Mısır, Şam, Ahlat ve el-Cezire'ye hükmetmeye başladığını bildirdi.[1060] Melik el-Evhad ile babası el-Adil arasındaki ilginç bir hikâyeyi ed-Devâdârî şöyle nakleder: "Melik el-Evhad bir gün babası ile ava çıktığında av için yanında şahin getirmişti. Şahini serbest bırakınca melik el-Evhad'ın başına gidip kondu. Şaşırıp haykıran Melik el-Evhad'ın bu hali babasını güldürdü. "Şahinimiz bugün baykuş avladı" dedi. Bu söz Melik el-Evhad'ı üzdü. Ancak bu şahin Ahlat'ı oğlunun eliyle el-Adil'e hediye etti. Melik el-Evhad Ahlat tahtına geçtiğinde babası Eyyûbî Sultanı el-Adil'e müjdeli haberi yolladı. Yolladığı mektubunda "Sultan'ım; Baykuş, Şahini avladı."[1061] dedi. Eyyûbî büyük sultanı el-Adil'i, bundan sonra "Melikû'd-Diyâri'l-Mısrîyye ve'ş-Şâmiyye ve'l-Ahlâtıyye" lakabını kullandığını belirtelim.[1062] Sultan el-Adil, Eyyûbî devletini çocukları arasında taksim ettiği sırada ülkesinin sınırları Yemen'den Ahlat'a kadar uzanmaktaydı.[1063] Melik el-Evhad'a Ahlat ve Meyyâfârikîn beldeleri kaldı. Melik el-Evhad Meyyâfârikîn ve Ahlat'ta yaklaşık sekiz sene hüküm sürdü.[1064]

Kraliçe Tamara zamanında (1184-1213) güçlü bir istikrar sağlayan Gürcüler güneye doğru akınlarla karşılarına çıkan yerli Selçuklu ve Kürt atabeylerini yenilgiye uğratarak, Ermeniyye bölgesinde hâkimiyetlerini tesis ettiler. Gürcüler Ahlat'a bağlı Kars'ı işgal ettikten sonra (1207) ilerleyerek Ahlat, Malazgirt ve Erciş'i talan edip, yakıp yağmaladı. Gürcülerin

[1057] İbn Vasıl, III, s. 177; İbnü'l-Esir, XII, s. 229-230; Bar Habraeus, II, s. 491; İbnü'l-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 61; İbn Kesir, XIII, s. 161; Minorsky, *Caucasian History*, s. 149; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 122; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 456; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 93-94.
[1058] Ez-zehebî, XXII, s. 131; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 456; Taşçı, s. 429.
[1059] İbnü'l-Esir, XI, s. 232; İbn Vasıl, III, s. 177; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 489; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 58.
[1060] İsam Muhammed Sebârû, *es-Selâtin*, Beyrut, 1994, s. 177.
[1061] Devâdârî, V, s. 161; aynı nakli Nüveyrî de yapar. Bkz. Nüveyrî, XIX, s. 44.
[1062] Ahmet Güner, "Melik", XXIX, *TDVİA*, Ankara 2009, s. 52; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 52-53.
[1063] El-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 235; el-Makrizî, I, s. 312.
[1064] Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 200; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 111; Makrizî, I, s. 284.

temel amacı Eyyûbîleri Doğu Anadolu'dan çıkarmaktı.[1065] Melik el-Evhad, Musul sahibi Nureddin Arslanşah'a Gürcülerin Ahlat'ı muhasara ettiği sırada yolladığı mektupta "Musul ile Ahlat'ın bir olduğunu ve ittifak yapması gerektiğini" söylüyordu.[1066] İçerideki karışıklığı henüz nihayete erdiren Melik el-Evhad ve Ahlat halkı Gürcülerden korktuğu için Ahlat'ın surlarının dışına çıkması halinde canlı bir şekilde geri dönmenin mümkün olmadığını düşünüyordu. Çünkü el-Evhad Ahlat surlarının dışına çıkması halinde tekrar isyan olursa iki ateş arasında kalacağından endişe ediyordu.[1067] Bu durum üzerine Gürcülerin saldırısından korkan Melik el-Evhad, babası el-Adil'den yardım istemiş ve kendisine destek yollamasını talep etmişti.[1068] Nitekim bu kaos ortamından yararlanan Gürcüler, Ahlat'a bağlı şehir ve kaleleri yağmalayıp talan ederken en büyük zararı yine Erciş'e verdiler. Yüklü miktarda ganimetle döndükleri Erciş'ten geriye neredeyse hiçbir şey kalmamış, her türlü mal, para ve değerli eşyaya el koymanın yanı sıra çok sayıda kadın ve çocuklar esir edilmişti.[1069]

Ahlat'ta Eyyûbîlerin uğradığı ağır yıkımdan cesaret alan Musul sahibinin diğer beylerle müteffik olup büyük bir ordunun harekete geçtiği haberi üzerine Eyyûbî Sultanı el-Adil Dımaşk'tan çocuklarının da katıldıkları ordusuyla Makrizi'ye göre Gürcülerle savaşmak için yola çıktı. Ancak güzergâhını Musul sahibi Zengi atabeyi Kutbeddîn'e çevirdi ve Sincar'ı muhasara etti. Abbâsî halifesi Nasırlidinillah'ın araya girmesiyle kuşatmayı kaldırdı ve ordularını dağıttı. Bunun üzerine Melik el-Evhad da Ahlat'a geri döndü.[1070] Ahlat gibi Musul'un ele geçirilmesi Eyyûbî devletinin kurucusu Selahaddin Yusuf'un en büyük arzusuydu. Ancak XIII. yüzyılın başında Melik el-Evhad'ın marifetiyle Ahlat ve el-Cezire'nin tamamı ve Diyar-ı Bekr'in bir kısmı Eyyûbî devletinin sınırlarındaydı. Eyyûbîler için Musul ile Ahlat arasındaki bağın ehemmiyeti, Irak bölgesi ile Anadolu'nun birbirine bağlantı noktasında yer almalarından ve merkez olmalarından dolayı bu şehirlerin taşıdığı stratejik önemden kaynaklanıyordu.[1071]

[1065] Makrizî, I, s. 287; İbnü'l-Esir, XII, s. 236; İbn Vasıl, III, s. 201; Devâdârî, *Kenzü'd-Derîr*, VII, s. 170; İbn Fûrat, *Tarih-i İbn Fûrat*, V, s. 105; Safedî, X, s. 25; el-Babîrî, s. 143; V. Gordlevski, s. 56; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 123.
[1066] İbn Vâsıl, II, s. 192.
[1067] İbnü'l-Esir, XII, s. 236; Bar Habraeus, II, s. 491; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 122; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 95-97.
[1068] Ebu'l-Fadaîl Muhammed b. Ali b. Nazif el-Hamevî, *Tarih-i Mansûrî*, thk. Ebu'l-'Ayd Dudû, Dımaşk, 1981, s. 52.
[1069] İbnü'l-Esir, XII, s. 236; el-Hanbelî ed-Dımaşkî, VII, s. 28; el-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 48; Makrizî, I, s. 287; İbn Vâsıl, II, s. 184; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 122; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 456; Erdem, "Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", s. 63; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 120-121; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 96-97.
[1070] İbnü'l Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 94-95; Makrizî, I, s. 289.
[1071] İbn Vâsıl, II, s. 192; İbnü'l-Fûrât, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 89, 94.

607/1210-1211 yılında Gürcüler Kürt asıllı Hristiyan kumandan İvane'nin öncülüğünde Ahlat'ı tekrardan muhasara ettiler. Gürcülerin temel amacı Eyyûbîleri Doğu Anadolu'dan çıkarmaktı, o yüzden bu sefer öncekilerden farklı bir önem taşıdığından sadece istila ve yağma için gelinmemişti.[1072] Şehir kuşatma altında iken surları ve kapıları sürekli güçlendirilerek saldırılara karşı tahkim ediliyordu. Şehrin hâkimi Necmeddin el-Eyyûb'un da "bu çok zorlu bir gündü"[1073] sözü yaşanan durumun vehametini göstermektedir.[1074] Muhasaranın sürdüğü 19 Rebiülahir/10 Ekim gecesinde İvane'ye müneccimlerinden birisi "benden sana bir müjde var, yıldızlar bu gece şehri alacağını söylüyor" dedi. Bunun üzerine İvane, çok fazla sarhoş olduğundan yanındaki az adamla Ahlat kapısına doğru saldırıya geçti. Bu sırada atı tökezleyip sarsılınca dengesini kaybedip atından düştü. Eyyûbî askerlerinden Yakup el-Malatî adında bir askerin tanıdığı kumandan İvane esir alındı ve derhal Melik Necmeddin el-Evhad'a götürüldü. Esirler arasında İvane'nin olduğu haberinin duyulması üzerine Ahlat halkı tarifsiz bir sevinç yaşadı.[1075] Bu sırada Eyyûbî Sultanı el-Adil oğlunun yardım çağrısı üzerine diğer Eyyûbî melikleri ile birlikte Ahlat taraflarına doğru gelmekte iken,[1076] Necmeddin Eyyûb'un başarısını duyunca yönünü Sincar'a doğru çevirdi.[1077]

Melik el-Evhad, İvane'ye iyi muamele ederek ona lütuf ve ikramlarda bulundu, esir gibi davranmadı ve aralarında sulh imzalandı. İmzalanan Ahlat Antlaşması'na[1078] göre, İvane 200 bin dinar fidye verecek (ez-Zehebî'ye göre 80 bin dinar[1079]), Gürcülerin elindeki 2 bin (İbn Vasıl'a göre 5 bin[1080]) Müslüman esir serbest bırakılacaktı. Ayrıca Eyyûbîlere işgal ettikleri 21 kaleyi teslim ederek bir daha saldırmamayı taahhüt ettiler. İvane'nin kızı Tamta[1081] dinini değiştirmemek şartıyla Melik el-Evhad'ın kardeşi Melik el-Eşref ile

[1072] Müverrih Vardan, s. 218; İbnü'l-Esir, XII, s. 414; Zekeriya Kazvinî, s. 524; İbn Kesir, XIII, s. 149; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 123; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 205; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 98-99.
[1073] İbn Kesir, XIII, s. 149-150.
[1074] Nüveyrî'nin naklettiğine göre melik el-Evhad da sarayda İranlı bir müneccime Gürcü muhasarasının akıbeti hakkında sorduğunda kendisine bu sıkıntıdan çıkacağını ve galip geleceğini haber verdiğini nakleder. Bkz. Nüveyrî, XXIX, s. 47.
[1075] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 168; Ebû Şame, *Teracîm-i Rical el-Karneyn es-Sadis ve's-Sabi'*, s. 103; İbn Vasıl, III, s. 201; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 12; es-Safedî, X, s. 25; İbnü'l-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 104; Devâdârî, V, s. 166; Kiragos, s. 150; Zekeriyya Kazvinî, s. 524; Bulduk, s. 65; el-Babîrî, s. 143-144; Minorsky, *Caucasian History*, s. 150; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 360; Eastmond, s. 1.
[1076] İbn Vâsıl, II, s. 190-191.
[1077] İbn Nazif, s. 58; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 48.
[1078] *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi* eserinin müellifi söz konusu anlaşmanın adını "Ahlat Antlaşması" şeklinde adlandırmaktadır. Bkz. Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 100.
[1079] Ez-Zehebî, XIII, s. 16, 23.
[1080] İbn Vâsıl, III, s. 201.
[1081] Antony Eastmond tarafından *Tamta's World (Tamta'nın Dünyası)* adıyla hazırlanmış kitap özelde Tamta ancak Ahlat, Eyyûbîler ve ardından Moğollar hakkında dikkate değer bilgiler vermektedir. Antony Eastmond, *Tamta's World*, London 2017.

evlendirilecek,[1082] Ahlat'ta Hristiyan bir kilise inşa edilecek ve anlaşma 30 yıl geçerli olacaktı.[1083] Nüveyrî, İbn Haldun ve Melike Tamta hakkındaki doktora tezinde Antony Eastmond, Melike Tamta'nın ilk önce Melik el-Evhad'la evlendiğini belirtir.[1084] Bahse konu zafere İbnü'l-Esir çok farklı bir açıdan yaklaşarak "Gürcülerin Kars'ı yağmaladıktan sonra Erciş'i ayakları altında ezerek Ahlat'ı muhasara ettikleri sırada Allah'ın lütfu ile İvane esir alınmasaydı, Ahlat'ı da ele geçireceklerini" söylemektedir.[1085] Gürcülerin bu hezimeti ile Ahlat ve çevresine bir daha taarruz etme gücü kalmadığı gibi Harezmşahlar ve Moğolların saldırıları ile birlikte mukavemetlerini tamamen kaybettiler. Ayrıca Melik el-Evhad Gürcülerden aldığı savaş tazminatını da şehir surlarının tamamını yeniden inşa etmeye ayırarak şehri tahkim etti.[1086] Safedî, Melik el-Adil'in çok büyük bir sevinç yaşadığını, doğu ve batının sahiplerine haber gönderdiğini nakleder.[1087]

Gürcülerle yaşanan bu hadisenin ardından aynı yıl içinde hastalanan Melik el-Evhad kardeşi Melik el-Eşref Musâ'yı yanına çağırdı, o da davete icabet ederek bir süre yanında kaldı. Bu sırada el-Evhad Ahlat'ın idaresini kardeşine bıraktı ve Melik el-Eşref bu sürede halkın hoşnutluğunu kazanarak onları adaletli bir şekilde idare etti.[1088] Melik el-Evhad'ın sıhhatini tekrar kazandığını gören Melik el-Eşref ülkesine geri dönmek istedi. Ancak bir rivayete göre, Ahlat saray müneccimi[1089] bir başka rivayete göre ise önde gelenleri kardeşinin durumunun iyi olmadığını, iki hafta kadar daha sabredip kalmasını, sonra gitmesini istediler. Melik el-Evhad bir haftaya kadar hastalıktan değil ama Malazgirt'te iken 607/1210'da yemek yediği sırada boğazına takılan lokmadan dolayı vefat etti ve Ahlat'a getirilip defnedildi.[1090] Ahlat'ta Nizameddin el-Evhad'ın hükmü en fazla 4 yıl sürebildi. Ortaçağ kaynakları Eyyûbî meliki el-Evhad'ın acımasız, sert, ancak adil, meziyetli ve atılgan bir idareci olduğu

[1082] Müverrih Vardan, s. 217-218; Kiragos, s. 150.
[1083] İbn Nazif, s. 58-59; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 168; Nüveyrî, XXIX, s. 48; Makrizî, I, s. 291; El-Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'dar fî Haberi'l-Aktâr*, Thk. İhsan Abbas, Kahire 1980, s. 220; Kiragos, s. 150; Müverrih Vardan, s. 218; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 123; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 456; Eastmond, s. 5; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 100-101; Taşçı, s. 433.
[1084] Nüveyrî, XXIX, s. 317; İbn Haldun, V, s. 396; Eastmond, s. 83-84.
[1085] İbnü'l-Esir, XII, s. 414.
[1086] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 121-122; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 101-102; Taşçı, s. 433-434.
[1087] Safedî, X, s. 25.
[1088] İbn Şeddad, III/II, s. 455; Bulduk, s. 65;
[1089] İbn Vasıl, III, s. 208.
[1090] İbn Şeddad, III/II, s. 455; İbn Nazif, s. 65; İbn Vasıl, III, s. 208; Nüveyrî, XXIX; s. 62; İbn Kesir, XIII, s. 161; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 123; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 205; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 123; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 103.

hususunda ortak kanaat taşırlar.[1091] Ülkesini içeride isyancılara ve dışarıda Gürcülere karşı koruyarak Eyyûbîlerin doğu sınırlarını güvence altına aldı. Bir kısım İslâm kronikçileri, Ahlat'ın Moğollar burayı işgal edene kadar en büyük ülkelerden biri olduğunu ve 70 beldeye şamil bulunduğunu, yerleşiminin genişliğinin ise Mısır'a yakın olduğunu söylese de[1092] ez-Zehebî büyüklüğünün Mısır ülkesi ile kıyaslanmasının mübalağa olduğunu ifade eder.[1093] Ancak yine de Ahlat'ın siyasî, ekonomi, kültür ve medeniyette ulaştığı noktayı göstermesi açısından dikkate değerdir. Son olarak muhtemelen yukarıda verilen bu rakam Ahlat'a bağlı olan kale ve şehirlerin yekunundan oluşmaktaydı.

2.2.7.1. Melik el-Eşref Döneminde Ahlat ve Siyasi Merkez Olarak Durumu

Eyyûbî meliki el-Eşref Musâ 598/1201'de Harran'ın merkez olduğu Urfa ve Samsat dâhil Diyar-ı Mudar'ın idaresindeydi. Zamanla topraklarının sınırlarını genişleten Melik el-Eşref XIII. yüzyılın en güçlü devlet adamlarından biri oldu. Ebû Şame, el-Evhad'ın vefat etmeden önce sahip olduğu yerler için kardeşi Melik el-Eşref'i veliaht tayin ettiğini ve sandığından 500 dinar ile sancağı çıkarıp verdiğini söyler.[1094] Nitekim 607/1210-12011 yılında kardeşi el-Evhad'ın vefat etmesiyle Van Gölü kıyısındaki Ahlat'ı alarak Bilâd-ı Şark ve Meyyâfârikîn gibi iki önemli merkezi sınırlarına dâhil etti.[1095] Melik el-Evhad'ın acımasız ve sert mizaçlı olmasından dolayı ölümüne Ahlatlılar nisbeten sevinmişti. Ahlat'a iki defa farklı sebeplerden dolayı gelen Melik el-Eşref'in, en son, kardeşi Melik el-Evhad'ın hastalandığı sırada bir süre şehri idare ettiğini yukarıda söylemiştik. Melik el-Eşref bu sırada halkın muhabbetini kazandı. Melik el-Eşref Ahlat'a hâkim olmasıyla birlikte sınırlarını doğuda Ahlatşahlar ülkesinin tamamında herhangi bir isyan girişimi olmadan otoritesini

[1091] Ebû Şame, *Terâcim-i Rical el-Karneyn es-Sadis ve es-Sabi'* s. 125; İbn Vâsıl, III, s. 208; Safedî, X, s. 25; İbn Hallikan, V, s. 330; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 123; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 205; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 123; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 103-104; Taşçı, s. 435.

[1092] İbn Vâsıl, II, s. 177; el-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 60; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 221; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 138.

[1093] Ez-Zehebî, XIII, s. 14.

[1094] Ebû Şame, *Terâcim-i Rical el-Karneyn es-Sadis ve es-Sabi'*, s. 125-126.

[1095] İbn Vâsıl, II, s. 274; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 206; Nüveyrî, XXIX, s. 62; İbn Hallikan, V, s. 330; ez-Zehebî, XIII, s. 212; İbnü'l-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 68; Safedî, X, s. 24; Hândmir, Hâce Gıyaseddîn Hümâmeddîn Muhammed b. Hâce Celaleddin Muhammed el-Hüseynî, *Tarih-i Habibû's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-ı Beşer*, II, nşr. Muhammed Debîr Siyâki, Tahran, 1934, s. 458-459; Rachel Ward, "The İnscription On The Astrolabe By Abd Al-Karim", *Essays In Honor Of J. M. Rogers*, Edt. Doris Behrens, Abouseıf Anna Condatini, V, 21, Leiden, 2004, s. 350; Şeref Han, s. 89; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 123; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 456; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 123; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 103; Eastmond, s. 100-101.

kolaylıkla tesis etti. Melik el-Eşref Musâ'nın lakabı "Şah Ermen"[1096] olurken, adının önüne de Melik el-Evhad'da olduğu gibi Ahlat ve Meyyâfârikîn sahibi Ebu'l-Feth ismi konuldu.[1097] Melik el-Eşref'in, babası Eyyûbî Sultanı Melik el-Adil'e haber vermeden kardeşi Melik el-Evhad'ın topraklarını ele geçirmesi ve tahtına oturması üzerine el-Adil Ahlat'a geldi. Babasından çekinen el-Eşref iznini almadan böyle bir iş yaptığı için özür diledi ve babası da özrünü kabul etti.[1098] Çağdaş kaynaklar 607-617/1210-1220 yılları arasındaki el-Eşref'in idaresi sırasında Ahlat'ta herhangi bir kargaşa yaşanmayışından, halkın malına ve namusuna el uzatılmayışından övgüyle bahsetmektedir.[1099]

Eyyûbî otoritesinin Ahlat ve çevresinde yeleşmesinin ardından komşularla iyi ilişkiler geliştirilmeye başlandığı görülmektedir. Nitekim Gürcülerle imzalanan anlaşma sonrasında dostluğun bir nişanesi olarak Eyyûbî Sultanı el-Adil 610/1213-1214 yılında Mısır'dan Ahlat'a birçok kıymetli eşya ile birlikte bir fili Gürcü kralına hediye etmek üzere gönderdi. İlk defa fil gören Gürcü halkı şaşkınlığını gizleyememişti. Ayrıca bu fil hemcinslerine göre de oldukça büyüktü.[1100] Moğol tehlikesi Yakındoğu'da kendini gösterince Halife, Eyyûbî meliklerine mektup yollayarak cihada davet ediyordu. Aynı zamanda Moğollar Kafkasya'da Gürcülerin sahip olduğu yerlere girerek onları mağlup etti ve binlerce insanı öldürdüler. İşte bunlar olurken, Gürcüler bölgedeki Müslüman devletlere ittifak teklif ettiler, Ahlat Eyyûbîlerine de Melik el-Evhad döneminde (607/1210) imzaladıkları sulh gereği yardım çağrısında bulundular. Kuşkusuz bu tehlikeyi gören Melik el-Eşref, Gürcülerin Moğollar ile ülkesi arasında bir set olduğunun bilincindeydi. Ancak Eyyûbî devletinin merkezi olan Mısır diyarının yarısına yakınını ele geçiren Frenkler durdurulmazlarsa Suriye ve çevresindeki Müslümanların hükmüne son verecekleri endişesini taşıyan Eyyûbî melikleri Frenklere odaklandı. Dolayısıyla Melik el-Eşref Musâ, Halife'ye ve Gürcü elçilerine Moğollara karşı yapılacak herhangi bir seferde kardeşi Şehabeddin Gazi'nin askerleri ile her zaman yardıma gideceğini taahhüt ederek Ahlat'tan Mısır'a doğru yola çıktı.[1101]

[1096] İbn Vâsıl, II, s. 208; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 206; Ahmed b. İbrahim el-Hanbelî, *Şifai el-Kulûb fi Menâkıb Benî Eyyûb*, thk, Nazım Reşid, Bağdat, 1978, s. 290-91; İbnü'l-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 107; İbn Kesir, XIII, s. 161; İbnü'l-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 107.

[1097] İbn Şeddad, III/I, s. 197.

[1098] Nüveyrî, XXIX, s. 62; İbnü'l-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 130; Makrizî, I, s. 295.

[1099] İbn Kesir, XIII, s. 161; ez-Zehebî, XIII, s. 212; Ebû Şame, *Terâcim-i Rical el-Karneyn es-Sadis ve es-Sabi'*, s. 126; Abdulkadir b. Muhammed en-Na'imî ed-Dımaşkî, *ed-Darisû fî Tarih el-Medaris*, II, thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut, 1990, s. 225; Eastmond, s. 7, 134.

[1100] İbnü'l-Kesir, XIII, s. 163; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 106.

[1101] İbnü'l-Esir, XII, s. 357, 396-399; İbn Kesir, XIII, s. 201; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 123-124; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 129-130; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 125; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 108; Taşçı, s. 438.

Melik el-Eşref Musâ 617/1220 yılında Mısır'a gitmeden önce, kardeşi Şehabeddin Gazi'nin sahip olduğu Ruha ve Suruç şehirleri karşılığında Ahlat başta olmak üzere ona bağlı yerleri, Diyar-ı Bekr bölgesinde Meyyâfârikîn ve Hani ile aradaki kaleleri ona ikta etti. Ayrıca Melik el-Eşref kendisinden sonra Şehabeddin Gazi'yi veliaht tayin ettiğini, bunun için askerleri ve komutanlarının huzurunda da kardeşine itaat edeceklerine dair yemin aldı.[1102] Ancak Melik el-Eşref'in Ahlat'tan ayrılmasının ardından buraya hakim olan kardeşi Şehabeddin Gazi, komşularıyla ilişkide ve halka karşı onun gibi iyi bir idareci olamadı. Nitekim uzun süredir (1211 yılından bu yana) Eyyûbîler ve Gürcüler arasında süren dostane ilişkiler yerini ufak çaplı çatışmalara bırakmıştı. Eyyûbîlerin en doğu sınırını teşkil eden Surmarî[1103] (günümüzde Iğdır il sınırlarında) Kalesi'nin emiri Şerafeddin Ejder/Ezdere 619/1222-1223 yılında Şehabeddin Gazi'yi ziyarete Ahlat'a geldiğinde yerine vekaleten emirlerinden birini bıraktı. Ancak bu emir yanına topladığı (Moğol saldırılarından kaçan Kıpçaklardan mürekkep) askerlerle, Gürcülerin topraklarına saldırmış, birçok köyü yağmaladıktan sonra ganimetlerle ülkesine geri dönmüştü.[1104] Surmarî'deki bu emirin Gürcülere saldırma cesareti Moğolların Kafkasya'da Gürcüleri önemli miktarda zayıflatmaları ve elbette Moğollardan kaçan Kıpçak Türkleri'nin üstün savaşçı yeteneklerini kullanmış olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Şehirde Emir Şerafeddin Ejder'in olmadığını öğrenen Dvin'in Şelve adında Gürcü hâkimi, derhal askerlerini toplayarak Surmarî Kalesi'ni muhasara etti. Gürcü komutan Şelve, Surmarî halkını sıkıntıya düşürdü ve kalenin çevresindeki yerleri yağmalayarak geri döndü. Bunu haber alan Şerafeddin Ejder derhal Gürcülerin peşine düşerek onları yakaladı, çıkan çatışmada çok sayıda Gürcü ölürken kalanları esir aldı ve yüksek miktarda ganimet ele geçirdi.[1105] Şelve bu hezimetin intikamını almak için tekrar hazırlandı ve askerlerini toplayarak Şelve'nin geldiğini öğrenen Şerafeddin Ejder, gerekli hazırlıkları yaparak kalenin surlarını sağlamlaştırdı. Muhbirleri sayesinde Gürcülere sabaha karşı ani bir saldırı düzenleyerek mağlup etti. Bu savaştan elde edilen sayısız ganimet, değerli eşyalar ve esirler arasındaki Şelve ile birlikte Surmarî Kalesi'ne götürüldü. Gürcü kraliçesi Roussudan Melik el-Eşref Musâ'ya sitem dolu bir mektup yazarak aralarında halen sürmekte olan bir

[1102] İbnü'l-Esir, XII, s. 357; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 221; İbn Kesir, XIII, s. 203; İbnü'l-Fûrat, *Tarih-i İbnü'l-Fûrat*, V, s. 234; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 138; el-Murtedâ ez-Zübeyd, *Tervic el-Kulûb fi Zikri'l-Mulûk Benî Eyyûb*, thk. Selahaddin el-Münced, Beyrut, 1983, s. 50-1; el-Hanbelî, *Şifaî Kulûb*, s. 323; İbn Vasıl, IV, s. 90-91; İbn Hallikan, V, s. 331; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 123; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 456; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 130-131; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 124; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 110-111; Taşçı, s. 438.

[1103] Tiflis ile Ahlat arasında müstahkem bir kalesi olan şehirdir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, III, s. 215; Taşçı, s. 68.

[1104] İbnü'l-Esir, XII, s. 374; İbn Vasıl, IV, s. 131; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 124; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 96; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 111-112; Taşçı, s. 439.

[1105] İbnü'l-Esir, XII, s. 374-375; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 124; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 360; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 112-114; Taşçı, s. 441.

anlaşma olduğunu ve buna uymaları gerektiğini, barışın hükmü bitmişse de ona göre hareket edeceğini belirtmekteydi. Nitekim Melik el-Eşref de Gürcülerle arasını bozmak istemediğinden kraliçeyi teskin etti. Bunun sebebi, Frenklerle mücadele halindeyken, doğudaki Moğol tehlikesi karşısında Gürcülerin bir set vazifesi görmesiydi. Aynı zamanda el-Adil'in 615/1218 yılında vefatının ardından Eyyûbî meliklerinin içine düştüğü taht kavgasının yaşattığı zayıflıktan Gürcülerin yararlanacağı endişesinden dolayı 619/1223 yılında derhal Surmarî emiri Şerafeddin'e haber yollayarak Gürcü esirleri serbest bırakmasını istedi.[1106]

Eyyûbî Sultanı Melik el-Adil vefat etmeden (615/1218) önce melikler arasında ülkenin topraklarını taksim etti. Buna göre el-Cezire ve Ahlat bölgesinin idaresi Melik el-Eşref Musâ'ya kaldı.[1107] Melik el-Kamil'in büyük Eyyûbî Sultanı olması sonrasında kardeşler arasında çıkar çatışması baş gösterdi. Eyyûbî melikleri komşu devletlerle ittifaklar kurarak birbirlerine karşı saf tuttular. Nitekim bu çatışmalardan yararlanmak isteyen Mardin Artukluları, Erbil sahibi Muzaffereddin Gökböri ve Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad Eyyûbîleri zayıflatmak için başkaldıran Eyyûbî meliki Muzaffereddin İsa ile Ahlat ve Meyyâfârikîn valiliğindeki Şehabeddin Gazi'yle birlikte Melik el-Eşref'e karşı ittifak kurdular.[1108] Taktiksel bir hata yaptığı belli olan Şehabeddin Gazi kendisine ait olmayan asker ve şehirdeki siyasi gücüne dayanarak böyle bir kalkışmaya yeltenmişti. Bu hatanın sebebi muhtemelen Ahlat'ın ve Diyabekir havalisinin muhteşem zenginliğinden kaynaklanıyordu. Ayrıca Şehabeddin Gazi'nin hâkim olduğu yerlerde kestirdiği sikkelerde adının önünde Melik el-Eşref Musâ'nın adını kullandığını belirtmekte fayda var. Şehabeddin'in, kendisine yapılan uyarıları dikkate almadan asiliğe devam etmesi üzerine çatışma kaçınılmaz olunca Melik el-Eşref, Büyük Eyyûbî Sultanı Melik el-Kâmil'den yardım istedi.[1109] Mısır, Suriye ve el-Cezire'den bir araya gelen askerlerle beraber ordusunu Ahlat ve Meyyâfârikîn tarafına ilerleten Melik el-Eşref, kardeşi Şehabeddin Gazi'yi tekrar çağırarak asilikten vazgeçmesini nasihat ettiyse de o, bu çağrılara kulak asmadı.[1110]

[1106] İbnü'l-Esir, XXI, s. 375; İbn Vasıl, IV, s. 131; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 124; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 96; Sümer, "Anadolu'da Moğollar" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* S. 1, Ankara 1969, s. 4.

[1107] İbnü'l-Esir, XII, s. 425; Şeref Han, s. 89; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 456; Şeşen "Eyyûbîler", XII, *TDVİA*, Ankara 1995, s. 23; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 106; Taşçı, s. 437.

[1108] İbn Nazif, s. 104; İbnü'l-Esir, XII, s. 381; Bar Habraeus, II, s. 521; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî,* II, s. 142-143; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 230; Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya*, VI, Haz. Mahir İz, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 28; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 360; Erdem, "Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", s. 65; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 116-117; Taşçı, s. 441.

[1109] İbn Nazif, s. 104-105; İbn Vasıl, IV, s. 138-139; İbnü'l-Esir, XII, s. 381; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 116.

[1110] İbn Kesir, XIII, s. 216; İbn Adim, s. 468; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî,* II, s. 143; el-Hanbelî, s. 323; ez-Zehebî, XIII, s. 308; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 126; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 117; Taşçı, s. 442.

Muazzam İsa da bu sırada Azerbaycan'ı ele geçiren Celaleddin Harezmşah'ı, Melik el-Eşref'e karşı Ahlat'ı teklif ederek; batıda da Melik el-Kamil'e karşı Frenkleri Akka'ya çağırarak, Kudüs'ü ona vadediyor ve birçok cephede kardeşlerini müşkül bir duruma düşürmeye çalışıyordu.[1111] Müttefikler Sultan el-Kamil ve Melik el-Eşref'in güçlü manevrası karşısında başarısız bir şekilde geri çekilince Şehabeddin Gazi yalnız kaldı.[1112] Şehabeddin Gazi'nin, ağabeyi gibi Ahlatlılara adaletle hükmetmediği gibi isyan etmesi de kendisine verilen nimetlere nankörlük yaptığı kanaati oluşturduğundan halkın nefretini üzerine çekmişti.[1113] Nitekim Melik el-Eşref Musâ'nın yolda Ahlat üzerine doğru hareket ettiği haberini duyan ahalinin sevinmesi ve gelmesini beklemeye başlaması Şehabbeddin Gazi'nin şehirde de destek bulamayacağını gösteriyordu.[1114] Sıbt İbnü'l-Cevzî, diğer kaynaklardan farklı olarak Şehabeddin'in önemli miktarda yığınak yaptığını ve daha sonra Ahlat'tan çıkıp şiddetli bir çatışmanın vuku bulduğunu söyler. Ahlat halkı Melik el-Eşref'i sevdiğinden ona "Ey kurtarıcı" şeklinde seslendi, Şehabeddin'e karşı Melik el-Eşref'e yardım ederek onun sancağını kaldırdılar,[1115] Şehabeddin Gazi şehrin bir kapısında mücadele ederken halk başka bir kapıyı açarak,[1116] 12 Cemaziyelâhir 621/1 Temmuz 1224 pazartesi günü Ahlat'ı Melik el-Eşref'e teslim etti.[1117] Başına geleceklerden korkan Şehabeddin Gazi iki gün iç kaleye sığındıysa da daha sonra ağabeyi Melik el-Eşref Musâ'nın huzuruna çıktı, özür dileyerek affedilmesini talep etti. Melik el-Eşref Musâ kardeşini kınadıktan sonra Meyyâfârikîn dışında elindeki tüm yerleri aldı ve onu Meyyâfârikîn'e gönderdi.[1118] İbn Vâsıl bu durum üzerine "Bu, Eyyûbî ailesinin meziyetlerindendir. Onlardan önceki hükümdarlar böyle davranışta

[1111] İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 145; İbn Kesir, XIII, s. 222-223; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 117; Hasan Geyikoğlu, "Harezmşah Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", *Güzel Sanatları Enstitüsü Dergisi*, 6, 2000, s. 30; aynı mlf, "Harezmşah Celaleddin'in Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Ahlat'ın Zaptı", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, edt. Oktay Belli, 08-10 Eylül 2004, İstanbul 2006, s. 135; Taşçı, s. 441.

[1112] Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 230-231; İbn Vasıl, IV, s. 139-140; Devâdârî, VII, s. 264; Bar Habraeus, II, s. 521; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 118; Taşçı, s. 442.

[1113] İbn Nazif, s. 106; İbnü'l-Esir, XII, s. 382; İbn Kesir, XIII, s. 222; Bar Habraues, II, s. 521; Cüveyni, 359; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 126-127; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 118.

[1114] İbnü'l-Esir, XII, s. 380-381; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 230; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 127; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 118.

[1115] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 271.

[1116] Nüveyrî, XXIX, s. 127.

[1117] İbnü'l-Esir, XII, s. 382; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 230-231; İbn Vasıl, IV, s. 140; Devâdârî, VII, s. 264; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 456; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 360; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 127; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 118; Taşçı, s. 442.

[1118] İbnü'l-Esir, XII, s. 381-382; İbn Şeddad, III/I, s. 108; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 230; Ebû Şame, *Terâcim-i Rical el-Karneyn es-Sadis ve es-Sabi'*, s. 214; Bar Habraeus, II, s. 521; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 456; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 360; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 127; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 176-177; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 118; Şehabeddin Gazi'ye bırakılan yerlerle ilgili farklı bir değerlendirme yapan Sıbt'a göre Diyarbekir de Şehabeddin'e verilmişti. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 271; İbn Nazif ise Meyyâfârikîn dışında Hani, Cebel Cûr, Zû'l-karneyn, Kulp ve Senasine'nin verildiğini bildirir. Bkz. İbn Nazif, s. 106.

bulunmamışlar, isyan eden kardeşlerini öldürmüşlerdir" der.[1119] Melik el-Eşref, Ahlat'ta üç gün kalıp düzeni sağladıktan sonra Musul'daki görevlisi Hacib Hüsameddin Ali b. Hammad el-Musulî'yi çağırarak 621/1224 yılında Ahlat'a naib tayin etti[1120] ve Sincar'a doğru yola çıktı.[1121] İbn Hallikan, Hacib Hüsameddin Ali'nin naib atanması konusunu garip bir iş olarak anlatmaktadır. Rivayete göre Melik el-Eşref eğlence divanında olduğu sırada bir kadına kendisinden dilekte bulunmasını söyledi. Kadın da eğlence sahibi olan Hacib Ali Hammad el-Musulî olan bu kişiye Ahlat'ı teslim etmesini istedi. Bu dileğinin yerine getirilmesinde yardımcı olan kadına Hacib Ali çok fazla mal ve hediye verdi.[1122]

Melik el-Eşref'in Ahlat idaresi sırasında yaşadığı bir olayı anlatan Sıbt İbnü'l-Cevzî; "Bir gün Ahlat'ta sarayın balkonunda oturmakta iken hizmetçi içeri geldi ve "kapıda içeri girmek için izin isteyen bir kadın var" dedi. İzin verildi, kadın içeri girdi. Çok güzeldi. Onun kadar güzel bir kadın görmemiştim. Sonra onun benden önceki Ahlat melikinin kızı olduğunu anladım. Kadın, hacibimin (Hacib Hüsameddin Ali) onun köyünü istila ettiğini, kendisinin kiralık bir eve muhtaç olduğunu, kadınlar için nakış işleyerek geçimini sağladığını söyledi. El konulmuş olan köyünün iadesini ve barınacak bir evin de kendisine verilmesini emrettim. İçeri girdiğinde önünde ayağa kalktım. Önümde oturttum. Yüzü açıldığında yüzünü örtmesini emrettim. Yanında ihtiyar bir kadın vardı. İşi görülünce kendisine "Hadi yüce Allah'ın adıyla kalk git" dedim. Yanındaki yaşlı kadın, "Ey hükümdar! Bu kadın bu gece sana hizmet etme şansına ermek için buraya geldi" deyince ben, "Allah'a sığınırım; böyle bir şey asla olamaz" dedim. O anda kızımın da böyle bir duruma düşebileceği zihnimden geçti. Kadın kalktı, Ermenice, "Sen bizi nasıl muhafaza ettinse, Allah da seni öyle muhafaza etsin" diye dua etti. Kendisine, "Her ne ihtiyacın olursa bana bildir. İhtiyacını karşılarım" dedim. Bana dua ederek yanımdan çıkıp gitti. Nefsim bana "Helal dairesinde haramdan kurtuluş vardır. Bu kadınla evlen" dedi. Ben de, "Hayır, vallahi bu asla olamaz. Hani nerede kaldı hayâ, nerede kaldı âlicenablık, nerede kaldı mürüvvet?" dedim.[1123] İbn Kesir, Melik el-Eşref Musâ'nın iffetli ve dürüst bir insan olduğunu, kadınları ve cariyeleri dışında kimseyi tanımadığını söyler.[1124]

[1119] İbn Vâsıl, IV, s. 140.

[1120] İbn Vasıl, IV, s. 140; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 128; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 118; Sıbt İbnü'l-Cevzî ve Ebû Şame, Melik el-Eşref'in Ahlat'a naib olarak Aybek ile Hacib Ali'nin tayin edildiğini söyler, muhtemelen ikisi aynı anda gitmişse de naib olarak Hüsameddin Ali seçilmişti. Aybek'in Hacib Ali'ye karşı hissettiği kıskançlık için, kaynaklarda başka bir yerde bahsedilmediğinden, Ahlat'ta oldukları sırada böyle bir husumetin vuku bulduğu düşünülebilir. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXI, s. 271; Ebû Şame, *Terâcim-i Rical el-Karneyn es-Sadis ve es-Sabi'*, s. 214.

[1121] Ebû Şame, *Terâcim-i Rical el-Karneyn es-Sadis ve es-Sabi'*, s. 214; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 97.

[1122] İbn Hallikan, V, s. 334.

[1123] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 351-352; Ondan aktaranlar, Nüveyrî, XXIX, s. 218; İbn Kesir, XIII, s. 285-86; ez-Zehebî, XIII, s. 196-197.

[1124] İbn Kesir, XIII, s. 285.

Harezmşah devletinin son ve en büyük Sultanı Celaleddin Mengüberti'nin Gürcülere ve Moğollara karşı kazandığı zaferleri Abbâsî halifesi tarafından övgüye mazhar olmuş,[1125] özellikle Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesindeki Müslümanlar için yıllardır süren tehdidi bertaraf etmiş olması büyük bir sevinçle karşılanmıştı.[1126] Celaleddin Harezmşah Gürcüler'i 623/1225-1226'da mağlup ettikten sonra Azerbaycan'a da hâkim oldu ve İldenizli atabeyliğine son verdi. İlzdenizli Özbek Han'ın karısı olan ve Irak Selçukluları Sultanı III. Tuğrul Şah'ın kızı Melike Mihri Cihan Hatun'u nikâhlayarak yanında Tebriz'e götürdü.[1127] Bölgedeki dengeleri değiştiren Celaleddin Harezmşah'ın bu faaliyetleri etkisini hemen göstermiş, Eyyûbîlerin en doğudaki kalesi olan Surmarî emiri Şerafeddin Ejder 622/1225-1226 yılında Harezmşah'ın huzuruna çıkıp tabiliğini bildirmişti.[1128] Celaleddin bölge halkının gözünde bir kahraman olarak görülürken İslâm dünyasının yeni liderliğine namzet bir kişilik olacaktı, ancak Ahlat muhasarasını yapmamış olsaydı.

Celaleddin'in bölgedeki artan gücünü gören mücavir devletler de harekete geçerek Eyyûbîlerden kurtulmak için onunla ittifak[1129] kurdular. Nitekim Melik el-Muazzam İsa da tekrardan Melik el-Eşref'e karşı bu ittifakta yer aldı, Celaleddin Harezmşah'a elçi ile çok sayıda hediye göndererek Ahlat'ı alması için tahrik etti.[1130] Ancak Melik el-Eşref bu ittifakı bertaraf etmişse de Celaleddin'in Ahlat'ı ele geçirmeyi bir amaca dönüştürmesinin önüne geçemeyecekti.[1131] Bir Ortaçağ kronikçisi olan Yafiî el-Mekkî, 623/1226 yılında Melik el-

[1125] İbn Haldun, V, s. 148-149; Oktay Bozan, "Celâleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı Muhasarası ve Yankıları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 2, 2012, s. 137-39.

[1126] İbnü'l-Esir, XII, s. 394-395; İbn Haldun, V, s. 148-149; Gürbüz, "Celaleddin Harizmşah'ın Son Günleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 37, Erzurum 2012, s. 32-37; Bozan, "Celâleddin Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası ve Yankıları", s. 137-138.

[1127] Nesevî, *Celaleddin Harezmşah*, Çev. Necip Asım, TTK Basımevi, İstanbul 1934, s. 73-74; İbnü'l-Esir, XII, s. 391-394; Cüveynî, s. 348-349; İbnü'l-Verdî, *Tarih-u İbnü'l-Verdî*, II, s. 144; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 124; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 121.

[1128] Şerafeddîn Ejder'in çıkarlarına göre hareket ettiği görülmektedir. Nitekim Celaleddin Harezmşah bölgeden ayrılmasından kısa bir süre sonra Ahlat naibi Hüsameddin Hacib Ali'nin Azerbaycan ve Hoy fethine dâhil olmuştu. Ancak Celaleddin'in nihai Ahlat muhasarası sırasında tekrardan onun metbuu olacaktı. Bu durum aşağıda anlatılacaktır. Nesevî, s. 101, 115-116; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 121, 155-156; Taşçı, s. 454.

[1129] Söz konusu ittifakta Erbil sahibi Muzaferüddîn Gökbörî, Amid emiri Melik el-Mes'ûd, Dımaşk sahibi Melik el-Muazzam İsa ve Mardin emiri Nasırüddîn yer almaktaydı. Bkz. İbnü'l-Esir, XII, s. 387-388; Cüveynî, s. 147; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 120.

[1130] Nesevî, s. 106; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 233; Nüveyrî, XXIX, s. 136; El-İmam Ebû Abdullah b. Ali b. Süleyman el-Yafi'î el-Yemenî el-Mekkî, *Mirâtu'l-Cinân ve 'Abretu'l-Yekzan*, IV, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut, 1997, s. 40-41; Ez-Zehebî, XIII, s. 638; Runciman, III, s. 184; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 361; Gümüş, "Celaleddin Harizmşah'ın Gürcistan Seferleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 10/29, 2006, s. 167-168; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 30; aynı mlf, "Harezmşah Celaleddin Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri", s. 135; Oktay Bozan, "Celâleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı Muhasarası ve Yankıları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2, 2012, s. 137.

[1131] İbn Nazif, s. 130; İbnü'l-Esir, XII, s. 412-413; İbn Kesir, XIII, s. 234-235; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, 279; İbn Vasıl, IV, s. 179; İbn Haldun, V, s. 149; el-Babîrî, s. 156; Abraham Konstantin D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, Çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008, s. 83.

Eşref'in kardeşi Melik el-Muazzam'a karşı harekete geçtiği sırada Celaleddin'in askerlerini Ahlat'a yönlendirdiğini ve oradan uzaklaştırmasını söylediğini nakleder. El-Mekkî, Melik el-Eşref, Celaleddin ile ittifak talebinde bulunsaydı; Sultan'ın ona hükmedeceğine ve bunun da elemli bir şey olacağına dikkat çeker.[1132]

Celaleddin Harezmşah 623/1226 yılının Mayıs ayında bilhassa Melik el-Muazzam İsa'nın teşvikiyle Tiflis'ten hareket ederek Ahlat muhasaralarının ilki olacak seferini düzenledi.[1133] Ancak Kirman'daki naibi Hacib Barak'ın isyan ettiği haberi üzerine Kirman'a doğru gittiyse de, Ahlat ve çevresine yakın yerleri üç gün boyunca yağmalamak için 5 bin kişilik süvari birliğini göndermişti. Sencekan Han komutasındaki Harezmşah askerleri bol miktarda ganimetle geri döndü.[1134] Söz konusu ganimetlerin çokluğu Ahlat'ın sahip olduğu zenginliği gösteriyor, Harezmşahları Ahlat'ı ele geçirmeye daha çok cezbediyordu. Celaleddin Harezmşah isyanı batırmaya gittiğinde, Tiflis'e veziri Şerefülmülk'ü göndermiş, otoritesini tesis etmek ve diğer yandan Ahlat taraflarına akınlar yapması için yanına da askeri birlik bırakmıştı.[1135] Şerefülmülk ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamak için Erzurum ve nahiyelerine saldırıp köyleri yağmaladı ve halktan çok sayıda ganimet topladı. Ahlat naibi Hüsameddin Hacib Ali Harezmli askerlerin Ahlat yakınlarından geçtiği istihbaratını alınca Ahlat'ta bulunun Suriye ve el-Cezire askerleri ile derhal harekete geçti. Bölgeden topladıkları ganimetlerle geri dönmekte olan Harezmli askerlere saldırdı ve ağır bir hezimete uğratarak ellerindeki ganimetleri de aldı. Hüsameddin Hacib Ali Ahlat'a selametle dönerken, vezir Şerefülmülk ise zelil bir halde Tiflis'e döndü ve Kirman'da bulunan Sultan Celaleddin'i yaşadıkları hezimetten ve Ahlat naibinin yaptıklarından haberdar etti. Sultan'ın süratle Tiflis'e dönmesi hususunda onu teşvik ediyor, eğer gelmekte yavaş davranırsa durumun daha vahim olacağını söylüyordu. Nitekim bu haber üzerine Celaleddin süratle Tiflis'e doğru geldi.[1136]

[1132] Yafi'î el-Mekkî, IV, s. 43.

[1133] Nesevî, s. 106; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 233; Yafi'î el-Mekkî, IV, s. 40-41; ez-Zehebî, XIII, s. 638; Runciman, III, s. 184; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 361; Gümüş, "Celaleddin Harizmşah'ın Gürcistan Seferleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 10/29, 2006, s. 167-168; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 30; aynı mlf, "Harezmşah Celaleddin Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri", s. 135; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat'ı Muhasarası", s. 137.

[1134] İbnü'l-Esir, XII, s. 416-417; Nesevî, s. 77, 106; Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 56; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası", s. 140.

[1135] Cüveyni, s. 364-365; İbnü'l-Esir, XII, s. 416; ez-Zehebî, XIII, s. 638; Sümer, *Oğuzlar*, Ankara Üniversitesi DTCF Basımevi, Ankara, 1972, s. 364; Fahrettin Toprak, *Oğuzların İsyanı ve Babailer Hareketi*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 57.

[1136] Nesevî, s. 77-78; İbnü'l-Esir, XII, s. 417-418; İbn Vasıl, IV, s. 187; İbn Haldun, V, s. 149-150; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 57, 77; Demir, "Eyyûbîler'in Ahlat Valilerinden Hüsameddîn Ali", s. 164-167; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası", s. 140.

Vezirinin mektubu üzerine Tiflis'e gelen Celaleddin Harezmşah 623/1226 yılının Kasım ayında Ahlat'a ani bir saldırı düzenleyerek Hüsameddin Ali'yi şaşırtmayı hesap etti.[1137] Ancak muhbirleri sayesinde önceden Celaleddin Harezmşah'tan haberdar olan Hüsameddin Hacib Ali muhasaraya hazırlanmıştı. Nitekim 5 Kasım 1226'da Malazgirt önlerinde ordugahını kuran Celaleddin iki gün sonrasında Ahlat'ı şiddetli bir şekilde muhasara etti. Celaleddin'in bu ikinci saldırısı daha uzun sürerken iki taraftan da pek çok kimse öldü, çarpışmanın şiddetlendiği günlerde şehrin alçak olan er-Rebed surlarından Harezm askerleri şehre girdi.[1138] Türkmenlerin Azerbaycan'da yaptıklarını duyan Ahlat halk çok korkmuş, kimisi korkudan askerlerin yağmalamasını veya kılıçlarını getirip onları öldürmesini bekliyordu.[1139] Ancak diğer taraftan içeri giren Harezm askerleri halka zulmedip, kadınlara çirkin hareketlerde bulununca halk galeyana gelerek askerlerle birlikte savaşıp Harezmlileri şehirden atmaya muvaffak oldu. Bu çarpışma sırasında Ahlat ileri gelenlerinden pek çok kişi hayatını kaybederken, Hüsameddin Hacib Ali düşman saflarının arasına dalmış ve pek çok yara almıştı. Harezmşah ordusu ikinci gün tekrar büyük bir saldırı yapmışsa da Ahlatlılar üstün bir başarı göstererek mücadeleyi bırakmadı. Ahlat surlarını 40 gün süren muhasara neticesinde aşamayan Celaleddin Harezmşah karın yağması, soğukların artmasından dolayı ve Yıva Türkmenlerinin isyan etmesi üzerine muvaffak olamadan 16 Aralık 1226'da muhasarayı kaldırarak Azerbaycan'a çekildi.[1140] Ahlat muhasarası olduğu sırada 624/1227 yılının başlarında Melik el-Eşref de Dımaşk'a giderek kardeşi Melik el-Muazzam İsa ile görüşüp aralarındaki anlaşmazlıklara bir nihayet ve iki kardeş müttefik olmaya karar verdiler. Bunu yapmalarındaki önemli bir etken de Celaleddin'in Ahlat'ı kuşatmasından kaynaklı olarak iç çekişmeleri bir kenara bırakıp birlik günü olduğunu kabul etmeleriydi.[1141]

[1137] Nesevî, s. 77; İbnü'l-Esir, XII, s. 421-422; Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 233; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 126; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 31; aynı mlf, "Harezmşah Celaleddin Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri", s. 135; Taşçı, s. 464-465.

[1138] İbnü'l-Esir, XII, s. 422; Nesevî, s. 78; Ez-Zehebî, XIII, s. 638; İbn Kesir, XIII, s. 234; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 361; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 127-129; Geyikoğlu, "Harezmşah Celaleddin Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri", s. 136.

[1139] İbnü'l-Esir, XII, s. 422; Ez-Zehebî, XIII, s. 638; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası", s. 141-142.

[1140] Nesevî, s. 78-79; İbn Vasıl, IV, s. 190; İbnü'l-Esir, XII, s. 422-423; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, 301; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 145; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 233; Cüveynî, s. 367; Yafiî el-Mekkî, IV, s. 43; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 60-61; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 367; Sümer, *Oğuzlar*, s. 364; aynı mlf, "Yıva Oğuz Boyuna Dair", *Türkiyat Mecmuası*, IX, İstanbul, 1993, s. 160; aynı mlf, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 109; aynı mlf, "Eyyûbîler", VI, s. 361; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 127-129; aynı mlf; "Eyyûbîler'in Ahlat Valilerinden Hüsameddîn Ali", s. 163-165; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 31; aynı mlf, "Harezmşah Celaleddin Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri", s. 136; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası", s. 141-142.

[1141] İbnü'l-Esir, XII, s. 426; Nüveyrî, XXIX, s. 136; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 388; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 361-362; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 130; Taşçı, s. 466.

Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad ve Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat muhasarası sırasında karşılıklı mektuplaşmaları dikkate değerdir. Zira Türk-İslâm tarihinde Ahlat'ın işgal etmiş olduğu yerin daha iyi anlaşılması açısından ne kadar stratejik olduğunu gösterir. İlk Celaleddin Harezmşah, Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'a Temmuz 1225 yılında Kadıyû'l-Kudat Mûcireddîn Tahir b. Ömer el-Harezmî'yi elçi olarak bir mektupla gönderdi.[1142] Elçi Celaleddin'in Moğollara karşı başarılarını, Gürcülere karşı zaferini ve sınırlarının Ahlat'a dayandığını anlatırken, Alaeddin Keykubad bu elçiyi çok özel bir şekilde ağırlayarak değer vermişti. Celaleddin'e yolladığı mektupta, "Aynı din ve millete mensubuz ve cihad yolunda müşterekiz" şeklinde ortak amaçla hareket ettiğini ifade etmekteydi ki, Eyyûbîlere karşı birlikte mücadele etme teklifi de bu manadaydı. Harezm elçisini çok kıymetli hediyelerin takdiminin yanı sıra, iyi niyet göstergesi olarak kızlarından birini Celaleddin Harezmşah ile evlendirmeyi de teklif ediyordu.[1143] İki tarafın da birbirine mesafeli yaklaşımı ve ölçülü bir şekilde hediyeleşmelerle yürüttükleri mezkûr mektuplaşmalar, Eyyûbîlere karşı ittifak arama çabalarından kaynaklanmaktaydı.[1144]

Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad 625/1227-1228 yılında Ahlat Eyyûbîlerinin ülkesine sınır olan Erzincan'ı topraklarına kattıktan sonra Ezurum'u da ele geçirmek üzere hareket etti.[1145] İbnü'l-Esir'in aktardığına göre, Cihanşah Alaeddin Keykubad'ın gelişi üzerine Melik el-Eşref'in Ahlat naibi Hüsameddin Hacib Ali'ye haber göndererek yardım istedi. (Muhtemelen Hacib Ali'nin Celaleddin'in saldırılarına karşı güçlü duruşu sınırlarını güvenli tutmasıydı.) Alaeddin Keykubad'ın Erzurum'u ele geçirdikten sonra kendisine saldıracağından endişelenen Hüsameddin Hacib Ali, Ahlat'a getirdiği Şam ve el-Cezire askerleri ile derhal Erzurum'a gidip Cihanşah'ın yardımına koştu. Alaeddin Keykubad Eyyûbî askerlerinin Erzurum'a doğru geldiğini öğrenince planından vazgeçerek geri döndü.[1146] Erzurum sahibi Cihanşah Melik el-Eşref'e tabi oldu ve onun adına hutbe okuttu, veziri Hüsameddin aracılığıyla kıymetli hediyeler gönderdi. Melik el-Eşref de muteber âlimlerden olan Emir Şerveh'i yollayarak kendi adına hutbe okudunduğuna emin oldu.

[1142] İbn Bibi, Hüseyin b. Muhammed, *el-Evâmirû'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, I, s. 374-375; Nesevî, s. 79; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası", s. 143.
[1143] İbn Bibî, I, s. 376-377;
[1144] İbn Bibi, I, s. 376-377; Nesevî, s. 96-97, 106; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 83-84; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 68-69; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 203; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 138.
[1145] İbn Nazif, s. 161.
[1146] İbnü'l-Esir, XII, s. 441-442; Nüveyrî, XXVII, s. 103; Ez-Zehebî, XIII, s. 647; A. Cevdet Paşa, VI, s. 42; Demir, "Eyyûbîler'in Ahlat Valilerinden Hüsameddîn Ali", s. 162-171.

Böylelikle Erzurum ve ona bağlı yerler de Eyyûbî hâkimiyetine girmiş oldu.[1147] Aynı zamanda Hacib Ali'nin faaliyetlerinden Melik el-Eşref'in de haberdar olduğunu bu şekilde anlamış oluyoruz.

Celaleddin Harezmşah başarısız Ahlat muhasarası sonrasında Azerbaycan'a çekildiği sırada Muzaffereddin Özbeg'in Azerbaycan sınırlarında yer alan Şamiran Kalesi'nin emiri Eyyûbîlerin Ahlat naibi Hüsameddin Hacib Ali'ye kaleyi teslim etti.[1148] Bu çağrı sonrasında Eyyûbî sınırları kuzeybatıda Azerbaycan içlerine doğru gelişirken Celaleddin Harezmşah'a karşı bir harekât anlamı da taşımaktaydı. Celaleddin Harezmşah Azerbaycan'ı ele geçirdiğinde İldeniz hanedanına son vererek, Özbek'in karısını (Irak Selçukluları hükümdarı III. Tuğrul'un kızı Mihr-i Cihan Hatun) da yanına alıp Hoy'a çekilmişti. Bu hatun İldeniz devletinin idaresinde etkiliyken Celaleddin ile nikahlandıktan sonra Sultan onu ihmal etmiş ve yüz vermemişti.[1149] Mihr-i Cihan Hatun Harezmşah'ın idaresinden rahatsız olan bazı devlet adamlarının da desteğiyle Ahlat Naibi Hüsameddin Ali'yi Hoy'a davet etti. Ahlat kuşatmasının hemen ardından Hüsameddin Hacib Ali yanında 3 bin askerle Mihr-i Cihan Hatun'un davetine icabet ederek 624 Şaban/Temmuz 1227'de Azerbaycan'a doğru gitti. Hoy'a vardığında halk şehrin kapılarını açtı, daha sonra Marend ve Nahçıvan çevresindeki kalelerini de ele geçirdi.[1150] İbn Haldun, burada bir müddet kalan Hacib Ali'nin Harezmşah veziri Şerefülmülk ile aralarında Azerbaycan ve Arran'da sürekli çatışmaların yaşandığını ve vezirin her defasında mağlup olduğunu, bu galibiyet haberinin de Şam ve el-Cezire'ye ulaştığını nakleder.[1151] Hüsameddin Hacib Ali Ahlat'a döndüğünde yanında Celaleddin'e öfke duyan Mihr-i Cihan Hatun ve yüksek miktarda ganimet vardı.[1152] Ancak yanındakiler ona bu yaptığının halkının ve ülkesinin helak sebebi olduğunu söylediler.[1153] Diğer taraftan Hacib Ali için Ahlat halkı "Melik el-Eşref'in kölelerinden birisi Harezmşah'a karşı ülkesini

[1147] İbnü'l-Esir, XII, s. 441-442; İbn Nazif, s. 175; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 78; Demir, s. 87-88.
[1148] Minorsky, *Caucasian History*, s. 151; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 131; Taşçı, s. 467.
[1149] Ez-Zehebî, XIII, s. 643; Oktay Bozan, "Celâleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı Muhasarası", s. 139.
[1150] Nesevî, 95-96; İbn Nazif, s. 153; İbnü'l-Esir, XII, s. 432-433; Makrizî, I, s. 315; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 652; İbn Vasıl, IV, s. 155; Hândmir, II, s. 509; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 145; Ez-Zehebî, XIII, s. 643; İbn Kesir, XIII, s. 242; İbn Haldun, V, s. 151-152; A. Cevdet Paşa, VI, s. 38; Minorsky, s. 152-153; Şerif, s. 47; Erdem, "Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", s. 66; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 133-134; Taşçı, s. 467-568.
[1151] İbn Haldun, V, s. 155; ayrıca bu hadiseden bahseden diğer kaynaklar için, bkz. Nesevî, s. 101; İbn Nazif, s. 153; Minorsky, *Caucasian History*, s. 153; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 136; Taşçı, s. 468-470.
[1152] İbnü'l-Esir, XII, s. 433; Nesevî, s. 96-97; İbn Nazif, s. 153; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII; s. 294; İbn Kesir, XIII, s. 242; Hândmîr, II, s. 509; İbn Haldun, V, s. 146-147, 154; A. Cevdet Paşa, VI, s. 38; Minorsky, *Caucasian History*, s. 153; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 128; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 133-134; Taşçı, s. 469-470.
[1153] İbn Nazif, s. 154, 179; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 294.

koruyabilmektedir" sözünü dillerinde düşürmüyor, iyilik ve merhamet sahibi olduğunu, Ahlat'ı mamur kılan bir naib olduğunu ifâde ediyorlardı.[1154]

Ahlat naibi Hacib Ali'nin bu faaliyetlerine bakılırsa, Ahlat merkezli müstakil bir hükümdar gibi hareket ederek Doğu Anadolu'da sınırlarını genişletmekte ve Celaleddin Harezmşah'ın Azerbaycan ve İran'daki bazı şehirlerine varan yerleri ele geçirerek onu tahrik etmekteydi.[1155] Aynı zamanda Harezmşah ilerleyişinin tehlikeli bir boyuta ulaştığını gören Melik el-Eşref de Diyar-ı Bekr bölgesine gelip Mardin ve Amid şehri hâkimleri ile durumu istişare ederek Nusaybin'e geçti. Hüsameddin Hacib Ali de Azerbaycan seferi sonrasında Melik el-Eşref'in yanına giderek ona Azerbaycan halkının, Melik el-Eşref öncülüğünde Eyyûbî ordusu gelirse, tabiiyetine girecekleri mesajını iletti. İleri görüşlü ve dirayetli bir siyaset adamı olan Hüsameddin Hacib Ali, Melik el-Eşref'e gittikçe artan Celaleddin Mengüberti tehlikesinin durdurulması gerektiğini söyledi. Ayrıca Celaleddin Harezmşah'ın asıl amacının el-Cezire ve Rakka'ya inmek olduğunu belirterek tehlikeye karşı uyarıyordu.[1156] Ancak Haçlılarla yaşanan mücadele ve iç sorunların yanı sıra doğudan büyüyerek ilerleyen Moğol tehlikesi karşısında Melik el-Eşref onları durdurmaya muktedir tek devlet olan Harezmşahların zayıflatılmasını doğru bir strateji olarak görmüyordu. Hatta Hüsameddin'i "Sen Celaleddin'in gazabından korktuğun için yanıma geldin, oysa böyle bir hareketin sonuçlarını önceden düşünmeliydin. Şimdi de beni Azerbaycan üzerine harekete geçmeye teşvik ediyorsun" sözleriyle kınayarak, Ahlat'a geri gönderdi.[1157] Her bakımdan haklı olan bu düşünceler ilerleyen zamanda doğruluğunu ortaya koyacaktı.

Celaleddin Harezmşah, doğuda Moğollarla uğraşırken Hüsameddin Hacib Ali'nin Azerbaycan'a girip zevcesi Mihr-i Cihan Hatun'u yanında götürdüğünü öğrenince hiddetlenerek intikamı almak için süratle Azerbaycan'a geldi. Celaleddin 625/1227 yılında Moğollarla çarpıştıktan sonra Mukan'dan gelerek aynı yılın sonunda Eyyûbî bölgelerine saldıracağı sırada kış soğuklarının bastırması üzerine 10 gün Tuğtap'ta kaldı ve ardından

---

[1154] İbnü'l-Esir, XII, s. 448.

[1155] Georges b. Âmid Mekîn, *Ahbârû'l-Eyyûbîyin*, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Neşreden, Claude Cahen, Kahire, 1991, s. 15. Eser, *et-Târihü'l-Câmi* ya da *Kitâbu't-Tevârih* olarak da bilinir. Claude Cahen bu eserin şarkiyatçılar tarafından İslâm tarihi araştırmalarında kullanılan başlıca kaynaklardan biri olarak 602 – 658 (1205-1260) yıllarını kapsayan kısmını *Ahbâru'l-Eyyûbîyin* adıyla neşretmiştir. BEO, XV (1958), s. 127-184. Bu nüsha, Claude Cahen'in neşrettiği Kahire, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye baskısıdır; Ayrıca bkz. Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 117.

[1156] İbn Nazif, s. 166; İbnü'l-Esir, XII, s. 446; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221*), TTK Yayınları, Ankara, 1984, s. 265; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 110; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 139-140, 146.

[1157] İbn Nazif, s. 157, 159; Demir, "Eyyûbîler'in Ahlat Valilerinden Hüsameddin Ali", s. 165-167; aynı mlf, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 139-140.

Erciş, Ahlat, Muş, Çapakçur (Bingöl) bölgelerini yağmaladı. Erzurum bölgesinin hâkimi Cihanşah da Eyyûbî tabii olduğu için onun da yerleşim yerlerini ve köylerini harabeye çevirdi, çok sayıda insan öldürdü.[1158] Sultan Tuğtap'ta iken Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'dan gelen mektuba göre Eyyûbîlere karşı hareket etmesi ve kendisine bu hususta yardım edeceğini söylüyor, ayrıca "nihayet küçük cihadı bitirdin, sıra büyüğüne geldi" diyerek tahrik ediyordu.[1159] Bu sırada Celaleddin'in Ahlat'ı geçip ilerlediği haberi bölgedeki halkı korkuya sevketti, pek çoğu Şam'a göç etmeye başladı. Bölge halkına yapılan bu saldırılar ve eziyetler neticesinde Celaleddin Harezmşah'a ve askerlerine karşı beslenen muhabbet yerini öfke ve düşmanlığa bıraktı.[1160] Ancak Celaleddin'in Ahlat'ı muhasara etmeden geri dönmesinin asıl sebebi Ahlat ve çevresindeki aşırı kar yağışıydı.[1161] Böylelikle Celaleddin'in Ahlat'a üçüncü saldırısı da amacına ulaşamadı.

Hacib Ali, Ahlat'ı Celaleddin'in neredeyse her yıl (1225-1228) saldırılarına karşı üstün savunmasının yanı sıra Melik el-Eşref'e olan sadakati ve bağlılığından dolayı olsa gerek, Eyyûbî hanedanında kardeşleri ile yaşadığı soruna müdahale etmiş, bu konuda onu uyarmak üzere mektup yollamıştı. Melik en-Nasır'a "Bilâdü'ş-Şark'ı" vermesi karşılığında Dımaşk'ı almak üzere anlaşan Melik el-Eşref'e hitaben; Dımaşk'ı almasının ona bir fayda sağlamayacağını söylüyor ve Harezm tehlikesi karşısında "Eğer Ahlat düşerse tüm ülke düşer" uyarısını içeren mektubu, kardeşine karşı da dikkatli olması hususunda uyarılar içeriyordu.[1162] Melik el-Kamil mezkûr mektuptan haberdar oldu, bir naibin Eyyûbî meliklerinin iç işlerine karışma küstahlığından rahatsız olan Melik el-Kamil, Hüsameddin Hacib Ali'nin azledilmesini ve hapse atılmasını, yerine de hasmı İzzeddin Aybek'in tayin edilmesini tembihledi.[1163] Çıkarlarını bu kadar dikkatli bir şekilde gözeten yetenekli naibinin bertaraf edilmesinde ağabeyi Melik el-Kâmil'e karşı çıkacak durumda olmayan Melik el-

[1158] Nesevî, s. 106; İbn Haldun, V, s. 149; İbnü'l-Verdî, *Tarihi İbnü'l-Verdî*, II, s. 144; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 146-147; Taşçı, s. 472.
[1159] Nesevî, s. 106.
[1160] İbnü'l-Esir, XII, s. 440, 443-444; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası", s. 142.
[1161] İbnü'l-Esir, XII, s. 443-444; Makrizî, I, s. 351; İbn Haldun, V, s. 157-157; el-Babîrî, s. 160.
[1162] İbnü'l-Adîm, s. 475; İbnü'l-Esir, XII, s. 448; İbn Nazif, s. 180-181; Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 241-242; David Morray, "An Ayyubid Notable & His World İbn al-Adîm Aleppo as Portrayed in His Biographical Dictionary of People Associated with the City", *İslamic History And Civilization (formerly Arab History and Civilization) Studies And Texts*, Edt: Ulrich Haarmann, V. 5, E. J. Brill, Leıden, New York, Köln 1994, s. 28; Demir, s. 111-112; Minorsky, *Caucasian History*, s. 153-154; Taneri, *Celaleddin Harezmşah*, s. 65; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, 128-129; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 200; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 151; Taşçı, s. 473.
[1163] Ahmet Demir, Ahlat naibinin öldürülmesinin bir başka nedeninin de Haçlılar kadar güçlü Harezmşahlarla savaşıp Celaleddin Mengüberti gibi bir komutanın hasmı olup Eyyûbîleri zora düşürmesinden kaynaklandığını söyler. Bkz. Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 152.

Eşref, bu isteğini kabul etmek zorunda kaldı.[1164] Kuşkusuz Hacib Ali'nin uyarıları pek yerindeydi ve öngörüleri daha sonraki dönemde gerçekliğini ortaya koyacaktı. Çünkü Ahlat'ın düşmesiyle beraber çevresinde Celaleddin'in önünde duracak bu kadar müstahkem bir kale ve zengin bir şehir yoktu. Sıbt'ın dediği doğruysa, el-Kâmil, İzzeddin Aybek'e Ahlat naibi Hacib Ali'yi öldürme emrini de vermişti. İzzeddin Aybek Ermenilerden bir grubu 625/1228 yılında Hüsameddin Hacib Ali'yi boğmak için gönderdi ve onu boğdurdu.[1165] Melik el-Eşref'e Hüsameddin Hacib Ali'nin ölümü ile ilgili geçerli bir açıklama taşıması için birkaç gün sonra Müciredin tarafından gönderilen mektuba göre, Hacib Ali'nin ishalden öldüğü ifâde ediliyordu.[1166] İbnü'l-Esir'e göre el-Eşref, Hüsameddin Hacib Ali'nin başarılarını kıskanıyordu, o yüzden onun elde ettiği kazanımlara temkinli yaklaşmaktaydı.[1167] Ancak kahir ekseriyetle kaynaklar Hüsameddin Ali'nin haksız yere öldürüldüğünü, el-Eşref'in izni olmadan İzzeddin Aybek'in böyle bir şey yaptığını ve bu haberi duyunca da İzzeddin Aybek'e hiddetlenip mallarına el koyduğunu, kardeşi Osman'ı da hapsettirdiğini bildirir.[1168] İbnü'l-Esir kendisine anlatılan bir habere göre, Ahlat naibinin ölümüne kederlenen Melik el-Eşref rüyasında Hacib Ali'nin bir meclise girerek İzzeddin Aybek'in boynuna bir mendil doladığını ve onu boynundan çekerek meclisten dışarı çıkardığını görmüş, uyandığında şöyle demişti: "Aybek öldü. Çünkü ben onu rüyamda öyle gördüm."[1169]

Eyyûbîlerin idaresi sırasında Ahlat bölgesinin bu valinin faaliyetleri sayesinde en mamur, refah ve bolluk içinde bir dönemini icra ettiğini ifade etmek gerekir. Çağdaş kaynaklar Hüsameddin Hacib Ali'nin hüsn-ü siret, cüretkar, cesur ve iyi bir devlet adamı olduğunu, Ahlat'ı düşmanlardan koruduğunu bildirir. Hacib Ali, Eyyûbî devleti menfaatlerine göre hareket ettiği gibi Erzurum beyliği ve Azerbaycan'ı hâkimiyet altına almasıyla Eyyûbî hâkimiyet sınırlarını doğuda en geniş noktaya ulaştırdı. Ahlat Eyyûbîlerinin merkez şehri Ahlat başta olmak üzere, ona bağlı yerleri mamurlaştırdı, halkın refah düzeyini arttırdı.

[1164] İbnü'l-Esir, XII, s. 448; İbn Nazif, s. 180-181; Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 241-242; Nüveyrî, XXVII, s. 279; David Morray, V, s. 28; Minorsky, *Caucasian History*, s. 154; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Taneri, *Celaleddin Harezmşah*, s. 65; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, 128-129; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 200; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 151.
[1165] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 307-308; İbnü'l-Esir, XII, s. 448; İbn Nazif, s. 180-181; Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 241-242; David Morray, V, s. 28; Minorsky, *Caucasian History*, s. 154; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Taneri, *Celaleddin Harezmşah*, s. 65; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, 128-129; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 200; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 151; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 32; aynı mlf, "Harezmşah Celaleddin Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri", s. 136; Taşçı, s. 473.
[1166] İbn Nazif, s. 181; Bar Habraeus, II, s. 429; İbnü'l-Esir, XII, s. 448; Minorsky, *Caucasian History*, s. 153-154; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 151.
[1167] İbnü'l-Esir, XII, s. 448-449.
[1168] İbn Nazif, s. 181; Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 241-242; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 148; Safedî, XXI, s. 47; İbn Haldun, V, s. 159; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 117.
[1169] İbnü'l-Esir, XII, s. 449.

Ahlat'ın bağlantı yolları üzerinde pek çok kervaransaray, camiler inşa ederken hassaten Ahlat'ta büyük bir hastane (Bimarhane) ve cami inşa ettirdi.[1170] Kuşkusuz Melik el-Eşref'in stratejik hatası mektubu Melik el-Kâmil'in huzurunda okumuş olmasıydı, nitekim Hacib Ali hatasının bedelini hayatıyla öderken, Melik el-Eşref Musâ ise Ahlat'ı kaybetmekle ödedi.

2.2.7.2. Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı Muhasarası ve Ele Geçirmesi

626/1228-1229 senesinde Celaleddin Ahlat'ı muhasara ettiğinde Melik el-Eşref kardeşleri ile uğraşmaktaydı.[1171] Celaleddin'in siretini yazan Nesevî'nin anlattığına göre Sultan Nahçıvan'dan geldiğinde bu sırada Ahlat naibliğine geçmiş olan İzzeddin Aybek'ten bir adam geldi. Mektubunda Sultan'a sadakat ve hürmet göstermeye, arzularının icrasını gerçekleştirmeye hazır olduğunu ifade ederek, Ahlat'ı muhasara etmesinden caydırma hevesindeydi. Ancak umduğunun aksine çok ağır bir yanıt aldı, Sultan'ın cevabı olarak da "Affımı kazanmak istiyorsanız, bana Hacib Ali'yi gönderiniz" yanıtı üzerine elçi Ahlat'a varır varmaz Hacib Ali öldürüldü.[1172] Savaş kaçınılmaz olunca şehrin savunması için gerekli hazırlıklar yapılırken Sultan da muhasara için Ahlat'a doğru kararlılıkla ilerledi.[1173]

Sultan Celaleddin Harezmşah Ahlat'ı 1229 yılı Ağustos ayının başında son defa gerçekleşek olan muhasara için tam teşeküllü bir şekilde Kağızman yolu üzerinden gelerek şehre bir konak mesafede ordusuyla dinlendi. Bu sefer nihai sonuca ulaşmak amacında olan Sultan, kuşatmanın uzun sürmesi halinde "Muhasara evleri" inşa ettirdi. Ahlat'ın çevresine her biri 8 kişi tarafından kullanılan 12 mancınık ve ok atan çarhlar kurdurdu.[1174] Bu sırada Sultan Celaleddin Mengüberti'den şehrin teslim edilmesi mektubunu getiren Harezmşah elçisini İzzeddin Aybek hiddetlenerek idam ettirdi,[1175] bu hadisen sonra artık iki taraf için savaş kaçınılmaz oldu. Sultan Celaleddin Mengüberti 626/1229 yılının Ağustos sonlarında

[1170] İbnü'l-Esir, XII, s. 448-449; Safedî, XXI, s. 47; İbn Nazif, s. 181; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 655; İbn Vasıl, XII, s. 485; el-Hanbelî Dımaşkî, V, s. 119; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 241-244; İbn Vasıl, IV, s. 264; Bar Habraeus, II, s. 429; ez-Zehebî, XIII, s. 815-816; el-Babîrî, s. 150-151; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 149-150; aynı mlf, "Eyyûbîler'in Ahlat Valilerinden Hüsameddîn Ali", s. 163-166.

[1171] İbn Hallikan, V, s. 81.

[1172] Nesevî, s. 115-116.

[1173] İbnü'l-Esir, XII, s. 448; Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 242-244; İbn Nazif, s. 181; İbn Haldun, V, s. 159; Minorsky, *Caucasian History*, s. 154; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 124; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 152-154; Taşçı, s. 477-478.

[1174] Nesevî, s. 116; Ahmed b. Mahmud, göl tarafına kurulan mancınıkların adedinin 20 olduğunu söyler. Bkz. Ahmed b. Mahmud, II, s. 151; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 79; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 31-32; aynı mlf, "Harezmşah Celaleddin Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri", s. 136.

[1175] Şerif, s. 47-48; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 154.

Ahlat'ı şiddetli bir muhasaraya aldı.[1176] Celaleddin Harezmşah'ın hayatının dönüm noktası olan Ahlat muhasarası sırasında Moğol hakanlarından Cuci'nin karısı olan kız kardeşinin Moğolların savaş hazırlığı içinde olduğu haberine rağmen, şehrin muhasarasına odaklanan Sultan Celaleddin buna pek alaka gösteremedi.[1177]

Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad ile Celeladdin Harezmşah arasında devam eden mektuplaşma Ahlat muhasarası sırasında en yoğun halini aldı. Celaleddin Harezmşah'ın elçisiyle yolladığı mektubuna karşılık Ahlat'a yollanmak üzere bir heyet tesis edildi. Selçuklu sarayından çaşnigir Şemseddin Altun-Aba ve Emir Kemaleddîn Kamyar riyasetinde elçiler Ahlat'a vardığında muhasara başlamıştı. Alaeddin Keykubad'ın bu mektubu tarihsel değerinin yanı sıra Türkiye Selçukluları'nın, Celaleddin Harezmşah karşısındaki gücünün de anlaşılması hususunda dikkate şayandır.[1178] Mektupta; Alaeddin Keykubad, Celaleddin'in şarkta Moğollara karşı vermiş olduğu mücadeleyi överek, tekrardan onlarla mücadeleye dönmesi gerektiğini açık bir şekilde ifade ederken, Anadolu'dan çekilmesi gerektiğini de tenkitli bir üslupla bildiriyordu. Ayrıca abidlerin ve zahidlerin, hafızların yurdu "Kubbetü'l-İslâm" ismiyle müsemma Ahlat kuşatmasını kaldırmasını öneriyordu.[1179] Son mektubunda da; Eyyûbîlerin dostu olduğunu ve Ahlat'ı terk ederse düşmanları Moğollara karşı birlikte mücadele edeceğini teklif ediyordu.[1180] Sultan Alaeddin Keykubad'ın Ahlat'a yolladığı bu son elçi heyetinde yer alan çaşnigîr Şemseddin Altûn-âba'nın yanında bin kişilik bir süvari birliği de vardı. Erzurum sahibi Rükneddin Cihanşah ise Alaeddin Keykubad'ın gelen elçi heyetinin engelleyerek onların Celaleddin Harezmşah'a ulaşmasını engelledi. Bunu yapmasındaki maksadı, Hüsameddin Hacib Ali'nin ölümü sonrasında metbusu olduğu Ahlat Eyyûbîlerinin zayıfladığına kanaat getirmesiydi ve amcazâdesi Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'a öfke duyduğundan, bölgedeki yeni güç olan Celaleddin Harezmşah'ın

[1176] Nesevî, s. 115-116; Ahmed b. Mahmud, II, s. 151; İbnü'l-Esir, XII, s. 450-451; İbn Nazif, 180-181; Bar Habraeus, II, s. 527; Müverrih Vardan, s. 224; Cüveynî, s. 365; Hândmir, II, s. 510; Şeref Han, s. 420; Minorsky, *Caucasian History*, s. 154; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 124; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 117; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 132; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 199-200; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 154; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 31; Taşçı, s. 478.

[1177] Nesevî, s. 117; es-Sübkî, I, s. 440.

[1178] İbn Bibî, I, s. 382; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 82-100.

[1179] İbn Bibî, I, s. 382-385, Sultan Alaeddin Keykubad'ın mektubunun tamamı için bkz. İbn Bibi, I, s. 382-387; ayrıca bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 368; aynı mlf, *Türkiye Selçuklularına Ait Resmi Vesikalar*, s. 95-96; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 135 Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 161; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 32.

[1180] İbn Bibî, I, s. 387; Bar Habraues, II, s. 527; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 369; aynı mlf, *Türkiye Selçuklularına Ait Bazı Resmi Vesikalar*, s. 97-99; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 447; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 135; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 161-162; Bozan, "Harezmaşh'ın Ahlat Muhasarası", s. 145-147.

Nazik Gölü yakınlarındaki karargahına gelip ona tabi olmuş ve Celaleddin'i Türkiye Selçuklu Sultanı'na karşı kışkırtmıştı.[1181] Sultan'ın veziri Şerefû'lmûlk Ahlat ile Malazgirt arasındaki Buhayr mevkiinde çadır kurdurarak Cihanşah ile geceyi orada işret meclisinde geçirdi. Cihanşah vezire sabah 10.000 dinar kıymetinde hediyeler verdi ve ardından yola çıktılar. Sultan, Erzurum sahibini Ahlat'ta (bu sırada artık muhasaranın başladığı anlaşılıyor) merasimle karşılayarak, ona iltifat etti ve muhasara için gerekli aletleri de Ahlat'a göndermesini tembihleyerek, Cihanşahı memleketine geri gönderdi. Rükneddin Erzurum'a varınca, Celaleddin'e muhasara için Katapult/Kara Boğra isminde büyük bir tatar sapanı, kalkanlar, yaylar ve birçok ok dışında gerekli aletleri gönderdikten sonra kendi emniyetini de sağladığına mutmain olan Rükneddin Cihanşah, Alaeddin Keykubad'ın heyetinin Celaleddin ile görüşmesi için geçmelerine müsaade etti.[1182] Elçilerinin geç kaldığı haberinin kendisine ulaşması üzerine derhal Sultan Alaeddin Keykubad, Kemaleddin Kamyar'ı gönderdiyse de yine olumlu bir sonuç alamadı. Bu durumda Kemaleddin'in, Sultan'a gidip artık tehlikenin yakınlığını ve tedbir almanın gerekliliğini haber vermek dışında bir çaresi kalmadı.[1183]

Ahlat Eyyûbîlerine tabi olan mücavir beyliklerden sadece Erzen hakimi Hüsameddin Tuğrul, İzzeddin Aybek'in yanına gelerek savunmaya destek vermiş, Harezm ordusunun taarruzuna karşı birlikte mücadele etmişti.[1184] Celaleddin Harezmşah'ın uzun süren Ahlat muhasarasının yankıları bölgede artarak devam etmekteydi. Nitekim Ahlat naibi İzzeddin Aybek başta el-Cezire ve Ahlat Eyyûbîleri sahibi Melik el-Eşref'e, Abbâsî halifesi Mustansır Billâh'a ve Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'a mektup yollamak sûretiyle yardım talep ediyor, muhasaranın kaldırılması için girişimde bulunmalarını istiyordu.[1185] Abbâsî halifesi de yüklü miktarda hediyelerle Saadeddîn'i elçi göndererek muhasaranın kaldırılmasını istedi. Ayrıca Celaleddin Harezmşah'a halifenin hediyesi olarak "hil'at-ı saltanat" giydirdi ve yazdığı mektupta "Şahinşah" unvanı ile hitap etti.[1186] *Tabakatü'ş-Şafi'îyyetü'l-Kübra*'da, Celaleddin'in çirkin bir cevap yolladığı söylense de,[1187] Celaleddin Harezmşah, bildiğimiz haliyle Halifeye cevaben, "muhasara ettiğim bu şehir çok fazla askerime ve servetime mal

[1181] İbn Bibî, I, s. 387; Nesevî, s. 117-118.
[1182] Nesevî, s. 125; İbn Haldun, V, s. 159; Aydın Taneri, "Selçuklu – Osmanlı Çizgisinde Harezmşahlar Vezareti", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. VII- VIII, s. 33.
[1183] İbn Bibî, I, s. 387-388; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 84; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 81.
[1184] İbnü'l-Esir, XII, s. 455; Yinanç, "Celaleddîn Harezmşah", III, *İA*, İstanbul, 1993, s. 51; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 67; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 158.
[1185] İbn Nazif, s. 174; Nesevî, s. 124; Cüveynî, s. 365-366; Bar Habraeus, II, s. 527-528; Markrizi, I, s. 358; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 159; Taşçı, s. 478.
[1186] Nesevî, s. 130-131; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 100.
[1187] es-Sübkî, I, s. 440-441.

oldu. Şehri alana kadar sabır göstereceğim" demişti.[1188] Ahlat muhasarasının İslâm dünyasında uyandırdığı yankı neticesinde halifenin devreye girmesine rağmen Celaleddin'in Ahlat'ı alma amacından ne sûrette olursa olsun vazgeçmemesi Ahlat'ı artık hırs haline getirdiğini gösterir. Abbâsî halifesinin Ahlat muhasarasının kaldırılması ile bu denli alakadar olmasının sebebi, Ahlat'ın İslâm dünyasındaki ehemmiyetini gösterdiği gibi arka planda Eyyûbî devletinin kurucusu Selahaddin Eyyûbî'den bu yana Abbâsî hilafetinin koruyucusu ve bir nevi müttefiki olduğundan Eyyûbîlerin güç kaybetmesini istemediği şeklinde de yorumlanabilir. Gerçekten de Ahlat'ın muhasarası ve şehrin düşmesi, gerek Türk-İslâm tarihi gerekse bölgenin genelini etkileyen siyasi ve sosyal sonuçları yüzyıllar boyunca etkisini devam ettirecek olaylar silsilesi, öngörülü devlet adamlarını haklı çıkardığı gibi İslâm medeniyetinin Moğol istilası ile inkıraza uğramasının yolu da açıldı. Dolayısıyla Ahlat tarihsel süreç içerisinde işgal ettiği stratejik değerinin zirvesini bu dönemde yaşamış, Harezmşah Sultanı Celaleddin'in zahirde kazandığı ancak gerçek anlamda kaybettiği bir zaferin ardından bir daha Sultan'ın da Ahlat'ın da eski günlerine kavuşamadığını söylemek mümkündür.

Ahlat muhasarasının tüm şiddetiyle devam ettiğine ilişkin ifâdeleri zımnında, Cüveynî, mevcut durumu şöyle dile getirir: "Ahlatlılar talihlerine tekme attıklarını ve kendilerine yatak olarak çöplük ve dikenlik bir arsayı seçtiklerini bilmiyorlardı."[1189] Celaleddin Harezmşah'a karşı Ahlatlılar da kendi mancınıklarıyla mukabele etmekteydi. Celaleddin'in kullandığı mancınıklar emsallerine göre daha büyük ve tahribat oranı yüksekti. Bunlar içinde en büyüğü Erzurum meliki Rükneddin Cihanşah'ın yolladığı Kara Bağra idi.[1190] Ahlat'taki seçkin muhafız birliği askeri savunmayı yaparken, Melik el-Eşref'in kardeşi Müciredin Yakub ve Takıyüddin Abbas da Harezmlilerin güçlü saldırılarına karşın şehri savunmayı başarıyla sürdürmekteydiler. Ahlat halkı bu hanedan üyelerini pek sevmese de, Harezmlilerin ele geçirdikleri yerlerde işledikleri fenalıkları duyduklarından tüm imkanlarıyla askerlere destek oluyorlar, Celaleddin'e ve adamlarına da sürekli küfür ve hakaretler yağdırıyorlardı. Surların sağlamlaştırılması ve cephanenin yenilenmesi halkın üstün dayanışması ile sürmekteydi.[1191]

[1188] İbn Nazif, s. 184-185; Nesevî, s. 120-121; Nüveyrî, XXVII, s. 284; İbn Haldun, V, s. 161-162; İbn Kesir, XIII, s. 235; Yinanç, "Celaleddin Harezmşah", III, s. 51; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 447; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 70; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 160; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 32; aynı mlf, "Harezmşah Celaleddin Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri", s. 137; Bozan, "Harezmaşh'ın Ahlat Muhasarası", s. 152-153.

[1189] Cüveynî, s. 371.

[1190] İbnü'l-Esir, XII, s. 450-451; Abdurahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, s. 48; Bozan, "Harezmaşh'ın Ahlat Muhasarası", s. 152.

[1191] İbnü'l-Esir, XII, s. 450-451; Nüveyrî, XXVII, s. 284; Bar Habraeus, II, s. 527; Hândmir, *Habib-i Siyer*, II, s. 510; Şeref Han, s. 426; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 163-164; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası", s. 152.

Şehrin muhasarası kış boyunca da ara vermeden sürdüğünden, iki tarafın da ciddi manada zarar görmesine ve zayıflamasına neden oldu.[1192] Cüveynî'nin söylediklerine inanılırsa, şehrin dışındakiler gece gündüz demeden şehir kapılarını açmak, şehirdekiler de onlara karşı koymak için çabaladı[1193] ve yıkılan surlar derhal tamir edildiğinden kuşatma bu şekilde yaklaşık 10 ay devam etti.[1194] Ahlatlılar Eyyûbî Sultanı Melik el-Kamil'e haber yollayıp yardım istemişlerse de, o, Frenklerle meşgul olduğundan çevredeki diğer Eyyûbîler dâhil yardıma kimse gelemedi.[1195]

Nesevî, Ahlat muhasarası sırasında meydana gelen bazı ilginç hadiseleri nakletmektedir. Buna göre; bir gün Melik el-Eşref'in kardeşi Melik el-Müciredd**i**n, Ahlat surlarına çıkarak Sultan Celaleddin'e iki tarafın da halinin perişan olduğunu, bu durumun halli için ikisi arasında bir karşılaşma ile nihayet bulmasını teklif etti. Bunu kabul eden Sultan çadırına geri döndüğünde vezir Şerefülmülk her ne kadar Sultan'ı yaptığından caydırmaya çalışmışsa da ertesi gün Celaleddin Harezmşah, surların önüne gittiğinde içeriden kendisine oklarla saldırılırken Müciredd**i**n de ortada yoktu.[1196] Bir diğeri ise şuydu: Ahlat'tan gelen ve Farsça, Türkçe ve Ermenice konuşan yaşlı bir kadın, Celaleddin ile görüşmek için (Melik el-Eşref'in iltifatını alan) Rükneddîn el-Acemî'nin mektubunu getirdiğini söyleyerek izin istedi. Mektubun içeriğini aktaran Nesevî'ye göre kadın kendisine 1.000 dinar verilmesi karşılığında şehrin kapılarının açılmasına yardım edeceğini söyledi. Sultan da, Ahlat'ı alma arzusunun böylesi basit bir yalana dahi galebe gelecek derecede fazla olduğundan boş yere bu dinarları verdi. Ayrıca Sultan 5 bin dinar verdi ve eğer sadakatli olursa daha fazla mülk vereceğini vadetti. Ancak mektup doğru çıkmadı ve haber İzzeddin Aybek'e de ulaşınca Rükneddin'i casus olduğu iddiasıyla idam etti. Celaleddin de Ahlat'ı ele geçirdikten sonra kadını sordurdu ve verdiği paranın 300 dinarı harcadığını öğrenince öldürttü.[1197] Son olarak Ahlat'tan Müciredd**i**n ve İzzeddin Aybek tarafından Melik el-Eşref'e gönderilmekte olan açık ve şifreli mektuplar vardı. Bu mektuplarda Ahlat halkının çekmekte olduğu sıkıntılar anlatılmakta, muhasaranın verdiği zorluk ve ilginç bir ifade olarak Celaleddin'in *havaya sihir yaptığı*, bu

[1192] İbn Nazif, s. 182-184.
[1193] Cüveynî, s. 371-372; İbnü'l-Esir, XII, s. 447; İbn Vasıl, IV, s. 297; Şeref Han, s. 429; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 79.
[1194] İbn Vasıl, IV, s. 297; İbnü'l-Esir, XII, s. 451; Nüveyrî, XXIX, s. 29; Hândmir, II, s. 510; İbn Hallikan, V, s. 333; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 124; aynı mlf, *Selçuklar Zamanında Türkiye*, s. 368-369; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 139; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 32; Bozan, "Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası ve Yankıları", s. 153-155.
[1195] Makrizî, I, s. 358; İbn Nazif, s. 174.
[1196] Nesevî, s. 124.
[1197] Nüveyrî, XXVII, s. 285.

yüzden kışın hiç kar bulutlarının gökyüzünde görülmediği yazıyordu.[1198] Ayrıca muhasara sürdüğü sırada Mardin Artuklu meliki el-Mansur ve Amid sahibi Mes'ûd'un elçileri vasıtasıyla Celaleddin Harezmşah'a tabiiyetlerini bildirmeleri çevreden hiçbir desteğin kalmadığı anlamına geliyordu.[1199] Burada dikkat çeken bir diğer husus Ahlat'ın sahip olduğu şehir ve beldelerden de yardımına herhangi bir ordu gelmemesidir. Bunun sebebi Celaleddin Harezmşah korkusunun yanı sıra Hüsameddin Hacib Ali'nin haksız yere öldürülmesine verilen bir tepki olarak da düşünülebilir.

Ahlatlıların gösterdiği sabır ve direnç neticesinde ümitsizliğe kapılan Celaleddin şehri ele geçirme umudunu kesip dönmeye karar vermişti. Rivayete göre şehrin savunmasında olan Zeki b. el-Acemî'nin memlüklerindan biri Celaleddin'in yanına gitti, şehirde yiyecek 50 attan gayrı bir şey kalmadığını ve şehrin düşmek üzere olduğunu söyledi.[1200] Gerçekten de muhasara sırasında Suriye ölçülerine göre 1 kilo (yani altı Suriye kilosu bir Babil kilosuna eş değerdir) et 1 Mısır dinarına, 1 deri ise 1.000 dirheme satılıyordu. Ahlat halkı muhasara sırasında önce koyunları, sonra sığırları, adından da mandaları kesip yemişlerdi. Daha sonra sırasıyla atlarını, merkeplerini, katırlarını, sonunda da şehirdeki köpek ve kedilere varıncaya kadar neredeyse bütün hayvanları kesip yiyerek hayatta kalmaya çalışmış ve hatta ahali fareleri dahi avlayıp yemek zorunda kalmıştı. Ancak buna rağmen kimsenin göstermediği sabrı gösterdiler. Celaleddin Ahlat'a girdiğinde şehrin müdafileri oldukça azalmış, bazıları korkudan, bazıları da açlıktan dolayı yirmi bin kişiden fazla insan şehri terk etmiş, kalanlardan da gıdasızlık ve açlıktan ölenler olmuştu.[1201]

Celaleddin Harezmşah'ın, muhasaranın kaldırması hususunda gelen taleplere duyarsız kalması sonrasında aralıksız süren saldırılar artık sonuç vermeye başladı. Bir rivayete göre; zayıflayan surlar ve halkın artık mücadele edecek takati kalmadığından şehri teslim etmek istediler. Bir diğerine göre ise; İsmail Vanî adında kale muhafızlarından birinin (İbn Nazif'e göre şehrin kapısını açan Muhsin Delderum ve arkadaşıydı)[1202] Celaleddin'e gelerek

[1198] Nesevî, s. 124-125; Şerif, 50-51; Celaleddin'in yağmur yağmasını sağlayan bir taş ile sihir yaptığna inanılıyordu. Ayrıntılı blg için bkz. John Adnrew Boyle, "Ortaçağlarda Türk ve Moğol Şamanizmi", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, II, çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, II, Ankara, 2008, s. 753-754.

[1199] Nesevî, s. 122; Şerif, s. 49; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 124; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 158.

[1200] Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 118.

[1201] İbnü'l-Esir, XII, s. 451; Ahmed b. Mahmud, II, s. 151; Nesevî, 122-123; İbn Nazif, s. 184; Bar Habraeus, II, s. 527; Ez-Zehebî, XIII, s. 651; İbn Hallikan, V, s. 332-333; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 301-304; Hândmir, II, s. 510; Bar Habraeus, II, s. 527; Şerif, s. 49; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 125; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 139-140; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 163-165; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 32; aynı mlf, "Harezmşah Celaleddin Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri", s. 137.

[1202] İbn Nazif, s. 185.

kendisine Azerbaycan'da bir ikta verilmesi karşılığında, şehre girmesi için yardım edeceğini söyledi. Kalenin surlarından ipler sarkıtmak sûretiyle Harezmli askerlerin içeri girmesini sağladı. Surlarda Harezm devletinin bayrağını gören Ahlat halkı mücadele azmini yitirdi ve savaşı bıraktı.[1203] Bunun üzerine, Ahlat halkı İbnü'l-Adim'in rivayetine göre *emân* talep etmişse de olumsuz yanıt aldı.[1204] Nihayet 627/1230 Mart ayına kadar yoğun saldırı altında olan surların ve halkın yıpranması neticesinde sekiz ay süren muhasarada 28 Cemaziyelevvel 627/14 Nisan 1230 Pazar[1205] günü Celaleddin Mengüberti askerlerine şehre dört bir yandan saldırma emri verdi ve şehri kılıç zoruyla ele geçirmeye muvaffak oldu.[1206] İbn Nazif, Ahlat'a girdiğinde Celaleddin'in ordusunda Erciş'i ikta ettiği Surmarî emiri Hüsameddin Hızır dışında, Erzurum ve Türkiye Selçuklu askerlerinin de olduğunu nakleder.[1207]

Ahlat'ın gerek muhasara sırasında ve gerekse ele geçirilmesinden sonra yaşadıklarını anlatan Nesevî'ye göre; "Ahlat'ın hali çekilmez, erzağı pahalı oldu. Para nadir bulunurken, açlık insanları köpekleri, kedileri yiyecek kadar zor bir duruma mecbur bıraktı. Bir günde şehri yirmi bin insan terk etti. Bu insanlar açlıktan öyle bozulmuşlardı ki, kardeş kardeşi, baba oğulu tanıyamaz olmuştu. Şerefülmülk bunlara yiyecek verdirdi. Her gün kesilen öküzler bu zavallıların yüzlerine bir damla kan vermiyordu. Ancak bunların çoğu öldü, kalanı öteye (başka yerlere) dağıldı"[1208] Celaleddin Harezmşah şehrin ileri gelenlerinin kendisine ettikleri hakaret ve kötü sözleri hatırlayınca gazaba gelerek[1209] askerlerinin de arzusu üzerine şehrin üç gün boyunca yağmalanmasına müsaade etti. Ahlatlılar uzun süredir muhasarada çektiği sıkıntılara ek olarak gizledikleri ve gömdükleri şeyleri ortaya çıkarmak için işkence gördüler.

[1203] Nesevî, s. 125; İbnü'l-Esir, XII, s. 451; İbn Vasıl, IV, s. 297; Nüveyrî, XXVII, s. 285; Bar Habraeus, II, s. 527-528; Hândmir, *Habib-i Siyer*, II, s. 510; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 80; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 139; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 32; Gürbüz, "Celaleddin Harizmşah'ın Son Günleri", s. 41-44; el-Babîrî, s. 164-165.

[1204] İbnü'l-Adim, s. 477.

[1205] Cüveynî, Sultan Celaleddin'in Ahlat'a girdikten sonra ilan edilen Fetihnâme'de şehre Perçembe gecesi girildiğini söyler. Bkz. Cüveynî, s. 375.

[1206] İbnü'l-Esir, XII, s. 451; Nesevî, s. 124-125; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 301; İbn Nazif, s. 184-185; İbn Vasıl, IV, s. 297; Bar Habraeus, II, s. 527; Müverrih Vardan, s. 224; ez-Zehebî, XIII, s. 651; İbn Kesir, XIII, s. 256-257; İbn Hallikan, V, s. 332; İbnü'l-Verdî, *Tarihi İbnü'l-Verdî*, II, s. 147; İbn Haldun, V, s. 160; Makrizî, I, s. 351; Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, I, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 119; Şerif, 50; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 124; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 78-79; Eastmond, s. 9-10; Erdem, "Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", s. 66; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 139; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 164-166; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası", s. 152-153; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 32; aynı mlf, "Harezmşah Celaleddin Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri", s. 137; Taşçı, s. 492-495.

[1207] İbn Nazif, s. 185; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 165-167. Türkiye Selçuklu askerlerinin bu sırada Celaleddin'in yanında yer alması son gönderilen mektuplara bakıldığında ilişkilerin artık gerildiğinden pek mümkün görülmemektedir. Muhtemelen Alaeddin Keykubad'ın gönderdiği ve Rükneddin Cihanşah'ın engellediği elçi heyeti olabilir.

[1208] Nesevî, s. 122, 125.

[1209] Cüveynî, s. 372-373.

Makrizî ve diğer İslâm kronikçileri Harezmîler'in, Ahlat'ı ele geçirince Tatarlar gibi davrandığını ve kadınlara tecavüz edip, çocukları ve halkı kılıçtan geçirdikten sonra şehri yakıp yıktıklarını bildirirler.[1210] Nesevî, Sultan'ın şehirde katliam yaptığını kabul etmezken, çok sayıda kişinin öldürüldüğünü inkâr etmez, ayrıca Sultan'ın yapılan yağmaya üzüldüğünü ancak bunun faydasız olduğunu söyler.[1211]

Melik el-Eşref'in kardeşleri Müciredin ve Tacüddin ile naib İzzeddin Aybek'in iç kalede devam ettirdikleri müdafada artık netice vermeyince teslim oldular. Hükümdar sarayına gelen Celaleddin Harezmşah'ın huzurunda Melik el-Eşref'in kardeşi Müciredin ve Ahlat naibi İzzeddin Aybek, Eyyûbî komutanlarından Hüsameddîn Kaymarî, Esed b. Abdullah el-Hemrânî, emir-i candâr Alemüddîn Sencer ve Erzen beyi Dilmaçlı Hüsameddin Tuğrulşah vardı.[1212] Ahlat naibi İzzeddin Aybek, adamlarına Sultan'ın huzuruna çıkıp af dileyeceği sırada zırhının altına hançer yerleştirmelerini, karışıklık çıkınca da Sultan'ı öldürmeleri için harekete geçmelerini emretti. Ancak bu niyet anlaşılınca adamları tutuklanırken, İzzeddin Aybek yalnız huzura çıkarıldı. İzzeddin'e çok kızan Sultan elini öptürmedi ancak uzun ricalardan sonra ayağını öptürdü, ardından hapsettirdi.[1213]

Celaleddin Harezmşah hükümdar sarayına yerleştikten sonra Hüsameddin Hacib Ali ile Ahlat'a gelen eski zevcesi Melike Hatun'u sordu, ancak onun vefat ettiğini söylediler.[1214] Ardından Melik el-Eşref'in zevcesi olan (Gürciye Hatun olarak da bilinen) Gürcü kralının kızı melike Tamta ile geceyi birlikte geçirdi ve nikahına aldı. Cüveynî, Sultan'ın kalbindeki bir diğer kini de böylelikle dindirdiğini söylemektedir.[1215] Melik el-Eşref'in kardeşleri Müciredin Yakub ve Takıyüddin Abbas'ı da esir etti, ancak onlara iyi davrandı ve ihtimam gösterdi. Abbâsî halifesinin Ahlat'a gönderdiği ikinci elçi kafilesi şehre vardığında Ahlat düşmüştü. Her taraf harap olmuş, öyle ki ağırlanacak bir yer de kalmamıştı. Bu yüzden elçiler

[1210] İbn Nazif, s. 186; Makrizî, I, s. 351; İbn Vasıl, IV, s. 297; Yafiî el-Mekkî, I, s. 351; Cüveynî, s. 375; Hândmir, II, s. 510; İbn Haldun, V, s. 160; el-Babîrî, s. 162-164; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 32; aynı mlf, "Harezmşah Celaleddin Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri", s. 137.

[1211] Nesevî, s. 126-127.

[1212] Nesevî, s. 127-128; İbnü'l-Esir, XII, s. 455; İbn Nazif, s. 211; Cüveyni, s. 366; Şeref Han, s. 426-427; Şerif, s. 50-51; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 125; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 168-169; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 32-33; aynı mlf, "Harezmşah Celaleddin Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri" s. 137.

[1213] Cüveynî, s. 366; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 245; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 304; Bar Habraeus, II, s. 528; Şeref Han, s. 427; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 123, 128; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 170; Ancak bu hadiseden farklı olarak İzzeddin Aybek'in Eyyûbî prenslerinin isteği üzerine Ahlat naibi affedilmişti. Bkz. Nesevî, s. 127.

[1214] Yinanç, "Celaleddin Harezmşah", III, s. 51-52; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 119; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 169; Taşçı, s. 494.

[1215] Cüveynî, s. 372-373; İbn Vasıl, IV, s. 296-297; Kiragos, s. 250; Müverrih Vardan, s. 224; Georges b. Âmid, s. 15; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 169.

işlerini hızla bitirmişlerdi. Bahse konu elçiler Celaleddin Harezmşah'a gelmeden evvel Melik el-Eşref'e uğradıklarından esir tutulan kardeşlerinin salıverilmesi hususunda ricada bulundular. Bunun üzerine Celaleddin Melik el-Eşref'in kardeşlerinden Takıyüddin'i serbest bıraktı.[1216] Kendisine muhasara sırasında düello ile meydan okuyan Müciredin Yakub'u ise yanında tuttu. Moğolların Tebriz üzerine yürümesi üzerine Melik el-Eşref'ten yardım getirmesi için Müciredin'i daha sonra yolladı ancak Melike Tamta'yı yollamadı. [1217]

Celaleddin Harezmşah, Eyyûbîlerin doğudaki şehir ve kalelerindeki komutanları ile İzzeddin Aybek'in kendi aralarında şifreli bir parola kullandıklarını söyleyenlere inandı. İzzeddin Aybek'i tekrar huzuruna aldı, ona iyi davranarak birlikte polo oynadı ve içki içti, amacı parolayı öğrenip kalelerin teslimini sağlamaktı. Sultan Celaleddin, İzzeddin'e şifreli haberleşmeyi sordu ancak İzzeddin bunun aslının olmadığını söyledi; fakat Sultan inanmadı ve Eyyûbîlere tabi olan Bargiri (Muradiye), Malazgirt, Bitlis, Eleşgirt, Van, Vestan (Gevaş) şehirlerine teslim olmaları için mektup yolladı. Valilerin hiçbirisi buna razı olmadı.[1218] Nitekim Malazgirt muhasaraya gidildiğinde o sırada orada bulunan Siverek sahibi Bahaeddin Fetheddin b. Duldurum el-Yârûkî, Aybek'in mektubuna cevaben; kendileri gibi bir memlûkden değil ancak Melik el-Eşref'ten gelecek menşûr ile şehri teslim edeceğini ilan etti. Sultan ümidini kesince İzzeddin'i de prangaya vurdurarak Dizmar Kalesi'nde hapsetti ve bir süre sonra öldürttü.[1219] Daha muteber bir rivayete göre ise Hüsameddin Hacib Ali, İzzeddin tarafından öldürüldüğünde Celaleddin'e sığınan memlüklerinden biri efendisinin intikamını almak üzere öldürdü. Böylelikle Ahlat Eyyûbîlerinin merkez şehri Ahlat, Harezmşah Sultanı Celaleddin'in eline geçmiş olsa da diğer şehirleri tabiiyetine almaya muvaffak olamadı.[1220]

Sultan Celaleddin'in Ahlat'ı ele geçirdikten sonra Halife'nin adına hutbe okuttuğu haberi geldi; bunun üzerine Abbâsî halifesine hediyeler göndererek ikramda bulundu.[1221] Celaleddin Harezmşah saray katibine yazdırdığı fetihnâme ile Ahlat'ın fethini meşrulaştırmak

[1216] Eyyûbî hanedan üyesi (Ahmed b. Mahmud'a göre Ahlat'ın idarecisi) Takıyüddin Abbas, Celaleddin Harezmşah tarafından esir edildiğinde Abbâsî halifesine gönderdiği hediyeler arasında idi. Ancak halife ona saygı göstererek Melik el-Eşref'e kardeşini yolladı. Bkz. Ahmed b. Mahmud, II, s. 151; ayrıca bkz. Nüveyrî, XXVII, s. 286.

[1217] Cüveynî, s. 377; Nesevî, s. 130, 140; İbn Nazif, s. 227-229; İbn Vasıl, IV, s. 297-298; Bar Habraeus, II, s. 528; Ez-Zehebî, XIII, s. 652; Taneri, "Selçuklu – Osmanlı Çizgisinde Harezmşahlar Vezareti", s. 36; ayn mlf, *Harezmşahlar*, s. 143; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 172-174; Taşçı, s. 494-495.

[1218] Nesevî, s. 128-129; İbn Nazif, s. 186; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 125; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 119; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 171-172; Taşçı, s. 495.

[1219] İbn Nazif, s. 203.

[1220] İbn Vasıl, II, s. 297-298; İbnü'l-Esir, XII, s. 454; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 305; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 242; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 125; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 119; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 171-172.

[1221] İbn Nazif, s. 200; İbn Haldun, V, s. 161.

maksadıyla, mücavir emirlere haber yollayarak tabiiyetine girmelerini istedi.[1222] Ahlat halkının Celaleddin'e takdim ettikleri hediyelerin listesini veren İbn Haldun'a göre; bir hind kılıcı, özel altından bir kılıç, 8 çok iyi at, 400 yüz dinar değerinde altından kalkan, 41 işlenmiş yakut taşlar, 30 tane büyük, ortasında firuzeli yerli Arap atlası (bu isimle bilinen kumaş), Rum atlası ve Bağdat atlası ile örülmüş ipek, altından nallar (her biri 60 dinara) Sultan'a takdim edilmişti ve 20 köle bunları taşıyordu. Vahşi hayvanlardan 10 leopar ve 10 şahin gönderildi. 150 elbise bohçası, 10 elbise ve 5 top altın oluklu kehribar, uzunluğu 5 ezra'[1223] olan Hind udu, 14 altından kaftan giyimli harem için kadın, hediyeler ve köleler verildi. Emirler için 300 kaftan ve vezir için siyah sarık, din adamlarının giydiği kaftan, Hint kılıcı, 2 top amber, 50 elbise ve katır verildi. Divan üyelerine 20 kaftan (tüm kaftanlar cübbe ve sarıklarıyla beraber), 20 elbise ve daha fazla Bağdat ve Rum atlası, 20 gri katır olmak üzere, tüm bunları Sultan'ın çadırına getiren Ahlat halkı huzura çıkıp merhamet dilediler.[1224] Ahlatlıların takdim ettiği kıymetli eşyaların nitelikleri ve sayıları, şehrin düşmeden önce ne kadar büyük bir ekonomik güce sahip olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Ahlat'ın yağmalanarak Eyyûbîlerin elinden çıkması bölgedeki güç dengelerini derinden etkileyerek değiştirdi. Hacib Ali döneminde Eyyûbîlere tabiiyetini bildiren Erzurum emiri Cihanşah henüz Ahlat muhasarası sürerken Celaleddin'in tarafına geçmişti. Öte yandan Erzen Bey'i Hüsameddin Tuğrul ve Diyar-ı Bekr'deki Artuklular da Alaeddin Keykubad adına okuttukları hutbeyi Celaleddin için okutmaya başladılar.[1225] Celaleddin Azerbaycan ve Ermeniyye'yi ele geçirdikten sonra Erzurum ve Ahlat ile birlikte sınırları Anadolu'da Alaeddin Keykubad'ın ülkesinin sınırlarına dayanmıştı.[1226] Cüveynî, Celaleddin'in Ahlat'ı ele geçirdikten sonra civardaki emirlerin ondan çekindikleri için tabiiyetlerini çok yüksek miktarda hediyelerle ilettiklerini ve Sultan'ın işlerinin düzeldiğini, hazinesinin ağzına kadar dolduğunu, askerlerinin arttığını bildirir. Fetihten sonra Cüveynî'nin aktardığı Fetihnâme'de önce Celaleddin'e övgüler yer alırken sonrasında "Ahlat'ın fethini takiben Anadolu ve Suriye de boyunduruğumuz altına girecektir"[1227] diyerek sonraki hedef belirtiliyordu. Sultan Celaleddin, muhasara sırasında zarar gören Ahlat şehrinin surlarının tamiri için 4 bin dinar

[1222] Cüveynî, s. 367-369; Kaya, *Selahaddin'den Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbîleri*, s. 207; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 142-143; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 175-176; Fetihnâme'nin tam metni için bkz. Cüveynî, aynı yer.
[1223] Ortaçağ İslâm dünyasında kullanılan ortalama 54.04 cm olan uzunluk ölçü birimi. Bkz. Wealther Hınz, s. 67.
[1224] İbn Haldun, *Tarih-i İbn Haldun*, V, s. 161-62.
[1225] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 125, 126; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 104; Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 90; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası", s. 152.
[1226] Cüveynî, s. 372-374; Kevork Aslan, s. 91.
[1227] Cüveynî, s. 367, 376; Nesevî, s. 128-131; İbn Bibî, I, s. 426-427; İbn Haldun, V, s. 161; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 169; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 207; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 176.

sarfından başka bir şey yapmadı. Ayrıca Ahlat'a bağlı yerleri de komutanlarına ve beylere ikta ettikten sonra Amid'e yakın bir köprüye gelip burada Melik el-Eşref'e elçi gönderen Celaleddin, bir netice alamayınca İsfahan'a geri döndü.[1228] Modern dönem araştırmacılarından Selçuklu tarihçisi Osman Turan, Celaleddin'in Ahlat'ı ele geçirmesiyle ilgili ifâdeleri zımnında, iyi bir asker fakat kötü bir siyaset adamı olduğunu söyler.[1229]

2.2.7.3. Yassıçemen Savaşı ve Sonrası

Hüsameddin el-Kaymarî (Melik el-Eşref'in kız kardeşinin kocası) Ahlat'tan kaçarak Celaleddin Harezmşah ve ordusunun durumunun zayıf olduğunu bu sırada Rakka'da olan Melik el-Eşref'e bildirdi. Ardından Melik el-Eşref'e Dımaşk'tan gelirken takip etmesi gereken bazı yolları söyledikten sonra Ahlat'a geri döndü.[1230] Harezmşah hükümdarı Celaleddin'in doğudaki istilası ve Erzurum hâkimi Rükneddin Cihanşah ile ittifak kurarak daha da güçlenmesinden oldukça endişelenen Alaeddin Keykubad, Melik el-Eşref'e sürekli elçi yollayarak Celaleddin (ve amcazâdesi Rükneddin Cihanşah) karşısında ittifak kurmayı teklif ediyordu.[1231] Nitekim aynı gün içinde Alaeddin Keykubad'ın gönderdiği 5 elçinin Melik el-Eşref'e ve Melik el-Kâmil'e ulaşması da durumun vehametini gösterir. Ayrıca Kemaleddin Kamyar, başında geldiği elçilik heyetinde Alaeddin Keykubad ile evli olan Eyyûbî melikesi Adiliyye Hatun'un düşmanın eline düşmemesi gerektiğini belirtmekteydi.[1232] Melik el-Eşref kardeşi Melik el-Kâmil ile istişare etti, (bu mecliste Ahlat'tan Kerimüddin Hılatî de vardı) ardından Eyyûbî Sultanı Melik el-Kâmil Haçlılarla mücadele halinde olduğundan kardeşi Melik el-Eşref'i bu göreve tayin etti. Sultan el-Kâmil Mısır çevresindeki bölgeden 7 bin asker gönderirken, diğer taraftan bütün Eyyûbî meliklerine de bu sefere katılmaları yönünde çağrı yaptı.[1233] Melik el-Eşref yanındaki askerlerle Meyyâfârikîn sahibi Şehabeddin Gazi, Humus ve Haleb sahibi Melik el-Mansur, Esedüddin Şirkuh ve babasının askerleriyle 627/14

[1228] İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 153; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 126; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 33.
[1229] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 124.
[1230] İbn Nazif, s. 202; Taşçı, s. 498.
[1231] Kaynaklar ekseriyetle Alaeddin Keykubad'ın Melik el-Eşref'ten yardım talebinde bulunduğunu, bu yönde elçiler gönderdiğini belirtse de, Ahmed b. Mahmud, "Melik el-Eşref bu hususta (Ahlat'ın alınmasında) çok acı çekti ve Alaeddin Keykubad'a haber göndererek Harezmşah üzerine yardım istedi. Sultan Alaeddin de bütün askeriyle kalkıp, Melik el-Eşref ile birleşti ve Ahlat üzerine geldi" demektedir. Bkz. Ahmed b. Mahmud, II, s. 151.
[1232] İbnü'l-Esir, XII, s. 453; İbn Bibî, I, s. 386-389; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 106; el-Babîrî, s. 168; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 211-212; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 179; Taşçı, s. 497.
[1233] Nesevî, s. 126; İbn Nazif, s. 202; İbn Bibî, I, s. 388-389; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 212; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 179; Taşçı, s. 497; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası", s. 157.

Temmuz 1230 tarihinde Sultan Alaeddin Keykubad ile Sivas önlerinde buluştu.[1234] Celaleddin'in siretini yazan ve Yassıçemen Savaşı'nda hazır bulunan Nesevî gibi, Eyyûbî tarihçisi İbn Nazif de Melik el-Eşref'in yanında savaşa katılmış, şahit olduklarını nakletmişti.[1235] Dolayısıyla savaş hakkındaki bilgileri iki taraftaki kronikçilerin gözlemleri ile değerlendirmek mümkündür.

Alaeddin Keykubad'ın Melik el-Eşref'e yolladığı habere göre 25 bin askeri Azerbaycan'da, 10 bin askeri de Malatya'da idi. Bunlardan 20 bini süvari iken, Melik el-Eşref'in ordusunda da 15 bin asker vardı, bunlar sıradan birliklerin aksine hepsi savaş tecrübesi olan son derece cesur ve yağız Arap atları ile bir hayli silaha sahip olan tam teçhizatlı askerlerdi.[1236] Buna mukabil Rükneddin Cihanşah ile Celaleddin Mengüberti'nin topladığı[1237] 40 bin asker Erzincan'da Yassıçemen denilen yerde Alaeddin Keykubad ve Melik el-Eşref'in ordusuyla karşılaştı.[1238] İbnü'l-Esir, Celaleddin'in bu muhteşem ordu karşısında şaşırdığını, özellikle Suriye'den gelen askerlerin ve atlarının fevkaladeliğini, silahlarının çokluğunu görünce kalbinin hayretle dolup taştığını aktarır.[1239] Alaeddin Keykubad'ın ordusundaki bazı birliklerin öncü kuvvetlerinin hezimete uğraması sonucunda kısa bir panik havası olmuşsa da Melik el-Eşref[1240] ittifak ordusuna ve kendi askerlerine moral ve güven verdi.[1241] Nihayet 627 yılı 25 Ramazan'da (29 Temmuz 1230) vuku bulan savaş üç gün devam etti. Savaş iki taraf için de çok çetin geçiyor ve bazen Celaleddin bazen de ittifakların ordusu önde gidiyordu. Nihayet 28 Ramazan/1 Ağustos'ta Celaleddin Harezmşah

[1234] İbn Bibî, I, s. 387-388; İbnü'l-Esir, XII, s. 453; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 305; Georges b. Âmid, s. 17; İbn Kesir, XIII, s. 257; Makrizî, I, s. 360; İbnü'l-Adim, s. 477-478; İbn Kesir, XIII, s. 257; Minorsky, *Caucasian History*, s. 154; Yinanç, "Celaleddin Harezmşah", III, s. 52; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 121; Demir, Ahlat Eyyûbîleri, s. 179-180; Taşçı, s. 496-497.

[1235] Nesevî, s. 126-129; İbn Nazif, s. 206; İbn Vasıl, IV, s. 289; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 246; el-Babîrî, s. 169.

[1236] İbnü'l-Esir, XII, s. 454; İbn Nazif, s. 205; Bar Habraeus, II, s. 528; İbn Kesir, XIII, 256-257; Ali Muhammed es-Sallabî, *Eyyûbîyyîn Ba'de Salahaddin*, Beyrut, 2010, s. 248; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 184.

[1237] Yasssıçemen Savaşı öncesinde ağır bir hastalık geçiren Celaleddin Harezmşah birkaç gün boyunca yatakta dinlenmek zorunda kaldı. Bu sırada Harput'a gidip pusuya yatan Rükneddin Cihanşah'ın planına göre gelen Eyyûbî veya Selçuklu ordusundan birine baskın düzenleyip zayıflatmaktı. Ancak Celaleddin Harezmşah'ın ani hastalığı ve ittifak ordusunun da Sivas önlerinde birleşmesi mezkur planı geçersiz kıldı. Nesevî, s. 131; İbn Nazif, s. 206; İbn Bibî, I, s. 394; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 181-182, 185; Taşçı, s. 502.

[1238] Ahmed b. Mahmud, II, s. 151-152; İbn Nazif, s. 209-210; Nesevî, s.131-132; İbn Bibi, I, s. 408-410; İbnü'l-Esir, XII, s. 454; Bar Habraeus, II, s. 528; İbn Vasıl, IV, s. 289; İbn Hallikan, V, s. 332; Minorsky, *Caucasian History*, s. 154-155; Yinanç, "Celaleddin Harezmşah", III, s. 52; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 125; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 144-145; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 185-188; Taşçı, s. 505-506.

[1239] İbnü'l-Esir, XII, s. 454.

[1240] İbn Kesir'in naklettiğine göre; Melik el-Eşref Yassıçemen Savaşı'ndan önce gece rüyasında Hz. Peygamber (s.a.v)'i rüyasında görmüş ve Efendimiz (a.s) savaşta galip geleceğini kendisine müjdelemişti. Bkz. İbn Kesir, XIII, s. 257.

[1241] İbn Nazif, s. 206-207; Nesevî, s. 131-132; İbn Bibî, I, s. 394-404; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 184; Taşçı, s. 503-504.

ve Rükneddin Cihanşah'ın ordusu hezimete uğradı, askerlerinin etrafa dağılarak kaçışmasıyla savaş sona erdi.[1242] Melik el-Eşref'in, Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad ile Harezmlileri yenilgiye uğrattığı haberi Mısır'daki Eyyûbî Sultanı el-Kâmil'e ulaşınca çok sevindi ve kardeşi Melik el-Eşref'i, el-Eşref Muzafereddin Ebu'l-Feth Musâ olarak isimlendirdi.[1243]

Ahlat muhasarasının İslâm dünyasındaki sarsıntısı gibi pekala Yassıçemen Savaşı'nın etkileri de Müslümanların tarihsel akışını kökünden değiştiren sonuçları beraberinde getirdi. Alaeddin Keykubad ve Melik el-Eşref Yassıçemen Savaşı'nın galibi oldu, ancak Anadolu'ya doğru gelen Moğolların önündeki tampon gücü de yok ettiklerinden, bu durum, Türk-İslâm tarihi için bir zafer olmadı. Aynı zamanda Alaeddin Keykubad siyasi öngörüsü gereği Celaleddin ile ittifak anlaşmasını sürekli elçiler göndererek sağlamaya çalışmışsa da Ahlat'ı ele geçirmesinin ve Yassıçemen'de yenik düşmesinin ardından böyle bir zeminin kalmadığını da belirtmek gerekir.[1244]

Yassıçemen'de savaş meydana geldiği sırada Malazgirt'i muhasaraya almış olan Harezmşah veziri Şerefülmülk şehri ele geçirmek üzere olduğu sırada, Harput üzerinden gelen Celaleddin Harezmşah takipteki Selçuklu ve Eyyûbî askerlerine yakalanmamak için aceleyle kuşatmayı kaldırdı. Ardından Celaleddin Harezmşah, yanında kalan 7 bin askeriyle Ahlat'a dönüp bir süre kaldıktan sonra burada kendisine ait ne varsa toplarken kalanları da ateşe vererek son bir kez daha şehri tahrip etti ve Melik el-Eşref'in zevcesi Melike Tamta'yı da alarak Hoy'a geçti.[1245] Celaleddin Harezmşah Ahlat'a yalnızca dört ay (Nisan-Ağustos) hakim olabildi. Tüm bu gelişmelerden sonra, Celaleddin'in müttefiki Cihanşah'ın sahip olduğu yerleri almak üzere Alaeddin Keykubad ile Melik el-Eşref Erzurum'a hareket ettiler ve çok fazla bir mukavemetle karşılaşmadan buraları ele geçirdiler. Ardından Melik el-Eşref,

[1242] İbn Nazif, s. 209-210; Nesevî, s. 132; İbn Bibî, I, s. 406-409; Ahmed b. Mahmud, II, s. 151-152; Ebû Şâme, *Terâcim-i Rical el-Karneyn es-Sadis ve es-Sabi'*, s. 241; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 305; İbnü'l-Esir, XII, s. 454; İbnü'l-Adim, s. 477-478; Müverrih Vardan, s. 224; Cüveynî, s. 376; Kiragos, s. 250; Bar Habraeus, II, s. 528; Ahmet Eflâkî, I, s. 119; Şeref Han, s. 427; Runciman, III, s. 209; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 84-86; Minorsky, *Caucasian History*, s. 154-155; Yinanç, "Celaleddin Harezmşah", III, s. 52; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 125; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 144-145; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 185-188; Geyikoğlu, "Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 33; Taşçı, s. 505-506.

[1243] İbn Kesir, XIII, s. 257; İbn Hallikan, II, s. 481; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 188.

[1244] Refik Turan, "Alaeddin Keykubad'ın Doğu Anadolu Seferi", *Selçuklu Araştırmaları Merkezi Dergisi*, S. 3, Konya 1988, s. 82; Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 87.

[1245] Nesevî, s. 132; İbn Nazif, s. 211-213; Ahmed b. Mahmud, II, s. 152; Devâdârî, VII, s. 299; İbnü'l-Esir, XII, s. 453-454; El-Hanbelî ed-Dımaşkî, VII, s. 216; el-Yafi'î el-Mekkî, IV, s. 52; Turan, "Keykubad", VI, *İA*, İstanbul 1977, s. 652; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 144; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 188-189; Gürbüz, "Celaleddin Harizmşah'ın Son Günleri", s. 42-43.

Alaeddin Keykubad'a Ahlat'ın bir bedeli olmadığını[1246] ifade etmesinin ardından Sultan, takdim ettiği pek çok kıymetli hediyeler ve çaşnigir Emir Şemseddin Altunâba komutasında 5 bin kişilik bir birlikle Ahlat'a gitmek üzere yola koyuldu.[1247] Yeni siyasi tabloya göre; Erzurum ve çevresini ele geçiren Türkiye Selçukluları Doğu Anadolu'da daha güçlü bir hale gelirken Eyyûbîler de Güney Doğu Anadolu ve Van Gölü Havzası'nda güçlendi.[1248] Bu durum artık doğuda da sınır komşusu olan iki büyük gücün çatışmasının yakın olduğuna bir işaretti.

Celaleddin'in Ahlat'tan ayrılmasının ardından Melik el-Eşref askerleri ile şehri teslim aldı. Ahlat gibi mamur bir şehrin direksiz, ıssız bir hale dönmüş olduğunu görünce Melik el-Eşref çok üzüldü, halk şehri tamamen terk etmiş olduğundan şehir harabeye dönmüştü.[1249] Celaleddin Harezmşah'ın Hoy'a çekilmesiyle Melik el-Eşref de Ahlat'ta iken elçiler gidip gelmeye başladı. Melik el-Eşref, Sultan Celaleddin'den elindeki esirleri bırakmasını talep etti ve iki taraf da hâkimiyetindeki yerleri sınır belirleyerek sulh imzalandı. Melik el-Eşref bir süre şehrin imarı ve yeniden ihyâ edilmesi için kaldı ve Ahlat naibi olarak Katib el-Cemal'in kardeşi Şihab'ı tayin ettikten sonra Sincar'a, oradan da Dımaşk'a döndü.[1250] Ayrıca Erzen beyi Hüsameddin Tuğrul, Ahlat muhasarası sonrasında Celaleddin Harezmşah'a esir olması ve haliyle ona tabi hale gelmesinin ardından, Yassıçemen Savaşı'nda Celaleddin Harezmşah'a verdiği sözün gereği olarak Eyyûbîlere asker yollamamıştı. Hüsameddin Tuğrul'un bölgedeki güveni sarsılmasından dolayı Melik el-Eşref'in kardeşi Şerefeddin Gazi, Erzen'i alarak Hani şehrini Hüsameddin Tuğrul'a verdi. Böylece Dilmaçoğulu Beyliği'nin ikinci başkenti olan Erzen'deki varlığı sona ererken, bundan sonra yaklaşık bir asırdan uzun sürecek olan Hani merkezli bir beylik oldu.[1251] Ayrıca Melik el-Eşref, Ahlat muhasarası sırasında Celaleddin'e

[1246] Nüveyrî, XXIX, s. 163.

[1247] İbn Nazif, s. 213; İbn Bibî, I, s. 426; İbnü'l-Adim, s. 378; el-Babîrî, s. 169; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 47, 126; aynı mlf, "Keykubad", VI, s. 654; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 216; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 189; Taşçı, s. 510; Bar Habraues, Sultan'ın yanında hediyelerle yolladığı kişi sayısını 1.000 olarak verir. Bkz. Bar Habraeus, II, s. 529.

[1248] İbn Vasıl, IV, s. 300; Bar Habraeus, II, s. 528; İbn Bibî, I, s. 413-414; A. Cevdet Paşa, VI, s. 46; Yinanç, "Celaleddin Harezmşah", III, s. 52; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, s. 47; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 189; Taşçı, s. 509.

[1249] İbn Nazif, s. 213-214; İbnü'l-Esir, XII, s. 454; İbn Vasıl, IV, s. 300; İbn Kesir, XIII, s. 257; İbn Hallikan, V, s. 332; Bar Habraeus, II, s. 529; el-Babîrî, s. 167; Yinanç, "Celaleddin Harezmşah", III, s. 52; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 218-219; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 190.

[1250] Nesevî, s. 132-133; İbnü'l-Esir, XII, s. 455; İbn Nazif, s. 215; İbn Vasıl, IV, s. 301; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 246; Bar Habraeus, II, s. 529; İbn Haldun, V, s. 160; ez-Zehebî, XIII, s. 655; Ahmed Muhammed el-Evtânî, *Dımaşk fî Asrî El-Eyyûbî M. 1174-1260 H. 570-658*, Dımaşk, 2007, s. 129; Yinanç, "Celaleddin Harezmşah", III, s. 52; Kaya, *Anadolu'da Eyyûbîler*, s. 220, 224-225; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 190-191; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası", s. 155; Melik el-Eşref ile Celaleddin Harezmşah arasında gerçekleşen anlaşma ve mektupların tamamı için bkz. İbn Nazif, s. 215-219; Nesevî, aynı yer.

[1251] İbn Nazif, s. 217-218; İbnü'l-Esir, XII, s. 456; İbn Şeddad, III/II, s. 540-541; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 195; Çevik, "Dilmaçoğulları", s. 149; aynı mlf, "Bitlis'te Kurulan Bir Türkmen Beyliği", s. 211.

tabi olan ve yardımları karşılığında Erciş'i alan Sürmarî emiri Hüsameddin Hızır ve oğlunu Dımaşk'a gönderirken beyliğini de lağv edip Eyyûbîlere bağladı.[1252]

Celaleddin Harezmşah, Yassıçemen yenilgisinden sonra ordusunun dağılması üzerine oldukça zayıflamıştı, Mukan'da ordusunu toparlamaya çalışırken Moğolların ani saldırısına uğrayarak Anadolu'ya doğru çekildi. Harezmşahları takip eden Moğollar Bargiri-Ahlat yolundan inerek 628/1231 yılında Dicle köprüsünün önünde ani bir baskın düzenlediler.[1253] Moğolların önünden kaçarken Celaleddin Harezmşah, Eyyûbî meliklerinden yardım talebinde bulunmuşsa da[1254] Ahlat ve çevresinde yaptığı tahribat ve yıkım dolayısıyla olumlu yanıt alamadı.[1255] Ancak yine de ordusu dağılan Celaleddin Harezmşah, Melik el-Eşref'e sığınma niyetindeydi bunun için Amid önlerine geldi. Şehrin hâkimi Melik el-Mes'ûd onun isteğini kabul etti ve şehirden çıkıp Celaleddin'in yanına gitti. Ancak aynı günün gecesinde Celaleddin'in Amid yakınlarında konakladığı yere baskın düzenleyen Moğollar'ın çok sayıda askerini öldürmesi üzerine oradan Meyyâfârikîn tarafına doğru kaçtı. Celaleddin Harezmşah'ın Meyyâfârikîn dağlarında kaybolması sonrasında öldürülmesinin kaynaklarda ihtilaflı olmasının nedeni, kâtibi Nesevî'nin yanında olmaması ve bu gibi hadiselerin rivayetler yoluyla nakledilmesinden kaynaklanmaktadır. Cüveynî ve Müverrih Vardan, Celaleddin Harezmşah'ın Amid'de öldürüldüğünü söylerken,[1256] Bar Habraeus Meyyâfârikîn'deki Kürtlerin Celaleddin Harezmşah'ı tanımadığını ve esvapçısı tarafından da öldürüldüğünü rivayet eder.[1257] Nesevî'nin başkalarından aktardığına göre ise; Meyyâfârikîn sahibi Şehabeddin Gazi'ye sığınmak üzere giden Celaleddin Harezmşah dağlardaki Kürtler tarafından yakalanır, reislerine kendisini ya Şahabeddin Gazi'ye ulaştırmalarını ya da ülkesine götürürlerse orada emir yapacağını söyler. Bunun üzerine Kürt reis onu alıp evine getirir. Daha sonra eve gelen köylü biri Celaleddin Harezmşah olduğunu anlayınca Ahlat muhasarasında kaybettiği kardeşinin intikamını almak üzere mızrak darbesiyle öldürür.[1258] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Celaleddin'in ölümü hakkında şu iki rivayeti nakleder. Buna göre

[1252] İbn Nazif, s. 219; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 197.
[1253] İbnü'l-Esir, XII, s. 458-459; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 247; İbn Vasıl, IV, s. 318; Bar Habraeus, II, s. 529; Hândmir, II, s. 510; el-Babîrî, s. 170; Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 91.
[1254] Moğollar önünde bozguna uğrayan Celaleddin Harezmşah, Melik el-Eşref ve Alaeddin Keykubad'a yolladığı haberde "Ben Tatar ile sizin aranızda İskender seddiyim. Beni alınca, siz ona karşı duramayıp, sizin de memleketinizi elinizden alıp, öldürmesi muhakkaktır" demiştir. Bkz. Ahmed b. Mahmud, II, s. 152.
[1255] İbn Vasıl, IV, s. 321; İbnü'l-Esir, XII, s. 460-461; İbn Nazif, s. 228; Cüveynî, s. 371-372; El-Hanbelî, s. 294-295; İbn Haldun, V, s. 592-593; A. Cevdet Paşa, VI, s. 46; Yinanç, "Celaleddin Harezmşah", III, s. 52; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 144-145; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 199.
[1256] Cüveynî, s. 376-377; Müverrih Vardan, s. 224.
[1257] Bar Habraeus, II, s. 529-530.
[1258] Nesevî, s. 157; Yinanç, "Celaleddin Harezmşah", III, s. 52; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 144-145; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 201.

Celaleddin Moğol akınları önünden kaçarken gizlice Amid sahibine sığınmak istedi ancak bu kabul edilmedi. Bunun üzerine Meyyâfârikîn taraflarına kaçtı ve dağlarda kayboldu. Mindâr köyünden bir çiftçi ona rastladı ve kim olduğunu sordu. O da Celaleddin Harezmşah olduğunu söyledi ve bu köylü onu evinde ağırladı. Atının eğerini ve dizginlerindeki mücevherleri görünce malına tamah edip onu öldürdü. Meyyâfârikîn sahibi Melik el-Eşref'in kardeşi Şehabeddin Gazi bu olayı duyunca çiftçiyi getirtip olayı teyit ettirdi. Ondan Celaleddin'in atını ve takımlarını alarak cesedin yerini sordu. Çiftçi ise gömdüğünü söyledi ve Şehabeddin Gazi, cenazeyi gömdüğü yerden çıkartıp Celaleddin'in dayısı Tarhan'a göstermiş ve ona tasdik ettirmiş, sonra tekrar gömerek mezarın izini sildirmiştir. Bir diğer rivayete göre ise; Moğolların Amid yakınlarında saldırısına uğrayarak yanındaki bir grup adamıyla Meyyâfârikîn'e sığınmak üzere kaçtı. Yanında değerli mücevherlerden birkaçını konakladığı Mindâr köyündeki Ermenilere verdi. Onlara Harezmşah olduğunu söyleyerek kendisini Şehabeddin Gazi'ye götürmelerini istedi. Atının eğerinde değerli taşlar ve mücevheratla süslenmiş takımları vardı. Dicle'den geçmek için atıyla beraber onu bir sala aldılar. Ancak bu salda Harezmşah'ın ailesinden bazı kişileri öldürdüğü bir Kürt de vardı. Bu Kürt onun Harezmşah olduğunu öğrenince ona bir mızrak darbesi vurdu. Mızrak darbesiyle hayatını kaybeden Harezmşah'ı gören diğerleri bu Kürt'ü öldürdüler. Harezmşah'ın takımına ve değerli eşyalarına da el koydular. Cesedini bir kuyuya attılar. Şehabeddin Gazi bunu duyunca adamları yakalattı. Mücevherleri geri aldı ve cesedi ne yaptıklarını sordu. Bunun üzerine Celaleddin Harezmşah'ın cesedini kuyudan çıkardılar. Şehabeddin Gazi cesedini yıkayıp kefenledikten sonra Meyyâfârikîn dışında defnetti. Tahripten korumak için de mezarın izlerini sildirdi.[1259] Çağdaş kaynaklar Celaleddin'in ölümü hakkında farklı rivayetleri nakletse de Meyyâfârikîn'e bağlı bir köyde, bir Kürt tarafından öldürüldüğü noktasıda mutabıktırlar.[1260]

Harezmşahların bakiyelerinden olan askerlerin bölgedeki güçler arasında sürekli taraf değiştirmeleri ve kendi başlarına hareket etmelerinin yanı sıra çevredeki halka zarar vermeleri ciddi rahatsızlıklara sebebiyet verdi.[1261] Nitekim Moğolların 628/1231 yılında Ahlat'ı muhasara ettiklerine dair haberler geldi ve bunun üzerine Eyyûbî Sultanı Melik el-Kamil ordusuyla birlikte 629/1232 yılında şark seferine çıktı; Eyyûbî birlikleri Ahlat'a doğru

[1259] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 309; Nesevî, s. 157; İbnü'l-Esir, XII, s. 460-463; Şeref Han, s. 429; Yinanç, "Celaleddin Harezmşah", III, s. 52; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 145; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 199; Bozan, "Harezmşah'ın Ahlat Muhasarası", s. 156.
[1260] İbn Şeddad, III/II, s. 426; Georges b. Âmid, s. 18; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 247; ez-Zehebî, XIII, s. 856; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 153; Bar Habraeus, II, s. 529; Yinanç, "Celaleddin Harezmşah", III, s. 52; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 63; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 89; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 366; Ersan-Alican, *Türkiye Selçukluları*, s. 137; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 144-145; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 201-202.
[1261] Es-Sübkî, I, s. 342.

geldiğinde Moğollar muhasarayı kaldırmıştı. Ancak Eyyûbîlerin Mısır ve Suriye'den gelen öncü birlikleri Ahlat kapısında bozguna uğramıştı. Bu bozgunun sebebi ise buradaki başıboş Harezmşah askerleriydi.[1262] Bahse konu seferden boş dönmeyen Eyyûbî Sultanı el-Kamil, Ahlat muhasarası sırasında Celaleddin'e tabi olan Amid sahibi Artuklu el-Mes'ûd'u cezalandırmak adına burayı ondan aldı ve veliahtı olan oğlu Melik es-Salih Necmeddin'e vererek Harran'a döndü. Böylelikle şark bölgesinin idaresi tamamen Eyyûbî idaresine doğrudan bağlanmış oldu.[1263]

Eyyûbîler, Doğu'daki yerleri nisbeten güvene almalarının ardından tekrardan tüm ilgilerini Haçlılarla savaşmaya verdi. Harezmşahların tahribatı sonrasında Ahlat'a tayin edilen Şihab, şehri inşa etmeye çabalamışsa da istenilen seviyeye ulaşamadı. Bunda Melik el-Eşref'in Dımaşk'taki işlere yoğunlaşması da etkiliydi. Diğer taraftan Amid ve Hısn-ı keyfa Artuklularına 629/1232 yılında son verilerek Eyyûbîlere bağlanması sonrasında, Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad Sivas içlerine kadar uzanan Moğol saldırılarına tedbir almak ve Eyyûbî yayılmasını da engellemek adına, 630/1233 yılında Ahlat'ı ele geçirdi. Kemaleddin Kamyar Ahlat havalisine varınca orayı ıssız ve harap olmuş bir halde buldu. Şehirde kalan bir kısım itibarlı kişiler Kemaleddin Kamyar'a şehrin kapılarını açtı ve Kamyar askerleriyle şehre girdi.[1264] Sultan Alaeddin Keykubad fethin tamamlandığını gördükten sonra Sahib Ziyaeddin Karaarslan, Müstevfî Sadeddîn Erdebilî ve Kadı Şerefeddin oğlu Pervane Taceddin'i Ahlat'a gönderdi. Emirler tarım alanlarının tekrar işlenmesi için çevreden gelip kendilerine sığınmış olan çiftçi ve köylülere kendi topraklarını iade ederken, ayrıca mal, tohum ve hayvan verdiler; vergileri de azaltıp yönetim şeklini kurallara bağlayarak nizamı sağladılar. Selçuklu ordusu daha sonra Van Gölü Havzası'ndaki Bitlis, Malazgirt, Adilcevaz, Van, Vestan (Gevaş) ve Tiflis'e kadar olan yerleri alarak, kalelerini tahkim edip güçlendirdiler.[1265]

[1262] Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 174-175; Gül, "Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakındoğu'daki Rolleri ve Tesirleri", *Belleten*, LXX, 257, Nisan 2006, s. 97-98.

[1263] İbn Vasıl, V, s. 12-16; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 366; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 203-204.

[1264] İbn Bibî, I, s. 426; İbn Nazif, s. 255; İbnü'l-Adim, *Zubdetü'l-Haleb*, s. 482; Bar Habraeus, II, s. 532; İbn Kesir, XIII, s. 269; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 377; aynı mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 126; aynı mlf, "Keykubad", VI, *İA*, 654; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 56; Taneri, *Harezmşahlar Devleti*, s. 188; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 367; Erdem, "Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", s. 67; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 145-146; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*, s. 206-207.

[1265] İbn Bibî, I, s. 425-428; İbn Nazif, 255; İbn Kesir, XIII, s. 269; Bar Habraeus, II, s. 532; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 126; aynı mlf, "Keykubad", VI, s. 656; aynı mlf, "Türkiye Selçukluları Hakkında Bazı Resmi Vesikalar", s. 79; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 56; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 146-147; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*, s. 206-207; Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 536.

630/1233 yılında Tatvan'a hâkim olan Harezmli Kır-Han (Kayır Han)'ın buradaki saldırıları üzerine, bu sırada Ahlat subaşılığında olan Sinaneddin Kaymaz ülkesini bu askerlerden korumak için Selçuklu beylerinin de arzuları üzerine hizmete alarak onlara Erzurum'u ikta etti. Ancak bu Harezmli askerler Moğollarla Tuğtab'da karşılaşınca pek çoğu çıkan çatışmada hayatını kaybetti.[1266] Erzurum'da Harezm askerlerinin başına gelenlerin çevreye yaydığı korku üzerine, Selçuklu beyleri derhal toplandıkları divanda "Hiç vakit kaybetmeden ihtiyat içinde Ahlat'ı terk edelim. Namusumuzu kaybedip ah vah etmeden Erzurum tarafına gidelim. Eğer öyle yapmazsak Moğol ordusunun geri dönüp şehri kuşatması durumunda ordunun imdadımıza yetişmesi çok zor olur ve onlar varlığımızdan eser bırakmazlar" şeklinde alınan kararla yanlarına yetecek miktarda aldıkları erzakla Erzurum'a gidip kalan Harezmîleri de aldıktan sonra Kayseri'de Sultan Alaeddin Keykubad'ın yanına gittiler.[1267]

Eyyûbî müverrihi İbn Nazif'in kaydına göre ise, Melik el-Eşref Ahlat'ın alınmasına öfkelendi, Ahlat halkı korkuya kapıldı ve Selçukluların diğer yerlere de tamah edeceğinden çekindi.[1268] Alaeddin Keykubad'ın Ahlat'ı ele geçirmesi ve sınırlarını el-Cezire'deki diğer Eyyûbî topraklarına doğru genişletmesi üzerine Melik el-Eşref ve Eyyûbî Sultanı el-Kamil öncülüğünde Eyyûbî meliklerine savaş çağrısı yapıldı. Bunun üzerine askerleri ile Eyyûbî meliklerinden Humus sahibi el-Muzaffer, Hama sahibi en-Nasır, Kerek ve Menbic sahipleri ile yanlarında birçok farklı beldenin emirleri Eyyûbî Sultanı'nın komutasında Harran önlerinde bir araya geldiğinde ordu çok yüksek bir sayıya baliğ oldu.[1269] Eyyûbî ordusuna şahitlik eden İbn Vasıl, "daha önce bu sayıda asker toplanmamıştı"[1270] sözüyle ordunun büyüklüğünü ifade ediyordu. Alaeddin Keykubad'ın ordusu da Frenk, Rum, Ermeni, Gürcü, Harezmî ve mücavir Türk beylerinin katılımıyla 100 bine varan bir sayıya ulaştı, güneyden Anadolu'ya girişleri sağlayan geçitleri kapattırdı.[1271] Ancak iki ordu savaş alanına doğru geldiği sırada Eyyûbî melikleri aralarında ihtilaf yaşadılar.[1272] Bu durumu değerlendiren

[1266] İbn Bibî, I, s. 428-431; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 399; aynı mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 126; aynı mlf, "Keykubad", VI, s. 654; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 56; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 146; Gül, "Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakındoğu'daki Rolleri ve Tesirleri", LXX, s. 97-98; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*, s. 207.
[1267] İbn Bibî, I, s. 433; Minorksy, s. 155; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*, s. 207-208.
[1268] İbn Nazif, s. 255-256.
[1269] İbn Nazif, s. 256; İbn Bibî, I, s. 435; İbn Adim, *Zubdetü'l-Haleb*, s. 482-483; İbn Vasıl, V, s. 75; Bar Habraeus, II, s. 533; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 367; aynı mlf, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 135-136.
[1270] İbn Vasıl, V, s. 75; el-Babîrî, s. 173.
[1271] Bar Habraeus, II, s. 533; İbn Bibî, I, s. 436-347; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 367; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*, s. 210-211.
[1272] İbn Vasıl, V, s. 78; Bar Habraeus, II, s. 533; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 258; İbnü'l-Adim, *Zubdetü'l-Haleb*, s. 483; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 367; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*, s. 211.

Alaeddin Keykubad zayıflayan Eyyûbî ordusuna saldırdı ve kalan kuvvetleri hezimete uğrattı.[1273] Eyyûbî ordusunun Selçuklular karşısında yenilmesinin ardından son bulan savaşta, Anadolu ve el-Cezire'ye hâkim olan iki büyük gücün enerjisini birbirlerine karşı kullanmalarının bedeli çok ağır oldu, Van Gölü Havzası ve Ahlat Moğol saldırıları için korunmasız, açık hedef haline geldi.

2.2.8. Ahlat'ın Moğollar Tarafından İşgali

Moğollar, bilindiği kadarıyla Ahlat ve çevresine istila ve yağmalama amacıyla birkaç defa saldırmışlardı. 628-1231 yılında Bitlis'ten geçerek Ahlat'a bağlı Bargiri (Muradiye) şehrini istila edip halkını kılıçtan geçirerek yağmaladıktan sonra Erciş'e vardılar.[1274] Ahlat'ı özellikle istila etmeden geçmiş olmaları şehrin harabeye dönmüş olmasından kaynaklı olmalıdır. Moğollar, Harezmî askerlerini takiben Anadolu'ya gelen bu 15 bin kişilik birlik, Van Gölü Havzası'ndaki Eyyûbî şehirlerinden sırasıyla Bargiri, Erciş, Ahlat, Bitlis, Erzen ve Diyar-ı Bekr'de Amid, Meyyâfârikîn ve Siirt gibi şehirleri istila etmek sûretiyle geniş çaplı bir yağma ve tahribatta binlerce insanı kılıçtan geçirdi ve kalanları da esir aldılar. Öyle ki halkın kalbine yayılan Moğol korkusu uzun yıllar silinmeyen bir kâbus olarak kaldı.[1275] Moğolların Ahlat'a ilk saldırıları 631/1234 yılında Türkiye Selçukluları'nın Ahlat'ı ele geçirmesinin sonrasındaki yıl oldu. Bölgedeki Harezmî bakiyelerini takip eden Moğol askerleri Tuğtab'da onları ağır bir hezimete uğratmalarının ardından Ahlat'ı bir süre muhasara edip çevresini ateşe vererek ayrıldılar. Moğollar henüz Ahlat'a gelmeden bölgede efsaneye dönmüş olan Moğol korkusundan dolayı buradan ayrılan Selçuklu beyleri yukarıda anlatıldığı üzere Erzurum üzerinden Kayseri'ye gittiler.[1276] Şehrin idaresi Selçuklu beylerinin ayrılmasından sonra muhtemelen tekrardan Melik el-Eşref'in vefat ettiği 635/1237 yılına kadar Eyyûbîlere geçti.[1277] Nitekim Melik el-Eşref vefat edince Ahlat da dâhil olmak üzere bütün mülkü kardeşi el-Kamil'e kalmışsa da şehre hiç gelmediği gibi herhangi bir imar

[1273] İbn Vasıl, V, s. 98-99; Markîzî, I, s. 369; İbnü'l-Adim, *Zubdetü'l-Haleb*, s. 482-483; Bar Habraeus, II, s. 533-534; İbn Haldun, V, s. 196-197; İbn Bibî, s. 436-437; Şeşen, "Eyyûbîler", VI, s. 367-368; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*, s. 212-214.
[1274] İbnü'l-Esir, XII, s. 464; Turan, "Keykubad", VI, s. 655; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 56; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 160; Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 526.
[1275] İbnü'l-Esir, XII, s. 462-464; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 247; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 395; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 197; Gül, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 2014; Bildiriler, Edt. Kenan Ziya Taş/Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 193; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 177-178.
[1276] İbn Bibî, I, s. 433; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 162-163; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*, s. 215; Minorsky, Eyyûbîlerin Ahlat'ta pozisyonlarını korumaya devam ettiğini aktarır. Bkz. Minorsky, s. 155.
[1277] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 130; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*, s. 215.

faaliyeti de bilinmemektedir.[1278] Ancak Şeref Han'ın naklettiğine göre, Melik el-Eşref'in vefatından sonra Ahlat vilayetinin idaresine Melik Mecideddin geçmişti. Onun da vefatının ardından iki beyin çocukları (diğer beyin kim olduğunu belirtmiyor) ve torunları peş peşe vilayatte yönetime geçti. Emir Timur zamanına kadar komşu hükümdarlardan kimsenin onlara karışmadığını bildirir.[1279]

Celaleddin Harezmşah Müslüman beldeleri ile Moğollar arasında bir set vazifesi görmekte, onları püskürtmekteydi. Ancak Yassıçemen mağlubiyetinin ardından Moğolları durduracak herhangi bir güç kalmadı.[1280] Moğolların 639/1240 yılında Erzurum'u ele geçirmesinin ardından tehlikenin sınırlarına yaklaştığını gören Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev hasımlarının da Moğolların önünde duramadığını ve ele geçirildiğini gördü. İbn Bibî'nin nakline göre, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddîn Keyhüsrev, vezirleri ve emirleri ile istişare ettikten sonra Meyyâfârikîn sahibi Melik Şerafeddin Gazi'ye 640/1241 yılında elçi gönderilmesine karar verdi. Moğollara karşı ittifak yapılmasının zarureti ve Melik el-Eşref'in mülkü olan Ahlat'ın kardeşi Şerafeddin Gazi'ye bırakılması gerektiğini hediyeler ve hil'at eşliğinde bildirdi.[1281] Ayrıca ordu desteği sağlanacağı teklifi ile tuğralı bir ferman da gönderildi.[1282] Muhtemelen Eyyûbîlerin yaşadığı karışıklıklar ve Moğolların Doğu Anadolu'da boy göstermesine mukabil Türkiye Selçuklu Sultanı'nın da desteğiyle Ahlat'a tekrar hâkim olma arzusu pekişen Şahabeddin Gazi, İbn Kesir'in aktardığına göre kendisine Ahlat'ı ele geçirmesi için gelen fermana istinaden 639/1241 yılında gidip şehri içindeki mallar ve ürünleri ile birlikte teslim aldı.[1283] Böylelikle Doğu Anadolu'nun en ehemmiyet arz eden merkezi Ahlat, tekrar resmen Eyyûbîlerin idaresine geçti. Şehabeddin (Muzaffereddin) Gazi son Eyyûbî Ahlat hâkimi oldu.[1284]

Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 70 bin kişilik ordusuyla Erzincan'da Kösedağ mevkiinde 641/1243 yılında karşılaştığı Moğol ordusu karşısında savaşmadan muharebe alanını utanç verici bir şekilde terk etmesi üzerine Moğollar karşısında yenildi.[1285] Ardından Anadolu'da uzun yıllar etkisini devam ettirecek olan Moğol istilası

[1278] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 130; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*, s. 215.
[1279] Şeref Han, s. 429-430.
[1280] İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-Zahire*, VI, s. 277; el-Babîrî, s. 175-176.
[1281] İbn Bibi, II, s. 65; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 216.
[1282] İbn Bibî, II, s. 65-66; İbn Vasıl, V, s. 314; Ez-Zehebî, XIV, s. 31; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 195; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 216-217.
[1283] İbn Kesir, XIII, s. 306; Ez-Zehebî, XIV, s. 31; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 217.
[1284] Hasan İbrahim, *Tarih-i İslâm*, V, Kahire, 1967, s. 86.
[1285] İbn Bibî, II, s. 75-81; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 169; Makrizî, I, s. 317; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi*, s. 218.

böylelikle başladı ve Moğollar Kösedağ zaferinden sonra Doğu Anadolu'ya hâkim olurken, Ahlat'ı da zapt ettiler.[1286] Şehabeddin Gazi, Türkiye Selçukluları'nın Moğollar karşısında kaybettiği Kösedağ Savaşı'ndan (641/1243) bir yıl sonraya kadar da Ahlat'ta ikamet etti. Çünkü Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin anlattığına göre, Moğollar Diyarbekir'i istila edip Ahlat'ı aldıklarında Şehabeddin Gazi Meyyâfârikîn'e çekilmişti.[1287]

Şehabeddin Gazi'nin Moğol saldırıları karşısında müdafaasını yapamadığı Ahlat'ın düşmesi sonucu buradaki Eyyûbî hakimiyeti de doğal olarak son buldu.[1288] Ancak Melike Tamta ile tekrardan devam eden bir Eyyûbî hanedanının varlığından söz etmek mümkündür. Çünkü Moğol-İlhanlı hanedanının Ahlat'ı merkez şehir seçip burada yerleşmesinden sonra Moğol hakanı Ahlat'ı ve çevresindeki kaleleri tekrardan Eyyûbî meliki el-Eşref'in eski zevcesi Melike Tamta'ya (aynı zamanda Gürciye Hatun olarak adlandırılır)[1289] bıraktı. Kösedağ Savaşı'ndan sonra 643/1245-1246 yılında Ahlat'ın idaresinde olan Melike Tamta'nın da uzun yıllar Ahlat'ta ikamet ettiği görülmektedir.[1290] Ancak Ahlat'ın ne zaman Melike Tamta'nın idaresine bırakıldığı ya da idaresinden çıktığı hususunda kaynaklar maalesef açıklayıcı bir bilgi vermezler. Nitekim Minorsky, Ahlat'ın Melike Tamta'ya geri verilmesinin iki amacından söz eder, birincisi Melik el-Eşref'in karısı olması, bir diğeri ise tekrardan Ahlat'ın kalkınmasını sağlamasıydı (Melik el-Eşref Ahlat'ı idare ettiği sırada yerel halkın sevgisini kazanmıştı).[1291] Moğol hakanı bir menşurla altı Gürcü kadınını Melike Tamta öncülüğünde 645/1245-1246 yılında Ahlat'a yolladı. Melike Tamta Ahlat'ı ve ona bağlı yerleri idare etmede kendisine destek sağlaması için Meyyâfârikîn'de bulunan Eyyûbî meliki Şehabeddin Gazi'ye mektup yollayarak kendisiyle evlenmesini, bu sayede Ahlat'ın da tekrardan hâkimi olmasını teklif ediyordu. Nitekim yolladığı mektupta özetle "Ben senin kardeşin Melik el-Eşref'in zevcesi idim. Hakan bana Ahlat'ı verdi. Eğer benimle evlenirsen bu memleket senindir" demekteydi.[1292] Şehabeddin Gazi mektubunu yanıtsız bırakınca bu defa Melike Tamta, Meyyâfârikîn'e geleceğini belirten bir mektup yolladı. Bunun üzerine

[1286] İbn Vasıl, V, s. 327; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 276; Bar Habraeus, II, s. 541-542; Kiragos, s. 254; Minorsky, *Caucasian History*, s. 156; Güray Solmaz, "Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 14, 2000, s. 247; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 226.
[1287] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 387.
[1288] İbn Vasıl, V, s. 327; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fidâ*, II, s. 276; Bar Habraeus, II, s. 541-542; Kiragos, s. 254; Minorsky, *Caucasian History*, s. 156.
[1289] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 389; Tülay Yürekli, "Eyyûbî Ailesi Kadınları", *Tarihin Peşinde*, S. 6, 2011, s. 338.
[1290] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 389; Kiragos, s. 254-255; Solmaz, "Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar", s. 247-248; Sümer, "Ahlat", II, s. 21; aynı mlf, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 56-57; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 227.
[1291] Minorsky, s. 155; Minorksy, *Caucasian History*, s. 228-229.
[1292] Nüveyrî, XXIX, s. 317.

Şehabeddin Gazi bu teklifi kabul etti. Ancak söz konusu hadiseden bahseden kaynaklar bu evliliğin gerçekleşip gerçekleşmediğine dair herhangi bir şey söylemezler.[1293] 645/1247-1248 yılında vefat eden Şehabeddin Gazi, Meyyâfârikîn ve Ahlat ile diğer beldelerin sahibi ve Eyyûbîlerin en akıllı ve faziletlilerinden, çok dindar, cesur ve dirayetli biri olduğunu bildirirler. Kaynaklar ayrıca Moğollar Meyyâfârikîn ve Ahlat'ı ele geçirdiğinde halife ve diğer meliklerin başına getirdiklerinden korktuğu için oradan çocukları ile birlikte kaçtığını da ekler.[1294]

Melike Tamta'nın yaşanan gelişmeler karşısında nasıl bir duruş sergilediği ve idaresinin ne zaman sona erdiği hususunda kaynaklar sessiz kalmaktadır. Diğer taraftan Moğolların 649/1251-1252 ve 657/1258-1259 yılında olmak üzere iki defa saldırı düzenlediklerini biliyoruz. Birinci saldırı sırasında önce el-Cezire bölgesini yağmalayarak Harran'a kadar ilerledikten sonra Ahlat'a geri döndüler. Yıkıcı ve kesin bir inkıraza neden olan ikinci saldırıda ise Moğol hanı Hülagü'nün Haleb ve Bağdat'a kadar geniş coğrafyaları istila etmek için harekete geçirdiği büyük Moğol ordusu Mukan/Mugan'ı istila etmesinin ardından 657/1258-1259 yılında Ahlat'a saldırdı. Bu durumda Hülagü döneminde Ahlat'ın kesin olarak elden çıktığı anlaşılmaktadır. Sutey adında bir komutan da Ahlat'a yerleşmişti.[1295] Ancak Melike Tamta'nın ölmeden önce 1254 yılına kadar Ahlat'ta olduğu tahmin edilmektedir.[1296]

[1293] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XXII, s. 389; ez-Zehebî, XIV, s. 353; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 230; Yürekli, "Eyyûbî Ailesi Kadınları", s. 338-339.
[1294] Sıbt İbnü'l-Cevzî, XII, s. 387; Nüveyrî, XXIX, s. 308; İbn Kesir, XIII, s. 325; ez-Zehebî, XIV, s. 353, 421; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 231.
[1295] İbn Şeddad, III/II, s. 489; Müverrih Vardan, s. 230-240; Bulduk, s. 72; Şerif, s. 53; Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, s. 9; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 241; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 163; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 231-232.
[1296] Eastmond, s. 14.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AHLAT'IN SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK TARİHİ

Şehirlerin tarihlerinde en önemli dinamiklerden olan toplum, kültür ve ekonomi ortak yaşamı değiştirip dönüştüren temel unsurlardır. Dolayısıyla şehrin sosyal ve kültürel geçmişinin ortaya çıkarılması ile tarihinin tam anlamıyla anlaşılması sağlanacaktır. Söz konusu bu çerçeve içerisinde tezimizin üçüncü bölümünü bu bölümde oluşturan Ahlat'ın sosyal, kültürel ve ekonomi tarihini ele almaya ve açıklamaya gayret edeceğiz. Siyasi tarihin arka planını şekillendiren bir güce sahip olan bahse konu dinamikler sarahatle anlaşılınca şehrin işgal ettiği konum ve ehemmiyet açıklık kazanacaktır.

3.1. TOPLUMSAL YAPI

3.1.1. İslâm Öncesi Dönemde Halk ve İdare

Van Gölü Havzası'nın ilk sakinleri olarak bilinen Hurri-Mitanniler'in M.Ö. III. binde Doğu Anadolu'daki varlığına dair tespitler yapılmıştır. Hurriler'in erken devri ile ilgili olarak yerli ve yabancı araştırmacılar bu döneme "Hurri kültürü" adını vermiştir. Hurriler'in devamı veya akrabası olan Urartular'ın M.Ö. 1500'lerde Ahlat ve çevresinde ikamet ettiklerine dair arkeolojik ve yüzey araştırma bulguları vardır.[1297] En eski antik dönem (M.Ö. IX. yüzyıl) Asur yazıtlarında adı sıkça geçen Urartular, Hurri-Mitannileri yenilgiye uğratmasının ardından Van Gölü Havzası merkez olmak üzere kurdukları siyasi birlikle M.Ö. IX-VI. yüzyıllar arasında büyük bir devlet olarak hüküm sürdüler.[1298] Urartularda oldukça ileri derecede maden işçiliği, yaygın ve muazzam kaya oymacılığı vardı ve kale mimarîsinde devrin imkân ve ölçülerini aşan büyük çaplı sulama kanalları ve yapay göllerinden günümüzde halen işlerliğini sürdürenler vardır.[1299] Ahlat'ın antik bir şehir olduğu bu şekilde bilinmiş olsa da Urartulara dair şehirde henüz yeterli ve gerekli araştırmalar yapılamadığından şehrin bu dönemi ile ilgili maalesef elimizdeki bilgiler eksiktir. Ancak Ahlat'ı ziyaret eden seyyahlar ve modern dönemde icra edilen arkeolojik kazılar sayesinde Urartular'ın, eski Ahlat'ın Harabe Şehir mahallesinde yer alan vadideki kuzey-güney istikametinde uzanan, vadinin ortasındaki nehre karşı cepheli insan marifetiyle yapılmış mağaraların mimarları

[1297] İplikçioğlu, s. 14-18; Grousset, s. 43.
[1298] Redgate, s. 29-32; Akurgal, s. 68; Grousset, s. 47; M. Lang, "İran, Armenia and Georgia", III/I, s. 505-506.
[1299] Redgate, s. 20-24; Grousset, s. 64; Afif Erzen, Emin Bilgiç, Yusuf Boysal, Bâki Öğün, "1959 – Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ankara 1961, s. 9; İlter İgit – Nasır Gögtaş, "Ahlat Müzesi'nde Bulunan Urartu Dönemi'ne Ait Üç Bronz", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 2, Aralık, 2018, s. 990, 92.

olduğu düşünülmektedir.[1300] Arkeolog ve seyyah Lynch Madavans'taki mağaraları incelediğinde buranın antik bir yerleşim olduğunu,[1301] Abdürrahim Şerif de bu mağaraların Urartular tarafından yapıldığını, ayrıca şehirde Urartulara ait bir başka yapı olarak Harabe Şehir'deki iç kaleyi zikreder.[1302] Buraya yerleşen halk doğal ve beşeri şartlara göre kalenin etrafında yayılım kazanma alanı bulmuş olmalıdırlar. Urartulara M.Ö. VI. yüzyılda son veren Medler ve Persler bir süre şehrin idaresini elinde tutmuşlardır. Ancak Büyük İskender'in meşhur Doğu Seferi sonrasında Perslerin idaresinden çıktığı bilinen bölge, kısa bir süre Selevkoslar'ın hâkimiyeti altında kalmışsa da Partların İran coğrafyasına hâkim olmasının ardından Ahlat'ın da dâhil olduğu Van Gölü Havzası tekrardan el değiştirmiştir. Roma imparatorluğunun Anadolu'ya hâkim olmasının ardından sınırlarını Perslere doğru genişletme çabasında önemli bir savaş alanına dönüşen Van Gölü Havzası, taraflar arasında tampon bölge olduğundan bu durumu yaklaşık 2 bin yıl sürmüştür. Ahlat'ın bu savaşlar silsilesinde nasıl bir konum üstlendiği ile ilgili olarak, müstakil bir merkez olmaması ve kaynakların bu konuda suskunluğu nedeniyle maalesef net bir bilgiye vakıf değiliz. Ancak Ahlatlıların bölgedeki savaş durumundan bağımsız kalmadığını hesaba katarsak, halkın iki taraf arasında sürekli ya savaşçı olmaya ya da vergi vermeye mecbur bırakıldığı söylenebilir.[1303]

Bölgeye adını veren ve Ahlat çevresinde uzun süre varlık gösteren Ermeniler, Roma ve Persler arasında ilk defa siyasi bağımsızlığa M.Ö. 95-96'da Tigran öncülüğünde ulaştı. Tigran, Persler ve Romalılar arasında denge siyaseti devam ettirmekte bu devletlerden birinin zayıfladığı dönemde diğeri ile ittifak kurarak sınırlarını (Van Gölü Havzası ve Diyar-ı Bekr havalisi) genişletecek saldırılar yapmaktaydı.[1304] II. Tigran gücünün yerinde olduğuna güvenerek damadı olan Mirthdates'in Roma ile yıllardır sürdürdüğü savaşta ona destek olması üzerine Roma'nın öfkesini üzerine çekti. Ermeniyye'nin zenginliklerinin Roma imparatoru Lucullus (M.Ö. 118-56) ve generallerini cezbettiğinden buraya saldırmalarını daha da pekiştirdi, nihayetinde yapılan savaşta II. Tigran Romalılar karşısında ağır bir hezimete uğradı, ülkesinin zenginliği tükenirken halk bu çatışmalarda büyük zarar gördü.[1305]

Bölgede Ermeni hanedanların bir daha müstakil bir devlet kurma kabiliyetini kazanamamasında iki büyük (Roma-Pers) gücün arasındaki çekişmenin payı büyüktür.

[1300] Layard, s. 31; Şerif, s. 67-68.
[1301] Lynch, s. 291-293.
[1302] Şerif, s. 67-68.
[1303] Ananias Sirak, s. 147; Yuvalı, "Talihsiz Olaylar", s. 233-234.
[1304] Eutropius, s. 145; Cöhce, s. 3; Yıldırım, s. 27.
[1305] Eutropius, s. 145, Reginald H. Barrow, *Romalılar*, s. 21; Yıldırım, s. 27.

Dolayısıyla Ermenilerin siyasi gücü kırıldıktan sonra artık sadece hâkim devletin tampon bölgedeki ileri gözetleme noktasından başka bir şey değildi. Roma-Persler arasındaki üstünlük ve toprak elde etme savaşları devletlerin belirli dönemlerde siyasi ve iktisâdî egemenliği güçlü olan tarafın saldırısıyla tabiri caizse periyodik dönemlerde vuku bulurdu. Nitekim iki tarafın Anadolu'ya hâkim olma amaçlı seferlerinde savaş üssü Ermeniyye (Van Gölü Havzası) bölgesi sınırlarında olmaktaydı. Dolayısıyla bölge her zaman için savaşlara maruz kalmış, burada yaşayan halk, galip gelen kim olursa olsun, en büyük zararı görmekten kaçınamamıştır. Roma kronikçisi Ammianus Marcellinus'a göre, Perslerin zayıf olduğu dönemlerde Romalılar Ermeniyye bölgesine ve bazen Mezopotamya içlerine kadar istila ve yağmalardan kaçınmamışlardı.[1306] Ancak yine de antik dönemde Van Gölü Havzası olarak bilinen Küçük Ermeniyye Roma'nın doğu sınırını teşkil etmekteydi. Dolayısıyla Roma, buradaki yerel hanedanlarla kimi zaman ittifak kurarak kimi zaman da idaresini tayin etmek sûretiyle yönetimdeki asli unsur durumdaydı. Bu yöndeki duruma örnek olarak Strabon (M.Ö. 63-M.S. 23), Roma'nın Küçük Ermeniyye'deki Khaldai (Ahlat) ülkesini kendisine sadık yerel hanedanların idaresinde bıraktığını söyleyerek bunu teyit eder.[1307]

Persleri yıkıp yerine geçen Sasaniler'in ilk dönemlerde Roma ile yapılan başarılı savaşlarının seyrine bakıldığında bu savaşların kahir ekseriyetle Suriye ve el-Cezire havalisinde meydana geldiği görülmektedir. Dolayısıyla Ahlat'ın Sasani hinterlandında kaldığını söyleyebiliriz. Romalıların Suriye ve Cizre'yi içine alan geniş çaplı saldırıları iki taraf arasında çatışmaları üst düzeye çıkardı. Özellikle I. Şapur dönemindeki savaşlarda ezici galibiyetler Romalıları Ermeniyye bölgesinden çıkardı.[1308] Bu savaşlar silsilesi iki taraf arasında 297 yılına kadar sürmüş[1309] ancak asıl dengeleri değiştirecek olan hadise 314 yılında Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmesiydi.[1310] Ermenilerin Hristiyan inancına geçmelerinden dolayı Zerdüştlüğe inanan Sasanîler buna karşı baskıyı arttırdı. Aynı zamanda politik tercihi de belirleyen bu durum (Ermenilerin Hristiyan Roma tabiiyetine girmek istemeleri),

[1306] Ammianus Marcellinus, s. 203
[1307] Strabon, s. 39.
[1308] Ahmet Kütük, *Bizans İmparatorluğu Döneminde Nusaybin'in Siyasi, Sosyal, İktisadi, Mimari ve Kültürel Durumu, IV-X. Yüzyıl*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2012, s. 49.
[1309] Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans – Sasani Etkileşimi (IV. VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies*, S. 6, 2011, s. 685-89; Diehl, s. 36; Bulduk, s. 7.
[1310] Ermenilerin Hristiyanlaşmaları uzun yılları alan karmaşık bir süreci içermektedir. Halkın bir kısmı İran'daki Mazdek (Zerdüşt) inancına tabi iken bir başka kısmının ise batıdan gelmiş olan yeni dine girmesi çeşitli çatışmaları beraberinde getirmiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", s. I, 121-132.

Roma'nın bölgedeki garantörlüğünü ve gücünü arttırdı.[1311] Ermenilerin ve bölgenin kaderini değiştiren bu hadisenin ardından Ahlat'ın da içinde olduğu Ermeniyye havalisi bundan böyle taraflar arasındaki üstünlük savaşlarının devamı değil dinler savaşına ve Roma'nın dindaşlarını korumasına döndü.[1312] Bu durumun şehrin sosyal yapısı üzerinde etkili olduğunu ve farklılaştırdığı söylemek mümkündür. IV. yüzyıldan itibaren Hristiyan bir şehre dönüştüğü anlaşılan Ahlat'ın sakinlerinin ne kadar bir nüfusa ulaştığına dair herhangi bir demografik tasnif yapabilmek maalesef mümkün değildir. Ancak eski zamanlardan bu yana bölgede yaşayan Fars, Süryani ve Ermeni varlığının yanı sıra başka yerel halkların yer aldığını söyleyebiliriz. Bunların dinleri ile ilgili elimizde kesin bir belge olmadığı gibi İran'daki Zerdüşt dinine inananların yanında büyük bir kısmının Hristiyanlığı kabul etmiş olması gerekir.

Romalılar ve Sasanîler arasında 387'de nihayet bölünen Ermeniyye'de;[1313] otuz yıl süreyle imzalanan anlaşmaya göre Ahlat'ın da içinde olduğu Erzurum'dan Diyarbakır'a kadar uzanan hattın doğusunda kalan bölge (yani Ermeniyye'nin büyük kısmı) Sasanîlere, batısı ise Romalılara kalıyordu.[1314] Ancak Sasanî dönemine ait Ahlat'ta herhangi bir kalıntı ya da tapınak izine araştırmalarımızda denk gelmediğimizi belirtelim. Ahlat'ın sosyal dokusu Bizans'a yakınlık duyan Hristiyan Ermenilerin etkinliklerini arttırmasıyla alakalı olmalıdır. Yine de siyasi olarak Sasanîler tarafında kalan Ahlat'ın idaresi için de gerekli düzenlemeler yapılarak bağlılıklarını arttırma yoluna gidildiği görülmektedir. Nitekim Sasanîler tarafında kalan *Parsarmenia* 428'de ilhak edilerek merkeze bağlanırken,[1315] Bizans ise sınırdaki şehirlerin tahkimatını arttırdı ve halkın ihtiyaçlarını sağlamasıyla Ermenilerin bağlılıklarını pekiştirdi.[1316] Böylelikle Ermeniler Bizans'ın metbusu iken artık uyruğu haline geldiler. Bu noktada Bizans imparatoru Justinianos'un (527-567) ilk olarak doğu bölgesinde sınır güvenliği için kurduğu *limes* sistemi doğu hattında yaklaşık üç yüz yıl değişmeden kaldı.

[1311] Evagrius, s. 256-257.
[1312] Yiğit, s. 6; Ermeniler, Bizans-Greklerle uyuşmazlık ve çatışma halinde olduğundan Bizans'ın da sürekli baskısı altında kaldılar. Bunun için bkz. Peter Charanis, "Bizans İmparatorluğu'nda Bir Devlet Politikası Olarak Tehcir", Çev. Mustafa Alican, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 1, 2011, ss. 259-275. Bu konuya bir başka açıdan bakılacak olursa; İslâm tarihi açısından da önem arz eden bir durum olduğu söylenebilir. Nitekim 590'da Sasani tahtına çıkan II. Hüsrev'in 613'den 619'a kadar Bizans'a karşı üstünlüğünü ve Hristiyan mabedlerini tarumar etmesini Mekke'de putperestler Müslümanlara karşı psikolojik bir baskı aracı olarak kullanmışlardır. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, III, Çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, MEB Yayınları, 1991 İstanbul; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
[1313] Grant, s. 147; Edward Gibbon, s. 180-82; H. Barrow, *Romalılar*, s. 21; Sağır, s. 186.
[1314] Zosimos, s. 66; Yavuz, s. 7; Cöhce, s. 4.
[1315] Persarmenian terimi İranian ve Armenia isimlerinin birbirine yakın olmasından dolayı Bizans bölgeyi bu şekilde adlandırmıştı. Bkz. Ananias Sirak, s. 179; Honigmann, s. 7; Yavuz, s. 9-10.
[1316] Bahadır, s. 690-99; Kıztanır, s. 2-4.

Sasanî hükümdarı I. Hüsrev (531-579) döneminde Ahlat Sasanî sınırlarındaydı, bu hükümdar Ermeniyye'de pek çok imar faaliyetlerinde bulundu, hâkimiyetindeki yerleri bölgelere ayırdı ve her bölgeyi yerli halkın idaresine bıraktı. Ayrıca oradaki idarecilere çok geniş yetkiler de vermeyi ihmal etmedi.[1317]

VI. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan çatışmalar nedeniyle etkilenen yerli halk göçlere mecbur kalırken, Bizans'ın Sasanîlerle arasındaki tampon şehir Ahlat'taki nüfus yoğunluğu Ermeni, Süryani ve diğer halkların olduğu bir duruma dönüştü.[1318] Bizans'ın doğudaki Ermenileri tabiiyetine almak ve onları korumak amacıyla sınır şehirlerine ilgisini arttırdığı dönem, Ermeni hanedanlarının siyaset sahnesine çıkmaya başladıkları bir dönem oluştu. Bunlardan birisi de, Sasanîlerin batısında kalan Ahlat merkezli Ermeni Pıznunik hanedanıydı. Bizans'tan yana politika izlediği için Pıznunik hanedanı reisi Sasanîlere karşı faaliyet içine girdi. Ancak II. Hüsrev'in (590-628) sadık feodal beyleri Pıznunik hanedanını ortadan kaldırarak Ahlat ve çevresini Sasanî merkezine bağladı. Şeref Han'ın naklettiğine göre Ahlat'ı da kardeşi Camasb'ın idaresine bıraktı.[1319] Bu hadiseden de anlaşılacağı üzere siyasal olarak Sasanî merkezinden uzak olan Ahlatlıların artık neredeyse tamamen Hristiyan bir yapıya dönüşmüş olmasından dolayı Sasanîlere karşı isyan ediyorlardı. Ancak Ermeniler'in ilk dönem Bizans ile olan uyumu, yerini kiliseler arasındaki mezhep çatışmalarına bıraktığından sürekli isyanlar çıkarmaktaydılar. Yine de uyumlu oldukları imparatorlar döneminde ittifaklar kurarak Sasanîlere karşı savaşlara da girdiklerini belirtelim. Bu imparatorlardan biri olan II. Iustinianos (565 – 578), Germenlerden boşalan ücretli asker ihtiyacını savaşçı Ermeni halkından sağlama yoluna gitti. Bu sayede Ermeniler doğudan gelen saldırılara karşı kalkan olarak kullanıldı.[1320] Sasanîlerle yapılan savaşta Ahlat ve Erciş civarındaki Khorkhoruni yerel Ermeni beyleri Bizans'ı desteklemiş, yaklaşık yirmi yıl süren savaşlarda Bizans'ın da tüm savaş gücünü ortaya koymasıyla zaferle sonuçlanmıştı. Nitekim İmparator Mauricius (582 – 602) döneminde kazanılan bu zaferde, İran Ermeniyye'sinin (Van Gölü çevresi ve Dvin'e kadar) büyük bir bölümünü içine alan topraklar 591'de Bizans'a bırakıldı. Bizans imparatoru moral üstünlüğüne bağlı olarak uzun yıllardır Sasanî ve Bizans'a sürekli problem çıkaran

[1317] Belazûrî, s. 276; Scott M. Donough, "The 'Warrior of the Lords", s. 236-238; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 37-38.
[1318] Baskıcı, s. 39.
[1319] Şeref Han, s. 403; Öntürk, s. 17.
[1320] Ostrogorsky, s. 141; Scott M. Donough, "The 'Warrior of the Lords", s. 236; Sağır, s. 201; Ancak Ermenilerin V. yüzyılda Konstantinopolis'ten bağımsız olarak kendi kiliselerini kurmaları Ermeniler ile Bizans arasında yüzyıllar süren husumet ve çatışmalara sebep oldu. Detaylı bilgi için bkz. Otrogorsky, aynı yer.

Ermenilere karşı birlikte hareket etmeyi teşvik eden mektubu Sasanî hükümdarına yolladı.[1321] Bu dönemden sonra Ermeniler'in Bizans için açık bir tehdit ve doğu seferlerinde saldırı hedeflerine döndüğünü ve şimdiye kadar denge siyaseti ile ayakta duran Ermeni hanedanlarının iki büyük gücün hedefi olduğunu söyleyebiliriz. Ermenilere karşı sindirme ve zayıflatma politikalarının iktidardaki imparatorlara göre değişerek sürdüğünü belirtmek gerekir. Bizans'a en güçlü dönemlerinden birini yaşatan imparator Heraklius, 625 yılında Sasanîleri yendikten sonra sınırındaki savunma sistemini yeniden düzenleyerek disipline etti. Heraklius'un Ermeniyye'deki *thema*lardan biri Ahlat'ın[1322] inşa edilen dış suru bu döneme ait olmalıdır.[1323] Nitekim 630 yılında Heraklius'un Sasanileri hezimete uğratması ile Sasanîler daha önce aldığı tüm yerleri geri verdi. Böylelikle Bizans, İslâm fetihlerine kadar Van Gölü Havzası'nda üstünlüğü sağladı.[1324]

İlkçağ ve Ortaçağ boyunca sürekli mücadelelere ev sahipliği yapan Ahlat ve çevresi bilhassa Ortaçağ'da Bizans – Sasanî, ardından Bizans – Arap savaşlarında sürekli savaş alanı oldu. Mücadele sahasında yerel hanedanlar da savaşlara dâhil olmak zorunda kaldı,[1325] haliyle halk en yoğun şekilde etkilendi ve bu durum bölge ekonomisi ile transit yol akışına da zarar verdi.[1326] Ancak Ahlat'ın Müslümanlar tarafından fethedildiği 19/640-641 yılından önce sahip olduğu nüfusun yoğunluğuna dair bir çözümleme yapmak tam olarak mümkün değildir. Yine de halkın kahir ekseriyetinin Hristiyan Ermeni olduğunu, İyaz b. Ganem'in Ahlat'ı teslim aldığı sırada gelişen hadiseden biliyoruz. Ahlat'ın fethi ile ilgili detaylı bilgiler veren Vakıdî, şehrin idaresine İyaz b. Ganem tarafından İslâm'a geçmiş olan Ahlat patriğinin kızı Taryon'un tayin edildiğini söyler. Ancak Vakıdî buradaki halktan alınan cizye ve haraç miktarı ile ilgili net bir açıklama yapmaz.[1327] İyaz b. Ganem'in Ahlat'ı barışla aldığını söyleyen İslâm kaynakları da cizye ve haraç alarak şehirden ayrıldığını yüzeysel olarak ifade etmekle yetinir. Nitekim Habib b. Mesleme Ahlat'a geldiği sırada kendisine Ahlat patriği tarafından getirilen İyaz b. Ganem zamanında imzalanmış emannâmeye göre Hristiyan Ahlat

[1321] Ostrogorsky, s. 73; M. Lang, "İran, Armenia and Georgia", III/I, s. 522; Katarzyna Maksymiuk, *Geography of Roman – İranan Wars Military Operations of Rome and Sasanian İran*, Siedlce 2015, s. 105; Bahadır, s. 689-696; Bahse konu mektup için bkz. Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", I, s. 121-126.
[1322] Ramsay, s. 350.
[1323] Şerif, s. 67-68.
[1324] Prokopius, s. 138-139; Ostrogorsky, s. 91, 95; Grousset, s. 264; Scott M. Donough, "The 'Warrior of the Lords", s. 238-240; Bulduk, s. 8; Baskıcı, s. 53-54; Daş, "Bizans Döneminde Ahlat", s. 230; Gümüş, s. 214; Taşçı, s. 89.
[1325] Bulduk, s. 2.
[1326] B. Lewis, s. 48.
[1327] Vakıdî, *Fütuhu'ş-Şam*, II, s. 163-166; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 41-42; Daş, "Bizans Döneminde Ahlat, s. 231.

halkının malı ve canı korumaya alınmıştı. Bu durumda Ahlatlılar aynı şartlarda vergilenmek kaydıyla şehirde kalmaya devam etmişlerdi.[1328] Ancak tüm bunlara rağmen ne kadar vergi alındığı bizce meçhuldür.

3.1.2. İslâmî Şehre Dönüşüm

Habib b. Mesleme'nin 25/645'te Ermeniyye fethini tamamlandıktan sonra bölgenin İslâm kontrolüne tamamen girmesi ile daha önce el-Cezire ve Diyar-ı Bekr havalisine gelip yerleşmiş olan Arap kolonileri fetihleri pekiştirmek için ordulara destek oluyordu. Ayrıca Arap yarımadasından kabileler, İslâm'ın kontrolüne giren yeni bölgelerde gerek devlet teşviki gerekse kendileri ordularla birlikte gelip yerleşiyordu. Bu Arap kabilelerinin iskân edilmesinin amacı Müslüman devletinin otoritesini arttırmanın yanı sıra vergilerin toplanmasında yardımlarını sağlamaktı. Nitekim ilk İslâm fetihlerinde toplanan Ermeniyye bölgesindeki vergi 13 milyon dirhem yekûnunda iken, bunun 9 milyonu cizye vergisiydi. Kuşkusuz bu rakam Ermeniyye bölgesinde toplanan miktar olduğundan Ahlat'taki nüfusun tasnifini yapmak mümkün olmasa da bölgedeki Hristiyan nüfusunun toplam içinde ne kadar yer tuttuğunu göstermesi açısından bir ipucudur.[1329]

Muaviye'nin Dımaşk valisi olduğu sırada bölgeye gönderdiği 7 bin Arap askerin Van Gölü'nün kuzey ve güney kıyılarındaki Ağiovit ve Pıznunik'e (Ahlat'ın içinde olduğu bölge) 34/654-655 yılında yerleştirilmesinin ardından artan Müslüman demografinin içinde Kaysîlerin çoğunlukta olması gerekir.[1330] Çünkü Ahlat ve çevresine yerleşmiş olan Kaysîlerin[1331] zamanla siyasi bir güç haline dönüşmesi Emevî iktidarı sırasında olmuştu. Özellikle Emevîler döneminde çıkan Ermeni isyanını bastırmak üzere Ahlat'a gelen Muhammed b. Mervan'ın buradaki çok sayıda Ermeni'yi öldürmesi şehrin nüfusunda Hristiyanlarda azalmaya neden olurken, Müslümanlar ise etkinlik kazanıyordu.[1332]

Abbâsîler döneminde Ahlat'ın siyasi ve iktisâdî yapısında önemli demografik etkinliklerin olduğu bir süreç yaşanmıştır. Nitekim Abbâsî halifesi Mansur'dan sonra Yezid b. Üseyd es-Süleymî 135/752-753 yılında Ermeniyye valiliğine tayin edildi. Yezid'in annesi Sisecan patriğinin kızı olması hasebiyle valinin bazı faaliyetleri Van Gölü Havzası'nın

[1328] Belâzurî, s. 205; İbnu'l-Esir, III, s. 85, 91; İbn Haldun, II, s. 572.
[1329] Ter-Ghewondyan, s. 24; Dedeyan, s. 205.
[1330] Sebeos, s. 168; Grousset, s. 290; Tokuş, s. 233.
[1331] W. Montgomery Wat, "Kays 'Aylan", IV, s. 833-834; A. Fischer, "Kays Aylan", IV, s. 476-480; Bosworth, I/VII, s. 725.
[1332] Belâzurî, s. 236; Bar Habraeus, I, s. 189; Ghewond, s. 15; Sebeos, s. 65-66; Grousset, s. 297; Bozan, "Emeviler", 2014, s. 69; Aylar, s. 82.

demografik yapısını şekillendirdi.[1333] Malazgirt ve Ahlat civarında nüfuzunu arttıran Kaysîler'in zamanla Ermeni hanedanları arasındaki çatışmalarda etkinlik göstermesi, Mamigonyanlar hanedanı ile geliştirdiği iyi ilişkiler ve Cehhaf b. Kaysî'nin Mamigonya prensesi ile evliliğiyle daha da ilerlemişti. Nitekim Cehhaf, Ermeni hanedanları arasındaki çatışmada Mamigonyanların başına geçecek kimse olmadığından hanedanın varisi olduğunu ilan ederek 772'de bahse konu hanedanın hâkimiyetindeki yerleri ele geçirdi. Bu sırada bir orduya sahip olacak nitelikte Arapların çoğunlukta olması ve Malazgirt ile Ahlat'ta hâkimiyet tesis etmesi, buradaki Müslüman yoğunluğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ayrıca Kaysîler'in, Ermeni hanedanlarından prenseslerle evlenerek sosyal uyumu sağlama politikaları daha sonraki süreçte de devam ettiğini belirtelim.[1334]

Ahlat ve çevresindeki şehirlerde neredeyse iki asır (772-965) varlığını sürdüren Kaysîler döneminde şehir merkezindeki önemli bir çoğunluğun Müslüman nüfusa dönüştüğünü söyleyebiliriz. Çünkü fetihlerin artmasıyla nüfusu artan Araplar, kentsel ve yerli halka nisbetle daha sınırlı yerleşime sahip olurken, IX. yüzyılda Ermenilerde de kırsal nüfus ikiye katlandı.[1335] Ancak Kaysîler Ahlat'ta Hristiyan nüfusu dengelemişse de kahir ekseriyette bir Arap kültürünü şehrin dışında hâkim kılamadı. Bunun nedeni arasında çevredeki Ermeni hanedanlarının sürekli Kaysîleri bir yabancı olarak görmesi ve sindirme faaliyetleri içinde olmalarıydı. Ayrıca Van Gölü Havzası'ndaki bu Arap kolonisinin artmamasında coğrafi ve iklim şartlarının oldukça zor olması önemli sebeplerdendi. Ahlat'ın yine de bir İslâm şehrine dönüşmeye başladığını, ticaret ve askerî faaliyetler sebebiyle buraya gelen Müslümanların yoğunluk kazanması, şehrin kozmopolit (Arap, Fars, Kürt ve İslâm'ı kabul etmiş Ermeniler) bir yapıya dönüşmesi, hâkim unsurun Müslüman olmasını sağladı.[1336] Nitekim el-Hımyerî'nin Ahlat'ın karmaşık bir nüfus yapısına sahip olduğunu belirtmesi bunu teyit eder.[1337]

Abbâsî halifesi Harun Reşid (786-809) döneminde bölgeye Arap kabile ve ailelerinin iskan edilmesine devam edilmiş, buradaki şehirlerin İslâmîleşmesi ve kolonilerin varlığını sürdürme stratejisi hedeflenmişti. Nitekim işe yarayan bu stratejiyle Araplar Van Gölü Havzası'nda demografik ve sosyal güç olarak etkinliklerini arttırmaktaydı.[1338] Mütevekkil (847-861) döneminde ise Ahlat ve çevresinde çıkan büyük isyanda Türk komutanlarından Boğa el-Kebir'in öncülüğünde (238/853) isyan bastırıldı. Ahlat ve çevresindeki Ermenilerin

[1333] Halife b. Hayyat, s. 349; İbnu'l-Cevzî, VII, s. 326; Ya'kubî, II, s. 374-375; Grousset, s. 309.
[1334] Ghewondyan, s. 40; Grousset, 317-318; Dedeyan, s. 201; Tokuş, s. 235.
[1335] Dedeyan, s. 204-205.
[1336] Daş, "Bizans Zamanında Ahlat", s. 231-232.
[1337] El-Hımyerî, s. 220.
[1338] Redgate, *Armenians*, s. 172-173; Bournoutian, s. 87; Dedeyan, s. 203.

öldürülmesi ya da başka yerlere sürgün edilmesi sonucunda şehirdeki nüfus yoğunluğu oldukça azaldığından Müslümanlar çoğunluğa dönüştü.[1339] Bunun ardından Kaysîler bölgedeki gayrimüslimlerden vergi toplama görevini icra ediyor ve ittifak kurduğu Ermeni hanedanları ile yer yer uyum içinde olurken bazen de hem Abbâsî hem de Ermeni hanedanlarına karşı çatışmaya giriyorlardı.[1340] Ancak denilebilir ki Kaysîler, Ahlat ve çevresinde Müslüman fetihlerinin kalıcılığını sağlamada çok önemli bir rol üstlendiler. Özellikle Doğu-Batı dünyası arasındaki ticaret ve Kafkasya bağlantı yollarının kavşağında olan Ahlat, IX.- X. yüzyılda Arap ticaretinin, para sirkülasyonunun merkezlerinden biri olarak zenginleşti. Nitekim bölgedeki yöneticiler de bu sayede hâkim oldukları şehirleri ve bağlantı yollarını tahkim ederek geliştirdi.[1341]

Kaysîlere 354/965 yılında Seyfüddevle'nin azadlı gulamlarından Necâ tarafından son verilmesinden önce Ahlat, Hamdanîlere Bizans seferlerinde üs görevi görüyordu.[1342] Bizans, Seyfüddevle tehdidine son vermek için 352/963 yılında yaptığı seferde Ahlat'ı çok ağır bir tahribata maruz bırakarak, şehirdeki Müslüman cami ve mescitlerini yıkıp tahrip etti, çok sayıda Müslümanı kılıçtan geçirirken şehirdeki sosyal dokuya da yıkıcı darbe vurdu.[1343] Seyfüddevle'nin vefatının ardından halefleri dirâyetsiz olmaları dolayısıyla bölgeden çekilmişlerse de, Ahlat'taki Müslüman varlığı devam etmiştir.

Mervanîlerin ilk kurucusu olan Bâz b. Dostek'in Skleros İsyanı sırasında 380/990-991 yılında hâkim olduğu Ahlat, denilebilir ki fethinden bu yana Müslüman egemenliğinden çıkmadığı gibi, Anadolu'nun ilk İslâm şehirlerinden biriydi. Bâz, Ahlat ve Malazgirt'i ele geçirmesinin ve buraya muhtemelen Bizans'ın en son saldırılarının ardından, Müslüman nüfusunun azalmasından dolayı tekrardan İslâm şehrine dönüştürmek için birtakım kabile ve ailelerin şehre iskanını sağladı.[1344] Bâz'ın vefatı sonrasında hanedanın resmi kurucusu olan yeğeni Ebû Ali Mervan'ın 382/992-993 yılında Bizans ile yaptığı mücadelede Ahlat dışındaki tüm Van Gölü Havzası'nın Bizans egemenliğine geçmesi, Ahlat'ın sosyal ve siyasal anlamda Müslüman yoğunluğunun durumuyla da anlaşılabilir. XI. asırda İran ve Azerbaycan'dan gelen Müslüman kervan ve hac yolunun üzerinde olan şehrin stratejik değeri günden güne artmaya

[1339] Belâzurî, s. 303; İbnu'l-Esir, VII, s. 57; Miskeveyh, IV, s. 300; İbnu'l-Cevzî, XI, s. 219; Grousset, s. 343-345; Arstruni, s. 194; Tokuş, s. 237.
[1340] Ya'kubî, II, s. 398; Arstruni, s. 285; Grousset, s. 329; Tokuş, s. 235-237.
[1341] Redgate, s. 196; Ghewondyan, s. 139; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 185.
[1342] İbnu'l-Ezrak, s. 432; İbn Haldun, IV, s. 307; İbn Kesir, XI, 364; Miskeveyh, VI, 239; Ez-Zehebî, VIII, s. 14-16; Sıbt İbnu'l-Cevzî, XVII, s. 353; İbn Şeddad, III/I, s. 307-308; M. Canard, *Seyfüddevle*, s. 73-74; Tokuş, s. 242.
[1343] İbn Haldun, IV, s. 314; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 29; Mantran, s. 148; Canard, *Seyfüddevle*, s. 186; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 113.
[1344] Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn, s. 118; Demir, s. 14; Yaz, s. 144.

devam etti. Nitekim Büyük Selçuklu dönemi seyyahlarından olan Nasır-ı Hüsrev Tebriz'den yola çıktığı seyahatinde Hoy ve Van üzerinden 1047'de Ahlat'a vardı. Nasır-ı Hüsrev, XI. yüzyıl şehir ve sosyolojiyle ilgili ilk değerlendirme yapan İslâm seyyahı olması hasebiyle son derece kıymet arz eder. Seyyahın, Ahlat'ın Hristiyanlarla Müslümanlar arasında sınır şehri olduğunu; halkının ise Arapça, Ermenice ve Farsça konuştuğunu söylemesi şehrin sosyolojisinin bir çerçevesini çizmeye yardımcı olur. Ayrıca Ahlat'ın adı ile ilgili etimolojik bir değerlendirme de yapan Nasır-ı Hüsrev şehrin adının Arapçada "karışık" veya "karıştırılmış" manasından hareketle *Hılat* kelimesinden geldiğini iddia eder.[1345] Ancak şehirde farklı kimliklerde insanların bir arada olması ile isminin Arapçadaki aynı seslere karşılık gelmesinin bir tesadüf olduğunu, bunu da Ahlat'ın tarih boyunca aldığı isimlerin tahlili başlığında ifâde etmiştik. Yine de seyyahın bu değerlendirmesinin arka planında Ahlat'ın Müslüman bir hüviyet kazanmasının etkisi olduğu söylenebilir. Mervanî emiri Nasruddevle döneminde Ahlat'ta kesilen sikkeler şehrin kazandığı iktisâdî ve siyasi değerini gösterirken,[1346] Şâfiî mezhebinin desteklenmesinden dolayı emirliğin hâkimiyetindeki şehirlerde de söz konusu mezhebin âlimleri yaygınlık kazanarak İslâmiyet kesiflik kazanıyordu.[1347]

Türk-İslâm tarihinde Ahlat'ın işgal ettiği en önemli keyfiyet kuşkusuz Türklerin Anadolu'ya giriş kapısı mahiyetinde seferlere üs görevi görmüş olmasıydı. Türk muhaceretinin Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1054'teki Ermeniyye ve el-Cezire seferleri sırasında artarak yoğunluk kazandığı malumdur.[1348] Anadolu'da erken Türk fetih döneminde Ahlat, Türkmen topluluklarının Bizans'a karşı gaza ve cihat faaliyetlerinin örgütlü bir merkeziydi. Şehrin daha önceden başlamış olan İslâmîleşmesi, Türk-İslâm anlayışıyla ileri bir ekonomik gelişmişlik düzeyine ulaşırken, dinî ve sosyal kurumlarla da donatıldığını belirtmek gerekir.[1349] Ahlat Türk fütuhatı sırasında şehirde çok sayıda gazi ve onların motivasyonunu arttırmalarını sağlayan âlimler vardı.[1350] Özellikle 1071 Malazgirt zaferinin sonrasındaki dönem Türkler'in Anadolu'ya sadece gaza ve cihat için değil, yerleşme-yurt

[1345] Nasır-ı Hüsrev, s. 10-12; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 449.
[1346] Stanley Lane Poole, "Catalogue of Oriental Coins in The British Museum- Addition to The Oriental Collection 1876-1888", Vol. 9. Part 1. Additions to Vols. 1-4. (London: Order of the Trustees, 1889), s. 271-272; http://db.stevealbum.com/php/lotrtl.php?site=2&lang=1&sale=259&lot=238 Erişim Tarihi: 02.09.2020; Yaz, s. 156.
[1347] Yusuf Baluken, "Şafiiliğin Kuzey Mezopotamya'da Yayılmasında Mervanîlerin Rolü", *Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu*, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 7-9.05.2010, Kent Işıkları Yayınları, İstanbul, 2012, s. 68-69; Songül Dumlupınar Alican, "Ortaçağ'da Amid", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman, 2019, s. 176.
[1348] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 249.
[1349] Özcan, s. 24.
[1350] Ripper, s. 134.

edinme anlayışı ile geldikleri bir sürecin başlangıcıdır. Kuşkusuz Ahlat buradaki konumu ve sahip olduğu stratejik değeri sayesinde çevre kentlerde meydana gelen savaş tahribatından münezzeh kaldığı gibi, Türkmen mücahitlerin topladığı ganimetleri buraya getirmesi de halkın refahını önemli miktarda arttırmış ve şehrin mamurlaşmasında başat bir rol oynamıştır. Ayrıca yoğun Türk muhaceretiyle nüfusun kesiflik kazanması göçebe Türkmen aşiretlerinin Ahlat gibi yerleştikleri şehirlerde Türkleşmeyi sağlamaya katkı sunuyordu. Nitekim Bizans'ın mukavemetinin kırılmasıyla, Türkmen akınlarının karşısında duracak herhangi bir siyasi gücün olmaması Türk ailelerinin boşalan yerlere yerleşme ve bölgenin Türkleşme ve İslâmlaşma sürecini hızlandırdı.[1351] Fethinin üzerinden dört asırdan uzun süre geçen Ahlat'ın tamamen Müslüman bir şehire dönüşmesinin ardından XII. yüzyılın başında siyasi bir merkez olarak karşımıza çıktığını görüyoruz.

3.1.3. Siyasal Bir Merkez Olarak Ahlat'ta Toplum

Ahlat ilk İslâm fethinden bu yana Müslüman nüfus göçü almaya devam etmiş ve süreç içerisinde İslâmî kente dönüştü. Özellikle ticaret ve hac yolları gibi kervanların uğrak merkezi olmasının yanı sıra mümbit bir coğrafyaya da sahip olması, Ortaçağ'ın en önemli şehirlerinin ilk sıralarında gelmesinin tarihî arka planını oluşturdu.[1352] Dolayısıyla XI. yüzyılda Anadolu'ya Türkmen muhacereti ile oluşan Türk kentleri içerisinde Ahlat farklı bir yer tutar.[1353] Türklerin Malazgirt meydan zaferinin ardından kitleler halinde gelip yerleştiği Ahlat, daha önceki süreçte akıncı gazilere ev sahipliği yaparken artık külliyetli Türkmen aile ve kabilelerine üs olmuştur.[1354] Türk-İslâm fetihleri ile Müslüman kültür birliğinin oluşması ve siyasi konjonktürün de el vermesiyle Sökmen el-Kutbî'nin kurduğu Sökmenliler/Ahlatşahlar sayesinde Ahlat siyasî bir Türk merkezi haline geldi.

Selçuklu dönemi Türk halkı temel olarak iki tabakadan oluşmaktaydı. Buna Beyler ve Kara Budun, yani yöneten ve yönetilenler denilmekteydi.[1355] Sökmenliler'in Ahlat'a hâkim olduğu dönemde halk ile yönetenler arasında çok iyi bir uyumun söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim XII. yüzyılda çağdaş İslâm kaynaklarına göre, "Ahlat

[1351] Metin Bozkuş, "Anadolu Selçuklularında Sosyal, Dinî ve Mezhebî Yapı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. II, C. V, s. 252-255.
[1352] Ripper, s. 441.
[1353] V. Gordlevski, s. 229-230.
[1354] Sümer, *Oğuzlar*, s. 16; Özcan, s. 24.
[1355] Refik Turan, Güray Kırpık, "Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Anadolu Selçuklu Devri Kervansarayları*, s. 24.

büyüklüğü ve zenginliği ile Mısır'a benzer ve 70 beldesi olan büyük bir ülke"[1356] idi. Ayrıca mezkur dönemde Ahlat komşu büyük şehirlere nazaran ticareti ve çarşıları genişlemiş, kervanların uğrak merkezi olmuş, komşu Meyyâfârikîn ve Erzurum şehirlerini geride bırakmıştı. Siyasi bir merkez olma avantajını da sürdüren Ahlat'ın, XIII. asırda da Ahlatşahların payitahtı, çarşıları tüccarlarla dolu ve geniş, sanatkarları çok, meyve bahçeleri bol ve tatları lezzetli, suyunun da soğuk olduğunu ifade eden İslâm kaynakları büyüklüğü ve mamurluğunu Mısır ve Şam'a denk gösterirler. Bunun yanı sıra Ahlatlı ilim ve sanat erbabı gibi tüccarlar da Anadolu'nun başka şehirlerine yayılmış, hatta kaynaklar 526/1131-1132 yılında Karadeniz'de Ahlatlı tüccarlardan birine ait bir geminin battığını haber verir.[1357]

X-XII. yüzyıl Ortaçağ kaynaklarının Ahlat hakkında verdikleri malumat umumiyetle halkının çok kimlikli ve şehrin kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu, çeşmeleri, meyve bahçeleri, hayratları bol, insanlarının güzel, yumuşak huylu ve eğlenceye düşkün oldukları şeklindedir.[1358] Ancak Ahlat mezar taşlarını inceleyen Beyhan Karamağaralı mezar kitabelerinde musikî ve raks ile ilgili bir unvanla karşılaşmadıklarını, daha ziyade "hafız" ve zamanın "bülbülü" şeklinde unvanların yazıldığını aktarır.[1359] İbn Havkal Ahlat halkının zengin ve müreffeh, ancak kavgacı ve agresif bir mizaca sahip olduklarını, yabancılardan nefret ettiklerini aktarır.[1360] Ahlat'ı XIII. yüzyılda ziyaret eden İranlı seyyah Zekeriyyâ Kazvinî de Ahlat halkı hakkında olumsuz kanaate sahip bir başka coğrafyacı ve seyyahtır. Ahlat halkında günahın çok ve açıkça olduğunu ve bu misalde başka bir şehrin olmadığını ifade eder. Şehirdeki nüfusun ise Müslüman ve Hristiyan olduğunu, bunların konuştuğu dilin ise sırasıyla Acemce (Farsça), Ermenice ve Türkçe olduğunu nakleder.[1361] Ahlat'ta Ermeni varlığının azaldığı açık bir şekilde anlaşılan bu ifade de, XI. yüzyılda Arapçanın yerini Türkçenin aldığını göstermektedir.

Ahlat hâkimi Ermen Şah II. Sökmen, 1163 yılında Gürcüleri ağır mağlubiyete uğratmasının ardından Ahlat'a daha önce hiç elde edilmeyen miktarda ganimet ve kıymetli mücevherlerle döndü. Bu sırada Ahlat'taki kutlamalara şahit olduğunu söyleyen İbnu'l-Ezrak

[1356] İbn Vâsıl, II, s. 177; el-Furat, *Tarih-i İbnu'l-Furat,* V, s. 60; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 221; İbnu'l-Verdî, *Tarih-i İbnu'l-Verdî*, II, s. 138.
[1357] İbnu'l-Ezrak, s. 565; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 133.
[1358] El-Ömerî, II, s. 103; Evliya Çelebi, IV, s. 193-195; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 99; Yaşar Bedirhan, "Türkiye Selçuklu Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 24, 2015, s. 40; Baskıcı, s. 39.
[1359] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 205-206. B. Karamağaralı'nın iddia ettiğinin aksine "zamanın bülbülü" benzetmesi bu zatın sesiyle veya musikinin bir dalını icra etmesine bağlı olarak isim yaptığı anlaşıldığını belirtmekte yarar olduğunu düşünüyoruz.
[1360] İbn Havkal, s. 272.
[1361] Kazvînî, s. 524.

şehrin tipolojisi ve aynı zamanda toplumun siyasî bir zafer karşısındaki kutlamaları hakkında şunları nakleder:

> Şah Ermen'in zafer haberi Ahlat'a ulaştığında oradaydım. Öncü haber getiren bir grup Ahlat'a varmıştı. Ahlat'ta çok büyük bir gündü. Öyle ki iki günden sonra üç yüz baş inek kurban kesilerek, fakir ve fukaraya dağıtıldı. Birkaç gün sonra Ermen Şah Ahlat'a vardığında daha önce emsali görülmemiş bir mal ve güzellikten oluşan bir karşılama yapıldı. Bitlis'in sahibi Şah'ın şerefine şehri süslemek için Ramazan ayının evvelinde Ahlat'a geldi.[1362]

İbnü'l-Ezrâk'ın yukarıdaki sözlerinden Ahlat'ın komşularının da bu mutluluğa dâhil olduğunu ve onların da bundan istifade ettiğini anlıyoruz. XII. yüzyılda Anadolu'daki beyliklerin merkez şehirlerini imar etmekle meşgul oldukları bilinmektedir. Nitekim Ahlat'ta Sökmenli devlet adamları ve hatunları tarafından sürekli yüklü miktarda sarfiyatlarla başkentlerinin imarı ve tamiri yapılmaktaydı. 559/1163-1164'te Ahlat çarşısı yandığında 70 dükkân, çok sayıda ev ile mallar kül oldu[1363] ve Ahlat'ın son yıllarda maruz kaldığı saldırı ve söz konusu yangının oluşturduğu tahribatın izlerini silmek için, Ahlat'taki bilinen en büyük imar faaliyeti II. Sökmen'in zevcesi Şah Bânû'nun Meyyâfârikîn'den dönüşü sırasında Ahlat'ın Bitlis (Rum) kapısında bütün ahşap köprüleri yeniden elden geçirerek yüklü miktarda bütçelerle taş ve kireçten dokuz köprü ve yolu tamir ettirerek yaptırdı. Yol üzerinde hanlar ve kervansaraylar inşa ederek ticaretin gelişmesine katkı sundu.[1364]

Ahlatşahları şehirde yaşayan Müslüman tebaanın yanı sıra Hristiyanlara da ihsanda bulunur, sosyal adaleti gözetir, mahkemelerinde haklarını teslim ederdi.[1365] Dolayısıyla Ahlatşahlar diğer Müslüman devletlerine nazaran daha esnek bir politika ile ehl-i zimmet hukuku uygulamış, Türk toplumunun içtimai ve iktisâdî nizamı içine dâhil etmiş, birlikte vakit geçirdiği ve eğlencelerine dâhil olduğu, din adamlarını gözettiği örnek bir dönemi yaşatmıştır, denilebilir.[1366] Ayrıca Ermen Şah II. Sökmen'in, Hristiyanların mukaddesatına gösterdiği saygıdan dolayı, Haça zarar veren Emir Karaca'yı 1182'de Ermeni din adamlarının şikâyeti üzerine Malazgirt'te idam ettirmesi buna önemli bir örnektir.[1367]

[1362] İbnu'l-Ezrak, s. 625.
[1363] İbnu'l-Ezrak, s. 627.
[1364] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 130-132; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 457.
[1365] El-Hanbelî ed-Dımaşkî, VI, s. 487; Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Mıddle Ages*, Cambridge University, Camrıdge 2008, s. 82.
[1366] Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu", *TDVİA*, C. 3, 1991, s. 111-12; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 135-136; a. mlf., *Türk Cihan Mefkuresi*, s. 139.
[1367] Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 389; Müverrih Vardan, s. 201-202, 211; el-Kirmanî, *Ahbaru'd-Duvel*, III, s. 360; K. Fleet, I, s. 454; Turan, *Türk Cihan Mefkuresi*, s. 139.

Doğu Anadolu'da 580/1185 yılında bölgedeki tüm şehirleri ve köyleri etkisi altına alan Türkler ile Kürtler arasında 8-10 yıl süren bir çatışma yaşandı. Rivâyete göre bir Türkmen düğününe kabul edilmeyen Kürtler'in düğünü basıp damadı öldürmeleri üzerine patlak veren bu hadise kısa zamanda büyüdü. Diyar-ı Bekr, Ahlat, el-Cezire, Suriye ve Orta Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılan bu çatışmalar iki taraftan da çok sayıda kimsenin ölümüne sebep oldu. En nihayetinde mahalli hükümdarlar ve bilhassa Türkiye Selçuklu Devleti'nin araya girmesi ve devlet adamlarından Mücahidüddin Kaymaz iki tarafın reislerini bir araya getirdi, onlara hilatler ve mallar vererek bu fitneyi yatıştırdı.[1368]

Ortaçağ'da Müslüman ve Avrupa şehirleri temel olarak aynı bileşenlerden oluşurlar; aralarındaki fark ise Müslüman şehir ve kasabalarda vakıfların toplumsal hayatta daha fazla yer kaplamasıdır. Hem toplum hem de devlet arasındaki bağı güçlendirmenin yanı sıra ekonomik olarak da bir getiri sağlamaları açısından Ahi teşkilatı ve vakıfları önemliydi.[1369] Anadolu'da ilk örneği görülen ve iktisâdî bir teşkilat olan Ahilik kurumu, Ahlat'ta yayılım göstermişti ki bu durum Ahlat'ın iktisâdî durumunu gösterir. Bu teşkilat şehirde pek çok zanaatkar, usta, mimar ve esnafın yetişip gelişmesinde aslî bir rol üstlendi. Nitekim Ahi teşkilatına mensup esnaf ve sanatkârların Ahlatşahlar ülkesinin komşularına nazaran mamur ve ileri düzeyde ekonomiye etkisinin yanı sıra günümüze kadar ulaşmış olan pek çok muhteşem mimarî eserlerin yapılmasında imzaları vardır. Bu teşkilat ile Türk-İslâm geleneklerinin şehir kültürüne uyumu sağlanarak Ahlat'a özgü sosyal hayat ve halkın refahının yüksek olduğu bir yaşam tesis edilmişti.[1370] Ancak Ahi teşkilatı mensuplarının gerek ekonomi ve gerekse de devlet idaresindeki etkinlikleri, Ermen Şah II. Sökmen'in 580/1185 yılında vefat etmesinin ardından idareye geçen Ahlatşahları üzerinde hâkim güce dönüştü. Nitekim bu teşkilattakiler beğenmedikleri devlet adamı veya Ahlatşahı'nı tahttan indirip öldürerek adeta terör estiriyorlardı.[1371] İbnu'l-Esir'in aktardığına göre şehrin idaresi mezkûr teşkilatın elindeydi.[1372]

[1368] İbnu'l-Esir, Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 187-188; Sümer, *Oğuzlar*, s. 137; Abdülhalik Çay, *II. Kılıç Arslan*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 108.

[1369] Lapidus, s. 185.

[1370] Sümer, *Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*, L, s. 455; a. mlf., "Ahlat", II, s. 21; Koca, *Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, s. 178; Bedirhan, "Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s. 41-42; Karakoç, s. 67; Ülkü Can Karakuş, *Geleneksel Ahlat Evleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2008, s. 8; Ahilik teşkilatı ve gelişimi hakkındadaha geniş bilgi için bkz. Mikail Bayram, "Anadolu Selçukluları Devrinde Anadolu Bacıları (Bacıyan-ı Rum)", C. XLV/2, *Belleten*, Ankara, 1981, s. 457-472; a. mlf., "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi", *Türkler Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, s. 258; Erdoğan Merçil, "Anadolu Selçukluları'nda Serbest Meslekler", *Cogito*, S. 29, 2001, s. 145; Özcan, s. 29.

[1371] İbnu'l-Furat, *Tarih-i İbnu'l-Furat*, V, s. 61.

[1372] İbnu'l-Esir, XII, s. 231-232; Karakoç, s. 81.

Bu duruma son veren Ahlat'a 603/1207 yılında hâkim olan Eyyûbî meliklerinden Necmeddin el-Evhad oldu. Ahlat'ta menfaatlerine uymadığı için sürekli isyan ve huzursuzluk çıkarmaları nedeniyle Ahilik teşkilatını lağv etti, isyancıları ya öldürdü ya da Ahlat'tan sürgüne tabi tuttu. Bir rivâyete göre 18 bin kişinin öldüğü bu hadisede şehrin kalifiyeli nüfusunda önemli bir azalmaya neden oldu.[1373] Ancak yine de Eyyûbî hâkimiyeti ile birlikte XIII. yüzyılda Ahlat'ın artan siyasi ve kültürel ehemmiyeti zirveye ulaştığını söylemek mümkündür. Çünkü Melik el-Eşref'in 607/1210 yılında kardeşi Necmeddîn el-Evhad'ın vefatının ardından Ahlat'a hâkim olması ve burada ikamet etmesiyle beraber, Ahlat doğudaki Eyyûbîlerin siyasal bir merkezi oldu. Özellikle Hüsameddin Hacib Ali'nin 1223-1224 yılında başlayan Ahlat naibliği gerek sosyal gerekse de siyasal manada şehrin kaderini tayin edecek neticelerin yaşandığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Hacib Ali'nin şehirde inşâ ettiği büyük bir Ulu Camii, hastane (Bimarhane), han ve kervansaray ile hamam gibi pek çok imar faaliyetinde bulunarak bir başkente yaraşır kurumları tesis ettiğini söyleyebiliriz.[1374]

Ortaçağ'da Ahlat'ın nüfusu ile ilgili istatiksel bir veriye sahip değiliz. Ancak şehirdeki imar faaliyetleri ve ticaretin büyüklüğüne bakıldığında bununla ilgili uzmanların yaptıkları tahminlere bağlı kalmak durumundayız. Ahlatlıların ticaretinin sınırlarını geniş bölgelere yaymaları şehirde nüfus bakımından önemli oranda artış sağladığı söylenebilir. Yukarıda çağdaş kaynakların Ahlat'ın bir ülke gibi olduğu örneğinden hareketle de şehrin mamur, çok kalabalık bir nüfusa sahip olduğu,[1375] dolayısıyla 11 km uzunlukta ve 5 km genişliğe yayılmış olmasından hareketle ve eldeki veriler ışığında 300 bine yakın bir nüfusun olduğu tahmin edilmektedir.[1376] Ancak yukarıda şehrin fiziksel özelliğinin anlatıldığı ilgili kısımda surlar içerisindeki bir şehrin nüfusunun bu kadar olmasının devrin şartları göz önüne alındığında ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini belirttik.

Şehirdeki Moğol istilasından sonra meydana gelen bir hadiseyi anlatan Evliya Çelebi, 12 bin ailenin Ahlat'tan Mısır'ın Kahire şehrine göç ettiğini ve bu olayın dahi üzerinden bir

[1373] İbnu'l-Esir, XI, s. 231-232; İbn Vâsıl, II, s. 177-178; Ebû Şâme, *Terâcim-i Rical el-Karneyn es-Sadis ve es-Sabi'*, s. 91; Sıbt İbnu'l-Cevzî, XXI, s. 159; Bar Habraeus, II, s. 491; ez-Zehebî, XIII, s. 15; İbn Haldun, V, s. 206; el-Hanbelî, *Şifa el-Kulûb*, s. 274; İbnu'l-Furat, *Tarih-i İbnu'l-Furat*, V, s. 65-66; el-Babîrî, s. 139; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 122; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 84; Özaydın, "Ahlatşahlar", VIII, s. 204; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 122; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 85.

[1374] İbnu'l-Esir, XII, s. 448-449; Safedî, XXI, s. 47; İbn Nazif, s. 181; Sıbt İbnu'l-Cevzî, VIII, s. 655; İbn Vasıl, XII, s. 485; el-Hanbelî Dımaşkî, V, s. 119; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 241-244; İbn Vasıl, IV, s. 264; Bar Habraeus, II, s. 429; ez-Zehebî, XIII, s. 815-816; el-Babîrî, s. 150-151; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 457; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 149-150; aynı mlf., "Eyyubîler'in Ahlat Valilerinden Hüsameddîn Ali", s. 163-166.

[1375] İbn Vâsıl, II, s. 177; İbnu'l-Furat, *Tarih-i İbnu'l-Furat*, V, s. 60; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 221; İbnu'l-Verdî, *Tarih-i İbnu'l-Verdî*, II, s. 138; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 183.

[1376] Haluk Karamağaralı, "Büyük Bir Sanat Merkezi Ahlat", s. 1202-1204; Yaşa, "Türk Kültür Merkezi Ahlat", s. 20.

yıl geçtikten sonra duyulduğunu aktarır. Bu hadise Ahlat'ın büyüklüğünü ve nüfusunun çokluğunu göstermesi bakımından önemlidir.[1377] Ancak seyyahın bahsini ettiği olay 1247 yılında meydana gelen depremden sonra Ahlat'tan Kahire'ye göç eden ailelerin sayısıdır, yine de seyyahın vermiş olduğu sayı şehrin büyüklüğünü ve nüfusunun yoğunluğu adına mühim bir veridir.[1378] Muhtemelen artan Moğol saldırıları ve söz konusu deprem de halkın şehirden kaçmasında etkili oldu. Ayrıca Ahlat ahalisinin fizyolojik özelliğini de tanıtan seyyaha göre, Ahlatlılar uzun boylu ve iri kemikli bir yapıya sahipti.[1379] Evliya Çelebi şöyle der: "Ama bu şehir mamur iken tamamı 35.000 mihrabdır, diye duvarın yüzüne yazmış. Gerçekten de minârelerinin çokluğundan ve yapılarının kalıntılarının bolluğundan 35.000 mihrap olsa yeridir, yalan değildir."[1380] Şehirdeki minarelerin çokluğundan ve yapıların kalıntılarının bolluğundan bu sayı makuldür. Ahlat'ta binlerce medrese, han, hamam, daru'l-hadis, çocuk mektebi, akarsu çeşmesi, sebilhane, Müslüman mahallesi, kervansaray, bekar ve garip konukevleri, açların doyurulduğu imaret, dükkân, kubbeler ve bedestenlerden de kendi döneminde nicelerinin ayakta olduğunu ifade eder.[1381] Kuşkusuz yukarıda ifade edilen yapıların sayısı mübalağa ile sabit olsa da şehrin zenginliğini, refahını ve manevi imaretlerin ulaştığı seviyeyi gösterir.

3.1.4. Şehrin Toplumsal Çözülüşü, Depremler ve Afetler

Ortaçağ'da yaygın olarak görülen halkın maruz kaldığı durumlardan biri istila ve savaşlar gibi kıtlık ve hayat pahalılığına maruz kalmaktı.[1382] Bu tarz hayatı olumsuz etkileyen hadiseler sonucu toprakların boş bırakılması tarımla geçinen insanların yiyecek gıdadan mahrum olmasına ve toplum arasında veba gibi salgın hastalıkların yayılmasına neden oluyordu. Anadolu'da 574/1178-1179 yılında (Ermen Şah'ın iktidarı döneminde) büyük bir salgın ortaya çıkmış, Ahlat'ın da içinde olduğu pek çok şehir zarar görecek şekilde etkilenirken, çok sayıda insan hayatını kaybetmişti.[1383]

[1377] Evliya Çelebi, IV/I, s. 189.
[1378] H. Karamağaralı, "Büyük Bir Sanat Merkezi Ahlat", s. 1202.
[1379] Şerif, s. 25.
[1380] Evliya Çelebi, IV/I, s. 194.
[1381] Evliya Çelebi, IV/I, s. 194.
[1382] Simbat, *Başkumandan*, s. 17, 45; Serdar Gündoğdu, "Ebû Dülef'in İran Seyahatnâmesi Tercümesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013, s. 37; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 323.
[1383] İbnu'l-Esir, XI, s. 361; F. Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 15/26, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1991, s. 50; Murat Kara, "XI. Ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu ve Civar Bölgelerinde Hastalıklar", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 17.

Ahlat'ta XI.-XII. asırlarda meydana gelen çok yıkıcı depremler dolayısıyla, Abdürrahim Şerif bina harabelerinin şehrin zeminini örttüğünü söyler.[1384] Nitekim 438/1046-1047,[1385] 508/1114-1115,[1386] 511/1118, 575/1179-1180,[1387] 597/1200-1201,[1388] 644/1247[1389] ve 674/1275-176[1390] yıllarında Ahlat'ın da merkez üssü olduğu el-Cezire, Ermeniyye ve diğer bölgeleri de sarsacak ölçüde büyük depremlerin yaşanması bu bilgiyi desteklediği gibi, şehrin mimarîsinin zarar görmesine, insanların hayatlarını kaybetmesine ve hayvanlarının telef olmasına neden oldu. Bu doğal afetlerin yanı sıra Ahlat'ta 1111-1112 yılında yaşanan bir diğer afet, diğerlerinden farklı olarak Van Gölü'nde meydana gelen patlamaydı. Ahlat halkının şahit olduğu bu hadisede gökyüzünde bir ateş topu (gök taşı) Van Gölü'ne şiddetli bir gürültü ile düştü, göldeki balıklar telef olurken, dalgalar sahilleri istila etti, her tarafı saran bir koku oluştu, muhtelif yerlerde yarılmalar oldu. Bu olayın ardından şiddetli bir deprem vuku buldu; çok sayıda insan hayatını kaybetti.[1391] Ayrıca 601/1207-1208 yılında Ahlat'ta şiddetli bir deprem meydana geldi. Ahlat hâkimi Necmeddin Melik el-Evhad'ın sarayının ağır hasar görmesine neden oldu. Melik el-Evhad da gece bina yıkılmadan önce oradan ayrıldı.[1392] Doğal yıkımların yanı sıra ahlakî yozlaşmanın da arttığı çağdaş kaynaklara yansımaktadır. Nitekim XIII. yüzyılın sonlarına doğru Ahlat'ı ziyaret eden Zekeriya Kazvinî diğer seyyahlardan farklı bir ifadeye yer vermektedir. Ortaçağ İslâm toplumlarında pek aşina olmadığımız bir gözlemini aktaran seyyaha göre; "Ahlat halkı ortalık yerde zina etmekteydi".[1393]

Ahlat'taki en büyük yıkıcı olay kuşkusuz 626/1229 yılındaki Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı on aya yakın süren muhasara ile teslim almasıdır. Ahlat'taki siyasi, askerî, ekonomik ve en önemlisi insan gücünün neredeyse tamamen yitirildiği ya da insanların şehri terk edip

[1384] Şerif, s. 25.
[1385] Simbat, *Başkumandan*, s. 31; Ripper, s. 412.
[1386] Müverrih Vardan, s. 193.
[1387] Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler", XVI/27, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1992, s. 25-31.
[1388] Sıbt İbnu'l-Cevzî, XIV, s. 426; İbn Kesir, XIII, s. 106; ez-Zehebî, XV, s. 201; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 321-322.
[1389] Şerefhan, s. 405.
[1390] Bu yıl Ahlat'ta meydana gelen depremin çok yıkıcı olduğuna ve halka zarar verdiğine dair bkz. İbn Kesir, XIII, s. 461; El-Melik el-Zahir, *Baypars Tarihi*, II, Çev. Şerefattin Yaltkaya, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s. 66; Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", VIII, s. 136; Nuh Arslantaş, "Zelzele", XLIV, *TDVİA*, Ankara, 2013, s. 228.
[1391] Sıbt İbnu'l-Cevzî, XV, s. 70; Müverrih Vardan, s. 191; Simbat, *Başkumandan*, s. 48; Nüveyrî, XXII, s. 287; ez-Zehebî, s. V, s. 752; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 106.
[1392] Nüveyrî, XXIX, s. 45.
[1393] Zekeriya Kazvinî, s. 524.

başka yerlere dağılmak zorunda kaldığı[1394] söz konusu vakanın ardından denilebilir ki Ahlat'ın parlak yıldızı bir daha geri dönmemek üzere sönmüştü. Her ne kadar tekrardan Eyyûbî hâkimiyetine geçen şehirde feci yıkımın izleri silinmeye çalışılmışsa da tahribatın büyüklüğü buna izin vermedi. Eyyûbî Meliki el-Eşref Musa'nın Ahlat'a tayin ettiği yeni naib Şihab tarafından şehirdeki yıkıcı etki giderilmeye çalışılmışsa da Eyyûbîleri Mısır ve Suriye'de meşgul eden Frenk saldırılarından dolayı gerekli ilgi gösterilemedi.[1395] Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın, emir Kemaleddin Kamyar'ı[1396] ordusu ile yollayarak Ahlat'ı emân ile ele geçirmesinin ardından, gelen Selçuklu emirleri halkı korumuş ve şehri tekrar imar için harekete geçmişti.[1397] Celaleddin'in ağır tahribatı ile zarar gören şehri imar etme faaliyetlerinin yanı sıra halkın da bütün malları ve mülkleri kayıt altına alındı. Ardından çevreden gelip kendilerine sığınmış olan çiftçi ve köylülere toprakları ile onu ekip biçmek ve sürmek için de tohum ve hayvan verildi.[1398] Bu durumun ardından Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad eliyle şehrin mamur edilmesi için ciddi çalışmalara girişildi, halkın tekrardan şehre dönüp toprağı işlemesi teşvik edildi. Ancak bu çabalar da doğuda giderek artan Moğol tehlikesinin yaklaşması ile başarıya ulaşamadı. Çünkü 628/1230 yılında Celaleddin Harezmşah, Yassıçemen Savaşı'nda aldığı mağlubiyet sonrasında Moğollar için basit bir hedef oldu. Nitekim Celaleddin Harezmşah Moğollara da yenilmesinden sonra Anadolu'ya doğru geri çekildi. Onu takip eden Moğol birlikleri Doğu Anadolu içlerine ulaşmış; Bargiri, Bitlis, Erzen ve Muş'u yakıp yıkmışlardı. Ahlat'ın önlerine kadar gelen bu istilada kılıçtan ve yıkımdan kurtulan halk, yine de Moğol korkusundan şehir ve köylerden dağlara kaçtı veya müstahkem yerlere sığındı. Çiftçiler topraklarını beylere satıp hayvancılığa ve göçebeliğe başladı. Zanaatkarlar da şehirdeki sanatlarını terk etmek zorunda kaldı.[1399]

[1394] Nesevî, s. 122; Sakaoğlu, s. 248; Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 314.
[1395] İbn Bibî, I, s. 426; İbn Nazif, s. 255; İbnu'l-Adim, s. 482; Bar Habraeus, II, s. 532; İbn Kesir, XIII, s. 269; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 377; aynı mlf., *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 126; aynı mlf., "Keykubad", VI, *İA*, 654; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 56; Taneri, *Harzemşahlar*, s. 188; Şeşen, "Eyyûbiler", VI, s. 367; Erdem, "Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", s. 67; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 145-146; Demir, *Ahlat Eyyûbileri*, s. 206-207.
[1396] İbn Bibî'nin naklettiği bir hadiseye göre; Sultan Alaeddin'in has nedimlerinden ve yakınlarından biri Şeş Telâk-i Ahlatî'nin oğlu Nureddin idi. Selçuklu sarayında muhtelif mevkilere yükselmiş olan Ahlatlılar vardı. Bkz. İbn Bibî, II, 292.
[1397] Gordlevski, s. 264.
[1398] İbn Bibî, I, s. 428.
[1399] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 187.

3.2. AHLAT'IN İLİM VE KÜLTÜR TARİHİ

3.2.1. Bilim ve Kültür

Van Gölü Havzası'nda Apahunik siyasi sınırlarına hâkim olan Bıznunik hanedanı, Ahlat'ta Ermeni kilisesine mensuptu. Ahlat Ermenileri uzun yıllar Pers-Sasani hâkimiyetinde kaldıklarından Fars kültürüne aşinalık kazanmaları dillerine ve edebiyatlarına yansıdığı gibi, Hristiyan dinine girmeleriyle Bizans kültüründen de etkilendiklerini söylemek mümkündür. Bölge tarihi hakkında daha sarih bilgilere ulaşmamız ilk dönem Ermeni kaynaklarının V. yüzyıldan sonra verilmesiyle doğrudan ilgilidir. Nitekim ilk İslâm fetihlerinden haberdar olduğumuz çağdaş Ermeni kroniklerinden Zenop Klag ve Hovhanes Mamigonyan'ın hamiliğinde yazılan *Badmutyun Darona* (Muş'un Tarihi), Daron eyaleti ve Mamigonyan hanedanını arasında Pers-Bizans savaşları sırasında bölgede yaşanan gelişmeleri anlatmaktadır. Bir diğer kaynak ise Van Gölü kıyısında bir şehirden olduğu bilinen Ghewond'un 661'den 788'e kadar Ermeniyye'de İslâm fetihleri ve Arap hâkimiyetindeki sosyal durumu verdiği eseridir.[1400]

Arap kolonisi Kaysîlerin Ahlat ve çevresinde yaygınlık kazandıkları dönemde gerçekleşen ilim ve sanat çalışmalarından maalesef yoksunuz. Ancak şu bir gerçek ki İslâm fetihleri ile birlikte bölgeye gelen mücahit Arapların yanı sıra aynı zamanda ticaret ve hac kervanlarında şehre uğrayan veya ikamet eden âlimlerin olması ihtimal dâhilindedir. XI. asrın başlarında Mervanîlerle birlikte Ahlat'ın ilim, kültür ve ticaret merkezi olmaya başladığı söylenebilir. Çünkü Şiî Büveyhîlerin baskısı altında bunalan ilim insanları Mervanîlerin hüküm sürdüğü şehirlere akın ediyorlardı. Bu şehirlerden biri olan Ahlat da Şâfiî âlimlerin gelip yerleştiği bir merkez olmuş, bilhassa Nasruddevle'nin (1011-1061) saltanatında Mervanî ülkesi bolluk ve bereket içinde yaşamış, tüccar ve ilim erbabının çekim merkezine dönüşmüştü.[1401] Nasruddevle'nin, Şâfiî mezhebini emirliğin resmi fıkıh mezhebi olarak kabul etmesinden dolayı ülkesinde de bu mezhebin yayılması için çaba içine girmiş ve ulemâyı başta Meyyâfârikîn olmak üzere Ahlat ve diğer şehirlere yollayarak oralarda Şâfiîliğin içtimai hayatta yaygınlık kazanmasını sağlamıştı. Nitekim Ahlat'ın bu dönemden itibaren bir ilim merkezine dönüşmeye başladığı yetiştirdiği ilim insanlarından anlaşılmaktadır. Ortaçağ'ın meşhur İslâm âlimlerinden Ebû İshak eş-Şirazî Mervanî ülkesinin Şâfiîleşmesinde önemli bir

[1400] Ananias Sirak, s. 166; Bournoutian, s. 90.

[1401] Mervanîler döneminde ilim adamları ve uzmanlık alanları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Baluken, "Mervanîler Döneminde İlmi Faaliyetler", *Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı*, Diyarbakır, 25-27.04.2008, y.y., trs, s. 305; Yaz, "Nasru'd-Devle Ahmed b. Mervan Dönemi İlim Adamları", *İlk Çağlardan Osmanlıya Kadar Diyarbakır*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 189-229.

rol oynadığı gibi, Mervanîlerin Ahlat kadılığını yapmış olan Ebû Muaz b. Hasan b. Ali b. Abdullah el-Hilatî gibi Şâfiî âlimlerinin yetişmesini de sağlamıştır. Ebû Muaz, eş-Şirazî'den hadis dersleri tahsil etmişti.[1402] Şâfiî mezhebinin Sökmenliler döneminde de şehirde hâkim olduğunu ve Ahlat'taki medreselerde yetişen veya buraya ilim tahsiline gelen âlimlerin ekserisinin Şâfiî olduğunu belirtmek gerekir.

Ahlat gerçek manada siyasî, iktisadî, kültürel ve ilim merkezi olmasını ilk defa Ahlatşahlar döneminde tecrübe etti. Yıllardan bu yana gelen şehrin maddî ve manevî kurumlarının İslâmîleşmesinin Ahlat'ın yeni Müslüman hanedanlarına kolaylıkla ev sahipliği yapmasına imkân tanıdığını belirtmekte fayda vardır. Ayrıca sahip olduğu doğal zenginliklerinin yanı sıra Müslümanlar ile gayrimüslimlerin bir arada huzur içinde olduğu, toplumsal uyum yaşandığı için de bir cazibe merkeziydi. Ahlat'ta fen ilimlerinden tıp, astronomi ve kimya sahaları gelişmişti. Bunun yanı sıra sosyal ilimlerden başta dinî ve tasavvufî alanlarda büyük âlimler yetişmiş, ayrıca şehir dışarıdan gelen ilim talebelerinin buluşmasına da ev sahipliği yapıyordu.[1403] Ahlat'ta verilen bu eğitimler İslâm dünyasının eğitim merkezleri olan medreselerde verilmekteydi. Ahlat'ta okunan kitâbelerin yanı sıra seyahatnameler ve coğrafyacıların da naklettiği üzere şehirde çok fazla medrese vardı. Söz konusu kurumun ihtiyaçları ve giderleri kadim bir gelenek olan vakıflar yoluyla sağlanmakta, şehir ve kırsal bölgede her türlü sosyal ve ekonomik faaliyetlerin gelişimini etkilemekteydi.[1404] Dolayısıyla Ahlat, abidlerin ve zahidlerin merkezi olarak XII.-XIII. asır kaynaklarında Kubbetu'l-İslâm adıyla Bağdat, Buhara ve Belh ile mukayese edilmekteydi.[1405] Ahlat'ta dinî ve sosyal müesseselerin yaygınlıkları ve hizmetlerinin çeşitliliğinden, şehir hakkında bilgi veren Müslim-gayrimüslim seyyahlar ve kronikçiler hayranlıklarını saklayamamışlardı.[1406]

Ahlatşahları hem yerli hem de dışarıdan gelen âlimlere ikramda bulunup çalışmaları için gerekli imkânları sağlarken aynı zamanda ilim sohbetlerine dâhil olur, fikir alışverişinde bulunurlardı. Ayrıca muhtelif İslâm beldelerinde yaşanan savaş ve istilalardan kaçan ulemânın

[1402] Ebû Tahir, Ahmed b. Muhammed, *Mu'cemu's-Sefer es-Silekî*, thk. Abdullah Ömer el-Barûdî, Beyrut, 1993, s. 387; Baluken, "Şafiiliğin Kuzey Mezopotamya'da Yayılmasında Mervanîlerin Rolü", *Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu*, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 7-9.05.2010, Kent Işıkları Yayınları, İstanbul, 2012, s. 72-73.
[1403] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 331, 338; Yaşa, "Türk Kültür Merkezi Ahlat", s. 18-23; Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1604*), Tamga Yayıncılık, Ankara 1999, s. 106.
[1404] Randi Deguilhem, "The Waqf İn The City", Edt. Salma K. Jayyusi, Reneta Holod, Attilio Petruccioli, Ande Raymond, *The City in the İslamic World*, II, Boston, 2008, s. 923.
[1405] İbn Bibî, I, s. 377, 384; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 467; a. mlf., *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 135; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 457; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, I, s. 57; Koca, *Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, s. 178.
[1406] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 338.

sığındığı güvenli bir yer olan Ahlat'ta âlimler idarecilerin tasarrufuyla iş buluyor, devlet hizmetinde görev alıyorlardı. Nitekim Bağdat ve Halep'te meşhur olan şair, tüccar ve aynı zamanda Bağdat'taki Yahudi akademisinin de başkanı olan İbn Dabâbah'ın Ahlat'ta kardeşinin Gürcü saldırısı sırasında esir edilmesi ilginç bir hâdise olarak zikredilmelidir. Muhtemelen Gürcülerin 1161 yılındaki saldırıları sırasında esir kardeşini (ismi geçmese de) kurtarmak için zor şartlarda Ahlat'a gelip istenilen fidyeyi verdikten sonra buradan götürmüştü.[1407] Bu hadisede dikkat çeken husus Ahlat'ta başka şehirlerden gelen gayrimüslim ilim insanlarının da bulunmasıdır, bu da şehrin Ortaçağ'ın en önemli merkezleri arasındaki yerini göstermektedir. Ayrıca Gürcülerin şehri ele geçirmemiş olmalarına rağmen Ahlat'taki bir yabancıyı esir etmeleri muhtemelen fidyesi ödenecek bir zenginlikten kaynaklanmaktaydı.

Ahlatşahı II. Sökmen'in vefatının ardından yerine geçen azadlı memlükü Bek Timur da efendisi gibi ilim faaliyetlerini desteklemiş, ulemâyı gözetmiş, hayır ve ihsanda bulunmuştu. Bek Timur'un Abbâsî hilafetinin başkenti Bağdat'ta yaşanan bazı hadiselere müdâhil olduğu görülmektedir. Nitekim Bek Timur, halifeye karşı çıkan ve ona muhalefet eden âlim ve siyasî kimliği olan İbn Yunus ve Şahabeddin Sühreverdi'nin Ahlat'a gelip sığındığı sırada halifenin teslim edilmesi için gönderdiği elçileri eli boş gönderecek kudreti kendinde buluyordu.[1408] Ayrıca söz konusu âlimlerin Ahlat'a sığınmasındaki siyasi arka planın yanı sıra ilmî ortam da şehrin ulemâ için elverişli bir keyfiyet arz ettiğini gösterir.

Ahlatşahlar inkıraza uğradığı sırada Ahlat'ın şöhreti tüm İslâm alemine yayılmış, tüccar, seyyah ve bilhassa ilim erbabı kişilerin cazibe alanına dönmüş olduğu gibi siyasi olarak da merkezi bir konumdaydı. Eyyûbîlerin Ahlat'ta hüküm sürdüğü dönem içerisinde gerek mücavir yerlerden gerekse Eyyûbî hâkimiyetinde olan diğer şehirlerden çok sayıda âlimin Ahlat'a ilim tahsili veya belli bazı mevkilerde görev yapmak üzere geldiğini biliyoruz. Nitekim Melik Necmeddin el-Evhad'ın 604/1207 yılında Ahlat'a hâkim olmasının ardından büyük Eyyûbî Sultanı el-Adil, saray hocası ve kazasker Necmeddin Halil b. el-Mesmûdî el-Hanefî el-Hamevî'yi elçi olarak el-Cezire ve Ahlat'ın gelenekleri hakkında malumat almak için yolladı. Ahlat'ta bu elçilere son derece cömert davranıldı ve ihtimam gösterilerek iyi bir misafirperverlikle ağırlandılar.[1409] Abdulmuhsin b. İsmail Dımaşk'ta bir süre idare vekilliği işleri yaptıktan sonra Ahlat'ta Melik Necmeddin el-Evhad'ın, Ahlat ve beldelerinin veziri oldu. 604/1207 yılında Ramazan bayramı gecesinde bir köle tarafından öldürüldü. Cenazesi

[1407] Morray, V, s. 81-82.
[1408] Ez-Zehebî, XII, s. 686, 711.
[1409] İbn Vasıl, II, s. 180.

Dımaşk'a taşındı ve orada defnedildi, kölesi çarmıha gerildi veya idam edildi.[1410] Muhtemelen bu suikast Melik el-Evhad'ın idaresini henüz pekiştirmediği bir dönemde vuku bulmuştu.

İslâm dünyasında kadılık kurumu şeriatın yürütücüsü olarak bilinir, dolayısıyla halkın arasındaki anlaşmazlıkları İslâmî esaslara göre çözüme ulaştırma görevini yürütürdü.[1411] Bu sebepten kadıların ilim ve marifetleri yüksek, bu mesleği yapanlar da seçkin olurdu. Ahlat'taki önemli kurumlardan biri olan kadılık şehirdeki validen sonra gelen bir yer işgal etmekteydi. kadılık ve hatiplik mesleğinde nam yapmış Hamdanî dönemi Nubâte oğulları ailesi Meyyâfârikîn'de uzun süre kadılık makamında bulunmuş, Mervanî ve Ahlatşahlar dönemine kadar da önemli şahsiyetleri yetiştirme kabiliyeti göstermişlerdi. Nitekim Meyyâfârikîn'de aydın ve aristokrat bir aileden olan Bahaeddin b. Nubâte'nin Ahlatşahlarından II. Sökmen döneminde Ahlat kadılığı yaptığı bilinmektedir. 556/1160 yılında Ahlat kadılığından alınan Bahaeddin Meyyâfârikîn kadılığına atanmış ve özellikle Şah Bânû hatun tarafından kendisine büyük hürmet gösterilmiş, 566/1171 yılında bu makamından azledilene kadar görevine devam etmişti.[1412] Ayrıca İbnu'l-Ezrak 552/1157-1158 yılındaki hadiseleri naklederken Ahlat kadısı Ziyaeddin'in bu sene doğduğunu nakleder.[1413]

Abdürrahim Şerif, kadıların mezarlarının bulunduğu yere halk arasında "Kadılı dairesi" denildiğini nakleder. Burada medfun olan ve kitabesi okunan mezarlarda Kanunuevvel 1258, Kanunuevvel 1296, Temmuz 1307, Haziran 1321 tarihli kitabelerin sahibi olan şahısların ilim ve kemalde yüksek mevkilere ulaşmış kişiler olduğu anlaşılmaktadır.[1414] Şerif'in araştırma yaptığı sırada toprak altında kalan mezar taşları 1961 yılında Haluk ve Beyhan Karamağaralı'nın yürütmüş olduğu "Ahlat Kazıları" sayesinde ortaya çıkarılmış ve bunlara göre, mezar taşlarının kitabelerinde "kadı'l-kudât" mahlası ile yazılı olanlar tespit edilmiştir. Şahidesi okunan kitabede, kadı'l-kudât Zeyneddin'in oğlu Reşidüddin Reşid'in kadılara ait mezarlıkta metfun olduğu ve ölüm tarihinin 668/1269 olduğu yazmaktadır. Aynı mevkide bir başka mezarda kadı'l-kudât Şerefeddin Yusuf b. Zeyneddin Salih b. Ebu'l-Kasım'ın şahideli mezarı mevcuttur. Kitabesinde mezkur kişinin kadılar soyundan geldiğini ve kadıların başı imam Şerefeddin Yusuf b. Zeyneddin Salih b. Ebu'l-Kasım'ın oğlu … dîn

[1410] Ez-Zehebî, XIII, s. 98.
[1411] Lapidus, s. 82.
[1412] İbnu'l-Ezrak, s. 618-619.
[1413] İbnu'l-Ezrak, s. 614.
[1414] Şerif, s. 82-84.

Ömer olduğu ve 690 yılında Muharrem ayının birinci günü Cuma gecesi (4 Ocak 1291) vefat ettiği yazmaktadır.[1415]

Ortaçağ'da Selçuklu ve Eyyûbî saraylarında bir gelenek haline gelen bir diğer husus, saray müneccimlerinin varlığıydı. Bu müneccimler yıldızları inceleyen astronomi ilmine vakıf kimselerdi. Hükümdarlar tarafından gözetilir, savaş durumlarında ülkenin akıbeti, kıtlık ve hastalık durumları gibi pek çok alanda fikirleri alınan ve kahir ekseriyetle de sözlerine uyulan kimselerdi. Bu duruma benzer bir hadise de Ahlat Eyyûbîleri hükümdarı Melik el-Evhad'ın hastalığı sırasında yaşandı. Melik el-Evhad'ın hastalandığı sırada Ahlat'a yanına giden Melik el-Eşref bir süre orada kalıp şehri idare ettikten sonra kardeşinin sıhhat bulduğunu görünce dönmek istedi. Saray müneccimi Melik el-Eşref'e kardeşinin pek fazla ömrünün kalmadığını, iki haftadan az bir süre içinde öleceğini söyledi, nitekim dediği gibi de oldu.[1416] Melik el-Eşref'in Ahlat tahtında olduğu sırada ilim erbabını koruyup kolladığını bilen âlimler Ahlat'a gidip yazdıkları eserlerini ona sunuyorlardı. Nitekim Sıbt'ın nakline göre, el-Musannaf (Allah ona rahmet etsin) Melik el-Eşref Ahlat'ta iken *Ruhû'l-Arifîn* kitabını kendisine takdim için gittiğini söyledi. Melik el-Eşref Dımaşk'a gittiğinde söz konusu eserin bir kopyasını yanında götürdü.[1417] Eyyûbî şairlerinden İbnü'n-Nebîh (1164-1222) Eyyûbî meliklerinden el-Eşref Musa'yı metheden *Divan-ı İnşa*'yı kaleme aldı. Eserinde Melik el-Eşref'i doğunun ve batının fatihi, Ebu'l-Feth olarak tanımlarken, Ahlat için de kadim ve zengin şehir benzetmeleriyle dolu şiirleri dikkat çekmektedir.[1418]

Felsefe alanında da büyük âlimlerin yetiştiği Ahlat'ta XII. asrın meşhur âlimi Ebû Ali el-Hilatî, *Usûlu'l-Hikme* (Felsefe'nin Esasları) isimli eseri kaleme alan ve alanında yetkin biriydi. Söz konusu eser bizce meçhul olsa da hal tercümesini yazan eserlerde felsefesi ve meşhur olan hikmetli sözlerine yer verildiği görülmektedir. Aynı zamanda hekim olan Ebû Ali sosyal konularla ilgilenmiş, özellikle "Adaletin hükmü insafdır" meşhur sözüyle felsefesini yansıtıyor ve devrin idarecilerinin adaletten ayrılmaması gerektiğini öğütlüyordu.[1419]

[1415] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 154-155, 165-166; Karakoç, s. 85-86.
[1416] İbn Vasıl, II, s. 208.
[1417] Sıbt İbnu'l-Cevzî, XXII, s. 207.
[1418] İbn en-Nebîh, Ali b. Muhammed b. el-Hasan b. Yusuf Ebû el-Hasan Kemaleddîn, *Divan-ı İnşa*, Toronto, 1881, s. 7-8, 76-79.
[1419] Ebû el-Hasan Zahirüddin Ali b. Zeyd b. Muhammed b. El-Hüseyin el-Beyhakî, *Tetimme Sivân el-Hikme*, https://al-maktaba.org/book/273/27#p6, Erişim tar. 21.12.20, 18.55, s. 27; ayrıca krş. Kemal Aydın, "Beyhakî'nin "Tetimme-û Sivâni'l-Hikme" Adlı Eseri –Tercüme ve Tanıtım-", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2008, s. 117; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 135.

XII. yüzyıl büyük âlimlerinden İsfahanlı hadis âlimi, Ebû Tahir Ahmed b. Muhammed b. es-Silefî pek çok büyük âlimden dersler aldıktan sonra, başta Bağdat olmak üzere diğer ilim şehirlerine de gidip âlimlerden derslerler aldı. Azerbaycan ve el-Cezire'deki şehirlerden sonra Ahlat'a da gelen es-Silefî buradaki ulemâdan ilim tahsil etti, 509/1115 yılında yol üzerindeki diğer şehirlere uğradıktan sonra Dımaşk'a ulaştı. Hafız,[1420] İmam-ı Kebîr, rıhle-i tedrisi geniş, müttaki, hüccetli, fukaha, dil bilimci bir hafızdı. Mısır'da Sur ve İskenderiye'ye gittikten sonra 544/1149-1150 yılında vefat etti.[1421] Ders aldığı ilim merkezleri arasında seyahat etmiş olduğu Ahlat'ın XII. yüzyılda bu yönüyle meşhur olduğu anlaşılmaktadır.

Ahlat, meşhur olduğu dönemlerde pek çok yetkin din âlimi ve mutasavvıfa ev sahipliği yapmıştı. Söz gelimi, meşhur din âlimi Safiyüddin Ebu'l-Berekât, 559/1164 yılında Ahlatşah Sökmen'in döneminde yaşamış büyük bir âlim ve sufîydi.[1422] Meydanlık mezarlığında yer alan mezarının şahideli lahdi üzerinde yer alan kitabede bu kabrin mevlâna, said, şehid, âlim, fâzıl, hâkimlerin ve kadıların büyüğü, iki alemin müftüsü, dinin ve milletin süsü gibi övgü dolu sıfat ve unvanlara sahip Ebu'l-Kasım oğlu Ebu'l-Berekât Salih'in 659/1261 yılında vefat ettiği yazılıdır.[1423] Ebu'l-Berekat ailesinin âlim, zahid ve mutasavvıf kişiler yetiştirdiği ve aynı zamanda Ahlat'ta devlet idaresinde de önemli mevkilere geldiği görülmektedir. Bir başka âlim Bağdat'taki devrin meşhur tabibi Ebu'l-Berekat'ın talebesi olan Mühezzibüddin b. Hübel Bağdatlı veya Ahlatlı, zikredilir. Bu zatın tıp, hikmet ve edebiyat sahasında ilmi çok genişti. Ahlatşahı Sökmen'i tedavi etmek için Ahlat'ta bulundu, itibar gördü ve burada bir süre kaldı.[1424] Bu sırada Ahlat'ta ilmî çalışmalar yapmış olan Mühezzibüddin Hubel'in Ahlat'taki tıp ilminin gelişmesine de katkı sunduğunu söylemek mümkündür.

Bir diğer âlim olan Ahmed b. İbrahim ile Bağdat'ta ilim tahsil eden ve 540/1145 yılında vefat eden Abdussamed b. Abdurrahman, Ahlatşahlar'a bağlı olan Hani (el-Hanevî) beldesindendiler.[1425] Ahlatşahların bir başka beldesi olan Erciş'te yetişen Ali b. Muhammed b. Mansûr Haleb'de Artukluların yaptırdığı Medresetu'z-Züccacînde müderrislik yapmıştır.

[1420] "Hafız" sıfatı İslâmî ilimlerde birçok farklı branşta yetkinlik kazanan kimselere verilirdi.

[1421] es-Sübkî, VI, s. 32-35; Ez-Zehebî, XII, s. 572; Mehmet Efendioğlu, "Silefî", *TDVİA*, XXXVII, s. 198.

[1422] İbnu'l-Ezrak, s. 142-143; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 136; Ahmet Yaşar Ocak, XIV. Yüzyılın Ahlatlı Ünlü Bir Sufî Feylesofu: Şeyh Bedreddin'in Hocası Şeyh Hüseyin-i Ahlatî", *Anadolu'da Türk Mührü Ahlat*, s. 21-22.

[1423] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 150-151; Karakoç, s. 86.

[1424] Bar Habraeus, II, s. 495; İbn Usaybi'a, *Uyûnü'l-enbâ' fî Tabakâti'l-Etıbbâ*, I, thk. Nizar Rıza, Beyrut, 1965, s. 407; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 135; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi*, s. 432.

[1425] Yakut, *Mu'cem*, II, s. 208; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 136; Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu", III, *TDVİA*, Ankara, 1991, s. 111.

Çok sayıda talebesi olmuştur. Yakub el-Hamevî Halep'te kendisini ziyaret etmiş, sohbetini beğendiğini ve güzel huylu biri olduğunu söylemiştir.[1426]

Ahlat'a gelip yerleşen âlimlerden Muhammed b. Ali b. el-Hasan, Ebû Muzaffer İbn Şehrezorî el-Ferediyu ismindeki zat, pek çok büyük âlimden dersler aldı, şeyh, dindar, hayırlı ve feraîz[1427] alanında uzmandı. Er-Reyhaniyyun denilen koku çarşısında bir dükkânı vardı. Burada talebeleri ile dersler yapar, aynı zamanda koku ve edevatlarını satardı. Musul'a gidip orada bir süre kaldıktan sonra Azerbaycan üzerinden Ahlat'a geldi ve 555/1160 yılında vefat edene kadar ilmî çalışmalarına orada devam etti.[1428] Bir başka âlim Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Zerkan, Ebû Abdullah eş-Şâfiî'den ders aldı. Kadı'l-kudât Ebû Talib Ali İbn el-Buharî'yi gördü ve yerine kadı vekilliği yaptı. Birçok âlimden fıkıh ve hadis gibi dinî ilimler okudu ve takriben 589/1189 yılında Ahlat'ta vefat etti.[1429] Şâfiî âlimi İbrahim b. Ömer b. Semaka, Bağdat'da büyük âlimlerden dersler aldı. Ardından Kahire ve İskenderiye'de hadis okudu. Bilbis ve Dimyad'ın kadılığını yaptı. Salih, güzel huylu ve müttaki, dindar bir âlimdi. Ahlatşahı Sökmen'in medresesinde müderrislik yaptı ve orada pek çok talebesi oldu. Ahlat'ta Şevval ayı 612/1215-1216 yılında vefat etti.[1430] Abdulhalik b. Ebû el-Muâlli b. Muhammed b. Abdulvahhad; Salih ve âlim biriydi, insanlar sohbetini severdi. Şâfiî mezhebi âlimlerindendi ve fakihti. Ahlat'ta bir süre ders verdikten sonra Dımaşk'a gitti.[1431]

Ahlat'a umumen gelen Şâfiî âlimleri yoğunlukta olsa da Hanefî mezhebine mensup âlimler de geliyordu. Muhammed b. Ebî el-Kerim Abdurrahman Alevî Ebû Abdullah es-Sincarî, Sincar'da ilk eğitimini tamamladıktan sonra Musul, Haleb ve ardından Dımaşk'ta Eyyûbî meliklerinin hizmetinde bulunmuştu. Oradan Ahlat'a ve Amid'e gelip ilim tedrisatında bulundu ve dersler verdi.[1432] Mü'min ed-Darîr de Şam'a giden ve orada ilmî çalışmalarına devam eden Ahlatlı âlimlerdendir. Şam'ın büyük medreselerinden olan Daru'l-Hadis'te hadis dersleri verdi, 665/1267 senesinde Şam'da vefat etti.[1433] Ahlat'ın inkıraza uğramasından sonra İslâm dünyasının muhtelif yerlerine dağılan Ahlatlı âlimlerin umumen

[1426] Yakut, *Mu'cem*, I, s. 144; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 136.
[1427] İslâm miras hukukunu inceleyen ilim dalı.
[1428] es-Sübkî, VI, s. 150-51; Ez-Zehebî, XI, s. 990-991.
[1429] el-Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*, I, thk. Beşşâr Avvar Marûf, Beyrut, 1984, s. 215; Ez-Zehebî, XII, s. 917.
[1430] El-Münzerî, II, s. 352; Ez-Zehebî, XIII, s. 334.
[1431] Ez-Zehebî, XIV, s. 108; el-Münzerî, III, s. 420.
[1432] el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkādir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısrî, *el-Cevahiru'l-Madiyye fî Tabakatu'l-Hanefiyye*, III, thk. Abdulfettah Muhammed el-Halv, Dımaşk, 1992, s. 218-219.
[1433] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 136.

gittikleri yerlerin başında Şam ve Kahire geliyordu. Devrin meşhur âlimlerinden Yahya b. Ahmed Hudâ-dâd 641/1243 yılında Ahlat'ta doğdu ve Şam'a yerleşti. Ortaçağ'ın önemli sanatlarından biri olan yazı sanatından Osman b. Siyavuş el-Hılatî meşhurdu; ayrıca fıkıh alanında da yüksek bir mevkiye sahip güzel ahlaklı, çok dindar biriydi. Halk kendisine çok fazla ihtiram gösterir, elini öpmek için yarışa girerdi, güzel yüzlü ve güzel sesli bir zattı. Muhammed b. Abbâd el-Hılatî dinî ilimlerde meşhur olmuş bir fakihti, özellikle *Telhîsu'l-Cami'u'l-Kebîr* ile tanındı. 652/1255 yılında vefat etti.[1434] Bir başka âlim Muhammed b. Ali el-Hilâtî, *Usûl-i Fıkh* eseriyle tanınmıştır. 708/1308 yılında vefat etmiştir.[1435]

Ortaçağ İslâm dünyasında yaygınlık kazanan tasavvufî düşünceler muhtelif ilim merkezlerinde intişar ediyordu. XII. yüzyılda Ebû İshak Kazerunî adlı Türk şeyhi tarafından kurulan İran ve Anadolu havalisine yayılmış olan İshakiyye ve Kazeruniyye tarikatına mensup kişilerin kurmuş olduğu zaviye Ahlat'a bağlı Erciş şehrinde yer alıyordu. Bölgede Şâfiî mezhebinin yayılmasında buradaki zaviye ve tedrislerini bitiren talebelerin bölgeye yayılması etkili olmuştu.[1436] Ahlat'ta yayılmış bir başka tarikat Sühreverdiyye'dir. İran'da ortaya çıkan tarikatın silsilesi Hz. Ali'ye kadar uzanır, ilk olarak Abdulkahir es-Sühreverdî tarafından temelleri atıldı. Tarikatın Ahlat'ta yayılmasında Seyyid Ahmed el-Hemedanî'nin Ahlat'a gelmesi etkili olmuştur. El-Hemedanî Ahlat'a yerleştikten sonra bir tekke yaptırmış ve halkı irşad faaliyetlerine buradan devam etmiştir. Ahlat'ta ilgi gören bu tarikat XIII. asırda yaşanan afetler, Harezmşah ve Moğol istilalarında zarar görmesine rağmen pek çok Ahlatlı Sühreverdî şeyhinin yetişmesini sağladı, XIV. asır Sühreverdiliğin Ahlat'ta etkinliğini arttırdığı bir dönem oldu. Mısır'a göç eden Ahlatlılar arasında Sühreverdî şeyhleri ve çocukları da olduğundan yerleştikleri mahalde Sühreverdîlik dışında başka tarikatlara intisap ederek de olsa sûfî yaşamlarına devam ettikleri görülmektedir.[1437] Aynı zamanda Ahlatlı âlim ve ilim talebelerinin İslâm beldelerinin çeşitli yerlerine yayıldığı malumdur. Ahmet Eflâkî de Mevlana Celaleddin-i Rumî'den bahsederken onun yanında ilim tahsil eden medrese kapıcısı görevini yerine getiren bir Ahlatlı'nın olduğunu bildirir.[1438] Bir noktanın daha altını çizmek gerekirse, Ahlat'a gelen yoğun Türkmen göçü sayesinde XIII. yüzyılda şehirde Türkçe, Acemce ve Ermenice olmak üzere üç dil konuşuluyordu. Türk ilim ve mütefekkirleri

[1434] Kâtip Çelebi, II, s. 411.
[1435] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 136; B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 99.
[1436] İbnu'l-Esir, IX, s. 67; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 137; Ocak, "Şeyh Hüseyin-i Ahlatî", s. 21-22; Şerif, s. 100; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 198.
[1437] Abdulcebbar Kavak, "Seyyid Mahmud Birifkani'nin Birifkan Seyyidleri Adlı Eserinde İsimleri Zikredilen Ahlatlı Sühreverdî Şeyhleri", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, 2014, Ağrı, s. 44-45.
[1438] Ahmet Eflâkî, I, s. 120.

eserlerini Arapça ve Farsça yazarken, Osman Turan âlimlerin eserlerini artık Türkçe de telife başladıkları bir dönemin başladığını vurgular.[1439]

Harezmşah ve Moğol saldırıları önünden kaçıp Anadolu'nun çeşitli yerlerine sığınan Türk ve diğer kavimlerden çok sayıda derviş, âlim, mutasavvıf gibi birçok ilmî mesleğe mensup (fakih, müfessir, mutasavvıf, mütekellim vd.) kişiler vardı. Bu gelenler arasında sonraki yıllarda Türk-İslâm düşünce ve sosyal yaşamını da etkileyecek olan tanınmış simalardan, Evhadüddin Kirmanî, Fahreddin Irakî, Mevlana'nın babası Bahaeddin Veled, Burhaneddin Tirmizî ve Necmeddin Razî gibi ünlü âlimler ve bunlara tabi olan şeyhler, dervişler içlerinde başta Ahlat olmak üzere Erzurum, Sivas, Tokat, Konya ve Kayseri gibi devrin önemli merkez ve yakın çevrelerinde faaliyetlerini yürütmekteydiler.[1440] Ahlat'ta tasavvuf ehlinin fazla olduğunu son yıllarda şehrin kalıntıları üzerinde yapılan arkeolojik kazılar sayesinde ortaya çıkarılan mezar taşları sayesinde öğreniyoruz. Çağdaş kaynakların aktardığı kadarıyla pek çok mutasavvıf ve âlimin Ahlat ulemâsının tedrisatından geçtiğini yukarıda ifâde etmiştik. Dolayısıyla Ahlat kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan zaviye ve mutasavvıf mezarlarının, Ahlat'ta pek çok âlim ve sûfînin yaşadığını gösterdiğini söylemek gerekir.[1441] İbn Battûta Anadolu seyahatinde İzmir'de şahit olduğu gözlemlerini aktarırken, Ahmedîye tarikatı şeyhlerinden Şeyh Ya'kub'un zaviyesinde konakladığını, tekke dışında ise gezgin dervişlerden yüz kadarı ile beraber dolaşan meşhur Ahlatlızâde'nin de konakladığını aktarır.[1442] Ahlatlı mutasavvıf olduğunu anladığımız bu şahsın hakkında başka malumat vermese de Ahlat'tan Anadolu ve diğer İslâm beldelerine Ahlatlızâde gibi derviş ve âlimlerin yayıldığını söylemek mümkündür.

Ahlat'ın sosyal ve kültürel tarihinde ilginç bir hadise dikkat çekmektedir. Ahlatlı Melike el-Hılatiye ismiyle bilinen Selçukî hatun Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan b. Mesud'un kızıdır ve rivâyete göre, Sultan'ın Ahlatlı bir zevcesinden olan bu kızını Hısn-ı Keyfa sahibi ile evlendirmişti. Melike hac vazifesi için Hac yolları üzerinde bulunan Bağdat'a gittiğinde güzelliğinin namı halifeye gitti. Hac vazifesinden sonra ülkesine geri döndü. Ancak kocası vefat edince Abbâsî halifesi el-İmam en-Nasır 582/1186-1187 yılında haber yollayarak kendisiyle evlenmek istedi, güzel bir düğünle evlendiler. Ancak düğünden iki yıl sonra Melike el-Hılatî'nin (584/1188 yılında) vefat etmesine üzülen halife çok kederlendi.[1443] Melike el-Hılatî'nin anısını canlı tutmak için hayratlar inşa eden Abbâsî halifesi muhtemelen

[1439] Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 347.
[1440] K. Fleet, I, s. 456-57.
[1441] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 137.
[1442] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 425.
[1443] Es-Safedî, XIV, s. 185.

Melike el-Hilatî'nin vefatından önce kurmuş olduğu Ribatu'l-Hilatîye ismindeki zaviyenin ihtiyaçlarının karşılanmasını sağladı. Bu zaviye, bu sayede uzun yıllar varlığını sürdürmüş olan, Ahlatlı ulemâ ve sûfilerin idaresinde faaliyet yürüten büyük bir zaviyeydi.[1444]

Ticari faaliyetler içinde de olduğunu bildiğimiz Ahlat şehrinin önemli bir geçiş noktasında olması hasebiyle aynı zamanda hac kervanlarının da buluşup Mekke'ye doğru hareket noktasıydı. Nitekim 619/1222 yılında hacca giden kervanda Kerimüddin el-Hılatî isminde mühim bir şahsiyet de bu kafilede bulunuyordu.[1445] Ahlat'ta esnaf teşkilatı olarak da bilinen Ahi teşkilatı Ortaçağ'da ilk örneklerini burada göstermiş, esnaf ve sanatkarların dayanışma içinde olduğu bir kurumdu. Bu teşkilatın üyeleri abid ve zahid kişiler olduğu gibi Ahlat'taki ilmî ve kültürel gelişimin de destekçileri olduklarını yukarıda söylemiştik. Nitekim Ahlat mezar taşlarında araştırma yapan Beyhan Karamağaralı'nın tespit etmiş olduğu kitabeye göre, İzeddîn Emir Yusuf b. Merhum Nureddin Ömer es-Sarraf'ın şahidesinden de anlaşılacağı üzere bu kişi sarraftır. Merhumun mezar kitabesinde yazılan "âlimlerin meliki, ekâbirin başı"[1446] sözü de bu şahsın Ahlatlılar arasındaki konumunu ve ilme karşı hassasiyetini gösterir. Burada ekâbirin başı sözünden hareketle Ahiler içindeki konumundan dolayı bir tür başkan yani lider olduğuna vurgu yapılmış olabilir.[1447]

XVI. yüzyıl Osmanlı devri idarecilerinden Şeref Han Bitlisî, kendi dönemindeki ilim ve kültür sahasındaki gelişmelerden bahsederken, Ahlat'ın uğradığı onca istila ve savaşa rağmen şehirde fazilet, edebiyat, zanaat ve meslek adamlarından birçok kimselerin bulunduğuna ve şehrin zahirî ve batınî ilim sahasında çağın önde gelen âlimlere ev sahipliği yaptığına dikkat çeker. Nitekim Hüseyin Ahlatî'den bahseden Şeref Han'a göre bu zat, "cifir"[1448] ilminde devrin ünlülerindendi. Bir tür geleceği yorumlayan bu ilim sayesinde doğudan Cengiz Han'ın çıkacağını, onun yıkıcı ve tahrip edici ordularının İran ve Turan ülkelerinde meydana getireceği tahribatı önceden haber vermişti. Bu söz konusu kanlı felaketlerin vuku bulmasından önce Ahlat'tan ayrılarak, ailesi ve yakınları ile birlikte Mısır'a gidip yerleşti ve orada vefat etti. Mezarı orada ve mübarek ziyaratgahlardan biridir. Ayrıca

[1444] Ocak, "Şeyh Hüseyin-i Ahlatî", s.-22.
[1445] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 137-138; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040 – 192)*, Tarih ve Tabiat Yayınları, İstanbul, 2002, s. 152.
[1446] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 192.
[1447] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 191-192; Karakoç, s. 85.
[1448] Detaylı bilgi bkz. Metin Yurdagür, "Cefr", *TDVİA*, c. 7, s. 215-8.

Moğol istilasından kaçan diğer Ahlatlıların da bir arada olduğu mahalle Ahlatlılara izafetle "Ahlatlılar mahallesi" adıyla anılmaktadır.[1449]

Ortaçağ'da büyük ilim ve kültür merkezi olan Ahlat'taki pek çok âlim başta Celaleddin Harezmşah'ın yıkıcı tahribatının ardından Moğolların istilası sonrasında Anadolu, Suriye ve Mısır gibi muhtelif yerlere kaçarak oralara sığındı.[1450] Ancak Ahlat'ın XIV.-XV. asırlarda dahi Türk-İslâm medeniyetinin merkezlerinden biri olmayı sürdürdüğü bilinmektedir. Bu durum Ahlat'ın ehemmiyetini çağdaş kaynakların eksikliği ve yetersizliğine rağmen ortaya koyan maddî kaynaklarla tespit edilebilmektedir.

Bu çalışmanın dışında kalsa da, belirtmek gerekir ki İlhanlı, Akkoyunlu ve Karakoyunluların yanı sıra yerel beylere ait kitabeler ve kümbetler, cami, imaret ve zaviyelerden bir kısmı Ahlat'ın günümüze ulaşan canlı tarihi olarak bütün ihtişamıyla dönemin kültür ve medeniyet seviyesini gösteren abidelerdir.

3.2.2. Ahlatlı Âlim ve Mütefekkirler

Ahlat'ın Ortaçağ'da sahip olduğu kültür ve medeniyet havzasının genişliği İslâm dünyasına yayılan muhtelif sahalardaki yetkin âlimlerinin çokluğundan anlaşılabilmektedir. Ahlat'ın ilim merkezine dönmesi ile birlikte çok sayıda âlimin buluştuğu yer olduğunu yukarıda belirtmiştik. Ancak biz tezimizde Ahlat'ın İslâm fethiyle beraber Moğol istilasına kadar Ahlat'ta doğan ve başka muhtelif yerlere dağılan âlimlerin kısa biyografilerini ve ilmî çalışmalarını ele almakla yetindik.

3.2.2.1. Ebû Salih Yahya b. Mübarek el-Mukrî el-Hılatî

Mervanî dönemi âlimlerinden olduğunu öğrendiğimiz el-Mukrî hakkında yeterli malumata sahip değiliz. Ancak Bargiri (Muradiye) vadisi kadılığını yaptığı bilinmektedir. Ebû Muracca Suriye'ye gidip pek çok ilim ehlinden dersler aldıktan sonra Ahlat'a gelip Ebû Ca'fer Ömer b. İsmail el-Mukrî el-Herrâs el-Hilatî'den dersler almaya devam etti. El-Mukrî'nin 476/1083 veya 477/1084 yılında vefat ettiği bildirilmektedir.[1451]

3.2.2.2. Kadı Ebû Muaz Hasan b. Ali b. Abdullah el-Hılatî

Mervanîler döneminde yılları kesin olarak belli olmasa da Ahlat kadılığı yapan Ebû Muaz Hasan el-Hilatî, Ebû İshak eş-Şirâzî'den ders aldı ve hadis okudu. Amid ve Şam'a gidip

[1449] Şeref Han, s. 404.
[1450] Turan, *Selçuklular Tarihi*, 488; a. mlf., *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 135.
[1451] Es-Silefî, s. 449-450; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 275.

ilim tahsil eden bu zat, ulemânın meclisinde bulunmuş, cömert biriydi. Çok sayıda talebe yetiştirmiş bir âlimdi.[1452]

3.2.2.3. Şeref b. Ebi'l-Mutahhar el-Ensarî el-Hılatî

Ahlatlı olan bu müellif kuşkusuz tezimiz açısından en ehemmiyet arz eden zattır. Ahlat'ın şehir tarihini yazdığı *Tarih-i Hilât* eseri maalesef henüz bulunamadığından eserin varlığını çağdaş ve sonraki dönemlerde eserlerinde atıf yapan İslâm kronikçilerinden öğreniyoruz. Müellifi hakkında ne yazık ki İslâm biyograficileri de fazla bilgi vermezler. İlk defa el-Ensarî el-Hılatî'den eserinde bahseden Eyyûbî hanedanından tarihçi ve coğrafyacı Melik el-Müeyyed Ebu'l-Fida (ö. 732/1331)'dır. Ebu'l-Fida meşhur tarih kitabında istifade ettiği müellifler arasında Ebi'l-Mutahhar el-Ensarî'den ve eseri *Tarih-i Hilat*'tan bahseder.[1453] Ebu'l-Fida Ahlatşahlar tarihini anlattığı kısımda bu eserden alıntılar yapmış olmalıdır. Çünkü Ebu'l-Fida'nın Ahlatşahlar hakkında verdiği bilgiler başka kaynaklarda olmayan hususiyetler ihtiva eder.[1454] Dolayısıyla bu niteliğinden dolayı eserinde mezkur zattan ve eserinden istifade ettiği söylenebilir. Muhtemelen Ebi'l-Mutahhar el-Ensarî Ahlatşahların görkemli döneminde yaşamış âlimlerden biriydi. Osmanlı Devri meşhur tarihçilerden Kâtip Çelebi de eserinde mezkur müellif ve eserinden bahsetmiş ancak farklı bir şey eklememiştir.[1455]

3.2.2.4. Ebû Abdullah Muhammed b. El-Hasan b. Muhammed İbn Zerkân eş-Şâfiî

Şâfiî mezhebi fakihi olan Ebû Abdullah 590/1193-1194 senesinin ortalarına doğru Ahlat veya Meyyâfârikîn'de vefat etti. Hakkında başka bir malumat bulunmamaktadır.[1456]

3.2.2.5. Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abdu'l-mun'im b. Hubel et-Tabîb

Meşhur tabib İzzeddin Hubel Fahrüddin el-Hılatî'nin oğludur. İbn Hubel el-Helatî olarak nam yapan, esas adı Ali b. Ahmed Ebî Hasan el-Hekim el-Mutebbîb el-Bağdadî olan bu zat 515/1121-1122 yılında Bağdat'ta doğdu. Küçük yaşta hadis dersi okudu ve Ebû Kasım İsmail İbn Semerkandî'den ders aldı. Zeki, Kur'ân hafızı, belagati güçlü biriydi; adab ve tıp dersleri aldı, özellikle tıp sahasında çok mahir oldu. Eserlerini Arapça ve Farsça olarak kaleme aldı. Bir süre Ahlatşahı II. Sökmen'in yanında Ahlat'ta bulundu. Sökmen'in hastalıklarını da tedavi eden İbn Hubel Ahlatşahı'ndan 130 bin dinar ve kıymetli hediyeler

[1452] Es-Silefî, s. 297, 387.
[1453] Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, I, s. 12; Baluken, "İslâm Şehir Tarihi Literatürü", s. 264.
[1454] Ebu'l-Fida, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 29-30, 152, 176, 183, 241-242, 244.
[1455] Kâtip Çelebi, I, s. 274; Baluken, "İslâm Şehir Tarihi Literatürü", s. 264.
[1456] el-Münzerî, I, s. 215.

aldı. Tıp alanında telif ettiği eseri *el-Muhtar fi't-Tıb* pek çok kez şerh edilmiş ve medreselerde okutulmuştu. Bu eserde tıp ilminin güzelliği ve genişliği anlatılır. Ayrıca Türkiye Selçuklu sultanının da hizmetinde bulundu, Keykavus b. Keyhüsrev ölünce iki çocuğuyla Musul'a gitti ve orada 610/1214 vefat etti.[1457]

3.2.2.6. Ebû İshak İbrahim b. Ömer İbn Semaka el-İs'irdî

Şâfiî âlimi Ebû İshak, kadı, güzel huylu, dindar (sedidüddîn), müttaki, Ahlat'a bağlı el-İs'irdî (günümüzdeki Siirt) beldesindendir. Şâfiî mezhebine intisap etmiş, Ebî Zur'â Tahir b. Muhammed b. Tahir el-Mukaddesî, el-Hafız Ebî Bekir Muhammed b. Musa el-Hazmî ve başkalarından dersler aldı. İskenderiye'de şeyh (el-Münzirî'nin de ders aldığı kişi) Ebî el-Hasan Ali b. El-Mufaddal el-Mukaddesî'den ders aldı. Aynı şekilde İskenderiye'de ve Mısır'da hadis okuttu. Dimyad el-Mahrus suğurunda ve Bilbîs ve diğer yerlerde valilik yaptı.[1458]

3.2.2.7. Şeyh Ammar el-Bidlisî el-Ahlatî

Muhammed Ammar el-Bidlisî el-Hılatî'nin doğum tarihi belli olmasa da ölüm tarihi 1194 olarak bilinmektedir. İslâm tasavvufu ile ilgilenmiş büyük Kübrevî şeyhlerindendir. Bağdat'ta ilim tahsil ettikten sonra Ahlat'a dönüp burada ilim tahsil etmiş ve talebelerine dersler vermiştir.[1459] İslâm tasavvuf geleneğinde önemli bir yer işgal eden Zaviye'nin kelime anlamı, köşe, bucak, hücre, evin bir odası manasına gelmektedir. Istılahî manası ise herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin etrafında toplanmaları ve çevreden gelip geçenlere karşılıksız yiyecek ve konaklama gibi yardımlar yaptıkları yerleşim yerlerine verilen isimdir.[1460] Ahlat'taki en büyük ve geliri en yüksek zaviye, Şeyh Ammar el-Bidlisî el-Ahlatî zaviyesidir. Zaviyenin vakfiyesinin Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde bulunan Vakıflar Defteri'nde 7. sayfada olduğunu tespit eden Rahmi Tekin'e göre, söz konusu vakfiye diğerlerinden farklı olarak Farsça yazılmış ve Safer 823/Şubat 1420 yılında tanzim edilmiştir. Vakfiyede klasik olarak dualar yer almakta ve isim zikredilmeden dönemin idarecisi methedilmektedir. Ardından zaviyeye vakfedilen

[1457] İbn Usaybi'a, I, s. 407; İbn Eş'ar Musulî, I, s. 206; ez-Zehebî, XIII, s. 244-245; İbn Bibî, II, s. 312; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 135; Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, s. 123-124; Muhammet Kemaloğlu, "XI. – XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifalar", *Düşünce Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 13/7, 2014, s. 295; Karakoç, s. 84.

[1458] El-Münzerî, II, s. 352.

[1459] Ahmed b. Ammar Necmeddin Kübra, *Fevaîh el-Cemal ve Fevatih el-Celal*, thk. Hüseyin Haydar Hanî, Merv, trz, s. 34-35.

[1460] Zaviye tarihi ve fiziksel gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Zaviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)", *Vakıflar Dergisi*, 12, 1978, s. 247-269.

köyler zikredilmiştir, buna göre; Zığak, Girazgir (Gizargir) (?), Gülçin ve Hıyartan köyleri yer almaktadır. Şeyh Ammar Ahlatî zaviyesinin gerek vakfiyesinde gerek 413 nolu tahrir defterinden anlaşıldığına göre zaviye Gizargir karyesinde bulunmaktadır.[1461] Mezkur köyler Zaviye'nin gelir kaynakları olarak vakfedilmiştir.[1462]

3.2.2.8. İzzeddin Hubel el-Hılatî

Ahlat'a gelip tabiblik yapmasıyla ve burada kalmasından dolayı el-Hılatî şeklinde tesmiye edilen Ahmed b. Ali Hubel'in iki oğlundan biri olan İzzeddin Hubel el-Hılatî Bağdat'ta 571-1175-1176 yılında doğdu. Babası gibi tıp alanında ün yapmış ve Türk tarihinde ayrı bir öneme sahip olmasından dolayı kaynaklar tarafından sıkça bahsedilir.[1463] Bu zat Malatya'ya gelip dönemin Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın tedavisi için bir süre burada bulundu. Malatya'da ikamet etmeye devam ettiği sırada 623/1226 yılında vefat etti.[1464]

3.2.2.9. Yusuf İbnu Ahmed b. Ali b. Ahmed Ali b. Abdulmun'im b. Hubel, İzzeddin el-Hılatî

Aslen Bağdatlı olan bu zatın ataları Ahlat hekimi olarak bilindiğinden kendisi de bu nam ile bilinir. Babası ve dedesi gibi kendisinin de şiirleri vardır. Yazmış olduğu tıp ile ilgili şiirleriyle meşhurdur. Güzel huylu, vakur bir gençti. Bir süre Anadolu'da ikamet etti, burada kaldığı sırada muhtemelen vefat etti ancak tarihi bilinmemektedir.[1465]

3.2.2.10. İshak b. Hibetullah b. Sadık b. Mahmud b. Salih el-Ercişî el-Hılatî

Şairliği babasından gelen bu zat 550/1155-1156 yılında doğdu. Usûl ve fıkıh âlimi ve büyük bir şairdi. Güzel sözlü bir vaizdi ve hafızası kuvvetliydi. Usûl ilminde tasnif yaptı, Arap edebiyatına çok fazla katkı sağladı. Erciş kadılığını yaptı, kadılığında adaletli, dürüst, iffetli ve dindar bir kişilik ortaya koydu. Melik el-Muazzam Muzaffereddin Ebû Said Kökbörî b. Ali b. Bektekin'i korumasına almış ve mücavir yerlere elçi olarak onu göndermişti. Erbil'de ikamet ettiği sırada Perşembe günü akşam namazı vaktinde, 20 Şaban 616/1219-1220 yılında vefat etti.[1466]

[1461] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 220.
[1462] Köylerin Osmanlı döneminde sağladıkları gelirlerin listesi için bkz. Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 221-222.
[1463] İbn Bibî, II, s. 312; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 135.
[1464] İbn Eş'ar Musulî, I, s. 206-207.
[1465] İbn Eş'ar Musulî, VIII, s. 143.
[1466] İbn Eş'ar el-Musulî, I, s. 359-360.

3.2.2.11. Ahmed b. İshak b. Hibetulah İbn Sadık b. Mahmud b. Salih Ebû Abbas b. Ebî el-Beşaîr el-Hılatî

Ahlat'ta 590/1193-1194 yılında doğan Ahmed b. İshak gençlik döneminde güzel ahlakı ve letafeti ile bilinen şair biriydi. Şâfiî âlimi olan bu zat aynı zamanda usûlcü, edip, musannifti ve güçlü bir hafızası vardı. Vaiz olduğu bilinmektedir. Bağdat'a ilim tahsil etmeye gitti ve oradaki sûfîlerden aldığı ilhamla zahitliğe meyletti, tarikat ve tasavvuf ehli oldu. Ahlat kadılığı yapmasından ötürü Ahlat kadısı olarak tanınmıştı.[1467] Melik el-Eşref'in Ahlat'ta olduğu sırada kadılık yapması muhtemel olan Ahmed b. Kadı el-Hılatî Melik el-Eşref'i metheden bir şiir kaleme almıştı.[1468] Daha sonra Dvin'e oradan da Erbil'e gidip yerleşti, 27 Zilhicce 616-617/1218-1219 senesinde vefat etti. Otuz yaşından önce vefat etmişti.[1469]

3.2.2.12. Ömer İbnu İshak b. Hibetullah b. Sıddık Mahmud b. Salih el-Hılatî

Ulemâ ailesinden olan Ömer el-Hılatî Ahlat kadısının oğlu olarak bilinmekteydi. 6 Şaban 598/1201-1202 yılında Ahlat'ta doğdu. Şiirleri çok güzeldi, ayrıca güzel huylu, ince ruhlu, saygın ve tanınmış bir âlimdi. Babası ve ağabeyi ile Erbil'e gitti. 617/1220-1221 yılında babasının vefatından sonra Bilâd-ı Şam'da Dımaşk'a gidip o sırada Kerimüddîn İbrahim olarak bilinen Eyyûbî emirinin hizmetine girdi. Daha sonra Dımaşk sahibi olan Eyyûbî meliki Salih İmadüddîn Ebu'l-Fida İsmail b. El-Melik el-Adil Seyfüddin Ebî Bekir Muhammed b. Eyyûb b. Şazî'nin hizmetine girdi.[1470] Ahlat'taki idareciler ona saygıda kusur göstermez ve hürmet ederdi. Melik es-Salih Ebû Ceyş ondan bahsettiğinde, "ondan fazla sevilen ve hürmet gösterilen yoktu" der.[1471] İbn Eş'arî Musulî 26 Ramazan 637/20 Nisan 1240 yılında İmadüddin Ömer ile Halep'te bir sınır savunma kalesinde karşılaştığını bildirir. Melik es-Salih'in elçisi olarak hizmetine girmeden önceki bir zaman olmalıdır. İmadüddin Ömer'i fiziksel olarak tanıtırken yakışıklı, vakur ve latif bir genç, Kürtler gibi giyinmiş, saçları sırtına kadar uzanmakta, asker çantası (kese) içinde eşyalar vardı, der. İlim talebesi olduğunu ancak

[1467] El-Hanbelî ed-Dımaşkî, VII, s. 120.
[1468] İbn Eş'ar el-Musulî, I, s. 177. Şiirin tamamı için bkz. İbn Eş'ar el-Musulî, I, s. 177-184.
[1469] El-Hanbelî ed-Dımaşkî, VII, s. 120.
[1470] Mezkur eserin 240 nolu sayfasının 4 nolu dipnotunda, İmadüddîn Ömer'in Melik es-Salih'ten sonra Melik el-Eşref ve Humus sahibinin, sonunda da Hama sahibi Melik el-Mansur'un hizmetinde vefat edene kadar orada kaldığını bildirilir. Bkz. Musulî, el-Kemalüddîn Ebi el-Berekât el-Mubarek b. Eş-Şa'ar, *Kalaîd el-Ceman fî Feraîd Şuâra Haza ez-Zaman*, thk. Kamil Selman el-Cuburî, Beyrut, IV, s. 240.
[1471] Ez-Zehebî, XV, s. 136.

şiir tanzim etmekten başka ilmi olmadığını da belirtir.[1472] Emir İmamüddin de yakalandığı hummadan 666/1267-1268 yılında Hama'da vefat etti.[1473]

3.2.2.13. Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Hılatî

Şâfiî fıkıhçısı Hüseyin el-Hilatî, Ahlat'ta 594/1198 yılında doğdu. Bağdat'ta Şeyh Şihabuddin Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî'den Şam'da da Ebû Muneca Abdullah b. Ömer İbn Letiy'den ders aldı.[1474] Hadis okudu, rüya yorumlama, tarih ve muhtelif ilim sahalarında yetkin biri oldu. Kahire'de Surûrîye medresesinde göreve başladı, daha sonra Kahire Kalesi'nin Babû Zeveyle denilen kapısına bakan caddenin kadılığına tayin edildi. Bir süre Müküs Camii'nde vaizlik yaptı, daha sonra Mesrûriyye medresesinde müderris yardımcılığı yaptı. Müks yöneticiliği ve naipliği yaptı. Telif etmiş olduğu pek çok eser içerisinde meşhur olanlar *Kavaîd-i Şer* ve *Zevabitu'l-Asıl ve'l-Fer'*, *Şerhu't-Tenbîh* (Şirazî'nin eserine yazmış olduğu şerhtir, 4 cilttir) zikre değerdir. Söz konusu eserler, Şâfiî fıkhıyla ilgilidir. Bir diğer eseri Fıkıh Usûlü konusunda *el-Hududu'l-Mutedavelat fi'l-Sinetî'l-Fukaha*'dır. Ebu'l-Fadl Ramazan ayı 675/1276 yılında Kahire'de vefat ettiğinde 81 yaşındaydı.[1475]

3.2.2.14. Ebû Abdullah Muhammed b. İbad b. Melik Dâd (Davud) b. Hasan Dâd Allame İmam Sadruddin el-Hılatî

İbn Melik olarak tanınan bu zat ilk tahsilini Cemaluddin Mahmud b. Abduseyyid el-Huseyri ve Hasan Kadıhan'da yapmıştır. XIII. asır mühim âlimlerinden Ahlatlı Sadreddin b. Abbad (İbad) muhaddis ve fakih bir kişiliğe sahipti. İbn Kutluboğa el-Hanefî Ahlatlı Sadreddin'den fıkıh dersi almış ve Kahire'de Sayfîyye medresesinde müderrislik yapmıştı.[1476]

[1472] İbn Eş'ar, IV, s. 240-241. İmadüddin Ömer'in şiirinin tamamı için bkz. İbn Eş'ar Musulî, IV, s. 241-242.
[1473] es-Safedî, XXII, s. 265; ez-Zehebî, s. XV, s. 135-136; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 273; Hüseyin Ali, "Feth-i Medinetû Ahlat ve min Neseb İleyha mine'l-Ulemâ", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, Cilt: 7, Sayı: 5, 2020, s. 430.
[1474] Es-Sübkî, VIII, s. 80.
[1475] Ez-Zehebî, L, s. 200; Şerif, s. 102; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 270-271; Hüseyin Ali, "Feth-i Medinetû Ahlat ve min Neseb İleyha mine'l-Ulemâ", s. 425.
[1476] El-Melik el-Zahir, II, s. 106.

3.2.2.15. Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Vanî el-Hılatî

Mutasavvıf olan bu zat, Dımaşk Kalesi'nde Ebu'd-Derdâ mescidi müezzinliğini yaptı. Şeyh Ebû Abdullah dürüstlüğü ile bilinir, müezzinlerin reisi olan Burhaneddin İbrahim'in babasıdır. Birçok şeyhten ders dinledi fakat rivâyet etmedi. Cemaziyelevvel 7 686/1287 yılında vefat etti.[1477]

3.2.2.16. Ali b. Ömer b. Ebû Bekr el-Vanî el-Hilatî el-Mısrî es-Sufî Nuruddin Ebû Hasan

635/1237 yılında dünyaya gelen bu zat, İbn Salah adıyla tanınmıştı. Şerefuddin Muhammed b. Ebî Fadl el-Mursî ve Sadruddin Hasan b. Muhammed el-Bekrî'den *Sahihu'l-Müslim*'i okudu ve hocasından beş defa hadis rivâyetinde bulundu. Abdulvahhab b. Revac'tan Erbainu's-Sakafiyye'den ders aldı, es-Selefî ve İbn Bilveyh'in ilim meclislerine dâhil oldu. Es-Sardî İbn Kurbâ, el-Mehdevî ve Meryem'den sema' yoluyla, diğerlerinden ise icazetle rivâyette bulundu. 727/1326 yılında Mısır'da vefat etti.[1478]

3.2.2.17. Ali b. Davud b. Ali b. Ebû Bekr Fahrûddin Ebû Hasan el-Vekil el-Hılatî

Hasan el-Hilâtî, Ömer b. Teberzed'den ve Ebû el-Yumin el-Kindî'den hadis okudu. Kahire ve Dımaşk'a oradaki âlimlerden ilim tahsil etmek için gitti. Ahlat'ta ilim çalışmalarına devam etti ve 600/1203-1204 senesinden sonra Ahlat'tan Şam ve Kahire'ye gittiği anlaşılan bu âlim, hadis dersleri verdi. Kahire'deyken orada bulunan Seyfiyye medresesinde müderrislik yaptı. 667/1269 yılında Kahire'de vefat etti.[1479]

3.2.2.18. Ahmed b. Mevdûd b. Ebî Kasım Ebû Abbas el-Hilatî el-Mekkî

Yahya b. Yakut'un rıhle-i tedrisinden geçti ve ondan rivâyette bulundu. Tasavvuf ehli bir sûfî idi. Ayıca Hicazî olarak tanınır, Mekke'de Zahir b. Rüstem, Yunus el-Haşimî ve Yahya b. Yakut'tan ders aldı. Ebû Sadık b. Reşid el-Attar, Ahmed b. en-Nasır b. Nebâ, el-Fahr et-Tuzerî ve el-Hafız ed-Dimyatî'den hadis rivâyet etti. Mensur İbn Selim Enaşid İskenderiye tarihinde ondan bahsetti. İskenderiye'deki Hafizîyye medresesine vardıktan sonra orada ilim tahsil etti ve icazet aldığını kaydetti. Onun aslının Ermeniyye'den Hılat (Ahlat)

[1477] Ez-Zehebî, XV, s. 579; Hüseyin Ali, "Feth-i Medinetû Ahlat ve min Neseb İleyha mine'l-Ulemâ", s. 431.
[1478] El- Askalanî, IV, s. 107; Şakir Gözütok, "Ahlat'ta Yetişen Ünlü Alimler", *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu*, 23-25 Ağustos 2012, Ahlat/Bitlis, İstanbul 2013, s. 393-394.
[1479] Ez-Zehebî, XV, s. 144; Şerif, s. 101; Hüseyin Ali, "Feth-i Medinetû Ahlat ve min Neseb İleyha mine'l-Ulemâ", 429.

şehrinden olduğunu belirtti. Kutub eş-Şerif el-Hüseynî'den nakille, Zilkade 23, 656/1258 yılında Cuma günü Kahire'de vefat ettiği belirtilir.[1480]

3.2.2.19. Es'ad b. Ammar b. Sa'd b. Ammar b. Ali Ebu'l-Me'âlî er-Rebîb el-Hılatî

Ahlat doğumlu olan bu zat, daha sonra Musul'a ilim tahsil etmek için gitti. Kendisinden haberdar olmamızı sağlayan İbnu'l-Adim eserinde kendisinden bahsederken 533/1138-9 yılı olaylarını kendisinden naklettiğini, onun da Muhammed b. Sa'd b. ed-Deccâcî'den dinlediğine tanık olduğunu aktarır. İbnu'l-Adim er-Rebîb'in 563/1167-1168 yılında Ahlat'tan Mekke'ye yaptığı seyahatin kendi el yazısıyla yazılmış olan notlarının bize ulaşmayan nüshasını gördüğünü bildirir ve ondan bazı kısımları eserinde paylaşır. 586/1190 yılında Musul askerlerinin başında Suriye'ye gitmiş, seyahati sırasında yaşadığı bazı olayları kayda geçirmişti. İçlerinden bazılarını nakleden İbnu'l-Adim, er-Rebâb Saltuk b. Ali'nin kızı Ahlat ve beldelerinin hâkimi Ahlatşahı Sökmen b. İbrahim'in karısı olan Şah Bânû'nun hizmetinde devlet işlerini yürütmekle görevli idi. Ahlatşahı Sökmen'in Senasine (Sason)'yi 570/1174 yılında üç yıl süren uzun muhasaralar sonrasında Ermenileri mağlup ederek ele geçirdiğinden bahseder. Bundan sonra er-Rebîb Musul'a gitti ve Zengilerden Mevdud b. Zengi b. Aksungur'un hizmetine girdi. Haleb ve Akka şehirlerini ziyaret eden bu zat, 530/1135-1136 yılında Abbâsî halifesi el-Muktefî'nin iki yıl hizmetinde bulundu. Nureddin Mahmud Zengi'nin hizmetine girdikten sonra Selahaddin Yusuf'la üç sefer Haleb'e gitti. Mevdud onu 12 Ramazan 606/10 Mart 1210 yılında Musul'da zindana attı ve orada vefat etti.[1481]

3.2.2.20. Ebû Hasan Muhammed b. Muhammed el-Haveranî el-Hılatî

Doğum tarihi bilinmeyen bu zatın 571/1175 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Çok sayıda eser telif etmiştir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Kavaîd ve'l-Fevaîd*, nahiv konusundadır. *Kitabu'l-Edevat, Kitabu't-Tasrif*, Arap dili-edebiyatı konusuna dâirdir. *Kitabu'l-Nukave fi'l-Feraîd*, fıkıh konusundadır. *Nahbu'l-Melih en-Nahbu ve'l-Nektu fi'l-Feraid*, fıkıh konusunda bir diğer kitabıdır.[1482]

[1480] Ez-Zehebî, XLVIII, s. 228; Hüseyin Ali, "Feth-i Medinetû Ahlat ve min Neseb İleyha mine'l-Ulemâ", 425.
[1481] İbn Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 184-187; Baluken, "İslâm Şehir Tarihi Literatüründe Kuzey Mezopotamya Şehirleri", s. 264.
[1482] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 274.

3.2.2.21. İbrahim b. Muhammed el-Hılatî

Ahlat'ın âlim ve hekimleri ile meşhur olmasını XIII. asrın sonlarına doğru da devam ettirdiğinin bir örneği de İbrahim b. Muhammed'dir. Nitekim İbn Hacer el-Askalani'nin *ed-Dürerü'l-Kâmine* eserinde pek çok Ahlatlı âlimin bahse konu dönemde yaşadığını öğreniyoruz.[1483] Özellikle bu âlimlerin çevre bölgelerden de bilinmesi mesela Musul ve Şam'da bilinmeleri önem arz eder. Nitekim bu âlimlerden İbrahim b. Muhammed el-Hılatî, Dımaşk camiinin müezzin reisliğini yaptı. Sesinin meşhur olduğu çevreden de bilinirdi.[1484]

3.2.2.22. Ahmed b. Osman Siyavuş Takıyüddin Ebû Abbas el-Hılatî

Ahmed b. Osman, zahid bir yaşantısı olan, Kur'ân okuyan, Kelase Camii'nin imamıydı. Ebî el-Cevd'in öğrencilerinden kıraat, şeyhi es-Sehavî'den hadis okudu ve bazılarını rivâyet etti. Bu zat güzel huyu ve hayırlarıyla meşhurdu. İbn el-Hebbaz ve Ebû Hasan İbn Attar'dan rivâyette bulundu. Çocuklara öğretmenlik yaptı. Hatip Şemsüddin Muhammed İmam-ı Kelase'nin babasıdır. 5 Ramazan 671/1273 yılında yetmiş yaşını geçmişken vefat etti.[1485]

3.2.2.23. Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî el-Hılatî

Ebû Abbas Ahmed b. Osman Siyavuş el-Hılatî'nin oğludur. Şâfiî fıkıhçısı ve tasavvuf ehlidir. 644/1246 yılında Ahlat'ta doğdu. Şam'a gidip ilim tahsilinde bulunduktan sonra orada bulunan Emeviyye Kelase Camii'nde şeyh Şerefuddin'den sonra imam oldu. Dönemin ünlü âlimlerinden olan Ahmed b. Abduladim'den ve diğer âlimlerden dersler aldı. Babasından gelen bir sanat olan yazı hattının çok güzel olduğu söylenmekteydi. Kıraati, fıkhı ve belagati de iyiydi. Dindar, hayırsever ve vakur bir şahsiyetti; güler yüzlüydü ve çok güzel bir sesi vardı. 706/1307 yılında 62 yaşında aniden vefat etti. Her kesimden halk cenazesine katıldı.[1486]

3.2.2.24. Muhammed b. Ali el-Hılatî

Doğum tarihi belli olmayan bu zat 708/1309 yılında vefat etmiştir. *Kitabu'l-Hudud* eserini yazdı. Bu eser fıkıh usûlü hakkında kısa bir metindir. Eserde fıkıh usûlü konusunda fıkıhçıların dillerinde dolaşan (en çok kullandıkları) terimleri derleyip bir araya getirdi. Kâtip

[1483] Tezimizin sınırları Moğol istilası ile sona erdiğinden, XIII. yüzyıl ortalarına kadar olan Ahlatlı âlimlerin biyografilerini vermekle yetindiğimizi belirtelim.
[1484] El-Askalânî, I, s. 26.
[1485] Ez-Zehebî, XV, s. 224; Hüseyin Ali, "Feth-i Medinetû Ahlat ve min Neseb İleyha mine'l-Ulemâ", s. 425.
[1486] Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *A'yanu'l-Asr ve'l-Avanu'l-Nasr*, Dımaşk, IV, thk. Ebû Ali Zeyd, Nebil Ebû Osman, Muhammed Mu'id, Mahmud el-Muhammed, Dımaşk 1998, s. 234-235; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 281.

Çelebi bu esere sahip olduğunu belirtse de Muhammed el-Hılatî hakkında daha fazla bilgi vermez.[1487]

3.2.2.25. Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. Necib el-Mukrî ed-Dımaşkî el-Hılatî

Doğum ve ölüm tarihi meçhul olan bu zat, Ahmed b. Abduddaim, Ömer Kirmanî, İbn Ebi Yesir, İbn Neşbî, Mecid İbn Asakir ve birçok âlimin rıhle-i tedrisinden geçti. Mikdad b. Hibetullah el-Kıyasî'den *Sahihu'l-Buharî*'yi okudu; İbn Mes'ûd b. Nefis el-Musulî'nin 666/1268 yılında Kalase'de tertip ettiği son ilim halkasına dâhil oldu ve hocasından ders okudu. Kalase Camii'nde görev yaptığından olsa gerek Şerefüddin Sebtu'ş-Şeyh Ahmed İmamu'l-Kelase ismiyle de bilinir. İcazet sahibi olan Necib el-Hılatî İbn Urve'nin türbesinde imam olarak görev yaptı.[1488]

3.2.2.26. Kadı Burhaneddin-i Anevî

Türk asıllı bir kumandanın oğlu olan Burhaneddîn-i Anevî çocukluk ve gençlik yıllarını Ani'de geçirdi. Dönemin ilim ve edebiyat dillerini öğrenmiş, Farsça yanında gayrimüslimlerin de dillerini öğrenerek Hristiyan ve Musevîlerin inançları hakkında bilgi edinmişti. Dinî ilimlerden tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerin yanında tıp ve astronomi sahasıyla da uğraştı. Ahlatşahlardan Bek Timur'un döneminde Ahlat'ta ikamet ettiğini bildiğimiz bu zat, Bek Timur tarafından Abbâsî halifesi Nâsır li-Dinillah'a elçi olarak yolladığı heyette yer almıştı. Bu sırada Mahmûd isminde bir vaizin telkiniyle Tebriz'de kaleme aldığı *Enisu'l-Kulûb* adlı eserini 608/1212 yılında Konya'da tamamlayarak Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus'a takdim etti. VI/XII. asırda Anadolu'da yer alan fikri ve edebi hareketleri, belli bir sınıfın manevi görüşünü yansıtması bakımından Selçuklu ve beylikler dönemi kültür tarihi için çok kıymetlidir.[1489]

3.2.2.27. Sada b. Münca b. Sadaka es-Semarî el-Ahlatî

Hakkında fazla bilgi olmayan bu zat, tabib, belagati güçlü biriydi. 620/1223 yılında Harran'da vefat etti. Tıp ilmiyle ilgili faydalı eserler tasnif etmişti. *Nihâyet-i el-Efkâr* ve

[1487] Kâtip Çelebi, III, s. 1128.

[1488] El-Askalanî, I, s. 525; Muhammed b. Ahmed Ali Takıyüddin Ebû Tayyib el-Mekkî el-Husnî el-Fasî, *Zeylu et-Takyîd fî Revât es-Sünen ve'l-Esanîd*, II, thk. Yusuf el-Havt, Beyrut, 1990, s. 339; Gözütok, "Ahlat'ta Yetişen Ünlü Alimler", s. 395; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 275; Hüseyin Ali, "Feth-i Medinetû Ahlat ve min Neseb İleyha mine'l-Ulemâ", s. 424.

[1489] Ahmet Kartal, "Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Dil ve Edebiyat", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, I, İstanbul, 2008, s. 130-131.

Nüzhet-i el-Ebsar fî Tıb el-Uyûn eserini Eyyûbî Sultanı el-Adil'in oğlu Melik el-Eşref Musa'nın göz rahatsızlığı için telif etti.[1490]

3.2.2.28. Ebû el-Mekarim Abdulhalık b. Ebî el-Meâlî b. Muhammed b. Abdulvahid el-Erranî

Doğum tarihi bilinmeyen bu zat, şeyh, fakih, salih bir zat olan Ebû el-Mekarim, Şâfiî âlimlerinden fakih ve muttaki biriydi. Bir süre Ahlat'ta ilim tahsil etti. Dımaşk'a göç etti ve vefat edene kadar da orada ikamet etti. Şevval ayının bir gece yarısında vefat ettiğinde yıl 633/1236'ydı. Ebû el-Mekârim'in cenazesine çok sayıda kişi katıldığından oldukça kalabalık bir tören oldu.[1491]

3.2.2.29. İbn Rakikâ Ebu's-Senâ Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. İbrahim b. Şuca' eş-Şeybanî el-Hanevî

XIII. yüzyılın meşhur tıp tabiplerinden olan eş-Şeybanî el-Hanevî Ahlat'a bağlı olan Hani'de 564/1168 yılında doğdu. Çocukluk ve gençlik yıllarını Hani'de geçirdi. Tıp mütehassıslarından dersler aldı ve bu alanda en yetkili kişilerden biri oldu. Belagati güçlü bir şairdi; felsefeye meyli de vardı. Tıp alanında özellikle göz tıbbı ve cerrahisinde kendini ispatlamış olan bu zat, Hama, Ahlat ve Meyyâfârikîn'de Eyyûbî hükümdar ve devlet adamlarının hizmetinde özel tabib olarak uzun yıllar çalıştı, tıp alanında pek çok eser telif etti. Tıp kitaplarını düzenledi ve basit hale gelecek şekilde belli bir ölçüye göre tasnif etti. el-Fahr el-Mardinî de tıp ve felsefe ilmini tahsil etmiş biri olarak ona eşlik etti. 622/1225-1226 yılında Dımaşk'a gittiğinde Melik el-Eşref onu güzel karşıladı ve ona devlet hazinesinden maaş bağladı. Burada tıp hizmetine devam etti, 635/1237 yılında vefat etti.[1492]

3.2.2.30. Necib b. Muhammed b. Yusuf el-Hılatî

Ahlat'ta 604/1207-1208 yılında doğan Yusuf el-Hılatî, iri bir vücuda sahip, beyaz sakallı biriydi. El-Kaymurîye emirlerine imamlık yaptı, güzel sesli ve güzel sözlü tasavvuf ehli biriydi. 680/1282 senesinin sonunda İbn el-Hebbaz için icazet yazdı. 699/1300 yılında vefat etti. 90 seneden fazla yaşadı.[1493]

[1490] Hüseyin Ali, "Feth-i Medinetû Ahlat ve min Neseb İleyha mine'l-Ulemâ", s. 426.
[1491] El-Münzerî, III, s. 420.
[1492] Ez-Zehebî, XIV, s. 192-193; Ahmet Güner, *Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi*, Tibyan Yayınları, İzmir 2005, s. 197; Muhammet Kemaloğlu, "XI. – XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifalar", *Düşünce Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 13, C. 7, 2014, s. 291.
[1493] Ez-Zehebî, XV, s. 941.

3.2.2.31. Abdulaziz b. Abdulcabbar b. Ömer Fahrüddin el-Hılatî

Astronomi ve matematik alanında mahir ilim adamlarından Fahrüddin el-Hılatî aynı zamanda hekimlikdi. Bu zat Tiflis'te olan Fahreddin el-Hılatî ve Nasıreddin Tusî ile birlikte dört büyük heyetten biri olan astronomi ve tıp sahasında yetkindi. İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgû'nun Meraga'da 1260 yılında Nasıreddin Tusî'ye inşa ettirdiği meşhur rasathanede Fahrüddin el-Hılatî de görev aldı. Zamanın ölçülmesi ve kaydedilmesi esasına göre inşa edilen bu rasathanede cetvel hazırlanarak 12 hisar gösterilmiş, penceresinden güneş ışığı girmesinden itibaren batıncaya kadar güneşin gölge boyuna göre birtakım işaretlerle günün saatleri gösterilmişti.[1494] Daha sonra Musul'da Muhezzeb İbn Hubel'in hizmetine girdi, yanında çalışmalar yaptı, meşhur mutasavvıflardan Evhadüddin Kirmanî ile dostluk kurdu. *Cami'u'l-Usûl*'un toplanmasını sağladı, bununla birlikte yüzden fazla kaynağın tasnifini yaptı. 682/1283-1284 yılında vefat etti. Zehebî'nin naklettiğine göre, el-Kazvinî onun için; çok fazla malı vardı ve içki içerdi, der.[1495]

3.2.2.32. Ebû Abdullah Muhammed b. İbad b. Melik Dâd (Davud) b. Hasan Dâd Allame İmam Sadrûddin el-Hılatî

Melik Dâd el-Hilatî Cemaleddin b. Ahmed el-Huseyrî'den fıkıh okudu ve Zebidî'den *Sahih-i Müslim*'i dinledi. Dımaşk, Halep ve Bağdat'a ilim tahsili için gitti. Kahire'de Süyûfiyye Medresesi'nde ders verdiği bilinen el-Hılatî'nin talebelerinden, Mısır hanefî kadı'l-kudâtı Ahmed b. İbrahim es-Serûcî'nin adı zikredilmektedir. Hilatî Receb 652/Eylül 1254'te vefat etti. Telif etmiş olduğu *Telhisu'l-Cami'u'l-Kebîr* ve *Ta'lik alâ Sahihî* eserlerinden söz edilmektedir.[1496] Bir diğer eseri *Müsnedu Ebû Hanife*'nin muhtasarı olan *Maksadu'l-Müsned*'dir.[1497] Şeybanî'nin telhisini yaptığı, *Telhisu'l-Cami'i'l-Kebîr* İslâm ulemâsının ilgisini çok çekmiş ve muhtelif şerhler yapılmıştır. Ayrıca Osmanlı devri ulemâsından Mevkûfatî Mehmed Efendi tarafından *Telhis*'in bir kısmı Türkçeye çevrilerek şerh edilmiştir. İstanbul kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası bulunan[1498] eserin pek çok şerhi

[1494] Kâtip Çelebi, II, s. 779; Şerefhan, s. 404; Şerif, s. 101-102; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 135; Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, Çev. Nejdet Gök, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 158; Agil Şirinov, "Nasirüddin Tusî", XLI, *TDVİA*, Ankara, 2012, s. 439

[1495] Safedî, X, s. 315; ez-Zehebî, L, s. 356; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 273.

[1496] Hayruddîn Zirekli, *A'lam Kamusu Teracîm*, VI, Beyrut, 1986, s. 182; krş. Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 270.

[1497] Kâtip Çelebi, IV, s. 1339.

[1498] Mesela bkz. Süleymaniye Ktp. Fatih, nr. 1552, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 513; Esad Efendi, nr. 584.

yapılmıştır. Bu eserin bir nüshası *Tercüme-i Telhisu'l-Câmii'l-Kebîr* adıyla Süleymaniye kütüphanesinde Şehid Ali Paşa 719 numarada kayıtlıdır.[1499]

3.2.2.33. Şeyh Şemseddin Muhammed b. Şeyh Ahmed b. Osman el-Hılatî

Dımaşk hatibi olan şeyh Şemseddin, güzel sûretli, dindar ve vakarlı bir âlimdi. Hadis derslerini okumuştu. Yaklaşık kırk sene Kelase Camii imamlığı yaptı. Sonra Dımaşk Camii'nin hatipliği teklif edilince altı buçuk ay süreyle orada çok güzel bir sûrette bu hizmetini ifa etti. Sesi güzeldi, musikî sanatını iyi bilirdi. Her yaştan ve makamdan kimse Şeyh Şemseddin el-Hılatî'nin sohbetine koşar, istifade ederdi. 706/1306-1307 yılında vefat etti, cenaze namazı kılındığında cami tıklım tıklım dolmuştu. Daha sonra Suku'l-Hayl'de de cenaze namazı kılındı, bu namazda saltanat naibi, emirler ve halk hazır bulundu. Bu sebeple çarşılar pazarlar kapanmıştı. Daha sonra Dımaşk'taki Sefih mezarlığına defnedildi.[1500]

3.2.2.34. Ali b. Muhammed b. el-Hasan el-Hılatî

Mısır'da ilim tahsilinde bulunduktan sonra orada yaşamış, Hanefî fakihi olan bu zat kavuğuna sarığını çok uzun sardığından Kadusî lakabını aldı. Kendisine "Rikabî" ve "Mezlukan" adını da takmışlardı. Hz. Peygamber'in saçının yanında bulunduğunu söylerdi. Fesahat, belagat, ve fıkıh ilminde yetkin bir şahsiyetti. Kahire'ye gidip orada bulunan Zahiriyye ve Deylemiyye medreselerinde müderrislikte bulundu. *Usûl el-Fıkh* eseriyle tanınmıştı. 708/1308 yılında vefat etmiştir.[1501]

3.2.2.35. Şeyh Alauddin Ali b. Hasan el-Hılatî

Şeyh Alauddin Ali, Zahiriyye medresesinde ders aldı ve *el-Hidaye* adında kitap yazdı, *Usûl el-Fıkıh el-Hudud* kitabını şerh etti. Siyer ilminde meşhurdu, Hanefi mezhebine mensuptu, siyer kitapları telif etti, 708/1308 yılında vefat etti.[1502]

3.2.2.36. İbrahim b. Abdullah el-Hılatî

Kimya ilmi ve sanatı ile de İslâm dünyasında tanınmış bir merkez olan Ahlat'ta doğmuş bulunan İbrahim b. Abdullah adında bir kimyager, geliştirmiş olduğu lacivertte çok mahir olmakla birlikte tıp ve başka sahalarda da meşhur biriydi. Lacivert boyasını çinilerde ve

---

[1499] Hüseyin Ali, "Feth-i Medinetû Ahlat ve min Neseb İleyha mine'l-Ulemâ", s. 426; Tekin *Türk tarihinde Ahlat*, s. 270; Cengiz Kallek, "Ebû Abdullah Sadrüddîn Muhammed b. Abbâd b. Melik Dâd el-Hilâtî", XVII, *TDVİA*, Ankara, 1998, s. 320-21; Şerif, s. 101.
[1500] İbn Kesir, XIV, s. 99-100; Şerif, s. 102.
[1501] El-Askalanî, IV, s. 120; Şerif, s. 101; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 136; B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 99; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 276; Gözütok, "Ahlat'ta Yetişmiş Ünlü Alimler", s. 395.
[1502] Kâtip Çelebi, II, s. 813; Hüseyin Ali, "Feth-i Medinetû Ahlat ve min Neseb İleyha mine'l-Ulemâ", s. 426.

halılardaki kullanım özelliği dikkat çekmektedir. Bu kimyagerin namı İslâm dünyasında yayılmış, nitekim Mısır'da Memlük sultanı saraya davet ederek ilgi göstermiş ve devlet kademelerinde çok yüksek mevkiler tevdi edilerek itibar kazanmıştı. Hükümdar sürekli yanına çağırır, sohbetinden istifade ederdi. Evi halkın sürekli ziyaret ettiği bir mekân olup kendisi nadiren evden dışarı çıkardı. Tıp alanındaki mahirliği de meşhur olan İbrahim b. Abdullah, Halep emirinin oğlu hastalandığı sırada onu Mısır'dan Halep'e getirtmiş, emirin oğlunu iyileştirdikten sonra Mısır'a tekrar avdet etmişti. Nil Nehri'nin kıyısında bir evde tekrar yalnız yaşamaya devam etti. İlim tahsil edip yüksek mevkilere geldikten sonra XIV. asır sonunda Halep'te vefat etti. Kendisine büyük bir cenaze töreni düzenlendi. İbrahim b. Abdullah'ın vefatından sonra geride kalan kimya aletlerini kimse kullanamamıştı.[1503]

3.2.2.37. Hüseyin el-Hılatî el-Lazuredî

Hüseyin el-Hilatî kimyagerlikteki marifeti sebebiyle kendisine laciverdî denilmekteydi. Arapça Lazuredî kelimesi lacivert taşı anlamına gelmektedir.[1504] Hüseyin el-Hılatî lacivert taşından elde ettiği parayla geçimini sağladığı için kendisine Laciverdî denilmişti. Ahlat'tan Şam'a göç etti, bir süre burada kaldıktan sonra Kahire'ye yerleşti. Kahire'de emir Berkuk tarafından ilgi gördü ancak ona maaş bağlamak istendiyse de kabul etmedi.[1505] Şeyh Burhanuddin el-Muhaddis'in kendi el yazısından okuduğunu nakleden İbn Hacer el-Askalanî; "İlk seyahatinde onunla birlikteydim, bana işin bitince dön dedi. Ben de Kahire'ye gitmek ve Bulkini'den ders almak istiyorum dedim. Bana aksine Haleb'e dön ve Ezrai'den ders al, çünkü Kahire çok sıcak bir yer, senin mizacına uymaz dedi. Sonra benden iki hadis sordu, ben de bu hadislerle ilgili görüşleri kendisine aktardım. Bana bu benim sorumun cevabı değildi dedi. Ben de doğru olanın ne olduğunu sordum, bir daha bana doğrusunu anlattı" demektedir. Uzun ömürlü olan bu zat bir asır yaşadı, insanlar onun çok acayip hallerinden söz ederlerdi, fakat gerçek durumunun ne olduğunu ve nasıl rızıklandığını kimse bilemedi. Laciverdî'nin söz konusu taşla ilgili mahareti sebebiyle kimya ve tıp ilimlerinde esrarlı bir kudrete sahip olduğuna inanılırdı. Çevredeki emirler ve devlet büyükleri sürekli kendisini ziyarete gider, ondan şifa ve deva talep ederlerdi. Pek çok sahada ilim sahibiydi. Bu yüzden halk arasında veli olduğuna inanılırdı. Onun bir hekim olduğunu ve tıp ilmini çok iyi bildiğini söylerlerdi ki gerçekten de bu sahada ehildi.[1506]

[1503] El-Askalanî, I, s. 32-33; Şerif, s. 100; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri,* s. 136.
[1504] https://www.maajim.com/dictionary/%D9%84%D8%A7%D8%B2%D9%88%D8%B1%D8%AF%D9%8A, Erişim Tarihi, 9.10.20, 13:56.
[1505] İbn Ebî Useybi'a, II, s. 207; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri,* s. 136.
[1506] el-Askalanî, II, s. 72-73.

3.2.2.38. Ahlatlı Solomon

Ahlat'ın kozmopolit bir şehir olduğunu yukarıda farklı vesilelerle vurgulamıştık. Şehrin eski sakinleri olan Ermenilerin söz konusu dönemde ne gibi eserler icra ettiklerine pek vakıf değiliz. Muhtemelen XI. yüzyıldan sonra gittikçe azalan Ermeni nüfusuyla doğru orantılı olarak yetkin âlimleri de azalmıştı. Ancak İslâm hâkimiyetinin kesintisiz olarak sürdüğü Ahlat'ta XIII. asırda bir Nasturî müellifin yazdığı eseri biliyoruz. Ahlatlı Solomon ismindeki bu kişi Ermeniyye'de sonradan 1222 yılında Basra Metropoliti oldu ve *Arının Kitabı* adlı bir eser yazdı.[1507] Bu kısmen efsaneye dayanan, teolojik ve tarihî konular içeren bir eserdir.[1508] Eserde yaptığımız incelemede Ahlat hakkında bir malumata ulaşamadık.

3.2.3. Ahlatlı Ustalar ve Yaptıkları Eserler

Selçuklu mimarîsi, Selçuklular'ın siyasi hâkimiyet sağlamış oldukları bölgelerde Orta Asya'dan Horasan'a ve Anadolu'nun batısına kadar yayılan geniş bölgede meydana gelen anıtsal mimarî geleneğe verilen isimdir.[1509] Ahlatlıların meşhur olduğu zanaatlardan biri de günümüze kadar ayakta kalan muhteşem sanat eserlerinde kendini gösterir. XII. asırda inşa edilen birçok abidevi binaların Ahlatlı mimarların elinden çıkmış olması bu şehrin nasıl bir medeniyete ve kültür birliğine ev sahipliği yaptığının maddî ispatıdır. Anadolu mimarîsinde çok farklı bir yer işgal eden Ahlat ve içindeki eserler kadar bu yapıları inşa eden ustaların da ünü kuşkusuz Türk-İslâm dünyasında yayılmıştı ve büyük bir şöhrete sahiptiler. Gerek Türkiye Selçuklu yapılarında ve gerekse de Doğu Anadolu'daki Beyliklerin abidelerinde Ahlatlı ustaların imzalarının olduğunu kitabelerinden öğreniyoruz.

3.2.3.1. Hacı el-Hılâtî

XII. yüzyıl Anadolu Türk mimarisînin ilk başyapıtlarından biri olan Konya Alaeddin Camii'nin minberi Hacı el-Ahlatî tarafından 549/1155 yılında bitirilmiştir.[1510] Ağaç işleri ustası manasına gelen en-Neccar, Hacı el-Hılatî'nin ağaç işçiliğindeki maharetinden dolayı kendisine verilen bir mahlastı.[1511] Alaeddin Camii'nde bulunan ağaç ve oyma minberin

[1507] Solomon, *Book of The Bee*, İng. çev. ve notlandıran, Ernest A. Wallis Budge, M. A., Oxford 1886, s. 2.
[1508] Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev, Nureddin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005, s. 331.
[1509] Ali Uzay Peker, "Anadolu Selçuklu Mimarisi", *İnci Aslanoğlu İçin Bir Mimarlık Tarih Dizimi*, Derleyenler; T. Elvan Altan, Sevil Enginsoy Ekinci, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara 2019, s. 1; Kuban, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1982, s. 57.
[1510] Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 216; Gordlevski, s. 239; Oktay Aslanapa, "Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Devri Kültür Sanatı", *Türkler Ansiklopedisi*, VII, İstanbul, 2002, s. 1089; Koca, *Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, s. 178.
[1511] Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, s. 99; Bekir Deniz, "Alay Han", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Edt. Hakkı Acun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 53-54.

üzerindeki kitabede ismi okunan Hacı el-Hılatî, Ahlat'ta yaptığı bu eseri daha sonra Konya'ya taşımış olabilir.[1512] Söz konusu kıymetli minberde kûfi yazılı kitâbelerde Sultan I. Mesud ile oğlu II. Kılıçlarslan'ın adları ile sanatkâr Hacı el-Hılatî'nin adı geçmektedir.[1513] Ancak cami, İzzeddin Keykavus ve Alaeddin Keykubad zamanlarında da yeni baştan inşa edildiği için tamamlanması kendi döneminde olan Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın adıyla anılmaktadır.[1514]

3.2.3.2. Mufaddal el-Hılatî

Ahlatlı mimarlar şehrin müreffeh bir merkeze dönmesi ile birlikte ortaya çıkan ince sanat zevkinden dolayı pek çok abideler inşa etmişlerdi ve bu muhteşem abideler mücavir beylikler tarafından bilinen, şöhretleri oldukça yaygım yapılardı. Nitekim Erzincan Tercan'daki Mama Hatun Kümbeti, cami, hamam ve kervansaraydan oluşan külliye 487/1181 yılında II. İzzeddin Saltuk'un kızı Mama Hatun tarafından Erzurum-Erzincan kervan yolu üzerinde yer alan Tercan (eski adı Mama Hatun)'da yaptırılmıştır. Kümbetin kitabesinde Ahlatlı mimara (veya usta) da yer verilir ve şöyle yazar: "Ebu'l-Meyamin Mufaddal el-Ahval tarafından yapıldı… el-Hilatî el-Bena Allah onu ve ailesini affetsin".[1515] Ortaçağ Türk-İslâm mimarîsinde beyliklerin kültür ve medeniyetteki gelişmişliklerini gösteren nadide örneklerden olan Mama hatun kümbeti, kesme taştan itinalı ve ince bir zevkin mahsulüdür.[1516]

3.2.3.3. Hürremşah b. Mugis el-Hılatî

Türkiye Selçuklu dönemi en önemli mimarî yapılardan biri şüphesiz Divriği Ulu Camii'dir. Mengücekli Ahmet Şah ve eşi Melike Turhan tarafından 626/1229 yılında yaptırılmış olan bu muhteşem mimarî eser, günümüze kadar orijinal varlığını koruyabilmiştir. Cami inşaatı için Anadolu'nun çeşitli yerlerinden mimar ve ustalar bir araya gelmiş, tespitlere göre Divriği külliyesindeki cami, şifahane ve türbede beş mimar çalışmıştır.[1517] Erken dönem taş işçiliğinin önemli örneklerinden olan yapının inşası için baş mimar Hürremşah b. Mugis el-Hilatî'nin süslemeci ve taşçı bir grup ile Ahlat'tan Divriği'ye geldiği sanılmaktadır.[1518] İran

---

[1512] Gordlevski, s. 239.
[1513] Semavi Eyice, "Alaeddin Camii", II, *TDVİA*, Ankara, 1989, s. 325.
[1514] Abdülhalik Çay, *II. Kılıç Arslan*, s. 116.
[1515] Şerif, s. 99.
[1516] Aslanapa, "Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Devri Kültür Sanatı", VII, s. 1091; Koca, T*ürk Tarihinin Temel Meseleleri*, s. 178; Ayşe Denknalbant, "Mama Hatun Külliyesi", XXVII, *TDVİA*, Ankara, 2003, s. 549.
[1517] Şerif, s. 99; Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 164-166; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 294.
[1518] Kuban, "Ortaçağ Anadolu – Türk Sanatı Kavramı Üzerine", *Malazgirt Hatırası*, TTK Basımevi, Ankara, 1972, s. 109; aynı mlf., *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, s. 39; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 260; Abdülkadir Balgalmış, "Divriği", IX, *TDVİA*, Ankara 1994, s. 454.

kökenli Mimar Hürremşah b. Mugis XI-XII. yüzyıl deneyimli ve dahi mimarlarındandır. Mimarın hayatı hakkında bilgi sahibi değiliz. "Üslubunun öncesi ve sonrası yoktur."[1519] Bu yönüyle Divriği Külliyesi biricik olma özelliği taşır. Doğan Kuban'ın aktardığına göre; İslâm tarihinde başka eşi olmayan camideki kapıların mimarı ve heykeltıraşı; eski motif sözlüğüne getirdiği yenilikler, mimarî tasarım dehası ve özellikle caminin kıble kapısındaki cennet kapısı tasavvuruyla XII-XIII. yüzyıl İslâm Sufizmi'nin sanat alanındaki temsilcisi olarak da kabul edilebilir. Anadolu-Türk İslâm Ortaçağı'nın Yunus Emre, Hacı Bektaş, Mevlânâ gibi büyük adlarıyla birlikte anılması gereken Hürremşah, en büyük Müslüman sanatçılardan biridir.[1520] Mimarın ismi hem caminin ve hem de şifahanedeki kitâbede "Amilî Hürrem Şah b. Muğisi el-Hılatî" şeklinde sanatsal bakımdan zengin süslemelerle yazılmıştır.[1521]

3.2.3.4. Ahmet Nakkaş eş-Hılatî

XIII. asır Selçuklu devrinin en mükemmel yapılarından biri olan Sivas Divriği Ulu Camii'nde çalışan ustalardan Ahmet Nakkaş Hılatî ismindeki bu zat, meslek unvanından da anlaşılacağı gibi caminin süsleme nakışlarını yaptı. Selçuklu dönemi "Nakkaş" adıyla yapıların süslenmesinde ince bir zevkin mahsulü olan yapıların göz zevkini doyumsuz kılan bahse konu eserde imzası vardır. Doğum ve ölüm tarihi bilinmeyen ustanın ismine Divriği Ulu Camii'nin doğusundaki sonradan pencere haline getirilmiş olan Şah Kapısı adlı portalin mukarnaslı bölümü ile kapı lentosu arasında kalan kısmındaki tek satırlık kitâbede tesadüf ediyoruz.[1522] Ayrıca sanatçı kitabesinde de adı geçmektedir. Ulu Camii'nin yanında yer alan Melike Turan'ın Daru'ş-Şifa'sının inşasında da Ahmet Nakkaş'ın çalışmış olması muhtemeldir. Kitâbede adı geçmese de yapıların birbirine yakınlığı ve tarihsel zamanlamada aynı olması bu ihtimali güçlü kılmaktadır. Bu iki mimarî yapıda çalışmış olan bir diğer isim ise tabii olarak Hürremşah b. Mugis el-Hılatî'dir.[1523] Ayrıca Sivas'taki Gök medrese vakfiyesinde Hammamî unvanı bulunan ve 620/1223 yılında vefat eden Eminu'd-Din Ömer b. Mes'ûd el-Hammamî'dir. Muhtemelen Ahlatlı olan bu zatın mezarı Ahlat'tadır.[1524] Son olarak Ahlat'ta meşhur olan zanaatlardan biri de ahşap işçiliğiydi, bu zanaat halen belli bazı

[1519] Doğan Kuban, *Cennetin Kapıları*, İstanbul, 2014, s. 23; aynı mlf., *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, s. 40.
[1520] Divriği Külliyesi ve Hürremşah b. Mugis hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kuban, *Cennetin Kapıları*, s. 23-24.
[1521] Sakaoğlu, s. 248; Koca, *Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, s. 178; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 260; Semavi Eyice, "Cami", VII, *TDVİA*, Ankara, 1993, s. 71; Kâzım İsmail Gürkan, "Selçuklu Hastaneleri", *Malazgirt Hatırası*, TTK Basımevi, Ankara, 1972, s. 42.
[1522] Zeki Sönmez, "Ahmed Nakkaş el-Hilatî", II, *TDVİA*, Ankara, 1989, s. 109.
[1523] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 135; Şerif, s. 86; Sönmez, *İslâm Şehirleri*, s. 170; Merçil, *Selçuklularda Meslekler*, s. 92; Sakaoğlu, s. 248-9.
[1524] Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, s. 108.

alanlarda devam etmektedir. Nitekim Türkiye Selçukluları döneminde de ağaç işi ustası üstad el-Hac Mengübertî el-Hılatî'dir.[1525]

3.2.3.5. Ahlat'ta Çeşitli Mezarlıklarda Eserleri Bulunan Sanatkârlar

Ahlat Selçuklu Meydanlık mezarlığında kitâbesi okunan mezar sanatkârlarının yaşadıkları dönemin Eyyûbîlerin Ahlat'a hâkim olduğu XIII. yüzyılın başları olduğu görülmektedir. Ahlatlı ustaların Ortaçağ Türk-İslâm kültürünü mimarîde, özellikle ince işçilik örneklerinde göstermesi dikkate değerdir. Osman b. Hasan isimli ustanın tespit edilen üç eseri XII. yüzyılın son çeyreğine aittir. Adı bilinen ilk Ahlatlı sanatkâr olan Osman b. Hasan, aynı zamanda XIII-XIV. yüzyıl Ahlat çevresinde oluşan ekolün klasikleşen şahide kompozisyonunu ana hatları ile tespit eden ilk sanatkârdır.[1526]

İbrahim b. Kasım'ın, 1223 ve 1225 yıllarına ait motif ve kompozisyon bakımından birbirine benzer eserlerin mimarı olduğu düşünülmektedir.[1527] Klasik şahide kompozisyonunun öncülerinden olan bu sanatkârın 622/1225 tarihli "Hasan'ın eseri" şeklinde kitâbesi diğer süsleme motiflerinden farklı bir tarza sahipti. Ayrıca XIII. yüzyılın sonuna kadar süren devirde Ahlatlı ustalar birbirinden çok farklı motif ve kompozisyonları kullandıkları gibi usta çırak ilişkisinin de -kitâbelerde görebileceğimiz gibi- yaşandığı görülmektedir.[1528] Muhammed b. Davud, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde çalışan sanatkâr, şahidenin ön yüzdeki sivri kemerli nişi, kemer köşeliklerine yerleştirdiği imza kitâbesi ve kemerin üstündeki geçmeler gibi birçok yeni unsuru geliştirme maharetini göstermiş yetenekli bir sanatkârdı.[1529] Bir başka XIII. yüzyıl sanatkârı olan Ahmed el-Müzeyyin'in 647-660 (1249-1261) yılları arasında eserleri vardır. Moğol istilası ile ele geçirilmiş olan Ahlat'ta sanatsal faaliyetlerine devam ettiği anlaşılan bu zat, yeni bir lahid formu, kompozisyon ve motifler getirme başarısı göstermişti. Moğolların yarattığı karışıklığın sonucu olarak eski zarif geleneğin ve çok emek isteyen şahideli silindirik lahidlerin terkedilmesi ile birlikte işçiliğin kabalaştığı görülmektedir.[1530] Bu dönemden sonra eser veren ustalar Moğol-İlhanlı dönemi sonrasını içerdiğinden isimleri şu şekildedir; Veys (Üveys) b. Ahmed, Esed b. Eyyûb, Cuma b. Muhammed, Asil b. Veys, Muhammed b. Veys, Havend b. Bergi, Esad b. Havend, Hacı

[1525] Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, s. 98.
[1526] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 89-90.
[1527] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 90.
[1528] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 90-91.
[1529] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 91.
[1530] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 92.

Yusuf b. Mirand, Hacı Miran b. Yusuf, Hacı Mirçe b. Miran, Muhammed b. Miran, Ahmed, Buus b. Şemsîk ed-Dardabi el-Hilatî ve Kasım b. Muhammed.[1531]

3.3. EKONOMİK DURUM

Şehir yaşamında en belirleyici unsur şüphesiz ekonomi ve buna bağlı olan faaliyetler toplumun hiyerarşik yapısını belirler. Özellikle içtimai hayatın bir sonucu olan ticaretin, yoğun şekilde insanların günlük yaşamının bir parçasına dönüşmesi, tarımsal faaliyetlerden ziyade örgütlü ve karşılıklı menfaatlere dayanan işbirliğini oluşturdu. Bir yerleşim yerinin ticari anlamda gelişip büyümesinde belirleyici faktörlerin başında coğrafi konumu ve iklimsel olarak mutedil bir sıcaklığa sahip olması gelir. Nitekim araştırma gayretinde olduğumuz Ortaçağ'da Ahlat'ın şehir tarihinin tam olarak ortaya konulması hususunda, ekonomi dinamiğinin muayyen bir tasnif ile değerlendirmesini yaparak, genel manada anlaşılması amaçlanmaktadır. Bu minvalde Ekonomi başlığını, "tarım ve hayvancılık", "ticaret", "sanayi ve yeraltı madenleri" ve son olarak "para ve vergiler" adıyla dört alt başlık altında ele alacağız.

3.3.1. Tarım ve Hayvancılık

Van Gölü'nün kıyısında, Nemrut ve Süphan dağlarının volkanik arazisi üzerine kurulmuş olan Ahlat, oldukça zengin su kaynakları ve çayırlara sahipti. Buranın ilk sakinleri olarak bilinen Urartuların Süphan Dağı'nın eteklerindeki geniş ve düzlük alana yayılan Sütey yaylası, yazın hayvanlarını otlatma ve kısmî tarımsal faaliyetleriyle "yayla" yaşamını sürdürmelerine elverişli bir ortam oluşturmuştu.[1532] Nitekim söz konusu yaylanın Ortaçağ'da da yöre halkı tarafından tarımsal etkinliklerin yanı sıra hayvanların da otlanması için kullanıldığını biliyoruz. Şehri ziyaret etmiş olan Osmanlı devri meşhur seyyahı Evliya Çelebi'nin bu hususstaki değerlendirmeleri dikkate değerdir. Evliya Çelebi Ahlat gezisinde şehri anlatırken halkın yayla olarak kullandığı yerin Süphan Dağı'nın etekleri olduğunu söyler. Bu durumda yaylanın tarih boyunca tarımsal verimliliği sayesinde orada yerleşen kavimler tarafından kesintisiz olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.[1533] Ayrıca Ahlat'ın üzerine kurulmuş olduğu coğrafya yapısı itibariyle volkanik dağların eteklerinde olması topraklarını verimli kılmış, şehrin içinden geçen çayın ve su kaynaklarının bolluğundan dolayı da şehir

[1531] Mezkur sanatkâr ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 91-103.
[1532] Grousset, s. 28; Kemalettin Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", s. 5; E. Belli, "Tunç ve Erken Demir Çağı'nda Ahlat Yöresi", Edt. Oktay Belli-V. E. Belli, *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu*, 23-25 Ağustos 2012, Ahlat-Bitlis, Bildiriler Kitabı, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, s. 19; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 30.
[1533] Evliya Çelebi, IV/I, s. 188.

halkının çiftçilik faaliyetinde sıkıntı çekmediğini belirtmek gerekir. Ahlat'ın deniz seviyesinden oldukça yüksek (1650 m.) olmasından dolayı sert bir iklim beklenirken volkanik baraj olan Van Gölü'nün (Ortaçağ'da Ahlat Gölü veya Erciş Gölü) ılıman ve mutedil bir sıcaklığa dönüşmesinde payı büyüktür. Bu nedenle Van Gölü Havzası'nda Akdeniz bitki örtüsü görüldüğü gibi gölün kuzey kıyısında yer alan Ahlat'ta zeytin yetişir.[1534]

Havzanın sahip olduğu verimlilikten dolayı Ortaçağ'da feodal Ermeni hanedanları içerisinde özellikle göl kıyısında yer alan bölgelerden Ahlat'ın merkez şehir olduğu Pıznunik eyaleti en verimli ve müreffeh eyaletler içerisinde yer almaktaydı.[1535] İlk İslâm fetihleri ile birlikte Müslüman kolonilerden Kaysîlerin de söz konusu havzada yerleşme imkânı bulması siyasi faaliyetlerle olduğu kadar nisbeten Ermeniyye'nin diğer sert iklimli yerlerden daha ılıman olması da burada yerleşmesine imkân sağlamıştı. Ancak şehir yaşamını sürdüren Kaysîlerin herhangi bir tarımsal faaliyet içerisinde olduğunu tespit edemiyoruz. Özellikle IX. asrın başlarında el-Cehhaf öncülüğünde siyasi birliklerini kuran Kaysîlerin kentsel ihtiyaçların (yönetim vb. gibi), daha sınırlı yerleşimlerinden dolayı[1536] kırsalda yer alan Ermeniler ve diğer topluluklarınsa şehrin tarım ve hayvancılık faaliyetlerini karşıladıklarını söylemek mümkündür. Ahlat ve civarında ilk dönem halifeler ve Emevîler devrinde toplanan vergilerden aynî olanların Abbâsîler tarafından da toplanmaya devam edildiği söylenebilir. Nitekim erken dönemlerde Abbâsî hilafetine aynî olarak ödenen vergilerin büyük kısmını hububat oluştururken, diğer yandan hayvancılıkta çok iyi olan bölge halkı tarafından her yıl çok sayıda binek ve küçükbaş hayvan gönderilirdi.[1537] Hamdanîlerin başlatmış olduğu pamuk ve pirinç üretimi sayesinde Van Gölü Havzası'nda kuzey kesimlerinde özellikle pamuk çiftliklerinin tesisinin yanı sıra tahıl ekiminin de sağlandığını belirtelim.[1538]

Mervanîlerin önceki birikimlerden yararlanarak Ahlat'ta tarım ve hayvancılık alanında bölgesel bir rol üstlendiği görülmektedir; nitekim X. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal "Ahlat'ın buğdayının Irak'a ve diğer yerlere ihraç edildiğini",[1539] XI. yüzyıl yazarı olan ve Ahlat'ı ziyaret eden Makdisî "Ahlat'ın meyvelerinin güzel ve lezzetli, meyve ağaçları ile ünlü, Irak'a kadar yayılan bir şöhreti" olduğunu ve ürünlerinin oraya gönderildiğini ,[1540] aynı yüzyılda Ahlat'ı ziyaret eden bir diğer seyyah Nasır-ı Hüsrev, Ahlat ve çevresinin bağ ve

[1534] Grousset, s. 28.
[1535] Grousset, s. 28-29.
[1536] Dedeyan, s. 204-205.
[1537] Streck, "Ermeniye", IV, s. 324; Ripper, s. 430-431.
[1538] Ripper, s. 427.
[1539] İbn Havkal, s. 300.
[1540] Makdisî, s. 373.

bahçecilikte zengin ve çeşitli meyveleri olduğunu, hemen yanı başındaki Bitlis'in dağlarında bol miktarda bal üretiminin yapıldığını, Hizan'da kestane ve fındık yetiştirildiğini[1541] belirtir. XII. yüzyıl coğrafyacılarından İdrisî Ahlat'ta "buğdayın, binek ve küçükbaş hayvanların ihraç edildiğini söylerken[1542] XIII. asır coğrafyacısı Yakut el-Hamevî şehrin "bayındır, yetişmiş meyveleriyle meşhur, suyunun tatlı ve kışlarının da soğuk"[1543] olduğunu dile getirir. Aynı dönem bir başka coğrafyacı ve tarihçi yazar Ebu'l-Fida, "Ahlat'ın çok sayıda bostanları ve ırmakları olduğunu"[1544] söylerken yine XIII. yüzyılın sonlarında kitabını yazmış olan İbnu'l-Verdî, anlattığı tarım ve hayvancılığı ile meşhur yerler içinde Ahlat için, "Ahlat, ayvası meşhur ve tarım yapılan bir yer"[1545] demekteydi. XIV. yüzyıl yazarı İbn Şıhne "Ahlat'ın Ermen ülkesinin temel şehirlerinden olduğunu ve burada ilginç kemerler yapıldığını"[1546] dile gitirir. Yine İlhanlı veziri ve tarihçisi Reşidüddin "Ahlat'ın elmasının meşhur olduğunu ve ticaretinin yapıldığını",[1547] XIV. yüzyıl coğrafyacılarından el-Ömerî "Ahlat'ın büyük bir şehir olduğunu, meyve bahçeleri ve bostanları olan mümbit bir yer, özellikle Ahlat elmasının meşhur olduğunu ve başka yerlere ihraç edildiğini, elbise ve iplik üretiminin çok fazla olduğunu" söyler ki bu nakiller, şehirde hayvancılık faaliyetlerinin ne kadar yoğun olduğunu göstermektedir.[1548] Ahlat'ı XIV. yüzyıl ortalarında ziyaret eden bir diğer İranlı seyyah Zekeriya Kazvinî, "hayratı ve meyveleri çok, suyu tatlı, ağaçlarının bol olduğunu ve en çok yetiştirilen tarım ürünlerinin buğday, arpa ve darı" olduğunu belirtir.[1549] Son olarak XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı devri Bitlis ve çevresinin idaresini de yapmış olan Şeref Han Ahlat hakkında şöyle der: "Ahlat'ın havası ve iklimi son derece temiz ve güzeldir. Zengin bahçelere sahip, şehri çevreleyen kayısı ve elma ağaçları oldukça fazlaydı. Ahlat'ta yetişen bir elma tanesi 100 dirhemden fazla (iken), elma ve armudun birkaç çeşidi vardı. Bunlar Azerbaycan ve Ermeniyye'nin başka şehirlerine gönderilirdi."[1550] Yukarıdaki nakillerden hareketle Ahlat'ın sahip olduğu mümbit iklimin ve yetiştirdiği ürünlerin bir ihraç değeri taşıması tarım ve hayvancılığa dayalı bir zenginliğinin olduğunu ve bunu İslâmî dönemde de bunu devam ettirdiğini göstermektedir.

[1541] Nasır- Hüsrev, s. 10-12.
[1542] İdrisî, II, s. 827.
[1543] Yakut, *Mu'cem*, II, s. 381.
[1544] Ebu'l-Fida, *Takvim*, s. 389.
[1545] İbnu'l-Verdî, *Haridetu'l-Acaîb ve Ferîdetu'l-Geraîb*, thk. Nur Muhammed Zenatî, Kahire, 2007, s. 380.
[1546] İbn Şıhne, s. 188-189.
[1547] Reşidüddin, s. 199.
[1548] El-Ömerî, II, s. 103.
[1549] Zekeriya Kazvinî, s. 524.
[1550] Şerefhan, s. 403-404.

Ahlat'ın tarımsal zenginliği ve önemli bir tahıl ambarı olması Türk-İslâm tarihinin en önemli hadisesi olan Malazgirt Meydan muharebesinde de kendini göstermişti. Nitekim savaş öncesinde Bizans imparatorunun ilk hedefi Ahlat'ı ele geçirerek ordusunun gıda ihtiyacını sağlama alma stratejisini ilgili bölümde zikretmiştik. Ahlat her manada neşvünema bulduğu XII. yüzyılda Ahlatşahların merkez şehri olmasından dolayı emirler şehir ekonomisini kalkındırma ve halkın refahını yükseltmek adına faaliyetler içinde bulunmuşlardı. Şehrin İslâm fetihlerinden bu yana göç ve ticaret yollarının üzerinde yer almasından dolayı sürekli bir kültür etkileşiminde bulunması ve başka yerlerdeki ürünlerin kervan ticareti aracılığıyla Ahlat'a gelmesine imkân sağladığı gibi buradaki emtianın da ihracı noktasında önemli fırsatlar sunmaktaydı. Nitekim bu manada Ahlat'ın sulama kanallarının iyileştirilmesi ve tarım arazilerinin ıslah edilmesine kadar her türlü iyileştirme çalışmaları yapılmış, buna bağlı olarak şehirde ve bağlantı yolları üzerinde imarlar yapılarak 300 hayvanı alacak büyüklükte ahırları bulunan kervansaraylar da inşa edilmişti ki bu, şehrin imarı noktasındaki hassasiyeti gösterir.[1551]

Sosyal hayatta yaygın kullanımı olan ve Ahlat'ta yetiştirilen, bezir denilen keten tohumu değirmenlerde öğütülerek yağ elde ediliyordu. Ahlat'ta sürdürülen kazı çalışmalarında Harabe şehir olarak bilinen Eski Ahlat sınırlarındaki İki Kubbe'den Taht-ı Süleyman mahallelerine giden ve güney yoluna bakan alt kısmı kemerli yüksek bir duvar tespit edilmişti. 1970 yılında bu alanda yapılan kazılar neticesinde planı düzgün olmayan bir dikdörtgen şeklinde iki katlı ahşap çatılı binanın alt katının "bezirhane" olarak kullanıldığı anlaşıldı.[1552] Ayrıca Ahlat'ın tarımsal gelirlerinden Eyyûbî dönemi devlet adamlarının muhtelif zamanlarda yararlandıkları görülmektedir. İbn Şükr olarak bilinen Eyyûbî Sultanı Melik el-Adil'in veziri Safiyuddin Ebû Muhammed eş-Şeybî, Eyyûbîlerin en büyük vezirlerinden biri olduğunu aktaran ez-Zehebî'ye göre, Mısır, Şam ve Ahlat'a kadar olan yerlerde geliri en az 20 bin dinar ile en çok 100 bin dinara ulaşan verimli topraklara sahipti.[1553] XIII. yüzyılın birinci çeyreğinin sonunda Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat'a verdiği korkunç zararda tarım alanları da yağma edilerek yakılmıştı. Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad tarafından Ahlat ele geçirildikten sonra şehri tekrardan tahkim etmek ve topraklarını terk etmiş halkı yerlerine davet etmek sûretiyle çiftçilerin topraklarını işlemesi için geri verildi. Ayrıca tohum ve hayvan desteği sağlanarak tekrardan hayatın normale

[1551] İbnu'l-Ezrak, s. 633; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 452; Bedirhan, "Türkiye Selçuklu Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s. 40.
[1552] H. Karamağaralı, "Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Ahlat", VII, s. 1207-1208.
[1553] Ez-Zehebî, XIII, s. 708.

dönmesini sağlamaya çalışmışlardı. Halktan toplanacak vergiler için de müsamaha gösterilerek kimisi kaldırılırken bazısı da ertelenmişti.[1554]

Ahlat'ın bir diğer önemli gelir kaynağı, İslâm coğrafyacılarını şaşırtan ve kayda değer ölçüde andıkları tuzlu suyu ile doğudan batıya uzunluğu 57 mil, genişliği ise 27 mil[1555] olan Van Gölü'nde (Ortaçağ kaynaklarında Buheyratu Hilat[1556] veya Buheyratu Erciş[1557]) avlanan balık türü,[1558] kaynaklarda geçtiği şekliyle "et-Tirrih" balığıydı.[1559] Göldeki tek tür olan bu balık, nisan ayında bol miktarda avlanıyordu. Van'a bir mil (yaklaşık 100 km) uzaklıktaki çevre dağlardan her yıl mart ayında karların erimesiyle çay kabarır, balıklar da göle doğru yüzer. İşte bu çaylardan biri olan Bend-i Mahi ismindeki oldukça büyük çay göle döküldüğü sırada balıklar yumurtalarını bıraktıktan sonra tekrar göle geri döner. Bol miktarda balığın göle girdiğini gören balıkçılar göle girmeden balıkları çayın belli yerlerinde avlarlar. Balıkların avlanması çok kolay olduğundan bol miktarda tutulur ve ticari olarak ihraç edecek miktarda elde edilmiş olur.[1560] İşte bu avlanma yönteminin Ortaçağ kaynaklarına yansıması ise şu şekildeydi: Yakut, "Van Gölü dünyadaki diğer göller gibi değil, bir dünya harikasıdır. Gölde et-Tirrih adıyla bilinen bir balık türü vardır. Bu balığı Belh'te gördüm, bana Gazne şehrinde de bu balığın olduğu söylendi, iki aylık bir süre içinde avlanır." der ve İbn Kelbî'den nakille şunu ekler; "Dünyanın acayiplerinden birinin olduğu yer Ahlat Gölü'dür. Yılın on ayında gölde yaşam adına, ne balık ne yengeç ne kurbağa ne de başka bir canlı görünmez ancak iki ay boyunca ortaya çıkar, her sene bu devam eder. Ayrıca Sasanî hükümdarı I. Kubad el-Ekber (489-531) Ermeniyye'ye geldiğinde hekimi ve aynı zamanda tılsım yapan Bulunyas'a Ahlat Gölü'ne tılsım yaptırdı ve böylece on ay boyunca söz konusu şekilde oldu."[1561] İbn Fakih ise şehri anlattıktan sonra gölün Kevs b. Ham b. Nuh tarafından;[1562]

[1554] İbn Bibî, I, s, 426-427; Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, s. 47.
[1555] İdrisî, II, s. 827.
[1556] İbnu'l-Fakîh, s. 591; Yakut, *Mu'cem*, I, s. 350; Zekeriya Kazvinî, s. 524.
[1557] İstahrî, I, 190; Yakut, *Mu'cem*, I, s. 305; İbn Said, *Kitab el-Coğrafya*, s. 171; Ebu'l-Fida, *Takvim*, s. 53.
[1558] Halk arasında "İnci Kefali" olarak bilinen bu balık türü, bilim dünyasında "Chaltaburnus Tarichi" (Tarek) veya "Alburnus Tarichi" adıyla bilinmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Acar, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Van Gölü ve Çevresi", edt. Oktay Belli, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 09-13 Haziran, 2009 Van, s. 153.
[1559] Belazurî, s. 286; İbn Havkal, s. 300; İdrisî, II, s. 827; Hemedanî, *Kitabu'l-Buldan*, s. 591; El Ömeri, *Mesaliku'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar*, s. 174; Yusuf Ziya Yörükan, (Derleyen ve Türkçe'ye çeviren) *Müslüman Coğrafyacılar Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, *İbn Havkal, İstahrî, Kudâme b. Cafer, İbnu'l-Fakîh, İbn Rusteh, El-Ya'kubî, İbn Hurdazbeh*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. s.215;Gündoğdu, s. 36; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 452; Acar, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Van Gölü ve Çevresi", s. 152; Hewsen, "The Geography of Armenia", s. 9.
[1560] Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnâmesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 294; Hewsen, "The Geography of Armenia", s. 9.
[1561] Yakut, *Mu'cem*, II, s. 381; Zekeriya Kazvinî, Belinas hekiminin tılsımı Kubad el-Ekber için yaptığını söyler. Bkz. Kazvinî, s. 524; ayrıca bkz. Sümer, "Ahlat Şehrin ve Ahlatşahlar", L, s. 452.

Kazvinî ise Bacuneys[1563] adında biri tarafından tılsımlandığını nakleder.[1564] Ancak Yakut'un da naklettiği gibi İran mitolojisinin bir ürünü[1565] olan bu kabullerin aksine, durum gerçekten de gölün fiziki koşulları ve suyunun kimyasal yapısı ile ilgiliydi.[1566] Van Gölü'nde yılın iki ayında göle akan nehrin ağzında görülen ve el ile yakalanabilecek miktarda bol olan, bir karış büyüklüğündeki balık avlanmaktaydı. Bu balıkların avlanması elle ya da özel av aletleri ile yapılmakta ve mevsim bitince de balıklar bir sonraki seneye kadar görülmemekteydi.[1567] Avlanan balıklar tuzlandıktan sonra el-Cezire, Musul, Rakka, Irak, Harran ve gölün etrafındaki diğer yerlere ihraç edilmekteydi.[1568] Ahlat'ın ticarî hayatına önemli bir katkısı olduğu anlaşılan balıkçılık yılın belli dönemlerinde yapılmış olsa da bunların tuzlanarak (salamura) çok uzak yerlere dahi gönderilmesi önemlidir. Ahlat halkının Abbâsîler döneminde ödediği aynî verginin önemli bir kısmı bu balıklar teşkil ediyordu. İlk İslâm fatihlerinden İyaz b. Ganem fethettiği Ahlat'taki gölden balık avlanması işine dokunmadı. Emevîler döneminde Muhammed b. Mervan b. Hakem bu gölden avlanma hakkını ve bundan gelen geliri kendisine tahsis etti. Daha sonra bu hak Mervan b. Muhammed'e geçti, bu konuyla Emevî halifelerinin yakından ilgilenmesi balık avı ticaretinin sahip olduğu hinterlandı ve ekonomi pazarını göstermesi açısından dikkate şayandır.[1569] Ayrıca *Kitab et-Tebbah*'da gölden avlanan et-Tirrih balığının farklı pişirme yöntemlerine dair tariflerin olması, Ortaçağ İslâm dünyasında bilinen bu lezzetin yaygın olarak tüketilen bir besin olduğunu düşündürmektedir.[1570]

3.3.2. Sanayi ve Yeraltı Kaynakları

Van Gölü Havzası'nda yer alan volkanik dağların çevresi yer altı kaynakları için son derece elverişli alanları barındırır. Nitekim Ahlat'ın antik dönem sakinleri Urartuların madencilikte ve maden ürünlerinden ince işçiliklerde çağın imkânlarının ötesinde gelişmiş olduklarını biliyoruz.[1571] Ahlat'ın yakınlarında olan günümüzde Van-Tatvan karayolu

---

[1562] İbn Fakîh, s. 591.

[1563] Arap coğrafyacıları tarafından ismi farklı şekilde kaydedilen Bulunyâs, Yunan astrolog Apolonyos of Tyanna'dır. Yakut, Suriye'nin Humus sahil şeridinde olan Banyas'ın (Baniya, Balanea, Valenia) ismini bu kişiden almış olabileceğini söyler. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, I, s. 489; ayrıca bkz. Acar, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Van Gölü ve Çevresi", 41 nolu dpn, s. 158.

[1564] Zekeriya Kazvinî, s. 524.

[1565] Yakut, *Mu'cem*, I, s. 350.

[1566] Acar, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Van Gölü ve Çevresi", s. 154.

[1567] İbnu'l-Esir, IV, s. 327; Zekeriya Kazvinî, s. 524; Canard, *Seyfüddevle*, s. 59; E. Tekin, *Ahlat'ta Türk Medeniyeti*, s. 62.

[1568] İdrisî, II, s. 827; İbn Said, *Basitu'l-Erd fi't-Tul ve'l-'Ard*, s.105; el-Bağdadî, s. 476; el-Humeyrî, s. 220; Streck, IV, s. 384; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 452.

[1569] Belazurî, s. 231; Yakut, *Mu'cem*, I, s. 350.

[1570] Ripper, s. 430-431.

[1571] Oktay Belli, "İslam Öncesi, Beylikler ve Urartu Krallığı, Phryg ve Lydia Krallıkları, Klasik Dönem, Bizans Dönemi", *Anatolia Cradle Of Casting (Anadolu Dökümün Beşiği)*, yay. haz. Altan Çilingiroğlu, Döktaş

üzerinde yer alan Balaban önemli bir maden yatağıydı. Bölgedeki ormanların fazla olması da demir eritme işini kolaylaştıran unsur olmuştu.[1572] Ahlat ve çevresinin bu durumunun Ortaçağ'da da yerli kavimler tarafından devam ettirildiği malumdur. Nitekim şehrin kültürel ve ekonomik olarak geliştiği dönemde yöneticilerin ve halkın içtimai yaşamda kullandığı bronz ve bakır gibi mutfak eşyalarının yanı sıra kapıların kaplamasında ve süs eşyalarında işlenmiş maden ürünleri kullanmışlardı.[1573] Bu duruma örnek verecek olursak, XI. yüzyılın ikinci yarısında Ahlat ve çevresindeki bölgeden çıkarılan demir cevheri ile burada bulunan atölyelerde çok iyi kılıçlar yapılmaktaydı.[1574] Ahlat'ta demirciliğin bir kolu olan çilingirlik işi oldukça gelişmişti; kaytanların yanı sıra bir ustalık ürünü olan Ahlat bıçakları çok güzel ve meşhurdu ve bu nedenle Ahlat menşeli ürünler mücavir yerlerde sürekli talep ediliyordu.[1575] Mervanîler döneminde Ahlat'ı ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev'in bahsettiği şehirde ticari mübadelede kullanılan dirhem ve bakır sikkelerin bu yöreden çıkarılan bakırdan kesilmiş olması muhtemeldir.[1576] Yemeklerde ve diğer faaliyetlerde önemli ihtiyaç olan, gerek Ahlat'ın ihtiyacına sarfedilen ve gerekse de mücavir yerlere ihraç edilmek üzere kullanılan tuz, Van Gölünden elde edilen tuz yataklarından sağlanmaktaydı.[1577]

Ahlat'tan bahseden İslâm kaynaklarının neredeyse tamamı şehrin fiziksel özelliklerinden bahsettikten sonra yer altından çıkarılan zernik/zırnık adıyla bilinen kırmızı ve sarı renklerde olan arsenik taşından söz ettiklerini belirtmek gerekir.[1578] Ahlat şehrinin yüksek dağlarında binlerce çeşit madenlerden bahseden Evliya Çelebi, bunlar içinde en makbul olanın kırmızı zırnık olduğunu söyler. İnsan yaşamında çeşitli ihtiyaçları karşılamakta kullanılan söz konusu maden, sabun ile karıştırılıp insan vücuduna sürüldüğünde şifalı olur. Cüzzam hastalığına iyi geldiği gibi başka hastalıklarda da tedavi yöntemi olarak kullanılır. Sarı zırnık ise Rumeli'ye Arabistan ve Acem diyarına gönderilir, bakır madeni ile karıştırılır,

---

Dökümcülük ve Sanayi A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2004, s. 225, 228-229; Ümit N. Özcan, "Anadolu'da Türk Demircilik Sanatı ve Bitlis'in Demirciliği", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 2, Aralık 2017, s. 269.

[1572] O. Belli, "Anadolu'da Antik Demir Madenciliğinin Gelişimi", *Türkiye Demir Yatakları Jeolojisi, Madenciliği ve Mevcut Sorunları Sempozyumu*, 23-25 Haziran 2005, edt. H. Öztürk- A. Kahriman-N. Hanilçi, İstanbul, 2005, s. 22; Özcan, "Anadolu'da Türk Demircilik Sanatı ve Bitlis'in Demirciliği", s. 275.

[1573] Oktay Belli, "Ortaçağ ve Osmanlı Devleti Döneminde Van Gölü Havzası Geleneksel Mutfak Kültüründe Kullanılan Bronz ve Bakır Eşyaların Üretimi", Ed: Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (23-25 Ağustos 2012) Ahlat-Bitlis, s. 81-82.

[1574] Özcan, "Anadolu'da Türk Demircilik Sanatı ve Bitlis'in Demirciliği", s. 275; Ripper, s. 423-424.

[1575] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 133; Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 349.

[1576] Ripper, s. 502.

[1577] Canard, *Seyfüddevle*, s. 59; Gündoğdu, s. 36.

[1578] İbn Havkal, s. 300; İdrisî, II, s. 827; İstahrî, s. 190; Yakut, *Mu'cem*, II, s. 381; İbn Şıhne, s. 188-189; İbnu'l-Verdî, *Haridet el-Acaib ve Feridet el- Garaîb*, s. 110; El-Humeyrî, s. 220; Ahmed b. Yusuf el-Kirmanî, *Ahbaru ed-Duvel ve'l-Asâru'l-Evvel fi Tarih*, III, thk. Ahmed Hadid, Fehmî Saîd, Beyrut, 1996, s. 360; Ripper, s. 425.

pek çok alanda kullanılırdı.[1579] Ayrıca Zırnık alçı ile karıştırıldığında tüy alıcı ve öldürücü bir etkiye sahip olduğundan zehir olarak da kullanılıyordu. Tıp alanında ve diş tedavisinde de işe yarayan söz konusu maden ateşle yakıldığında dişleri parlatma etkisi göstermesinin yanı sıra diş çürüklerinin de tedavisi için başvurulan önemli bir şifa aracıydı. Ancak bu madenin en fazla kullanım alanı ahşap boyama için hazırlanan boyaların ve muhtelif tıbbi merhemlerin imalinde tercih edilmesiydi.[1580]

Van Gölünün kıyılarında çıkarılan bir diğer maden Boraks adı ile bilinen soda tuzu ekmek yapımında ve fırıncılar tarafından temizlik aracı olarak kullanılmakta, Irak ve diğer ülkelere ihraç edilmekteydi.[1581] Fırıncıların ürettikleri ekmeğin görünüşünü daha parlak bir hale getirmek için hamurun içine bir miktar atıldığında kokusu da bahar çiçeği gibi olurdu. Ayrıca bu tuz yoğurt mayalanması içinde kullanılırdı.[1582] İbn Havkal'ın naklettiğine göre Van Gölü'nün kıyı kesiminde altın ve gümüş işçiliğinde kullanılan ve bunların lehimlenmesi için önemli olan kuyumcu sodası, Irak, Suriye ve Mısır gibi ülkelere ihraç ediliyordu. Ezilmiş alçıya benzeyen türdeki boraksa kuyumcular beyaz boraks adını vermekte, altın ergitildiği zaman üzerine boraks atılırdı. Sarrafların bunu yapmadaki amacı gümüş veya başka bir madeni yumuşatmaktı.[1583] Müverrih Vardan'ın aktardığı, Ani'deki katedralin kubbesindeki eski hilalin değiştirilmesi için Ahlat'tan getirilen yeni ve kıymetli madenden hilâlin söz konusu madenle zenginleştirilmiş olması muhtemeldir.[1584] Ahlat'ta demir, bakır madenleri kadar bol miktarda olmasa da zaç ve kükürt madeni de bulunmaktaydı.[1585] Muhtemelen İbn Şıhne'nin bahsettiği "Ahlat'ta üretilen "değerli ve güzel kemerler" buradan çıkarılan bakır ve demir madenlerinin işlendiği atölyelerde yapılmaktaydı.[1586] Zekeriya Kazvinî'nin Ahlat'ta üretilen kilitlerin "dünyada eşi benzeri yoktu" sözü de bunu teyit eder.[1587]

Ahlat'ta ahi teşkilatı sayesinde örgütlü esnaf zanaatkarların ürettiği bir sanayi kolu da seramiktir. Dolayısıyla Ahlat'ta hemen hemen her teknikte seramiğe rastlanmaktadır. Ahlat

[1579] Evliya Çelebi, VI/I, s. 203.
[1580] Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2002, s. 185; E. Tekin, *Ahlat'ta Türk Medeniyeti*, s. 64.
[1581] İbn Havkal, s. 300; Fahrettin Tızlak, "Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik", VII, *Türkler Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, s. 627.
[1582] Abdülhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik,* s. 186.
[1583] İbn Havkal, s. 300; Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik*, s. 186-187; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 133.
[1584] Müverrih Vardan, s. 195; Söz konusu hilâl Sultan Alparslan tarafından 1064 yılında Ani fethedilince camiye çevrilen katedrale konulmak üzere yine Ahlat'tan getirilmişti. Daha geniş bilgi için bkz. Nevzat Keleş, *Şeddadîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 272.
[1585] Gündoğdu, s. 37.
[1586] İbn Şıhne, s. 188-189.
[1587] Zekeriya Kazvinî, s. 524.

şehir kazılarında elde edilen çini fırınları, seramik çöplükleri,[1588] seramiklerde farklı bezeme teknikleri, motif çeşitliliği ile XIII. yüzyılın ikinci yarısına ait Selçuklu dönemi özelliğini yansıtan sanatsal seramikler bize buranın önemli bir seramik üretim merkezi olduğunu göstermektedir.[1589] Bu seramiklerin Ahlat'tan başka yerlere ihraç edilen mallar arasında olması muhtemeldir. Çünkü Selçuklu sanatını yansıtan bu seramiklerde kullanılan işçilik ve zarafet bunların aynı zamanda başka yerlere gönderileceğini düşündürmektedir.

Ahlat'taki sanayi ve üretim faaliyetleri ile ilgili olarak İdrisî'nin aktardığına göre, Diyar-ı Bekr ve Van Gölü Havzası'nda imal edilen elbiselik kumaşlar önemli bir ihraç ürünü iken lüks üretim arasında ipekli dokumalar da vardı.[1590] Ahlat halkının zengin ve tüccarlarla dolu olduğu yazılan *Hududu'l-Alem* adlı anonim eserde Ahlat'ta zil, halı, şalvar ipi ve yün üretildiği bildirilir.[1591] Burada üretilen iplik dokumaları ve halıları komşu yerlere ihraç edildiği gibi uzak bölgelere de gönderilirdi.[1592] Kumaşlar ve dikilen benzersiz güzellikte elbiseler fiyatı çok pahalı ürünlerdi.[1593] Mahzur denilen kilimlerin de bulunduğu yünlü ürünler büyük miktarda ihraç edilmekteydi. VIII. yüzyılda Van Gölü Havzası'nda Abbâsîlere aynî vergi olarak gönderilen malların içinde bu kilimler çok önemli yer tutmaktaydı.[1594]

Van Gölü Havzası'ndaki Muş'ta pamuk üretimi yapıldığını söyleyen XIV. yüzyıl Avrupalı seyyah Marco Polo bölgede üretilen pamuğun uluslararası pazarda bilindiğini ve ünlü olduğunu belirtir.[1595] Bu ürünlerin Ahlat'taki dokuma merkezlerinde işlendikten sonra Bağdat'a gönderilip pazarlanması bunu teyit eder.[1596] Ahlat civarındaki Bitlis ve Erzen'de de pamuk üretimi ve dokumalar vardı ve ayrıca burada yetiştirilen keçilerden (tiftik) yününden

---

[1588] Ahlat'ta bir Ahlatlı evinin temelini kazarken burada çok miktarda seramik bulmuş ve söz konusu yerin seramik saklamak için kullanılan herhangi bir depo olabileceğini bilemediği için hazine arama hevesiyle tüm seramikleri atmıştır. Bir diğer ise Ahlatlı evinin bahçesinin tesviyesi için iş makinası getirtmiş, ancak makine bir çukura düşmüş ve bu çukurdan çıkarılan seramiklerde hatalı ürünlere denk gelinmemiştir. Seramikler hakkında daha geniş bilgi için bkz. B. Karamağaralı, "Ahlat Seramik Ekolü", *Ankara Üniversitesi İslâmi İlimler Dergisi*, V, Ankara 1982, s. 391-472.

[1589] B. Karamağaralı, "Ahlat Seramik Ekolü", s. 393-394; B. Karamağaralı, "Ahlat'ta Bulunan Bir Çini Fırını", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, C. 3, 1981, s. 67-71; H. Karamağaralı, "Ahlat Kazıları (1967-1991)", s. 94; Arslan, "Ahlat Kazılarının Dünü-Bugünü", s. 202; Muharrem Çeken, "Selçuklu ve Beylikler Devri Çinilerinde Malzeme, Teknik ve Fırınlara Dair Bazı Tespitler", Edt. Rüçhan Arık, Oluş Arık, *Anadolu Toprağının Hazinesi; Çini Selçuklu Beylikler Çağı Çinileri*, Kale Grubu Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 21, 43, 342.

[1590] İdirisî, II, s. 825-826; Ripper, s. 432.

[1591] *Hududü'l-Alem*, s. 101-102.

[1592] Hemedanî, *Kitabu'l-Buldan*, s. 517.

[1593] İbnu'l-Verdî, *Haridet el-Acaib ve Feridet el-Garaîb*, s. 110.

[1594] Ripper, s. 434.

[1595] Marco Polo, *Seyahatname*, Tercüman 1001 Temel Eser, I, İstanbul 1979, s. 24; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 133.

[1596] A. Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2005, s. 142-143; E. Tekin, *Ahlat'ta Türk Medeniyeti*, s. 63.

kumaş üretilmekteydi.[1597] Ahlat'ın zirai faaliyetlerinin yanı sıra hayvancılıkta da zengin bir yapıya sahip olduğunu, Emevî ve Abbasî hilafetine gönderilen aynî verginin içerisinde yer alan binek ve küçükbaş hayvanların yanı sıra av hayvanlarının da bulunduğunu yukarıda anlatmıştık. Nitekim Ahlat'ı ziyaret eden Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin de ifade ettiği gibi şehrin surlarının dışında dabbağhânelerin olduğu bilinmekteydi. Söz konusu yerler inek, sığır, koyun, keçi gibi hayvanların derilerinin işlenip ayakkabı derisi, giyim eşyası, dokuma ürünleri, hayvan koşmaların üretildiği ve renklendirildiği atölyelerdi. Bu atölyeler Ortaçağ elbise ve dayanıklı ürünlerinin yapıldığı en önemli sanayi kollarındandı.[1598]

3.3.3. Ticaret

Kadim ticaret güzergahı olan güney ticaret yolu (İpek Yolu) Suriye'nin kuzeyinden Bitlis Çayı istikametinde devam ederek, Van Gölü'nün kuzeyinden kıyıdaki Ahlat-Bitlis, Adilcevaz, Bargiri-Derebey ve Kalecik rotasını takip ederek kuzeybatı İran'ın içlerine varmaktaydı.[1599] Ahlat'ın ticaret kervanlarının rotasında olması yukarıda bahsettiğimiz üzere yer üstü ve yer altı kaynaklarını pazarlamak için şehre mükemmel bir fırsat sunmaktaydı. Nitekim Ahlat'ta üretilen malların bu kervanlar aracılığıyla Hindistan'a kadar uzanan bir ticarî hinterlandı oluşturduğunu biliyoruz.[1600] IX. yüzyıl, İslâm dünyasının para sirkülasyonunun Ermeniyye bölgesinde yoğunlaşmaya başladığı bir dönem oldu. Bu koşulları oluşturan aslî unsur, ticari ve askerî yollardan biri Erzurum üzerinden Azerbaycan'a giden yol iken, bir diğeri Van, Bargiri (Muradiye), Erciş, Malazgirt ve Ahlat'ın içinde olduğu ana güzergahtı. X. yüzyıldan itibaren ticaret artınca güney rotası yerel emirler tarafından kontrol altına alındı. Bu ticaret içerisinde en yaygın ürünlerin başında bölgede dokunan iplik ve halı dokumaları geliyordu.[1601] Ahlat'a gelen tacirler buradan kurutulmuş (salamura) balık, kuru meyveler, çeşitli kumaşlar ve dokuma ürünleri, bakırdan ve metalden yapılmış kilitler, kemerler, kaytanlar ve boyacılıkta, debbağlamada kullanılan kök boya maddeleri alırken dışarıdan da baharat ürünleri almaktaydı.[1602]

[1597] A. Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokum Sanayi", *Belleten*, LXIV, S. 241, TTK, Ankara, 2001, s. 767; E. Tekin, *Ahlat'ta Türk Medeniyeti*, s. 63.
[1598] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 233.
[1599] O. Belli, "Urartu Krallığı'nın Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Deliktaş (Semîramis) Kaya Tüneli", s. 21-22.
[1600] İbn Havkal, s. 300; İstahrî, II, s. 827; Yakut, *Mu'cem*, II, s. 381; Kazvinî, s. 524; el-Ömerî, II, s. 103; J. H. Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, Çev, Ömer Rıza Doğrul, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul, 1934, s. 4-5; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 221.
[1601] Redgate, s. 196.
[1602] Acar, "Arap Coğrafyacılara Göre Ahlat ve Çevresi", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 17-21 Haziran 2008, edt. Oktay Belli, Gramat Grafik ve Matbaacılık, Ankara 2011, s. 224; E. Tekin, *Ahlat'ta Türk Medeniyeti*, s. 61.

Mervanîler devrinde XI. yüzyıl coğrafyacıları en zengin yerler arasında Berdea, Derbent, Tebriz ve Ahlat'ı saymaktaydı.[1603] Müslüman tüccarların XI. yüzyılda Hristiyanlarla sınır olmasından dolayı burada konaklama ve geçiş güzergahı olarak kullandığı şehirde, akçe ile alışveriş yapılırken, ticarette kullanılan okkaların[1604] ise 300 dirhem olduğu bilinmektedir.[1605] Ayrıca Nasruddevle döneminde şehrin alt yapısı ve bağlantı yollarının elden geçirilerek düzenlenmesi gibi hizmetlerle Ahlat'ın ticari bir merkeze dönüşmesi pekiştirilmişti. İbn Havkal'ın, Ahlat'ın eski döneme nazaran mamur bir kent olduğunu, insanların mal-mülk sahibi, ticaret merkezlerinin ve çarşılarının caddeler üzerinde ve tüccarların çekim noktası olduğunu söylemesi de bunu destekler.[1606] Ahlat çevresindeki XI. yüzyılın önemli hadiselerinden biri Müslüman hac kervanının Ermeniler tarafından yağma edilmesiydi. 427/1035-1036 yılında bir hac kafilesinin Ahlat'a doğru ilerlerken Van Gölü kıyısındaki Vestan (Gevaş) kazasında Ermenilerinin saldırısına maruz kalması ve mallarına el konulması üzerine Mervanî emiri Nasruddevle büyük bir ordu ile bu teşebbüsün cezasız kalmayacağını söyleyerek harekete geçti. Ancak bundan çekinen yerel Ermeni aşiretlerinin ellerindeki malları ve esirleri tazminatı ile vermeyi kabul etmesi Ahlat'ın sahip olduğu ticari canlılığa karşı Mervanî hükümdarının hassasiyetini göstermesi bakımından dikkate değerdir.[1607]

XII. yüzyıla kadar Ahlat'ta gözle görülür oranda bir büyüme ve gelişme olduğu muhakkaktır. Ancak asıl gelişip ticari bir cazibe merkezine dönüşmesi Ahlatşahlar ile birlikte olmuştu ve merkez şehir olan Ahlat, Ahlatşahların doğu-batı ticaret yollarını beyliğin hâkimiyeti altına alması sayesinde kısa zamanda bölgesel bir açık pazar halini aldı.[1608] Güneyde Suriye'den başlayan Nusaybin üzerinden Bitlis ve Ahlat'a ulaşan yol, Meyyâfârikîn ve Âmid'in doğu kıyısına Diyar-ı Rabia ile Güney Ermeniyye'yi doğrudan birbirine bağlayan ticarî ve askerî yoldu.[1609] Siyasi otoritenin de teşvikiyle zengin bir şehir olan Ahlat'ta pek çok

[1603] Tunç, s. 11; Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2000, s. 46.
[1604] Ahlat ve Nusaybin'de XI. yüzyılda 1 rıtl 300 dirhemdi. Bkz. Walter Hınz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 39.
[1605] Nasır-ı Hüsrev, s. 10.
[1606] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 268.
[1607] İbnu'l-Esir, IX, s. 343-344; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 88; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 129-30; Taşçı, s. 164.
[1608] İbn Said, *Basitu'l-Erd fi t-Tul ve'l-'Ard*, s. 104.
[1609] İbnu'l-Verdî, *Haridet el-Acaib ve Feridet el- Garaîb*, s. 110; Ripper, s. 441, 448.

ticarethane ile büyük çarşılar tüccarların[1610] Tebriz, Horasan ve Cürcan'ın yanı sıra Hindistan şehirlerinden de geldiği bir yer oldu.[1611]

Suriye ve diğer bölgelerden gelen ticari ürünler Trabzon limanı vasıtasıyla Ahlatlılar tarafından gemilerle İstanbul'a taşınmaktaydı.[1612] Nitekim, 526/1131[1613] yılında Ahlatlı tüccarlara ait bir geminin Karadeniz'de batması ve içindeki mürettebatın boğulması da bu söylemi delillendirmektedir.[1614] Bu hadise Ahlat'ın sahip olduğu geniş ticari hinterlandı ve tüccarlarının da kendi sınırlarının dışında gösterdikleri faaliyetlerine güzel bir örnektir.[1615] İşte bu ticari hareketliliğe ev sahipliği yapan Ahlat, Ortaçağ İslâm kaynaklarında bölgenin en meşhur şehriydi; hatta büyüklüğü itibariyle Mısır ve Dımaşk'a denk sayılmaktaydı.[1616]

Ahlatşahı Sökmen'in zevcesi Şahbânû'nun Meyyâfârikîn'den döndüğü 559/1164 yılı içinde Ahlat'ta çıkan yangının çarşılara ve yerleşim yerlerine verdiği zararın giderilmesi için yüklü miktarda bir bütçe ile imar faaliyetine giriştiğini ilgili kısımda belirtmiştik. Şah Bânû, Ahlat yolu üzerindeki Bitlis Geçidi'nde bulunan ahşap köprüleri yıkıp yerine kireçten ve taştan yapılar inşa ettirdi. Bitlis'e doğru geçit yolu yaptırarak buradaki köprünün yanına kervanla gelenlerin konaklayıp istirahat etmesi için 300 hayvanı alacak, mücavir yerlerde benzeri görülmemiş büyüklükte hanlar inşa ettirmesi,[1617] Ahlat'a gelen tüccar yoğunluğuna bağlı olarak Ahlatşah idarecilerinin de kervan güzergahlarını iyileştirmeleri ve kervan tüccarlarının aynı zamanda güvenliğini de sağlamak amacıyla söz konusu yerlerin inşası, ticari faaliyetlere idarecilerin teşviklerini göstermektedir. Tarım ve ilkel endüstrinin yaygın olduğu şehirde, kervan ticaretinin de etkisiyle çarşılarının sayısı, han ve kervansarayların

---

[1610] İbn Havkal, s. 300.

[1611] Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu*, s. 43; Bedirhan, "Türkiye Selçuklu Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s. 41; Adnan Eskikurt, "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 33, 2014, s. 26.

[1612] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Tarihi*, s. 286; Gündegül Parlar, "Ahlat'da Hüküm Süren Ermenşahlar'ın Sikkelerinin Sanatsal Yönleri", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 17- 21 Haziran 2008 Ahlat, Bildiriler, s. 146-149.

[1613] Söz konusu tarih hakkında ihtilaf mevcuttur, nitekim Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*'nde (s. 106) bu tarihi 506/1113; Faruk Sümer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*'nde (s. 53) 501/1112-1113 tarihini zikreder. Ancak hicrî tarih 1107-1108 yılına karşılık geldiğinden milâdî tarihine karşılığın sehven hatalı yazılmış olduğunu düşünüyoruz. Ancak iki tarihçinin vermiş olduğu tarihler, çağdaş kaynak İbnu'l-Ezrak'ın *Tarih-i* Meyyâfârikîn, 2014 İstanbul basımında söz konusu hadisenin 526/1131 tarihinde gerçekleştiğini yazar.

[1614] İbnu'l-Ezrak, s. 565.

[1615] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 286; Yaşa, "Türk Kültür Merkezi Ahlat", s. 18-21.

[1616] Yakut, *Mu'cem*, II, s. 384; İbn Vâsıl, II, s. 177; İbnu'l-Furat, *Tarih-i İbnu'l-Furat*, V, s. 60; Ebu'l-Fidâ, *Tarih-i Ebu'l-Fida*, II, s. 221; İbnu'l-Verdî, *Tarih-i İbnu'l-Verdî*, II, s. 138; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", L, s. 488-489; Bedirhan, "Türkiye Selçuklu Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s. 40; Gündegül Parlar, "Ahlat'da Hüküm Süren Ermenşahlar'ın Sikkelerinin Sanatsal Yönleri", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 17- 21 Haziran 2008 Ahlat, Bildiriler, s. 146-149.

[1617] İbnu'l-Ezrak, s. 633; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 132.

çokluğu kültürel çeşitliliği gösterir.[1618] Van Gölü'nde balık avcılığının yanı sıra, gölde taşıma ve ticaret amaçlı kullanılan büyük gemiler de vardı.[1619] Van Gölü'ne kıyısı olan Ahlat'tan Erciş, Vestan (Gevaş) ve Tatvan limanları arasında gemiler işletilmekteydi.[1620] Ayrıca çok canlı bir insan hareketliğine ev sahipliği yapan Ahlat'ta, Abbâsî hilafet merkezi Bağdat'ı aratmayacak ölçüde şenlikler ve eğlenceler düzenleniyor, Ahlatlılar da bu şölenlere iştirak ediyordu.[1621]

Son olarak bazı bölümlerde bahsettiğimiz Ahi teşkilatı kuşkusuz üretilen ürünlerin pazarlanmasında da önemli vazife üstlenmekteydi. Şehir yaşamının bir gereği olan işbirliğinin Anadolu'da ilk defa örneği görülen esnaf ve zanaatkarların bir arada olduğu Ahi teşkilatı Ahlat'ta gelişim göstermişti. Ahlat'ın ticari ve içtimai yaşamında son derece etkili olan bu teşkilat uzun yıllar özellikle Ahlatşahları döneminde etkinliğini sürdürdü.[1622] XII. yüzyılda Ahlat'ta yaşamış olan Nureddin Ömer b. Ahmed adında sarraflık[1623] yapan bir kişi, ticarî zenginliğin ve ticari gelişmişliğin bir örneğidir. XIII. yüzyılda Anadolu'nun muhtelif yerlerinde siyasi bir niteliği olmasa da esnaf teşkilatı olarak Ahilerin dayanışması, ticaretin sürdürülmesinde önemli rol üstlendi.[1624]

Eyyûbîler döneminde Ahlat'ın ekonomik ve ticari hareketliliği daha da canlı bir hale gelmiş ve şehir gerek yerel gerekse uluslararası emtianın pazarlandığı geniş bir hinterlanda sahip olmuştu. Özellikle Melik el-Eşref ve ardından Ahlat naibi Hüsameddin Hacib Ali dönemlerinde Ahlat'ta ticari hareketlilik en verimli dönemlerini yaşamıştır. Söz konusu dönemde yaşanan siyasi gelişmeler de buna sebep teşkil etmiştir. Nitekim Ahlat'ta üretilen sanayi ve tekstil ürünleri Türkiye Selçukluları coğrafyasında satılıyordu. Yanı sıra, Divriği'de yapılan köle ticaretinin de canlı olduğunu belirtmek gerekir.[1625] Moğol istilası sonrasında ticari ve kültürel cazibesini önemli oranda kaybeden Ahlat XIII. asırdan sonra bir daha eski görkemli dönemine ulaşamadığı gibi buradan kaçan esnaf, sanatkar ve tüccarlar Anadolu içlerine Selçuklu başkenti ve ona yakın şehirlere yerleşmişlerdi.[1626] Ahlat ve diğer çevre

[1618] Makdisî, s. 377; İbnu'l-Ezrak, 633; Lynch, II, s. 11.
[1619] İbn Said, *Kitab-ı Coğrafya*, s. 171.
[1620] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 133; Sümer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, s. 72-73; Tekin, *Ahlat'ta Türk Medeniyeti*, s. 62-63.
[1621] Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 489.
[1622] Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 489.
[1623] Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, s. 158.
[1624] Adnan Eskikurt, "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 33, 2014, s. 24.
[1625] Eastmond, s. 160.
[1626] K. Fleet, I, s. 440.

şehirlerdeki ticari hareketliliğin, bölgenin, yıkıcı bir etkisi olan Moğol istilalarına teslim olması ile durma noktasına geldiğini söylemek gerekir.[1627]

3.3.4. Para ve Vergiler

Ahlat XI. yüzyıldan itibaren yerel hanedanlar tarafından idare edilmesinin ardından ticari bir merkez halini almışsa da buradan vergi toplanmadığını sanıyoruz. Nitekim bu manada Mervanîlein idaresinde olduğu sırada merkez Meyyâfârikîn'e gönderilen herhangi bir vergi kaydına denk gelmediğimizi belirtelim. Mervanîler döneminde Nasır-ı Hüsrev'in bildirdiği üzere Ahlatlılar, gündelik alışverişlerinde meblağlarda bakır paralar kullanıyorlardı.[1628] Mervanîlerin merkezi Meyyâfârikîn başta olmak üzere Amid, Cizre, Nusaybin ve Ahlat'ta gümüş darphanelerin olduğu büyük şehirlerde sikke kestirildiğini biliyoruz.[1629] Mervânî hükümdarı Nasruddevle'nin Mervanî tahtında geçirdiği yaklaşık (1011-1061) elli yıl, ülkesinin şehirlerinde iktisâdî ve kültürel refahın yükseldiği bir dönemdi. Nitekim bu şehirlerden biri olan Ahlat'ta Mervanî hükümdarı Nasruddevle tarafından darbedilen gümüş dirhemin İngiltere British Mueseum'un nümizmat bölümünde olduğunu tespit ettik. Buradaki Mervanî hâkimiyetini de tescilleyen sikkelerin kesildiği tarihler hicrî 401/1010-1011, 402/1011-1012, 406/1015-1016 ve 410/1019-1020 yıllarına ait,[1630] paranın çapı 24 mm. ağırlığı ise 5 gramdır.[1631] Bir diğer sikke ise yine gümüş olarak kesilmiştir; çapı 24 mm. olan söz konusu paranın 6.03 gram ve öncekinden daha ağır olduğu görülmektedir.[1632] Kesilen sikke 3.62 gram ağırlığında, ön yüzünde darbedilen tarihi açık bir şekilde belli olmaktadır.[1633]

Ahlat ve çevresinin zengin maden yataklarına sahip olduğundan buradan elde edilen demir, bakır gibi madenlerin Ahlat atölyelerinde işlendiğini yukarıda ifade etmiştik. Ahlat'ta kesilen sikkelerin çevreden çıkarılan bakır madeninden yapılmış olması muhtemeldir. Nitekim şehirde bir darbhanenin olduğu kaynaklarda geçse de günümüzde buna ait bir iz

---

[1627] Ripper, s. 498.
[1628] Ripper, s. 423, 505.
[1629] Abdurrahim Tufantoz, "Mervanîler", XXIX, *TDVİA*, Ankara 2004, s. 231; Mervanîler döneminde kestirilen sikkeler hakkında geniş bilgi için bkz. Stefan Heidemann, "A New Ruler of the Marwānid Emirate in 401/1010 – and Further Considerations on the Legitimizing Power of Regicide", *ARAM*, 9-10, (1997-1998), ss. 599-617.
[1630] Yaz, "Mervânî Emiri Nasrud'devle Ahmed b. Mervân Dönemi Devlet Sınırları", XIX/I, s. 156.
[1631] https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1884-0703-262, müzedeki numarası, 1884,0703.262 Erişim tarihi, 14.10.20, 21:50.
[1632] https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1884-0703-273, müzedeki numarası, 1884,0703.273, Erişim tarihi, 14.10.20, 21:51.
[1633] Stanley Lane Poole, "Catalogue of Oriental Coins in The British Mueseum- Addition to The Oriental Collection 1876-1888", Vol. 9. Part 1. Additions to Vols. 1-4. (London: Order of the Trustees, 1889),271-272; http://db.stevealbum.com/php/lotrtl.php?site=2&lang=1&sale=259&lot=238 Erişim Tarihi: 02.09.2020, 17:43; Yaz, "Mervânî Emiri Nasru'd-devle Ahmed b. Mervân Dönemi Devlet Sınırları", XIX/I, s. 156.

maalesef kalmamıştır. Abdürrahim Şerif darbhanenin Taht-ı Süleyman mahallesinde bulunduğunu ve ziyaret ettiğini aktarır.[1634] Ancak Kafesoğlu Ahlat'a gittiğinde söz konusu darbhanenin yerinin tam olarak belli olmadığını; yeterli bir izahat da yapılmadığından tespit edemediğini söyler ve buraya darbhane denmesinin sebebini de halk geleneğine bağlar.[1635]

Ahlat'ta yapılan kazı çalışmalarında ikisi gümüş, diğerleri bakır olmak üzere 30 adet sikke bulunmuştu. Bu sikkelerin 10 tanesi Bizans dönemine, 3 tanesi Selçuklu (Ahlatşahlar) dönemine aitti ve İlhanlı ve Eyyûbî dönemlerine ait olanlar da vardı ki bunlar Arkeoloji müzesi nümizmatik birimindeki asistanlar tarafından tespit edilmişti.[1636] Bizans dönemine ait paraların bizce meçhulse de Ahlatşahlar ve Eyyûbîler döneminde Ahlat'ta kesilen sikkeleri aşağıda sırasıyla ele alacağız.

Ahlatşahı II. Sökmen'in 581/1185 yılında vefat etmesinin ardından yerine geçen azadlı gulamı Bek Timur'un kendi adına Ahlat'ta para bastığını biliyoruz. Eyyûbî Sultanı Selahaddin Eyyûbî'nin 592/1193 yılında vefat etmesinden duyduğu mutluluk ve bağımsızlık alameti olarak isminin yanına Emiru'l-Mü'minîn sıfatını eklemesi ve taht yaptırmasının yanı sıra asıl maddî delil kendi adına para bastırmasıdır. Ahlat'ı idare eden her hükümdarın, kendi hükümdarlık alameti gereği mutlaka para bastırmış olması beklenir, fakat sikkelerin bastırılmış olmasına rağmen Ahlatşahlardan günümüze çok az sayıda sikke ulaştığını belirtelim. Bunun nedeni de muhtemelen şehrin sürekli afet ve istilalara maruz kalması, özellikle Moğol istilası ile birlikte şehirde bulunan altın, gümüş sikke gibi değerli eşyaların götürülmüş olmasıdır.[1637] Bek Timur'un kestirmiş olduğu söz konusu sikkenin örneklerine bazı özel koleksiyonlar dışında bir adet İstanbul Arkeoloji müzesi ile Rusya'da Leningrad'da bulunan Emigate ile Viyana müzesinin Nümizmatik bölümlerinde ve bazı özel koleksiyonlarında tesadüf ediyoruz.[1638] Ahlat ne derece zengin olduğu bilinse de bu döneme ait paralara bakıldığında bunların altın veya gümüş sikke olmaması dikkat çekicidir.

Selçuklu dönemi Doğu Anadolu beylikleri emirlerinin kendi adlarına figürlü sikke bastırdıkları bilinmektedir. Saltuklu, Danişmend, Artuklu ve Selçuklu sikkelerinde umumiyetle gezegenler, burçlar, atlı av sahneleri gibi mitolojik temaların işlendiği görülmektedir, ancak Ahlatşahı Bek Timur'un kestirdiği sikke söz konusu sikkelere göre, ilk

[1634] Şerif, s. 67.
[1635] Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 180.
[1636] Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 184-185.
[1637] Parlar, "Ahlat'ta Hüküm Süren Ermenşahlar'ın Sikkelerinin Sanatsal Yönleri", s. 146.
[1638] İbrahim Artuk, "Ahlat Emiri Bektimur'un Sikkesi", s. 356; Parlar, "Ahlat'ta Hüküm Süren Ermenşahlar'ın Sikkelerinin Sanatsal Yönleri", s. 146.

defa farklı temalı bir figürün resmedilmesiyle karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu sikkenin ön yüzünün ortasında ayakta duran ve yavrusunu emziren, sevgisinden yavrusunu yakalamak üzere başını yere eğen bir kısrak görülmektedir. Bu tarz bir betimlemenin, at ve av sahneleri gibi diğer hayvanların resmedildiği sikkelerden ziyade Türklerdeki Orta Asya geleneğinin devamı mahiyetinde olması mümkündür.[1639] Ayrıca İbrahim Artuk, inek yerine at sembolünün kullanılmasının Türklerin atı çok sevdikleri için bu hayvanın tercih edilmşi olması ve Türk geleneğinde atalarının yaşamına uygun olduğunu söyler.[1640] Sikkelerin elimizdeki örneklerine bakıldığında üç farklı senede tasarımlarında yavrusunu emziren bir kısrak resminin değişmeden darbedildiği görülmektedir. Üzerinde darb yeri yazılmayan ancak Ahlat'ta kesildiğini düşündüğümüz sikkelerden birincisi 582/1186-1187 yılında darbedilmişti; 21 milimetre kalınlığında ve 6.98 gram ağırlığa sahipti. Sikkenin ön yüzünde inci dizili daire formu içinde, yeleleri açık bir şekilde belli olan atın, emzirdiği yavrusuna baktığı görülmektedir. Sikkenin resmin olduğu ön yüzünün etrafında "582/1186-1187 Emir el-Fakîr Bek Timur darbetti" ibaresi yazılıdır. Sikkenin arka yüzünde "Emiru'l-Mü'minîn en-Nasuru'd-din Emiru'l-Mü'minîn Bedru'd-dünya İ'yas ve'd-din es-Sultanu'l-Muazzam" ibaresi yazılıdır. 583/1187-1188 yılında kesildiği anlaşılan bir diğer sikke ise nümizmat İskender Tamgaç'ın koleksiyonunda yer almaktadır. Bakır olan bu sikke 10.48 gram ağırlığında 23-24 mm. kalınlığında ve bunda da darbedilen yer bulunmamaktadır. Arkeoloji müzesinin nümizmat odasında yer alan ve yaklaşık söz konusu sikkelerden 6 yıl sonra (589/1193) muhtemelen Bek Timur'un ölmeden önce kestirdiği son sikkelerden biri olan bu sikke 3.20 gram ağırlığında, 20 mm. kalınlığındadır ve bunun da darb yeri diğerlerinde olduğu gibi belli değildir.[1641]

XIII. yüzyıl başlarından ortalarına kadar hüküm süren Ahlat Eyyûbîleri en güçlü olduğu dönemlerde Ermeniyye'nin neredeyse tamamına hâkim olmuş, İran içlerine kadar sınırlarını genişletmişti. Ahlat Eyyûbîleri'nin ilk hükümdarı olan Melik Necmeddin el-Evhad (604-607/1207-1210) dönemine ait olan üç sikke mevcuttur, bunların iki tanesi bakır bir tanesi de gümüştür. Ahlat'ta kesildiği belli olsa da tarihi belli olmayan gümüş sikke 2.75 gramdır. Sikkenin her iki dış yüzeyinde dairesel olarak sarmaşık yapraklar vardır. Dış yüzeyde "Hılat sene …" yazar; tarihi belli değildir. Merkezde "el-Melik el-Evhad Ebu'l-Feth Eyyûb Ermen Şah", diğer yüzünde ise "Lâ ilâhe illâllâh Muhammed Rasulullâh"; merkezde

[1639] Parlar, "Ahlat'ta Hüküm Süren Ermenşahlar'ın Sikkelerinin Sanatsal Yönleri", s. 146-147.
[1640] İbrahim Artuk, "Ahlat Emiri Bektimur'un Sikkesi", *Tarih Dergisi*, C. 1, S. 2, 1950, s. 385-386.
[1641] Bu tasarımlı sikkelerin Antik Grek ve Perslerde de aynı tema ancak farklı hayvanların kullanıldığına dair daha geniş bilgi için bkz. Parlar, "Ahlat'ta Hüküm Süren Ermenşahlar'ın Sikkelerinin Sanatsal Yönleri", s. 147.

"el-İmam en-Nasır el-Melik el-Adil Ebû Bekr" yazmaktadır.[1642] Bir başka sikke 605/1208 yılına aittir; kesim yeri belli olmasa da tarz olarak Meyyâfârikîn'de kesildiği düşünülen bakır sikke 12.65 gram ağırlığındadır. Sikkenin bir yüzünde kenarlarında yazılan "el-Melik el-Evhad Necmu'd-Dünya ve'd-Dîn Şâh Ermen Ebu'l-Feth b. el-Melik el-Adil" diğer yüzünde ise, başı taçlı, omuzları kalın harmani ile örtülü bir hükümdar tasviri; hemen üst kısımda sağ tarafta "sene hamse"; sol tarafta "sitte mie" (H. 605); çevresinde ise dairesel bir şekilde kesilen sikkeye iki üçgenden altı köşeli bir yıldız (Süleyman mührü) darbedilmiştir. Dış hatta "Ebû Bekr b. Eyyûb el-Melik el-Adil Seyfüddin"; küçük üçgende ise "emiru'l- …[1643] el-İmam en-Nasır Lidinillah" merkezde "Lâ ilâhe illâllâh Muhammed Rasulullâh" ifadeleri yer almaktadır.[1644] Meyyâfârikîn'de kesildiği sanılan sikkenin Ahlat'ın fethinden sonra darbedilmiş olmalıdır. Zira hem sikkedeki tarih hem de Melik el-Evhad'ın kullandığı unvanlar buna işaret etmektedir.

Melik el-Evhad'ın vefatının ardından Melik el-Eşref Musa, 607-617/1210-1220 yıllarında Ahlat'ı bilfiil idare etti ve kendi adına birtakım sikkeler kestirdi. Melik el-Eşref'in Ahlat'a hâkim olmasının ardından Meyyâfârikîn, Harran ve Sincar'da kestirdiği sikkelerde bizi ilgilendiren husus, söz konusu sikkelerde "Şah-ı Ermen" ve "Ebu'l-Feth" unvanlarını daima kullanmasıdır. Nitekim Meyyâfârikîn'de kesilen 608/1211 ve 612/1215 yılına ait bakır sikkenin her iki yüzünde de baş tarafta "Şah-ı Ermen"; bir yüzünde sola doğru "el-Melik el-Eşref Muzafferu'd-Dîn Şah-ı Ermen Ebu'l-Feth Musa"; merkezde sağ dizinin üzerinde oturmuş, sağ elinde bir küre sol eli ise belinde taçlı bir hükümdar şeklinde resmedilmiştir. Diğer yüzünde iç bükey olan üç tane üçgen kabartılmış zırh şeklindedir. Zırhın dış yüzünde "el-Melik el-Adil Seyfü'd-Dîn Ebû Bekr b. Eyyub"; iç yüzünde ise "Emiru'l-Mü'minîn el-İmam en-Nasır Lidinillâh" yazmaktadır. 615/1218 yılında altıgen bir yıldızın içine darbedilen, 2.89 gram ağırlığındaki sikke yukarıdakilerden farklı olarak "Lâ ilâhe illâllâh Muhammed Rasulullâh"; merkezde ise "el-İmam en-Nasır Lidinillâh Emiru'l-Mü'minîn el-Melik el-Kâmil Muhammed" ifadesi vardır.[1645] Harran'da kesilen sikke de yukarıdaki ifadelere benzer şekilde olup gümüş olarak 618/1221 yılında kesilmiştir.[1646]

[1642] Paul Balog, *The Coinage of The Ayyubids*, London, 1980, s. 255; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 255.
[1643] Burada okunamayan yerde "Mü'minîn" ifâdesinin yer almış olması muhtemeldir.
[1644] Balog, s. 254; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 246-247.
[1645] Balog, s. 256-257; ayrıca bkz. https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=255590; erişim tarihi, 26.11.20, 20:21.
[1646] Balog, s. 259.

Melik el-Eşref'in Ahlat'ın ve Meyyâfârikîn'in idaresine tayin ettiği kardeşi Melik Muzaffer Şehabeddîn Gazi tarafından kestirilen, 618/1221-1222 yılına ait dört sikke tespit edilmiştir. Melik el-Eşref'in kestirdiği sikkelere nazaran daha sade bir görünüme sahip olan söz konusu sikkelerde, bir kare içine unvan ve çevresinde dua ile tarih yazıldığı görülmektedir. Bronz olan 618/1221 tarihli sikke 10.293 gram iken büyüklüğü ise 26x27 mm.'dir. Daire şeklinde dış yüzeyde "Deribe bî Hılat sene semanîye ve işrun ve sitte mie";[1647] ortasında "el-Melik el-Eşref Musa el-Muzaffer Gazi"; diğer yüzünde dış tarafta "Lâ ilâhe illâllâh vahdehu lâ şerike lehu Muhammed Resulullâh"; ortasında "el-İmam en-Nasır Ahmed el-Melik el-Kamil Muhammed" yazılıdır.[1648] Diğer üç sikke de aynı şekilde kesilmiş ve birbirine benzer şekilsel özelliklere sahiptir.[1649]

Ermeniyye bölgesinin temel şehirlerinden biri olan Ahlat'ın sahip olduğu stratejik konumu ve verimli toprakları sayesinde halkının düzenli denilebilecek bir gelire sahip olduğunu biliyoruz. Sasani hükümdarlarının bölgedeki yerel Ermeni hanedanlarına tanıdığı geniş özerklik yetkilerine binaen yıllık vergilerin ödenmesi karşılığında kendilerine pek müdahale edilmemekteydi. Bu şekilde bir idare yapısı geliştiren Ermeni soyluları kendi içlerinde bir hiyerarşi kurarak, vergilerin tahsili ve idaresini tayin etmekteydiler. İslâm fetihleri ile birlikte cizye ve haraç adı altında gayrimüslimlerden alınan vergilerin ödenmesi karşılığında dinî özgürlüklerine müdahale etmeyen Müslümanlar, Ermenilerin huzurlu ve rahat yaşadıkları bir dönemi başlatmıştı.[1650] Nitekim sınır asayişinin sağlanması için el-Cezire ve Diyarbekir havalisine gelen Arapların VI. yüzyıldan itibaren bölgeye yerleşmeleri teşvik ediliyordu. Söz konusu Arapların Beni Süleym kolundan olan Kaysîler Van Gölü Havzası'nda Emevî ve Abbâsî hilafetinin ileri savunma hattı olurken, vergilerin ücra merkezlerde toplanmasında merkez valilerine destek oluyorlardı. Ermeniyye'den alınan vergiler nakdi (dirhem, dinar) olduğu gibi aynî (bölgede yetiştirilen hayvan, meyve-sebze ve üretilen halı vs.) şeklinde de tahsil edilmekteydi. Ahlat'taki ürünlerden elde edilen gelirlerin, Emevî halifelerinin dikkatini çekecek nisbette bir ticari değeri olmuştu.[1651] Ayrıca Emevîler döneminde Ahlat'tan toplanan verginin önemli bir kısmını aynî vergiler (Van Gölü'nde avlanan balık, binek ve küçük baş hayvan) oluşturduğunu biliyoruz. Abbâsîler devrine gelindiğinde ise, Ahlat'ın kalkınmaya başladığı ve Bağdat'a gönderilen gerek vergi gerekse

[1647] 618 Ahlat'ta yılında darbedilmiştir.
[1648] Balog, s. 262; ayrıca bkz. https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=150246, erişim tarihi, 26.11.20, 20:23; Alican, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn", s. 247.
[1649] https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=222344, erişim tarihi, 26.11.20, 20:26.
[1650] R. Mantran, s. 201.
[1651] Belazurî, s. 231.

de ticari malların çeşitliliğinin arttığı bir dönem başlamıştı. Nitekim İbn Hurdazbih bu döneme dair, Ahlat'ın da içinde olduğu Ermeniyye şehirlerinin en yüksek değerinin 4 bin dirhem olduğunu söyler.[1652]

Harun Reşid (786-809) devrinde kilise ve Ermenilerden yıllık vergi tutarı 13 milyon dirhem, Aras ve Van Gölü'nden elde edilen balık, yirmi halı, 200 katır, otuz adet şahin dışında 580 adet kumaş vardı.[1653] Ayrıca Harun Reşid Ermeniyye bölgesindeki haraç vergisinin bir kısmını av hayvanlarına ayırmıştı. Buna göre her yıl aynî vergi olarak 30 doğan ve 20 av köpeği gönderilirdi.[1654] VIII. yüzyılın başlarından IX. yüzyıl ortalarına kadar Van Gölü Havzası'nda etkin olan Kaysîler'in Abbâsî hilafetine isyan etmedikleri ve uyumlu oldukları zaman en önemli görevleri sınırlardaki güvenliği sağlamanın yanında, valilerin otoritesinin güçlendirerek vergi tahsilatının sorunsuz bir şekilde yapılmasına yardımcı olmaktı. Nitekim buradan toplanan vergilerin 4 milyonu haraç vergisi, 9 milyonu ise kişi başına ödenen cizye miktarı olmak üzere toplamda 13 milyon dirhemdi ve ayrıca verimli topraklardan elde edilen kaliteli hasatla da aynî olarak da vergi toplanmaktaydı.[1655] Abbâsîlerin bölgede topladığı vergilerin halkta ağır bir yüke dönüştüğü IX. asırda bölgedeki hanedanların isyanlara girişmesine sebep olmuş; aynı zamanda Bizans'ın da durumdan yararlanarak karşı saldırıya geçme imkânı bulmuştu.[1656]

Harezmşahların Ahlat'ı ele geçirmesi sonrasında iktisâdî ve tarımsal alanların yok olması sonucunda aynı zamanda bunları işletecek çiftçinin ya çatışmalar sırasında ölmesi ya da korkudan bırakıp kaçması sonrasında Ahlat ve mücavir yerlerdeki gelirler düşmüş, buralardan toplanan vergiler Melik el-Eşref'in ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmıştı.[1657] Türkiye Selçukluları'nın kısa süreliğine hâkim olduğu Ahlat'ta halkın üretime teşvik edildiğini ve vergilerin toplanmadığını biliyoruz. Ancak henüz toparlanma safhasına dahi geçmeden Ahlatlılar Moğol istilasına maruz kaldı. Nitekim Hamdullah Kazvinî'ye göre Selçuklular zamanında Ahlat bölgesi *hukuk-u divanî*si (vergiler) 200 tümen yani 2 milyon dinar iken, Moğol istilasından sonra yani kendi döneminde bu rakamlar 39 tümene düşmüştü ki,[1658] bu da ne ölçüde iktisâdî ve sosyal bir gerileme yaşandığını gösterir. Hamdullah Kazvinî, İlhanlıların hâkimiyetindeki Van Gölü Havzası'ndaki şehirlerin yıllık vergilerini tek

[1652] İbn Hurdazbih, s. 246.
[1653] Redgate, s. 172-73.
[1654] Abdulkerim Özaydın, "Av", IV, *TDVİA*, Ankara, 1991, s. 102.
[1655] Dedeyan, s. 204.
[1656] Redgate, s. 174.
[1657] A. Cevdet Paşa, VI, s. 47.
[1658] Hamdullah Müstevî Kazvinî, s. 101.

tek belirtirken bağ ve meyveleri bol olan Ahlat'ın şehir vergisinin 50.500 dinar olduğunu ifâde etmektedir.[1659]

3.4. AHLAT'IN MADDİ KÜLTÜR MİRASI

Tarihsel geçmişi olan bir yerin değerlendirilmesi ve doğru şekilde ele alınabilmesi için yazılı evraklarının yanı sıra maddî unsurlar dediğimiz mimarî yapılarının da şahitliği önemlidir. Nitekim bu yapılar sayesinde iktibas edilen rivâyetlerin sahihliğe imkân verilebileceği gibi, yapılardaki sanatsal ve mimarî yönelimlerin analizi de şehrin kültür ve medeniyet tarihinde işgal ettiği yeri ortaya koyacaktır. Ahlat şehir tarihi tezimizde de şehrin tarihsel köklerinin antik dönemlere dayanması itibariyle kadim bir mimarî ve yerleşim geleneğine sahip olmasından dolayı tarihî serencamında şehir sakinlerinin inşa etmiş oldukları yapıların medeniyet tarihine katkısını bu başlık altında ele almaya çalışacağız.

3.4.1. Yapılar

Ahlat tarihsel süreç içerisinde ilk sakinleri olduğu tespit edilen Urartulardan bu yana sürekli bir yerleşim yeri olmuş ve kesintisiz olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.[1660] Şehirde yer alan mağaralar ve çeşitli kalıntılarıyla her ne kadar kökleri antik zamana dayansa da Ahlat'ın gerçek manada bir merkez olma özelliğini Ortaçağ'da kazandığını söylemekte mahzur yoktur.[1661] Ahlat'ta günümüze kadar gelebilmiş olan pek çok mimarî yapılardan kümbetler, camiler, mezar stelleri, sandukalar ve heykeller Anadolu'da Selçuklu Türk-İslâm mimarîsinin en güzel örnekleridir.[1662] Geleneksel Türk El Sanatlarının içinde önemli bir yeri olan Ahlat taşı (volkanik andetiz taş) Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi yapı mimarîsinde gerek şehrin gerekse mücavir[1663] yerlerin mimarîsinde kullanılmıştır. Özellikle kale, camii ve mezar taşları başta olmak üzere, kümbet, türbe, medrese, kervansaray, han, hamam, çeşme, köprü ve evlerin yapımında Ahlat taşının yoğun olarak kullanıldığı görülür.[1664] Nitekim Abdürrahim Şerif'in Ahlat'taki çalışmasında

[1659] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 299; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 138-139; Bosworth, "Akhlat", I/7, s. 725-727.
[1660] Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1977, s. 120.
[1661] İbnu'l-Verdi, *Haridet el-Acaib ve Feridet el-Garaîb*, s. 110.
[1662] Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 187; Gordlevski, s. 245.
[1663] Van Gölü'nde yer alan Akdamar Kilisesi, Vaspurakan kralı Gagik tarafından X. asrın başlarında Ahlat'tan getirilen taşlarla Akdamar adasında yaptırılmıştır. Artsruni, s. 384; Ayrıca bkz. Hrand D. Andresyan, "Aktamar Kilisesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, 1966, s. 77-82.
[1664] Sultan Sökmen, "Ahlat'ta Geleneksel Taş İşçiliği", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S. 2, 2015, s. 100-101.

gözlemlemiş olduğu Ortaçağ'dan kalma birçok mimarî yapının parçaları, taşları ve çeşitli işlemeli tezyinatları toprağa gömülmüş veya yığın taşlar arasında, bazıları da halkın evlerinin bahçe ve ev duvarlarında ilgisiz bir şekildeydi.[1665]

Ahlat'ta varlığını bildiğimiz hükümdar sarayı iç kalede yer almakta ve şehir idarecilerinin aileleriyle kaldığı yerdi. Abdürrahim Şerif, saray harabelerinin yığın halinde Taht-ı Süleyman mahallesinde olduğunu ifade etmiştir.[1666] Günümüzde söz konusu saraydan pek fazla bir iz kalmamış olsa da Kafesoğlu, "Ahlat ve Çevresinde Arkeolojik ve Tarihi Tetkik Seyahati Raporu"nda Meydanlık Kabristanı ile Bayındır kümbedi arasında ve yolun kenarındaki düzlükte büyük bir küme halinde mahzen ve bina enkazlarının mevcut olduğunu, hangi zamana tarihlendiği belli olmasa da hükümdar sarayı olduğunu tahmin etmektedir. Nitekim aynı yerde düz taşlarla parkelenmiş genişçe bir sahanın saraylara ait meydanlık alan olma ihtimali de bu kanaati güçlendirmektedir.[1667] Ahlat'ın çevresinin surlarla çevrili güzel bir şehir olduğunu çağdaş kaynaklardan biliyoruz, nitekim şehrin savunmasında önemli olan burçların da düzenli aralıklarla tamiri yapılarak şehrin savunma mekanizmaları güçlendirilmekteydi.[1668] Selçuklular'ın yapılarında eski yerleşim alanlarının üstünde olmasalar bile, eski kentlerin yapı malzemeleri yeniden kullanılmış,[1669] söz konusu yapıların Selçuklu mimarîsi ile yeni bir yüz kazanması sağlanmıştı.

İslâm fethiyle birlikte Müslüman şehri olan Ahlat'ın bir Ulu Camii'ye sahip olduğuna dair ilk kayda 928'de Bizans Domestikos'u camideki mihrabı sökmesinden ve kiliseye çevirmesinden dolayı rastlamış olsak da,[1670] şehrin ilk İslâm fetihlerinden mezkur döneme kadar, Müslüman egemenliğinde kesintisiz bir şekilde kaldığından, daha önce şehirde Ulu Camii'nin olması gerektiğini belirtmek gerekir. Ahlat'ta yapılan ilk cami olduğu düşünülen Taht-ı Süleyman mahallesindeki Ulu Camii'den maalesef günümüze bir evin bahçesindeki tuğladan yapılmış bir minare parçası dışında bir şey kalmamıştır.[1671] Ayrıca İbn Havkal'dan öğrendiğimize göre caminin yapımında Amid'den getirilmiş olan siyah granit taşla yapılmış ve Amid Ulu Camii Ahlat Camii'nden daha küçüktü.[1672]

[1665] Şerif, s. 23-24.
[1666] Şerif, s. 67; Karakoç, s. 134.
[1667] Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 173.
[1668] Koca, *Türk Tarihinin Meseleleri*, s. 178.
[1669] Scott Redford, "Anadolu Selçukluları ve Antik Çağ", *Cogito Dergisi*, XIX, 2001, s. 51.
[1670] İbnu'l-Esir, VIII, s. 166; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 213; Demir, *Ahlat Eyyûbileri*, s. 244.
[1671] H. Karamağaralı, "Ahlat Kazıları (1967-1971)", s. 90-91.
[1672] İbn Havkal, s. 201.

Eyyûbîler döneminde önemli imar faaliyetlerinde bulunan Ahlat naibi Hüsameddin Hacip Ali'nin 626/1228-1229 yılında henüz Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı yakıp yıkmasından önceki sene büyük bir cami inşa ettiğini kaynaklar bildirir.[1673] Evliya Çelebi'nin naklettiği üzere şehirde çok sayıda büyük ve güzel camilerin inşa edildiğine dayanarak,[1674] muhtemelen bu cami dışında başka büyük camilerin de varlığını dile getirmek mümkündür. İsmine sadece 1156/1743-1744 yılına ait 413 nolu tapu defterinde tesadüf ettiğimiz, Ahlat Ulu Camii'nde 2 müezzin, 6 hafız, 1 mübelliğ ve 1 ferraşın görev yaptığı ve bundan dolayı örfi ve avarız gibi çeşitli vergilerden muaf tutulduklarına dair kayıt mevcuttur.[1675] Söz konusu caminin Eyyûbîlerin Ahlat naibi Hüsameddin Hacib Ali tarafından inşa edilen Ulu Camii olduğu tahmin edilmektedir.[1676]

Ahlat mücavir şehirlerden farklı olarak XIII. yüzyıl öncesine ait mimarî yapıları yok denecek kadar azdır, bunun başlıca nedeni ya istila ve yağmalar ya da daha yıkıcı olan afetlerdi. Dolayısıyla Ahlat'ın söz konusu döneme ait varlığını ortaya çıkarmak için modern zamanda şehirde yapılan arkeolojik seyahatlerde yüzey araştırması yapmış olan Lynch'e göre "Eski Ahlat Şehri" yapıları büyük oranda zarar görmüş ve toprak altında kalmıştı.[1677] Ahlat'ın bu şekilde olmasının bir diğer nedeni de kuşkusuz Osmanlı Devleti hükümdarı Kanunî Sultan Süleyman'ın İran şahı Tahmasb'ın saldırılarına maruz kalan ve önemli oranda tahrib edilen şehri Van Gölü kıyısında günümüzde de şehir merkezi olarak kullanılan yere taşıması olmuştur. Harabe Şehir mahallesi olarak bilinen yerde yerleşim azaldığından tekrardan imar çalışması yapılmadığı gibi yapılar da terk edilmişti. Ahlat'ı idare eden Türk beyleri, şehirde artan Müslüman nüfusuna göre ibadethanelerin sayısını arttırmış, henüz tam olarak ortaya çıkarılmış olmasa da yıkıntılarından anlaşılan birçok cami ve mescit inşa ettirmişlerdi.[1678]

Şehrin temel yapısı olan Ulu Camii'nin minare kaidesine ve caminin kazı çalışmaları 1970 yılında başlanmıştır. Taht-ı Süleyman'a giden yolun güney kenarında, batıya bakan alt kısmı kemerli yüksek bir duvar mevcuttur. Söz konusu duvarın ait olduğu bina kayalık zemin üzerine ve arazinin meyline uyularak inşa edilmiş, dolayısıyla planı düzgün olmayan bir

[1673] İbnu'l-Esir, XII, s. 448; Şerif, s. 47-48; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 456; Sevim, Hüsameddin Ali için "Ahlat valilerinden" şeklinde bahseder ve hayır işlerinde bulunduğunu ifade eder. Ancak Eyyûbî ya da başka bir hanedanı çağrıştıracak ifade kullanmaması akla Sökmenli valilerinden olduğunu getirir. Muhtemelen Ali Sevim, Ahlat'a katkısı ile meşhur olduğundan onu da bu şekilde zikretmiştir, başka durumda Hüsameddin Ali Eyyûbî Melik el-Eşref'in Ahlat naibi olduğu malumdur. Bu durum yukarıda ilgili bölümde belirtilmiştir. Ayrıca bkz. Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 244.
[1674] Evliya Çelebi, IV/I, s. 193.
[1675] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 213; Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 111.
[1676] Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 244-245.
[1677] Lynch, s. 293-294.
[1678] Yaşa, "Türk Kültür Merkezi Ahlat", s. 18-19.

dikdörtgen şeklindedir. Bu kalıntının güneybatı köşesinde kareye yakın bir dikdörtgen biçiminde bir oda, kuzey-güney istikametinde uzanan ve kıble yönünde mihraba benzeyen bir nişi ihtiva eden sal döşeli dikdörtgen oda yer almaktadır, burası binanın mescididir.[1679] Ayrıca kazı raporlarında minarenin çinilerle bezendiği görülmekte, üç ayrı dönemden izler taşımaktadır. Söz konusu kazı alanında devam eden 2015-2017 yılları kazılarını yürüten Celil Arslan'a göre, caminin Müslüman fethinin akabinde inşa edilmiş ilk yapı olduğu anlaşılmakta, ancak ölçü ve plan özellikleri, alanın darlığı gibi nedenlerle Ulu Camii olmadığı ifâde edilmektedir.[1680] Ancak Ahlat'ın sahip olduğu İslâmî ilim ve kültür zenginliği, şehri ziyaret eden çağdaş coğrafyacılar ya da sonraki dönemlerde bahseden kaynaklarda çok sayıda cami ve mescitlerinin olduğunu belirtmelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim Eyyûbîler döneminde Hüsameddin Hacib Ali'nin şehirde birçok faaliyetinde bulunduğu ve mahallelerde mescitlerin inşa edildiğini biliyoruz.[1681]

Ahlat'ın zahidlerin ve âlimlerin yurdu olması hasebiyle burada inşa edilen kümbetlerin[1682] de iki katlı planlandığı görülmektedir. Adını mahalleye veren İki Kubbe Kümbeti'nde kubbeli olan yapının alt katı mezar iken, üst katı ise zaviye olarak, burada metfun kişinin ruhuna Kur'ân-ı Kerîm okumak ve ibadet edilmek için inşa edilmişti.[1683] Ahlat'ta süren kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan yapının öğrenci hücreleri ve mutfak gibi bölümlerine ulaşılmış olmasından hareketle, Ahlat zaviyesinin XII. yüzyıl Ahlatşahları dönemi eseri olduğu tahmin edilmektedir.[1684]

Ulu Camii'nin ve Bezirhâne'nin batısına düşen dik bir eğimle inilen düzlükte yapılan kazılarda "küçük hamam" olduğu tespit edilmişti. Söz konusu düzlükte Ahlat çarşısının yeri olduğundan hamam, muhtemelen esnaflar içindi. Açılmış alanın orta kısmında yer alan göbek

[1679] H. Karamağaralı, "Ahlat Kazıları (1967-1991)", s. 90; Arslan, "Ahlat Kazılarının Dünü-Bugünü", s. 208.
[1680] Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", VIII, s. 136; Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 11.
[1681] İbnu'l-Esir, XII, s. 448; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 244-246. XIII. yüzyılda inşa edilen Van'daki Kızıl Camii'yi kimlerin imar ettiği konusunda ihtilaf mevcuttur. Nitekim 978/1571 tarihli Van Vilâyeti Evkaf Tahrir Defteri'nde geçen "Vakf-ı Camii Kebirân Şukaf-ı Şah-ı Ermen der nefs-i Van" tabirinden camiyi Şahermen'in inşa ettiği anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu caminin Ahlatşahlara ait olduğu fikrini savunan Orhan Kılıç'ın aksine *Ahlat Eyyûbîleri Tarihi* kitabının yazarı Ahmet Demir'e göre Ahlat merkez olmak üzere Van Gölü Havzası'na hâkim olan Eyyûbîler dönemine aittir. Çünkü Melik el-Evhad'ın Ahlat'ı aldıktan sonra ismine "Şah Ermen" lakabını eklediği kardeşi Melik el-Eşref'in zaten kaynaklarda adı "Şahermen" olarak geçtiği göz önüne alınırsa bu konudaki ihtilafın açıklığa kavuşacağını düşünüyoruz. Bu konudaki farklı fikirler için bkz. Orhan Kılıç, "Van Ulucamii'nin Tarihi Hakkında", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 130, 1997, s. 56-60; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, aynı yer.
[1682] Avrupalı seyyah Taylor, Ermeniyye bölgesini gezdiğinde gözlemlerinden hareketle bölgedeki eski Ermeni kiliselerinin mimarî şekli ve özellikle kubbelerinin konik biçimde bir tepeye sahip olduğunu belirtir. Buna göre kubbelerin yüksekliği-genişliği gibi unsurlarının Ahlat'ta ve diğer yerlerdeki Müslüman türbelerinde çok benzerlik taşıdığını dolasıyıla bu yapıların örnek alınarak yapıldığını öne sürer. Bkz. Taylor, s. 36.
[1683] Şerif, s. 72; Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", VIII, s. 139.
[1684] Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu" no. 5, s. 14.

taşının yer aldığı sıcaklık ve etrafındaki eyvanlar ile köşelerdeki halvetler buranın erkek hamamı olduğu kanaatini oluşturmaktadır. Ayrıca hamamdaki su künklerinden ve musluk deliklerinin tek oluşundan burada sadece yıkanılacak derecede su akıtıldığı tespit edilmiştir.[1685] Muhtemelen sabah işine gelen ya da akşam işi bitince yıkanan esnafın kullandığı hamamın, herhangi bir kitabesi bulunamadığı için tarihi hakkında net bilgi olmasa da XIII. yüzyılın başları Eyyûbî dönemine tarihlenmektedir.[1686] Kazılarda ortaya çıkarılan bir başka hamam olan Çifte Hamam'ın yapısı ve mimarîsi itibariyle Selçuklu dönemine ait olmadığı söylenebilir, daha çok Akkoyunlu dönemine aittir.[1687] Ancak Ahlat'ın büyüklüğü ve nüfusunun kalabalık, aynı zamanda zengin bir şehir olduğu düşünülerse büyük İslâm şehirlerinin bariz örneklerinden olan umumî hamamlara sahip olması gerekir. Nitekim yukarıda belirtildiği üzere "Çifte Hamam" Akkoyunlu izleri taşısa da, Ahlat mezar taşlarında kitabesi okunan 620/1223 yılında vefat eden Emînuddin Ömer b. Mesud el-Hammamî[1688] ismindeki kişinin "hammamî" meslek kolundan olması şehrin hamamları havi olduğunu gösterir. Ayrıca bize şehirde böyle bir meslek kolunun olduğu fikrini verir. Nitekim Evliya Çelebi'nin şehirdeki hamamların sayısına dâir verdiği –abartılı- rakama göre şehrin hamam sayısı 1.000 idi ki bu, şehrin bayındır olduğuna ilişkin bir perspektif sunabilir.[1689]

Su kaynakları bakımından zengin olan ve mimarîde ince bir zevkin örneklerine sahip Ahlat'ın içinden geçen ırmakların üzerine bazı taştan köprüler inşa edilmişti.[1690] Ahlatşahı Sökmen'in zevcesi Şahbanû'nun da 1164 yılında Ahlat'taki ahşap köprülerinin yerine kireç ve tuğladan yol ve dokuz köprü inşa ettiğini daha önce belirtmiştik.[1691] Söz konusu köprülerden birinin Bayındır ismiyle anılan köprü olup olmadığında ihtilaf vardır. Nitekim ismini Akkoyunlu hükümdarı Bayındır Bey'den alan köprünün XV. yüzyılda onun tarafından inşa edildiği söylenirken, bir diğer fikir de Zekeriya Kazvinî'nin Ahlat'ı ziyaret ettiği XIII. yüzyıl ortalarında söz konusu köprüden bahsetmiş olması hasebiyle köprünün tarihinin daha eskiye dayanabileceği tezidir.[1692] Muhtemelen söz konusu köprü Ahlat'ta XIII. yüzyılda yaşanan

[1685] Arslan, "Ahlat Kazılarının Dünü-Bugünü", s. 208.
[1686] H. Karamağaralı, "Ahlat Kazıları (1967-1991)", 92; Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", VIII, s. 139.
[1687] H. Karamağaralı, "Ahlat Kazıları (1967-1991)", 93; Arslan, "Ahlat Kazılarının Dünü-Bugünü", s. 209.
[1688] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 139-140.
[1689] Evliya Çelebi, VI/I, s. 194.
[1690] Lynch, II, s. 291.
[1691] İbnu'l-Ezrak, s. 633.
[1692] Zekeriya Kazvinî, s. 524; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, TTK, Ankara, 1975, s. 120-121; Söz konusu köprünün yapımı ve tarihlendirmesinde yaşanan ihtilafa dair geniş bilgi için bkz. Şehabettin Öztürk, "Ahlat'ta Mimari Su Yapıları", edt. Oktay Belli V. Evren Belli, *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (23-25 Ağustos 2012), Ahlat Bitlis, s. 144-146.

afetler ve istilalar sonucunda tahribe uğramış, sonraki yüzyıllarda tamiri yapıldığı için bu şekilde adlandırılmıştır.

Ahlat'ın büyüklüğü, mimarî kalıntılara göre uzunluğu 5 km, genişliği ise 11 km dolayında bir alanı kapsamaktadır. Günümüze kadar gelebilen eser sayısına bakıldığında bunların az olmasına rağmen, yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan yeni eserlerle şehrin büyüklüğü ve mimarî çeşitliliği hakkında gerçeğe daha yakın tahminlerde bulunmak mümkün hâle gelmektedir. Ayrıca pek çok kaynak da Ahlat'ta çok sayıda cami, mescit, çarşı, pazar yerleri, evler, han ve kervansaraylar, köprüler, gibi yapılar olduğuna dair bilgi vermektedir.[1693] Dolayısıyla Ahlat ile ilgili inceleme ve kazılar devam ettikçe yeni eserlerin meydana çıkarılması şehrin kadim geçmişine ışık tutacaktır.

1046 yılında Mervanîler döneminde Ahlat'ı ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev, kış aylarında şehre vardığında yoğun kar yağışı dolayısıyla yol üzerindeki handa konakladığını ifâde etmektedir.[1694] Ayrıca şehrin hac ve kervan ticareti üzerinde olmasından dolayı buradan geçenlerin konaklamaları için bu tür yapılar Müslüman idareciler tarafından imar edilmişti. XII. yüzyıla gelindiğinde Ahlatşahların başkenti Ahlat'ın zenginliğinin ve öneminin son derece arttığı bilinmekte, bu manada Ermenşah Sökmen'in karısı Şahbânû 1164 yılında gerek şehre ve gerekse de ticaret için gelen kervan tüccarlarının rahat konaklaması için inşa edilen kervansaraylara büyük miktarda bütçe ayırmıştı.[1695]

Şehrin iktisâdî yükselişinin XIII. yüzyılda Eyyûbîlerin eline geçmesiyle de devam ettiği görülmektedir. Özellikle Ahlat naibi Hüsameddin Hacib Ali'nin (1220-1228) valiliğinde halkın refah seviyesi çok yükseldi ve Hacib Ali şehirde çok çeşitli imar faaliyetlerine girişti, bunlardan bir kalem de kervansaraylardı.[1696] Hüsameddin Ali söz konusu kervansarayların sarp ulaşım ve bağlantı yollarını ıslah etmiş, gerekli düzenlemeleri yaparak hızlı ulaşımı sağlamıştı.[1697] Kafkasya ve İran'dan Anadolu'ya geçiş noktası olan tarihî İpek Yolu güzergahının önemli duraklarından biri Surmarî emirliğinin Ejder kervansarayıydı. Eyyûbî metbuu olan Surmarî Emiri Şerafeddin Ejder döneminde günümüzde Iğdır sınırlarında yer alan Ejder (Harman döven) Kervansarayı şehre 15 km. uzaklıkta Kervansaray (Zor) köyünün batısında yer almaktadır. Kervansarayın kitâbesi bulunmadığından tarihi net olarak bilinmese

[1693] H. Karamağaralı, "Ahlat Kazıları (1967-1991)", s. 83, N. Karamağaralı," Ortaçağ'da Kubbetü'l-İslâm Unvanlı Şehir: Ahlat", *Türk Yurdu*, XXXIV, S. 319, Mart 2014, s. 42; Karakoç, s. 70-73.
[1694] Nasır-ı Hüsrev, s. 10-11.
[1695] İbnu'l-Ezrak, s. 633.
[1696] İbnu'l-Esir, XII, s. 448; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 129; Demir, *Ahlat Eyyûbileri*, s. 250.
[1697] İbnu'l-Esir, XII, s. 448; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 130; *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 250.

de, tezyinatı ve süslemede kullanılan mofifler ile mimarî tarzı XIII. yüzyıl taş işçiliğini yansıtır. Bundan dolayı söz konusu kervansarayın Surmarî emiri Şerafeddin Ejder tarafından inşa edildiği sanat tarihçisi Zakir Acar ve Hasan Buyruk tarafından tespit edilmiştir.[1698]

İnsanların yerleşim yerlerindeki varlığının en bariz kalıntıları kuşkusuz antik dönemden bu yana önemini koruyan nekropoller denilen mezarlık alanlarıdır. Mezopotamya inançlarında ve ilahi dinlerde ölüler gömülüyordu. Aynı zamanda mezarlıklar toplumların dinî, sosyo-kültürel ve coğrafî özelliklerini dahi yansıtması nedeniyle bulundukları yerlerin belleği niteliğini taşır. Ahlat'ın antik zamanlara dair mezar kalıntıları şehrin 7 km. kuzeyinde yer alan Yuvadamı (Ersonk) ve Cemaleddin köylerinin yakınlarında bulunmuştur. Bu kalıntıların Sütey yaylasında[1699] yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Orta Tunç ve Erken Demir Çağı'na, bir kısmının ise Demir Çağı'na (Urartu dönemine) ait olduğu tespit edilmiştir.[1700]

Ortaçağ'a gelindiğinde İslâm dünyasının en büyük merkezlerinden olan Ahlat'ın kapalı kent modeline sahip olmasıyla geniş mezarlıklar kentin dışında yer almıştır. Mezarlık alanlarının şehrin surunun dışında olması şehrin gelişmişlik ve büyüklüğü hakkında önemli bir ipucu vermektedir.[1701] Ahlat'ta bulunan mezarlıklardan kısaca bahsedecek olursak, Taht-ı Süleyman mezarlığı; Hasan Padişah Kümbeti'nin güneybatısında adını verdiği mahallede yer almaktaydı. Burada çok sayıda şahideli sandukalı mezar taşı bulunmaktadır. Ancak sandukaları toprak altında ya da kırık haldedir. Mezar taşları itina ile işlenmiş ince bir işçilik ürünüdür. Kırklar mezarlığı; adını verdiği mahallede yer almakta, Ahlat Ovakışla karayolunun güney batısındadır. Merkez (Kayı veya Kaya) mezarlığı; Ergezen mahallesinde Şeyh Necmeddin Hâbî'nin kümbeti ile Erzen Hatun Kümbeti burada yer almaktadır. Kale mezarlığı; bu mezarlık daha çok Osmanlı dönemi mezarlığıdır, Osmanlı Kalesi'nin doğusundadır.[1702] Son olarak en büyük mezarlık alanı olan, Selçuklu diğer adıyla Meydanlık mezarlığını aşağıda daha geniş olarak ele alacağız. Dünyanın en büyük Müslüman

[1698] Z. Zakir Acar, *Kültür ve Turizm Yönleriyle Iğdır*, Ankara 1998, s. 26; Hasan Buyruk, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır*, Iğdır 2007, s. 224; Kervansaray hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Aydın Mızrak, "Iğdır Zor Köyü Kervansarayı Proje Çalışması", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2007, s. 224; krş. Z. Zakir Acar, *Kültür ve Turizm Yönleriyle Iğdır*, Ankara, 1998, 26; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 250-251.

[1699] Sütey Yaylası, Moğolların Ahlat'ı istilasından sonra İlhanlılar'a bağlı Sutay/Sütey oğulları tarafından yönetilmiştir. Bu hanedanın idarecilerinden olan Sütey Noyan'ın burada yaz aylarında yayladığı kaydedilmektedir. Sütey yaylası da ismini bu hanedandan almaktadır. Geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmalar Dergisi*, I, Ankara 1970, s. 139-40; Gül, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 213.

[1700] Belli, "Tunç ve Erken Demir Çağı'nda Ahlat Yöresi", 2012, s. 22.

[1701] Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 11.

[1702] Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 12-13.

mezarlıklarından birine sahip olan Ahlat bu yönüyle çok farklı bir yer tutar. Nitekim Orta Asya Türk kültürünün izlerini taşıyan balbal taşlarını andıran mezar kitâbelerinin[1703] yazıldığı, uzunluğu 3 metreyi bulan yüksek mezar taşları vardır. Büyük çoğunluğu kare, silindirik şapel, konik çatılı ve iki katlı anıt mezarlardır. İnce taş duvarcılığı ürünü olan bu yapılar, birçoğu ayrıntılı kalıplar ve kabartılmış frizleri ile zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Ayrıca mezarlıklar, bitkisel ve geometrik süslemelerle zengin oyulmuş çok sayıda mezar steli de içerir.[1704] Devlet adamları ve şehir önde gelenleri için inşa edilen kümbetler de Anadolu'da Selçuklu mimarî özelliğinin biricik olma yönlerini içinde barındırır. Bu noktada Ahlat halkının "akıt"[1705] dediği küçük kemerli mezarların "Tümülüs" tarzında olduklarını belirtmek gerekir.[1706]

Selçuklu devrinde Anadolu'da bu tip mezarlara Ahlat dışında başka bir yerde denk gelinmediği ancak VII. yüzyılda Turfan yakınlarındaki Astana civarında bulunan mezar odalarının Ahlat'takine benzerlik gösterdiği görülmektedir. Ayrıca H. Karamağaralı Orhun yöresinde yığma mezar tipine Ahlat'ta da rastlanılmış olmasını söz konusu akıtların Anadolu'ya göç eden Türklerin inanışlarını ve ölü gömme ritüellerini devam ettirdiği fikrini verdiğini söyler.[1707] Günümüze gelebilmiş olan akıtların kahir ekseriyetinin XIV-XV. yüzyıllara ait olduğunu belirtelim.[1708] Ahlat'ta araştırma yapan Abdürrahim Şerif, Meydanlık kabristanı ile İki Kubbe Mahallesi arasında evlerden uzak bir yerde bir mahzene tesadüf etmiş, daha önce mahzenin zemin üzerinde olmasına rağmen yaşanan depremler ve afetler sonrasında toprak altında kaldığı anlaşılmıştır.[1709]

[1703] Dinî, askerî ve sivil tasvirler içeren genellikle dekoratif bir unsur olarak İslâm medeniyeti kültür elemanlarındandır. Bkz. Ali Alparslan, "Kitâbe", XXVI, *TDVİA*, Ankara 2002, s. 80-81.

[1704] Bosworth, "Akhlat", I/7, s. 725-727; Lynch, II, s. 285.

[1705] Akıtlar gövdesi tamamen ya da kısmen toprağın içinde kalan, sekizgen bir dikdörtgen ya da dairevî bir geometrik plan üzerine düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Birer oda şeklinde yapılmış olan akıtlardan farklı olarak, bir yerde sadece üç akıt birinden diğerine birer kapı ile geçilebilen üç göz oda şeklindedir. Ahlat'ta çökmüş akıtlar olsa da günümüze gelebilmiş 30 kadar akıt mevcuttur. Daha geniş bilgi için bkz. H. Karamağaralı, "Ahlat Kazıları (1967-1991)", s. 85-86.

[1706] Şerif, s. 71; Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", VIII, s. 139.

[1707] H. Karamağaralı, "Ahlat Kazıları (1967-1991)", s. 87-89.

[1708] Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 172-173; Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1972, s. 46-47.

[1709] Şerif, s. 81-82; Ahlat'ta katmanlı bir mezarlık yapısı vardı. Ayrıca Ahlat'ta açılan bir yol çalışması sonrasında birçok mezar bozulmuş ve kenarına isabet edenlerin ise mahzen kısmı meydana çıkmıştı. Bkz. B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 35.

Mezarlar süslemeleriyle ve yazı karakterleriyle ait olduğu yüzyılın işaretlerini taşımakla beraber, Anadolu'da ilk defa mezar taşlarında imza Ahlat'ta kullanılmıştır.[1710] Ahlat mezarları aynı zamanda bir sanat değeri taşıyordu. Bu durum özellikle Ortaçağ Selçuklu sanat anlayışının izlerini göstermesi açısından son derece önemlidir. Mezar taşlarında yer alan kitâbelerde genelde Kur'ân-ı Kerîm'den sûre ve dua âyetleri ile Hz. Muhammed (s.a.v)'in hadislerinin yanı sıra Arapça ve Farsça sözler de yazılmasının yanı sıra eski Türk inanışlarından olan Şamanist bir etkinin olduğunu da belirtelim.[1711] Taht-ı Süleyman mezarlığında tesadüf edilen koç heykeli, Doğu Anadolu'da sık görülen koyun ve koç heykel örneklerindendir. Başları kopmuş iki koyun heykelinin kitabesine göre 803/1400-1401 yılına aittir.[1712]

Ahlat naibi Hüsameddin Hacip Ali tarafından hastane (bimaristan-şifahâne) yapıldığını biliyoruz.[1713] İbnu'l-Esir'in bahsettiği Ahlat'taki hastane yapılan kazılarda henüz ortaya çıkarılmış değildir. Ancak Ahlatlı âlimler ve mütefekkirler başlığında bahsettiğimiz Ahlatlı ve Ahlat'ta bulunmuş hekimlerin Ahlat hastanesinde çalışmış olması gerekir. Şehirde bir hastanenin olması nüfusun yoğunluğunu izah edeceği gibi aynı zamanda kalkınma düzeyini ve böyle bir kurumun giderlerini/masraflarını karşılamaya muktedir olması da dikkate değerdir. Ahlat için kullanılan "Açık Hava Müzesi"[1714] tabiri şehirde doğal ve beşeri etkilere karşı Türk ve İslâm topluluklarına ait kültür ve medeniyet izlerini en iyi şekilde sürdürmesinden dolayı verilmektedir. Eyyûbî dönemine ait olduğu tespit edilen mezar taşlarında görülen, sandukalar mimarîsi ve kûfi yazı biçimlerinin Moğol istilasından önceki dönemde Ahlat'ta çok yaygın olduğunu fakat sonraki dönemde aynı inceliğin olmadığını söylemek mümkündür.[1715]

Ahlat'ın sahip olduğu âlim ve zanaatkar merkezi ünvanı şehrin kıymet-i harbiyesini pekala ifade etmektedir. Nitekim 1229 yılında Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat muhasarası sırasında onunla mektuplaşan Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın elçileri aracılığıyla yolladığı mektupta "abidler ve zahidlerin şehri; imamların, hafızların yurdu ve

[1710] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları,* s. 87-9; Abdürahim Uluçam, "Selçuklu Dönemi Ahlat Mezartaşları ile Erciş Mezarları Arasındaki İlişkiler", *Gap ve Dap Projeleri Çerçevesinde Vangölü Havzası,* 1993, Ahlat Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 65-71.
[1711] Lale Bulut, Ertan Daş, Aydoğan Demir, İnci Kuyulu, "Türklerde Ölü Gömme Gelenekleri", *Akdeniz'de İslâm Sanatı Erken Osmanlı Sanatı Beyliklerin Mirası,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 77.
[1712] Beyhan Karamağaralı, "Koç, Koyun ve At Şeklindeki Mezartaşları", *Anadolu'da Türk Mührü Ahlat*, s. 13.
[1713] İbnu'l-Esir, XII, s. 448; Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 129; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 248.
[1714] Gül, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 231; Karakuş, s. 5-7.
[1715] Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 261-278.

Kubbetu'l-İslâm Ahlat"[1716] şeklinde tasviri şehrin sahip olduğu maddî ve manevi değeri göstermesi bakımından dikkate değerdir. Esasen Ahlat medreseler, daru'l-kurralar, daru'l-huffazlar ve bunun gibi ilim tedrisatı için gerekli yerlere sahipti.[1717] Ancak gerek çağdaş kaynakların gerekse de modern araştırmaların nezaretinde şehrin Ortaçağ döneminden özellikle Moğol istilası öncesinde XIII. yüzyılın ilk yarısına ait maalesef herhangi bir mimarî yapı yok denecek kadar azalmış, hemen hemen hiçbir iz kalmamıştır. Bu konuda 1970 yılında Ahlat'ta başlanan kazı çalışmalarında Haluk ve Beyhan Karamağaralı öncülüğündeki çalışmalarda şehrin fiziki yapısının sınırları ve merkezinde yer alan yapıların kabaca yerleri belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak halen süren kazı çalışmalarında ortaya çıkarılmayı bekleyen çok sayıda yapı ve mimarî kalıntılar olduğu malumdur.

3.4.2. Günümüze Kalan Eserler

Ahlat, Türk-İslâm mimarîsinde çok farklı bir yere sahip olan kümbetleriyle XIII. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan mimarî geleneğin sahibidir. Bir tür mezar yapıları olan kümbetler, sanatkâr ve ustaların ince zevki ile muhteşem eserlere dönüşmüş, pek çoğu istila ve afetlere maruz kalmasına rağmen hâlen ayakta kalmıştır. Esasen Ahlat'ta çok şümullü bir mimarî geleneğin olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Ancak söz konusu yapıların günümüze gelmemesi ya da gelememesinde afet ve istilaların iki büyük etken olduğunu biliyoruz. Yine de bahse konu döneme ait maddî yapıların günümüze ulaşmayıp yalnızca "öte dünya"yı temsil eden kümbet ve mezar taşları ya da sandukaların en az zararla ulaşması, burayı ele geçiren ya da sakinlerinin veya define avcılarının zarar vermekten çekinmiş olması ihtimalini de akla getirmektedir.

3.4.2.1. Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı

Ahlat'ı Ortaçağ'ın mimarî sanat merkezine dönüştüren unsurların başında yapılardaki incelik gelmekteydi. Nitekim bunu inşa edilen mimarî yapılarda görmek mümkün olduğu gibi diğer İslâm beldelerinden farklı olarak ölü anıtlarının sanatsal bir özneye dönüşmesi bakımından görmek de mümkündür. Bunun için inşa edilen kümbetlerin yanı sıra mezarlarda lahitler, sandukalar ve mezar taşlarının oyma ve kazıma tekniği ile hakikaten muhteşemdir. Nitekim kitabeleri okunan XII-XIII. yüzyıl mezar taşlarından dördü Ahlatşahlar, sekizi Eyyûbîler ve elli dördünün İlhanlılara ait[1718] olması bahse konu sanatın İlhanlılar döneminde

[1716] İbn Bîbî, I, s. 382; Sevim, "Sökmenliler", III, s. 457.
[1717] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 226.
[1718] Sümer, "Ahlat", II, s. 23; Recai Karahan, Selami Bak, "Ahlat Mezar Taşlarının Yeni Yüzü", Ed: Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu* (25-27 Eylül 2013), Ahlat-Bitlis, s. 131; Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", VIII, s. 148.

yoğun olmasından ziyade Moğollar kadar büyük bir istilanın bir daha bu topraklara gelmemiş olmasındandır.

Ahlat'ta bulunan Harabe Şehir, Taht-ı Süleyman, Kırklar, Merkez (Erzikan), Kale ve son olarak bunlar içinde sayacağımız yedinci ve en büyüğü olan Ahlat Selçuklu Meydan mezarlığı[1719] aynı zamanda Türkiye'nin en büyük Müslüman mezarlığıdır.[1720] Bu mezarlık Bayındır Kümbeti'nden İki Kubbe mahallesini Harabe Şehir ve Taht-ı Süleyman mahallelerini birbirine bağlayan yoldan Usta Şakird Kümbeti'ne kadar yayılmış 210 dönümlük geniş bir alana yayılır. Ancak tarla alanı oluşturmak için mezarlığın büyük kısmı kaldırılmıştır. Yüzyıllar içinde doğal afetler, istila ve savaşlar, özellikle bakımsızlık ile kaçak kazılar yüzünden çoğu kayıp ya da yok olan mezarlıkta, XII. yüzyıl başından XIV. yüzyıla kadar tarihlenen muhtelif 1.800 civarında mezar taşı bulunmaktadır. Meydan mezarlığında Ahlatşahları, Eyyûbîler, İlhanlılar, Karakoyunlular ve Beylikler devrine ait mezar taşları bulunmaktadır. Mezarlıkta şahideleri okunan çok sayıda emir, vali, şeyh, kadı ve âlim isimleri, ayrıca 22 sanatkârın imzasının olduğu muhteşem mezar taşları yer almaktadır. Söz konusu imza kitâbelerinde bulunan mahlaslardan XIII. yüzyılda Ahlat'taki Ahi teşkilatı sanatkârlarının usta-çırak ilişkisi içinde oldukları ve bunları eserlerindeki üslupla da aktarması dikkat çekicidir.[1721]

Abdürrahim Şerif Meydan mezarlığında çalışırken tabakalar halinde gözlemlediği üst üste yığılmış 2-3 mezar taşını yazıları ile gördüğünü, en altta kalanın rengi ve yazıları itibariyle daha eski olduğunu belirtir. Bu sayede şehrin sürekli afet ve istilalara maruz kalmasından dolayı halkın cenazelerini sur dâhilinde olan mezarlıkta üst üste olacak şekilde defnettiklerini dile getirir.[1722] Ancak Ahlat Mezar taşları üzerinde detaylı çalışma yapan Beyhan Karamağaralı bu tespitin yanlış olduğunu ve toprak kaymaları ile meydana geldiğini aktarır. Bunun sebebini de üstteki lahidlerin alttaki mahzenler arasındaki seviye farkının üst üste iki mezarın bulunmasına imkân vermemesi olarak açıklar.[1723]

[1719] Ahlat Selçuklu (Meydan) mezarlığı ve mezar taşları, Dünya Kültürel Miras listesine 2016 yılında dâhil oldu. Detaylı bilgi için bkz. Veysel Özbey, "Dünya Mirası Olma Yolunda "Urartu ve Osmanlı Eski Yerleşimi Ahlat Mezar Taşları" Kültürel Mirası", *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4, 2020, ss. 157-169.

[1720] Beşir Aşan, "Van Yöresi", s. 160.

[1721] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 88-89; H. Karamağaralı, "Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Ahlat", VII, s. 1205; Recai Karahan, Selami Bak, "Ahlat Mezar Taşlarının Yeni Yüzü", Ed: Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu* (25-27 Eylül 2013), Ahlat-Bitlis, s. 131; Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", VIII, s. 148; Muammer Gül, "Anadolu'da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkıları", *Tarih Okulu*, Mart 2016, 9/XXV, s. 470-71.

[1722] Şerif, s. 86.

[1723] B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 35.

İki Kubbe ve Taht-ı Süleyman mezarlıklarında bulunan, yöre halkının "akıt" dediği Kurgan/Tümülüs tipi mezar odaları yoğunlukla Meydanlık mezarlığında da görülmektedir. Anadolu'da Beylikler dönemi ile tesadüf edilen çokgen mezar anıtlarından Akıtlar,[1724] gövdesi kısmen veya tamamen toprağın altında kalan, kare, dikdörtgen, beşgen, altıgen, sekizgen veya dairevî geometrik plan üzerine muntazam kesme taşla inşa edilmiş bir tanesi dışında (üç odalı) birer oda şeklindedir. Yapılan araştırmalarda Ahlatlı sanatkârların ve ustaların en önemli ve güzel eserlerinin Meydan mezarlığında yer aldığı tespit edilmiştir.[1725] Mezar taşları incelendiğinde Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya göç yollarını izlemek açısından önemli veriler sunar. Dolayısıyla Selçuklu devri en başarılı taş işçiliği örneğini veren Ahlat'ın inanç ve sanat tarihi bakımından ayrı bir yeri vardır.[1726]Ahlat'ta çökmüş olan 30 akıt dışında kısmen sağlam olan 10 akıt tespit edilmiştir. Ayrıca halen toprak üstünde hafif bir tümsek şeklinde kendini belli edenler de vardır. Akıtların fiziksel ölçüleri kare ve dikdörtgen olanlarda kenar ölçüleri 4 m. ile 7 m. arasında değişmektedir. Söz konusu akıtlardaki cesetlerin mumyalı oldukları Ahlatlı ahalisi tarafından rivâyet edilir.[1727] Nitekim bu rivâyet Osmanlı döneminde şehri ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi tarafından da zikredilir.[1728]

Bir diğer Ahlatşahları döneminden kalma ve erken dönem mezar tiplerinin görüldüğü mezarlık Bitlis-Van karayolunun üzerinde Tatvan'ın 4 km. güneydoğusuna düşen Küçüksu köyünde bulunan tarihî eserlerdir ki XII. yüzyıla tarihlenmektedir. Nitekim mezarlıkta tespit edilen en erken tarihli mezar üç kademeli prizmatik sanduka şeklinde, kuzey-güney yüzünde kazıma ile yazılmış olan 2 satırlık nesih kitâbede 569/1173 tarihi yazılıdır. Bu mezarın etrafında yer alan kitâbesiz mezarlıklar da muhtemelen XIII. yüzyılda bölgeye hâkim olan Eyyûbîlere aittir.[1729] Son olarak, Ahlat mezarlarında şimdiye kadar tespit edilen ve okunan mezar kitabelerinde herhangi bir Ahlatşahı'na veya hanedan üyesine ait mezar taşı bulunmadığı gibi, Ahlat'ta vefat edip oraya defnedilen Eyyûbî Meliki Necmeddin el-Evhad'ın da mezar kitabesinin bulunmadığını belirtmek gerekir.

[1724] K. Fleet, I, s. 368.
[1725] Recai Karahan, Selami Bak, "Ahlat Mezar Taşlarının Yeni Yüzü", s. 131.
[1726] Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", VIII, s. 150.
[1727] Akıtlar ve çeşitli özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz. H. Karamağaralı, "Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Ahlat", VII, s. 1205.
[1728] Evliya Çelebi, III/II, s. 405.
[1729] Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 264.

3.4.2.2. Şeyh Necmeddin Hâbî (Havaî) Baba Kümbeti

Ahlat'ta Selçuklu mimarîsinin bir devamı olarak ortaya konulan mimarî gelenekte kümbetlerin XIII. yüzyıldan itibaren görülmeye başlandığı mezar anıtlar sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Ancak şehirde kümbet mimarîsinin asıl manada yaygınlık kazandığı dönem İlhanlı hâkimiyetinde olmuş,[1730] bunun da beslenme alanının İran, Azerbaycan ve Anadolu'daki abidelerden farklı bir özellik taşıdığı dikkate değerdir. Kümbetlerin kitâbelerinde yazılan şeyh, emir ve bunun gibi muhtelif meslek ve statülere dâir sıfatlar, bu mezarların dinî, sosyal ve devlet memuriyetinde yüksek makamları olan kişilere ait olduğunu göstermektedir. Ahlat'taki kümbetler silindir biçimde olan ve iki katlı ve tek kat üzerine inşa edilen kümbetler şeklinde ikiye ayrılabilir.[1731]

Ahlat'ın bilinen en eski mezar kümbeti olan Şeyh Necmeddin Habî Baba Kümbeti, Ergezen mahallesinde küçük bir mezarlık içerisinde yer almaktadır.[1732] Günümüze kadar gelebilen kümbet halk arasında ve muhtelif makalelerde Şeyh Necmeddin Hâvaî Baba Kümbeti olarak anılsa da 413 nolu Tapu Tahrir Defterinde ve 1316 yılına ait Bitlis salnamesinde Şeyh Necmeddin Hâbî Baba olarak geçmektedir. Dolayısıyla kümbetin adının bu şekilde okunmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir.[1733] Şeyh Necmeddin Hâbî'nin kümbetini 1923 yılında inceleyen Abdürrahim Şerif, kümbetin iki katlı olduğunu fakat iki katın da yıkık ve içlerinin taşlarla dolu olduğunu bildirir. 1932'de ikinci gidişinde ise, kümbetin çevresinde bulunan sağlam mermerlerin götürüldüğünü, ancak parçaların yerinde bırakıldığını ifade eder.[1734]

Kümbetin doğu cephesindeki taç kapının üzerinde iki kitabeden kapı lentosundaki kitâbe bir vakfiye kaydıdır. Kitâbe dört satırlık kazıma tekniği ile yazılmıştır. Metfun hakkında malumat verilmeden önce türbe ve tekkesine ait vakfiyede ilk cümle olarak "Bu mübarek yerin Şeyh'e ait olması vakfedenin şartı" şeklinde yazılıdır. Baş kısmı eksik olan diğer kitâbede Kur'ân-ı Kerîm'in 72/Cin, 18. âyeti ile kümbetin 619/1222 tarihinde Şaban ve Ramazan aylarında yapıldığı yazılıdır.[1735] Kubbeyi şeyhin yaptığını belirten kitâbede ayrıca

[1730] Gül, "Anadolu'da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkıları", s. 470-471.
[1731] Kafesoğlu, "Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", s. 173.
[1732] Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, s. 11; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 262; Arslan, "Ahlat Şehir Dokusu", no. 5, s. 13.
[1733] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 258; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 263.
[1734] Şerif, s. 88.
[1735] Şerif, s. 88-89; Mehmet Top, "Selçuklularda Kümbet Geleneği ve Ahlat Kümbetleri", Ed: Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (25-27 Eylül 2013) Ahlat-Bitlis, s. 210.

isminin Aliyüddin olduğu, kümbetin de aynı zamanda şeyhin tekkesi olduğu anlaşılmaktadır. Şeyhin ölüm yıl dönümü de olan 1222 yılı Eyyûbîlerin Ahlat'ta hâkim olduğu, Melik el-Eşref'in idaresinde, ancak onun adına kardeşi Melik Şehabeddin Gazi'nin (617-620/1220-1223) yönetimi dönemine denk gelmektedir.[1736] Ayrıca Necmeddin Habî Baba Ahlat'ta metfun olan 9 veliden biri olduğu belirtilmektedir.[1737]

Ahlat kümbetleri arasında farklı bir plana sahip olmasıyla dikkat çeken Şeyh Necmeddin Hâbî Baba Kümbeti, kümbet mimarîsine uygun inşa edilmiş ancak kare planıyla diğerlerinden ayrılır. Eserde tezyinat ön cephede toplanırken, sade görünümlü bir yapıya sahiptir.[1738] Söz konusu kümbetin mimarîsindeki sadelik ve kare planlı olması daha sonraki dönemde inşa edilmiş olan dikdörtgen, konik ve dairesel mimarî form gibi tezyinatın nda ince işçilikle yapılması kümbet imar sanatının süreç içerisinde gelişme gösterdiğinin örneği olarak kabul edilebilir.

Türbenin alt katta bulunan mezar odasına ön cephenin sağında bulunan merdivenle inilir. Mezar, kare planlı mumyalı bir şekilde kuzey-güney yönünde bir beşik tonoz ile örtülüdür ve üst mekâna giriş doğu tarafındandır. Batı ve kuzey cephelerindeki pencereler Bursa kemerli nişlerin içine açılmış ve kemer boşluğunun içine rölyef halinde rozet motiflerinin işlendiği farklı bir yapıya sahiptir. Güney cephesinde ise iki küçük mazgal penceresi mevcut, Kubik iç mekânın güney duvarında bir mihrap nişi vardır.[1739] Kümbet 1966-1967 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tamir edilmiştir.[1740]

[1736] Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 262.
[1737] Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", VIII, s. 140.
[1738] Tekin, *Türk Tarihinde Ahlat*, s. 258; Arslan, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", VIII, s. 140.
[1739] Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, s. 11; Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı – II*, s. 241-242; Demir, *Ahlat Eyyûbîleri*, s. 264.
[1740] Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977, s. 256-59.

SONUÇ

Ahlat, geçmişi antik zamanlara dayanması dolayısıyla sahip olduğu tarihsel ve kültürel birikimi sayesinde önemini halen korumaktadır. Şehrin ilk kurucuları olduğu sanılan Urartuların buraya yayla kültürünün bir şekli olan belli dönemlerde tarım ve hayvancılık için geldikleri yapılan araştırmalar sayesinde öğrenilmektedir. Urartuların ardından Ahlat'a hâkim olan Medler ve Persler burayı Urartular gibi aktif bir şekilde kullanmamış olmalıdırlar. Çünkü yapılan arkeolojik kazılar daha çok Urartular dönemine ait kalıntıların olduğunu göstermektedir. Şehrin fiziksel kuruluşu ve gelişimi antik dönemden itibaren başlamıştır. Şehir, tarihsel süreçte herhangi bir kesintiye uğramadan sürekli yerleşim yeri olmuştur. Bu manada Ahlat hakkında yaptığımız araştırmalarda şehrin isminin de antik zamanlardan bu yana çok büyük bir değişikliğe uğramadan gelmiş olması önemlidir. Bilhassa ilgili kısımda Ahlat'ın adı üzerinde yaptığımız değerlendirmede şehrin kurucuları olan Urartuların milli Tanrısı Haldi'nin isminin şehrin adıyla bir ilişkisi olduğuna dikkat çekilmiştir. Şehre gerek yerleşmeye gelen gerek burası ile ilişki halinde olan toplumların kaynaklarında şehrin isminin kök harflerinin sabit kaldığını, seslendirmede bazı küçük farklılıkların olduğunu tespit ettik. Dolayısıyla Ahlat isminin Urartulardan geldiği kanaatini detaylı bir şekilde ifade etmeye gayret ettik.

Ahlat tarihi boyunca sürekli büyük devletlerin çatışma sahası içinde kalmış olduğundan özellikle Roma-Pers savaşlarında büyük oranda zarar görüp tahribata uğradı. Van Gölü Havzası içerisindeki Ahlat'ın mezkur devletlerin sınır uçlarında yer almasından dolayı güçlü olan devletin saldırısına maruz kalmaktaydı. Bizans-Sasanî mücadelesinde Van Gölü Havzası'ndaki Ahlat Bizans sınırlarında kalırken, burası imparatorlar tarafından garnizon şehri olarak kullanıldı. Her ne kadar Ermeniler, Sasanîlere karşı aynı dine inandıkları Bizans'ın destekçisi olmuşlarsa da ilerleyen dönemde Bizans'a sürekli isyan etmeleri üzerine defalarca tehcir ve ilhak politikalarına maruz kaldılar. Özellikle Müslüman fetihlerinin başladığı VII. yüzyılda Ermeniler, Bizans'a karşı muhalefetlerinden dolayı Arap fatihlere pek de karşı durmamış ülkenin kapılarını açmışlardı. Özellikle Ahlat'ın fethedilmesi hadisesinde şehri Ermeni patriğin sulh ile İyaz b. Ganem'e 19/640'da teslim etmesi bu duruma en güzel örneklerdendir. Bu tarihten sonra İslâm idaresine geçen Ahlat'ta artık İslâmîleşme süreci de başlamış ve yüzyıllar içerisinde Anadolu'daki ilk İslâm kentlerinden oldu.

İslâm fetihlerinin Van Gölü Havzası'nda kalıcı bir hale gelmesi amacıyla bölgeye iskân edilen Arap kabileleri vardı ki bunlardan biri de Arap Kaysî kabilesiydi. Ahlat ve çevresine yerleştirilen bu kabilenin mensupları bölgedeki yerel Ermeni hanedanları ile de

bazen siyasî bazen askerî temaslarda bulunarak varlıklarını merkezden gelen destekle yaklaşık iki asır boyunca sürdürmüşlerdir. Şehrin ılıman iklimi, tarım ve hayvancılığa elverişli sulak arazilere sahip olması bu dönemden itibaren burada yetiştirilen veya işlenen mallar önemli bir ticari gelire dönüştü. Özellikle Hindistan ve Kafkasya gibi uzak yerlerden gelen Müslüman hacı ve ticaret kervanlarının kullandığı önemli bir rota üzerinde yer alan Ahlat, gerek dışarıdan getirilen ürünler gerekse burada Ahlatlıların ürettiği mallar geniş pazarlara yayılmıştır. Ayrıca şehirde Müslüman nüfusunun yıllar içerisinde artması ve bir İslâm şehrine dönüşmesi de Kaysîlerle birlikte başladığını söylemek mümkündür.

Kaysîlerin idaresine son veren Hamdanîler, Bizans seferleri için Ahlat'ı üs olarak kullanmıştı. Hamdanî mücadelesinde Bizans, Ahlat'ta çok büyük bir katliam ve yıkım yaparak geri dönmüştü. Ancak her ne kadar Ahlat'ta Müslüman nüfus kaybı yaşansa da şehrin hâkim unsurunun İslâm yöneticilerinde kaldığını belirtmek gerekir. Mervanîlerin Diyar-ı Bekr bölgesine hâkim olmasının hemen ardından Ahlat'ı da sınırlarına dâhil etmesi şehrin Müslüman hâkimiyetine olan yakınlığını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim bu hanedanın yıkılmasına kadar da elden çıkmayan Ahlat, denilebilir ki herhangi bir saldırı ve yağmaya maruz kalmadığı için tarım ve ticari faaliyetlerinde oldukça gelişmişti. Şehrin ilim kültür merkezi olmasının ilk temelleri de Mervanî hükümdarı Nasruddevle döneminde başlamıştır. Nasruddevle'nin bizzat yönlendirmesiyle buraya birçok alim gelmiş, şehrin Müslümanlaşmasında önemli katkılar sunmuştur.

Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Ahlat'ın ortaya koyduğu önem kuşkusuz çok büyüktür. Nitekim gerek savaş öncesinde gerekse savaş sırasında Büyük Selçuklu devleti için korunması gereken bir kale konumundaydı. Ahlat'ın sahip olduğu tahıl zenginliği sayesinde askerlerin her türlü lojistik ihtiyaçları sağlanmış ve savaşın kazanılmasında şehir önemli bir rol üstlenmişti. Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun kapıları Türklere tamamen açılırken, Ahlat'ın bu yoğun Türk göçlerine birinci derecede ev sahipliği yaptığı malumdur. Ahlat'ın gerçek manada büyük bir Ortaçağ kenti olması kuşkusuz XII. yüzyılın başında kurulan Sökmenli hanedanı ile olmuştur. Bu dönemden itibaren Ahlat'ın siyâsî sınırları genişlemiş, tarım ve ticareti ile şöhreti çevredeki ülkelerde dahi duyulmuştu. Ahlat'ın siyasî, iktisadî ve kültürel gelişmişliği itibariyle çağdaş kaynaklarda Mısır ve Suriye ile denk tutulması kuşkusuz şehrin ulaştığı büyüklüğe güzel bir örnektir. Ayrıca İslâm kaynaklarında sürekli Müslüman yerleşkelerine taciz ve yağmada bulunan Gürcülerle yaptıkları mücadele övgüyle bahsedilmiştir. Tezimizde Ahlat'ın merkez şehir olmasının ardından hanedanın sınırlarının genişlemesine bağlı olarak siyasî ve idarî sınırların tespiti yapılmıştır. Sökmenli

hanedanlığının hakimiyetindeki şehir, belde ve karyelerin isimleri İslâm coğrafya kitapları ve kroniklerinde tespit edilerek kayıt altına alınmıştır. Devrin kaynaklarının da ifade ettiği üzere yetmiş şehirli ülke derecesine ulaşan Ahlat'ın sınırları kuzeyde Kafkasya'ya, güneyde Meyyâfârikîn'e, batıda Bingöl ve Diyarbakır'a ve doğuda ise Azerbaycan ve Tebriz içlerine kadar ulaşmıştır.

Ahlatşahların sona ermesinden sonra burada uzun süre hâkimiyet kuran Eyyûbîler döneminde şehrin refahı artarken, siyâsî anlamda zirvesini yaşadığı gibi parlayan yıldızının da söndüğü bir dönem olmuştur. Büyük Türk komutanlarından olan Celaleddin Harezmşah'ın defalarca şehri ele geçirmek için yaptığı muhasaralarda Ahlat'ın güçlü surları her seferinde saldırıları savuşturmuştu. Ancak bir yılı aşan muhasarada şehre giren Harezmşah askerlerinin daha önce görülmemiş derecede talan, yağma ve tecavüzlerde bulunması çağdaş kaynaklarda uzun uzun ibretlik hadise olarak anlatılmıştır. Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîlerin ittifakı ile Celaleddin Harezmşah ağır bir hezimete uğratılarak, Ahlat'ın intikamı alınmış olsa da şehirde yaşanan yıkım ve tahribatın izlerini silmek mümkün olmamıştır. Nitekim savaştan iki yıl sonra burayı ele geçiren Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad şehrin yeniden imar edilmesi için çalışmalarda bulunduysa da Moğolların da artık Ahlat önlerinde görülmeye başlanması bu amacın gerçekleşmesine izin vermemişti. Şehir tarih boyunca doğudan gelen saldırılara karşı bir set vazifesi gördüğü gibi aynı zamanda üs de olmuştu. Özellikle Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı büyük bir muhasara ile ele geçirmesi sonrasında doğudan gelecek saldırılara herhangi bir engel kalmamıştı. Moğolların da Anadolu'ya girişleri önce Türkiye Selçukluları ardından Eyyûbîlerin zarar görmesine neden olmuştu.

Ahlat'ın özellikle verimli bir iklime sahip olması her zaman için topraklarının sulak ve hayvanlarının bol olması yerli halkın refahını arttıran etkenlerdendi. Özellikle yer altı ve yer üstü kaynaklarının bolluğu sayesinde burada işlenen ürünler kervan ticareti ile dış pazara ihraç edilmesini sağlamıştı. Burayı merkez şehir yapan Ahlatşahlar gelişen ticaretin de etkisiyle kendi adlarına sikke kesmişlerdir. Bunların tanıtımı ve analizi yapılmıştır. Özellikle Mervanî ve Eyyûbî sikkelerinin Ahlat'ta kesilmiş olması çalışmamız açısından önemlidir. Çalışmamızda bu sikkelerin tespiti ve tanıtımı yapılmıştır. Şehrin siyasî ve ticarî koşullarının iyi olması burayı XII.- XIII. yüzyılda âlimlerin ve ilim talebelerinin adeta bir çekim merkezine dönüştürdüğünü söylemekte beis yoktur. Tezimizde ilim tahsil etmek için buraya gelen âlimler ile Ahlatlı alimlerin İslâm kaynaklarında tespiti yapılarak literatüre kazandırılmıştır. Dolayısıyla Ahlat ev sahipliği yaptığı ve yetiştirdiği âlimleriyle İslâm dünyasında Kubbetü'l-İslâm ismiyle şöhret kazanmıştır. Şehirde yer alan maddî kalıntılar

buranın sahip olduğu kültür ve medeniyet zenginliğinin açık şahitleridirler. Özellikle Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı en büyük Müslüman mezarlığı olması yönüyle Ortaçağ'da Ahlat'taki nüfus hareketliliğini ve şehrin Türkleşmesinde ulaştığı noktayı gösterir. Sonuç olarak "Ortaçağ'da Ahlat" başlıklı çalışmamızla şehrin köklü geçmişiyle önemli bir tarihe sahip olması ve asıl olarak Ortaçağ'da kazandığı siyasî, ticarî ve ilim-kültür merkezi özelliklerini ortaya konulması amaçlandı. Kuşkusuz Ahlat yüzyıllar boyunca oluşturduğu birikimle bölgenin İslâmlaşmasında ve Türkleşmesinde yoğun Türk göçlerine üs vazifesi görerek, Anadolu'nun Türk yurdu olmasında çok önemli bir rol üstlendi.

KAYNAKÇA

A. Fischer, "Kays Aylan", *İA*, Eskişehir, 1997, VI, s. 476-482.

Abdulkadir b. Muhammed b. Muhammed Nasrullah b. Salim b. Ebû'l-Vefa el-Karşî el-Hanefî Muhyiddin Ebû Muhammed, *el-Cevahirû'l-Mudiyye fi Tabakatu'l-Hanefiyye*, III, thk. Abdulfettah Muhammed el-Halv, Dımaşk, 1992.

Abdulkadir b. Muhammed en-Na'imî ed-Dımaşkî, *ed-Darisû fi Tarih el-Medaris, (I-II)*, thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut, 1990.

Acar, Abdurrahman, "Arap Coğrafyacılara Göre Ahlat ve Çevresi", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 17-21 Haziran 2008, edt. Oktay Belli, Gramat Grafik ve Matbaacılık, Ankara 2011, (s. 215-227).

Acar, Z. Zakir, *Kültür ve Turizm Yönleriyle Iğdır*, Ankara, 1998.

Acun, Hakkın, *Anadolu Selçuklu Devri Kervansarayları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Adnan Eskikurt, "Ortaçağ'da Anadolu Ticaret Yolları", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 33, 2014, s. 15-44.

Ağırnaslı, Nilay, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Mısır ve Anadolu Politikaları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

Ahmed b. Ammar Necmeddin Kübra, *Fevaîh el-Cemal ve Fevatih el-Celal*, thk. Hüseyin Haydar Hanî, Merv, trs.

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, (I-II), haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.

Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya*, (I-VI), Haz. Mahir İz, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, (I-II), çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud, *Musâmeretu'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara Ankara, 2000.

Akurgal, Ekrem, "Urartu Medeniyeti", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, S. 4, Ankara, 1959, (s. 67-75).

Akyol, Edip, "Anadolu'da Müslümanlara Karşı İlk Haçlı Yapılanması (Bizans – Seyfüddevle el-Hamdânî Mücadelesi)", *Mukaddime Dergisi*, Sayı: 2, 2010, (s. 79-96).

Ali, Hüseyin, "Feth-i Medinetu Ahlat ve min Neseb İleyha mine'l-Ulemâ", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, Cilt: 7, Sayı: 5, 2020, (s. 418-431).

Alican, Mustafa, "Artuklular Döneminde Meyyâfârkîn – Silvan", *History Studies*, Cilt: 5, Sayı: 5, 2013, (s. 1-17).

_____, "Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârîkîn (Silvan)", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2012.

_____, "Malazgirt Savaşı", *Malazgirt Zaferi*, Haz. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

_____, *İslâm Tarihinin Dönüm Noktası: Malazgirt Zaferi*, Haz. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

_____, *Malazgirt Kıyametin İlk Günü 1071*, 2. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

Alican, Songül Dumlupınar, "Ortaçağ'da Amid", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman, 2019.

Alparslan, Ali, "Kitâbe", *TDVİA*, Ankara 2002, XXVI, (s. 76-81).

Alptekin, Coşkun, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, Edt, Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, (s. 95-231).

_____, *Dımaşk Emirliği*, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1985.

Altan, Ebru, "Suriye Selçuklu Meliklerinin Haçlılarla İlişkileri", *Türkiye Yazarlar Birliği Dergisi*, Eylül 2014, (s. 51-64).

Andaç, Feridun, "1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askeri ve Siyasi Durumu", Edt, Işın Demirkent, *Bizans Tarihi Yazıları*, Dünya Kitabevi, İstanbul, 2005, (s. 1-15).

Andreasyan, Hrand D., "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *Tarih Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1949, (s. 401-438).

_____, *Aktamar Kilisesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1966, (s. 77-82).

Anonim, *Hududü'l-Alem*, haz. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.

Araveltsi, Vardan, *Complation of History*, İng. Çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2007.

Arık, F. Şamil, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 26, 1991, (s. 27-57).

Arık, Feda Şamil, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 27, 1992, (s. 13-32).

Arınç, Kenan, "Ahlat İlçesinde Doğal Barınaklar (Mağara Konutlar) ve Bazı Prehistorik Yerleşme İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 109, 1997, (s. 105-139).

_____, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri", *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Kitabı*, 31 Ağustos-2 Eylül 2007, edt. Mehmet Bilen, Veysel Gürhan, Ercan Gümüş, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, (s. 745-747).

_____, "Ulaşım Coğrafyası Bakımından Bir İnceleme: Rahva Düzlüğü ve Çevresi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3, 2000, s. 25-46.

Aristakes, *Lastivertc'i's*, *History*, İng çev. Robert Bedrosian, New York, 1985.

Arslan, Celil, "Ahlat Şehir Dokusu ve Eski Yapılar", *Kare-Uluslararası Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi*, Sayı: 5, 2018, (s. 1-21).

_____, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", *Türk Tarihi Araştırmaları*, https://www.altayli.net/bitlis-ahlattaki-turk-devri-yapilari.html, 28.09.2020, 15:49.

_____, "Bitlis/Ahlat'taki Türk Devri Yapıları", *Türkler Ansiklopedisi*, MEB, Ankara, 2002, VIII, s. 135-163.

Arslantaş, Nuh, "Zelzele", *TDVİA*, Ankara, 2013, XLIV, s. 227-231.

Artsruni, Thomas, *History of the House of the Artsrunik*, İng. Çeviren ve notlandıran: Robert W. Thomson, Detroit, 1985.

Artuk, İbrahim, "Ahlat Emiri Bektimur'un Sikkesi", *Tarih Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 2, 1950, (s. 385-388).

_____, *Artuk Beğ*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Aslan, Kevork, *Armenia and the Armenians*, Fransızcadan İngilizceye çeviren: Pierre Crabitès, The Macmillan Company, 1920.

Aslanapa, Oktay, "Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Devri Kültür Sanatı", *Türkler Ansiklopedisi*, VII, İstanbul, 2002.

Asoghik, Stephanos, *The Universal History of Stephanos Tarōnec*, İng. Çeviren ve notlandıran: Tim Greendwood, Oxford, 2017.

Aşan, Muhammed Beşir, "Van Yöresi Üzerine Yapılan Taih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 87, 1993, (s. 147-169).

Ata Yadigarı Ahlat, Ahlat Kaymakamlığı Yayınları, Ankara 2010.

Ataoğlu, Remzi, "Artuklu Eyyubî İlişkisi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, (s. 71-90).

Ateş, Erhan, "Ahlatşah (Ermenşah) – Gürcü Münasebetleri", *USAD*, Sayı: 10, 2019, (s. 127-160).

Atiya, Aziz S., *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev, Nureddin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.

Avcı, Cesim, "Sugûr", *TDVİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, s. 473-474.

_____, *İslâm Bizans İlişkileri*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003.

Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

Aydın, Kemal, "Beyhakî'nin "Tetimme-u Sivâni'l-Hikme" Adlı Eseri –Tercüme ve Tanıtım-", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2008.

Aylar, Mustafa, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Bitlis-Ahlat ve Çevresi", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, I, edt. Mehmet İnbaşı-Mehmet Demirtaş, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2019, (s. 81-95).

Özfırat, Aynur, "M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1994, s. 359-368.

Ayönü, Yusuf, *Malazgirt Zaferi*, "Bizans İmparatoru Romanos Diogenes", Haz. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler)*, 2. Baskı, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Babirî, Hakim Abdurrahman Zober, *Medinetu Halât (Helât) Dirasetu fi Tarihi es-Siyasî ve'l- Kadarî (493 – 641 / 1100 – 1243)*, Erbil, 2005.

Bahadır, Gürhan, "Anadolu'da Bizans – Sasani Etkileşimi (IV. VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies*, Sayı: 6, 2011, (s. 707-726).

_____, "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans – Abbasi Sınırı", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 46, (s. 163-178).

Bakır, Abdulhalik, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokum Sanayi", *Belleten*, LXIV, S. 241, TTK, Ankara, 2001, (s. 749-826).

_____, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2005.

_____, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Basımevi, Anakara, 2002.

Balog, Paul, *The Coinage of The Ayyubids*, Londra, 1980.

Baluken, Yusuf, "Mervanîler Döneminde İlmi Faaliyetler", *Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı*, Diyarbakır, 25-27.04.2008, y.y., trs, (s. 304-314).

_____, "Şafiiliğin Kuzey Mezopotamya'da Yayılmasında Mervanîlerin Rolü", *Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu*, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 7-9.05.2010, Kent Işıkları Yayınları, İstanbul, 2012, (s. 67-74).

Barrow, Reginald H., *Romalılar*, 2. Baskı, çev. Ender Gürol, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Barthol, W, Fuad Köprülü, *İslâm Tarihi Medeniyeti*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984.

Baskıcı, M. Murat, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

_____, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

Bayram, Mikail, "Anadolu Selçukluları Devrinde Anadolu Bacıları (Bacıyan-ı Rum)", *Belleten*, XLV/2, Ankara, 1981, (s. 457-472).

Bedirhan, Yaşar, "Türkiye Selçuklu Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: 24, 2015, (s. 25-50).

_____, *Selçuklular ve Kafkasya*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2000.

Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz el-Bekrî el-Endülüsî, *Mu'cem Mâ'sta'cem min Esmâû'l-Bilâd ve'l-Mevazı'*, I, Nşr. Mustafa es-Sekâ, Beyrut, trz.

Belazûrî, Ebû'l-Abbas Ahmed İbn Cabir, *Fütûhû'l-Bûldan*, Beyrut, 1992.

_____, *Fütuhu'l Buldan Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

Belli, Oktay, "İslam Öncesi, Beylikler ve Urartu Krallığı, Phryg ve Lydia Krallıkları, Klasik Dönem, Bizans Dönemi", *Anatolia Cradle Of Casting (Anadolu Dökümün Beşiği)*, yay. haz. Altan Çilingiroğlu, Döktaş Dökümcülük ve Sanayi A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2004.

_____, "Anadolu'da Antik Demir Madenciliğinin Gelişimi", Türkiye Demir Yatakları Jeolojisi, *Madenciliği ve Mevcut Sorunları Sempozyumu*, 23-25 Haziran 2005, edt. H. Öztürk- A. Kahriman-N. Hanilçi, İstanbul, 2005, (s. 2-334).

_____, "Ortaçağ ve Osmanlı Devleti Döneminde Van Gölü Havzası Geleneksel Mutfak Kültüründe Kullanılan Bronz ve Bakır Eşyaların Üretimi", Ed: Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (23-25 Ağustos 2012) Ahlat-Bitlis, İstanbul, 2013, (s. 79-105).

_____, "Urartu Krallığı'nın Güney Ticaret Yolu ve Bitlis-Deliklitaş (Semiramis) Kaya Tüneli", II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 04-07 Eylül 2006, Bitlis, ed. O. Belli, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Nr. 17, Desen Ofset Matbaası, Ankara, 2007, (s. 20-28).

Belli, Vedat E., "Tunç ve Erken Demir Çağı'nda Ahlat Yöresi", Edt. Oktay Belli-V. E. Belli, *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu*, *23*-25 Ağustos 2012, Ahlat-Bitlis, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2013, (s. 17-29).

Beyhakî, Ebû el-Hasan Zahirüddin Ali b. Zeyd b. Muhammed b. El-Hüseyin, *Tetimme Sivân el-Hikme*, https://al-maktaba.org/book/273/27#p6, 21.12.20.

Bıvar, A. D. H., "The Political History of İran Under The Arsacids", III/I, *Cambridge History of Iran*, 1983, s. 21-99.

Bilgiç, Emin-Baki Öğün, "1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia (Anadolu)*, VIII, Ankara, 1966, s. 61-93.

Bitlis İl Yıllığı 1967.

Bitlis İl Yıllığı 1971.

Boran, Ali, "Ahlat Taşı (Andezit Tüf)", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 26, Ankara, 1997, (s. 363-372).

Bosworth, C. E., "Akhlat", *Encyclopedia Iranica*, I/7, s. 725-727, http://www.iranicaonline.org/articles/aklat-or-greek-khliat-khleat-armenian-khlat-a-town-and-medieval-islamic-fortress-in-eastern-anatolia-in-the-former-#pt1, (02. 05. 2019).

_____., "The Political And Dynastic History Of The İranıan World (A.D. 1000-1217"), *Cambridge History of İran*, V. 5, Cambridge, 1968, (s. 1-202).

Bournoutian, George A., *Ermeni Tarihi*, 2. Baskı, çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayınları, İstanbul, 2016.

Boyle, John Adnrew, "Ortaçağlarda Türk ve Moğol Şamanizmi", çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, II, Ankara, 2008, (s. 741-760).

Bozan, Oktay, "Celâleddin Harezmşah'ın Ahlat'ı Muhasarası ve Yankıları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2012, (s. 133-159).

Bozkurt, Nebi, "Eman", *TDVİA*, İstanbul 1995, XI, s. 75-77.

_____, "Hilâl", XVIII, *TDVİA*, Ankara 1998, s. 13-15.

Bozkuş, Metin, "Anadolu Selçuklularında Sosyal, Dinî ve Mezhebî Yapı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, (s. 249-257).

Brooks, E. W., "The Arabs in Asia Minor 641 -750", *Journal of Hellenic Studies*, Londra, 1898, s. 182-208.

Bryennios, Nikephoros, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Bulduk, Abdulgani, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, I, Yay. Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Elazığ, 2004.

Bulut, Lale, Ertan Daş, Aydoğan Demir, İnci Kuyulu, "Türklerde Ölü Gömme Gelenekleri", *Akdeniz'de İslâm Sanatı Erken Osmanlı Sanatı Beyliklerin Mirası*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.

Burney, C. A., Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies*, VII, 1957, (s. 37-73).

Buyruk, Hasan, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır*, Iğdır 2007.

Buzand's, P'awtos, *History of the Armenians 4*, İng. Çev. Robert Bedrosian, http://www.attalus.org/armenian/kg2.htm, 27.05.2019.

Cahen, Claude, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular?*, çev. T. Andaç, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.

_____, *Türklerin Anadoluya İlk Gelişleri*, çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, TTK Basımevi, Ankara 1988.

Canard, Marius, "Hamdanids", *EI*, Leiden, 1971, III, s. 126-131.

_____, *Emir Seyfüddevle el-Hamdanî*, Bibliotheca Arabica, VIII, Cezayir, 1934.

Cansız, İsmail, "Bir Dönüm Noktası Olarak 1071", *TSA*, Sayı: 1, 2004, (s. 89-107).

Charanis, Peter, "Bizans İmparatorluğu'nda Bir Devlet Politikası Olarak Tehcir", çev. Mustafa Alican, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI, Sayı: 1, 2011, (s. 259-275).

Cheynet, Jean Claude, *Bizans Tarihi*, çev, İsmail Yerguz, Dost Yayınları, Ankara, 2008.

Cöhce, Salim, "Ahlat ve Çevresinde Yurt Tutmuş Ya da Yerleşmiş Türk Boyları", edt. Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (25-27 Eylül 2013)*, Ahlat-Bitlis, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2014.

_____, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, I, TTK Yayınları, Ankara, 2014, (s. 1-14).

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Cüzcânî, Minhac Sirâc, "Tabakat-ı Nasırî On ikinci Tabaka: Selçuklular", çev. Akbar A. Aghdam, *Tarih Okulu Dergisi*, 2010, Sayı: 8, (s. 111-140).

Çay, Abdulhalik, "Ahlatşahlar Atabekliği (1100-1227)", *Anadolu'da Türk Mührü*, Haz. İlhami Nalbantoğlu, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

_____, *II. Kılıç Arslan*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

Çeken, Muharrem, "Selçuklu ve Beylikler Devri Çinilerinde Malzeme, Teknik ve Fırınlara Dair Bazı Tespitler", Edt. Rüçhan Arık, Oluş Arık, A*nadolu Toprağının Hazinesi; Çini Selçuklu Beylikler Çağı Çinileri*, Kale Grubu Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Çevik, Adnan, "İlkçağlardan Ortaçağ'ın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)'nin Tarihi Coğrafyası", Haz, İbrahim Özcoşar, *Makalelerle Mardin Tarih-Coğrafya*, 1, İstanbul, 2007, s. (105-139).

_____, "Ortaçağ İslâm Tarihçilerine Göre el-Cezire'nin İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Sayı: XXXIII*, İstanbul, 2009, (s. 35-64).

_____, "XI. Yüzyıl Sonlarında Bitlis'te Kurulan Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", edt. Oktay Belli, *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 06-08 Haziran 2007, Hakkari, Ankara 2008, (s. 206-213).

_____, "XI-XIII. Yüzyılarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002.

Çilingiroğlu, Altan, "Van Gölü Havzasında Üretilen M.Ö. İkinci Bin Yıl Boyalı Çanak Çömlek Geleneği", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*, II, İzmir, 1994, (s. 1-18).

Çilingiroğlu, Döktaş Dökümcülük ve Sanayi A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2004.

Çubukçu, Asri, "İyaz b. Ganm", XXIII, *TDVİA*, Ankara, 2001, s. 497-499.

Çulpan, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, TTK, Ankara, 1975.

D'Ohsson, Abraham Konstantin, *Moğol Tarihi*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008.

Dakuklu, Hüseyin Ali, "Devletü'l-Bulgar el-Müslimîn fi Havzi'l-Volğa", *el-Müerrihu'l-Arabi Dergisi*, Bağdat 1982, Sayı: 21, (s. 191–230), çev. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, II, Ankara, 2008.

Daş, Mustafa, "Bizans Döneminde Ahlat", *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (Ahlat-Bitlis 23-25 Ağustos 2012), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 230-233.

Dedeyan, Gerard, *Ermeni Halkının Tarihi*, çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.

Deguilhem, Randi, "The Waqf İn The City", Edt. Salma K. Jayyusi, Reneta Holod, Attilio Petruccioli, Ande Raymond, *The City in the İslamic World*, II, Boston, 2008.

Demir, Ahmet, "Ahlat ve Çevresinde Eyyubî Hakimiyeti", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2011.

_____, "Eyyubî Prenslerinden Takıyüddin Ömer'in Ahlat Seferi", *III. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim Kültür ve Sanat Sempozyumu*, 22-24 Eylül 2014, Ahlat-Bitlis, Edt. Mahmut Doğru-Ercan Aksoy, Ankara 2015, (s. 272-279).

_____, "Eyyubîler'in Ahlat Valilerinden Hüsameddîn Ali B. Hammad (1224 – 1229)", *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 09-11 Haziran 2020-Erciş, s. 163-166.

_____, *Ahlat Eyyûbileri Tarihi*, Nûbıhar Yayınları, İstanbul, 2019.

Deniz, Bekir, "Alay Han", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Edt. Hakkı Acun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Denknalbant, Ayşe, "Mama Hatun Külliyesi", *TDVİA*, Ankara, 2003, XXVII, s. 549-550.

Devadârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek, *Kenzü'd-Dürer ve Camiu'l-Gurer*, I, thk. Bernd Radtke, Kahire, 1982.

Diehl, Charles, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*, Çev, A. Göke Bozkurt, İlgi Yayınları, İstanbul, 2006.

_____, *Justinian's Goverment İn The East*, Edt. H. M. Gwatkin, J. P. Whitney, Vol. II, New York, 1913, (s. 25-52).

Dımaşkî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed, *Acaîb-i Berrî ve'l-Bahri Telif-i eş-Şeyhü'l-İmam el-Alem el-Alamet-i Müttakin*, thk. M. A. F. Mehren, Saint Petersburg, 1866.

_____, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed, *Nuhbatu'd-Dehr fî 'Acaîbi'l-Bahr*, nşr. A. Mehren, Leipzig, 1923.

Dinçol, Ali M. -Belkıs Dinçol, "Urartu Yazısı ve Dili", *Urartu Doğu'da Değişim*, Haz. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.

Dirimtekin, Feridun, "Selçukluların Anadolu'ya Yerleşmeleri", *Malazgirt Armağanı*, TTK Basımevi, Ankara 1972.

Dodgeon, Michael H.-Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars AD 226-363*, London-New York, 1994.

Duran, Muzaffer, "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 34, 2015, (s. 61-86).

Durî, Abdulaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

Eastmond, Antony, *Tamta's World The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia*, Londra, 2017.

Ebu Şâme, *er-Ravzateyn fî Ahbar ed-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salâhiyye*, III, thk. İbrahim en-Niybek, Beyrut, 1997.

Ebû Tahir, Ahmed b. Muhammed, *Mu'cemu's-Sefer es-Silekî*, thk. Abdullah Ömer el-Barûdî, Beyrut, 1993.

Ebû'l-Fidâ, el-Melik Müeyyed İmadeddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyûbî, *Tarih-i Ebü'l-Fidâ Muhtasar fî Ahbarü'l-Beşer*, (I-II), thk. Mahmud Deyyûb, Beyrut, 1997.

_____, *Takvimü'l-Büldan*, thk. M. Reinaud, Paris 1850.

_____, *Takvimü'l-Büldan*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.

el-'Akriyye, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, II, thk. Abdulkadir el-Arnavut, Mahmud el-Arnavut, Beyrut, 1986.

Elam, Nilgün, "Norman Savaş Lordu Roussel De Baileul'nün Savaştaki Rolü", Ed: Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (25-27 Eylül 2013) Ahlat-Bitlis, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2014, (s. 255-259).

el-Antakî, Yahya b. Said Yahya, *Tarih-i Antakî*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Trablus, 1990.

el-Askalânî, el-Hafız İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-mi'eti's-Sâmine*, (I-IV), Beyrut, trz.

el-Bağdadî, Safıyûddin Abdulmû'min İbn Abdulhak, *Merâsıdü'l-Ittılâ' 'Alâ (fî) Esmâ'i'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut, 1953.

el-Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1943.

el-Evtânî, Ahmed Muhammed, *Dımaşk fî Asrî El-Eyyûbî M. 1174-1260 H. 570-658*, Dımaşk, 2007.

el-Ezdî, Ali b. Zafer, *Hamdanîler Diyar-ı Bekir, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş Bir İslâm Emirliği*, trc. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul, 2011.

el-Hanbelî, Ahmed b. İbrahim, *Şifaî el-Kulûb fi Menâkıb Benî Eyyûb*, thk. Nazım Reşid, Bağdat, 1978.

el-Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'dar fi Haberi'l-Aktâr*, Thk. İhsan Abbas, Kahire 1980.

el-Hüseynî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurezzak, *Hikmetu'l-İşrak ilâ Kitabû'l-Afak*, nşr. Matba el-Medenî, Kahire, 1990.

el-Hüseynî, Sadruddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nasır b. Ali, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukîyye*, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara, 1943.

el-Kadı İbn Fadlullah el-Ömerî Şehabeddin Ahmed b. Yahya, *et-Ta'rif bi'l-Mustalih eş-Şerif*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1988.

el-Karmanî, Ahmed b. Yusuf, *Ahbaru'd-Duvel ve'l-Asâru'l-Evvel fi Tarih*, (I-III), thk. Ahmed Hadid, Fehmî Saîd, Beyrut, 1996.

el-Ketbî, Muhammed Şakir, *Uyûn-u Tevârih*, XIX, thk. Faysal el-Samir, Nebile el-Mun'im, Bağdat, 1980.

el-Melik el-Zahir, *Baypars Tarihi*, II, çev. Şerefattin Yaltkaya, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941.

el-Murtedâ ez-Zübeyd, *Tervic el-Kulûb fi Zikri'l-Mulûk Benî Eyyûb*, thk. Selahaddin el-Münced, Beyrut, 1983.

el-Musulî, el-Kemalüddîn Ebu'l-Berekât el-Mubarek b. Eş-Şa'ar, *Kalaîd el-Ceman fî Feraîd Şuâra Haza ez-Zaman*, (I-IX), thk. Kamil Selman el-Cuburî, Beyrut, 2005.

el-Ömerî, Şehabeddîn İbn Fazlullah, *Mesâliki'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, thk. Kamil Selman, el-Cuburî – Mehdî en-Necm, (I-XXVII), Beyrut 2010.

el-Yafi'î, El-İmam Ebu Abdullah b. Ali b. Süleyman el-Yafi'î el-Yemenî, *Mirâtu'l-Cinân ve 'Abretu'l-Yekzan*, I-IV, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1997.

en-Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdulvahhab b. Nüveyrî, *Nihayet-i Edeb fî Fünûn Adâb*, (I-XXXIII), thk. Müfid Kumeyhe, Beyrut, 2004.

Eravşar, Osman, "Ortaçağ Anadolu Kentleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, VII, s. 502-518.

Erdem, İlhan, "IIX. Asrın İkinci Yarısı ile XIV. Asrın İlk Yarısı Arasında Göller Bölgesinin Siyasi, İktisadi ve Kültürel Vaziyetine Genel Bir Bakış", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 28, (s. 55-63).

_____, "XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğu'sunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 30, 1997, (s. 57-68).

Ertuğrul, Ali, "Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i", (I-II), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.

Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara, 1986.

_____, Emin Bilgiç, Yusuf Boysal, Bâki Öğün, "1959 – Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ankara, 1960, (s. 5-22).

Eskikurt, Adnan, "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33, 2014, (s. 15-40).

_____, Mehmet Akif Ceylan, *Malazgirt Zaferi*, "Malazgirt Savaşı'nın Mevkii ve Cereyanı Üzerine", Haz. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

es-Salabî, Ali Muhammed, *Eyyûbîyyîn Ba'de Salahaddin*, Beyrut, 2010.

es-Sübkî, Taceddîn Ebu Nasır Abdulvahab b. Ali Abdulkafi, *Tabakatü'ş-Şafi'îyyeti'l-Kübra*, VII, thk. Mahmud Muhammed el-Tenahî, Abdulfettah Muhammed el-Halv, Beyrut, 1964.

Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*, çev, Çiğdem Menzilcioğlu, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007.

Evagrius, *A History of the Church in Six Books*, From A.D. 431 to A.D. 394, Samuel Bagster and Sons, Grekçeden İngilizceye çevirenin ismi zikredilmemiş, Londra, trz.

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (I-IV), Haz. Yücel Dağlı – Ali Kahraman, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Eyice, Semavi, "Cami", *TDVİA*, Ankara, 1993, VII, s. 56-90.

_____, "Alaeddin Camii", *TDVİA*, Ankara, 1989, II, s. 325.

ez-Zehebî, Hafız Muhammed İbn Ahmed, *Düveli'l-İslâm*, I, thk. Hasan İsmail Merve, Beyrut, 1999.

_____, *el-ʿİber fî Haberi men Gaber*, (I-VI), thk. Selahaddin el-Müneccid, Kuveyt, 1960.

_____, *Tarihi'l-İslâm ve Vefayâtu'l-A'lâm*, (I-XV), thk. Maruf Bassar A. Marûf, Beyrut, 1999.

Frye, R. N., "The Political History of İran Under The Sasanians", *Cambridge History of İran*, 1983, III/I, (s. 116-180).

Gabriel, Albert, *Şarkî Türkiye'de Arkeolojik Geziler*, çev. İdil Çetin, Dipnot Yayınevi, İstanbul, 2014.

Gandjaketsi, Kiragos, *History of Armenians*, İng. Çev. Robert Bedrosian, New York, 1986.

Geyikoğlu Hasan, "Harezmşah Celaleddin'in Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Ahlat'ın Zaptı", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, edt. Oktay Belli, 08-10 Eylül 2004, İstanbul 2006, (s. 133-138).

_____, "Harezmşah Celaleddin Mengüberti ve Ahlat", *Güzel Sanatları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6, 2000, (s. 29-33).

Ghewond, *Ghewond's History*, İng. çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2006.

Gıbbon, Edward, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, I-III, çev, Asım Baltacıgil, Bilim Felsefe Sanat Yayınları, İstanbul 1988.

Gordlevski, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev, Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara, 1988.

Gök, H. İbrahim, "Mir'âtü'z-Zaman'a Göre Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultan Alparslan Devri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

Gözütok, Şakir, "Ahlat'ta Yetişen Ünlü Alimler", I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu, 23-25 Ağustos 2012, Ahlat/Bitlis, İstanbul 2013.

Grant, Michaled, *Roma'dan Bizansa*, çev. Z. Zühre İlkgelen, Homer Kitabevi, İstanbul, 2000.

Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Habraeus), *Abu'l-Ferec Tarihi*, (I-II), çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara,1987.

Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2005.

Guzman, Roberto Marin, "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbasi İhtilali", çev. Ali Aksu, Sena Kaplan, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII, Sayı: 1, 2014, (s. 257-298).

Gül, Muammer, "Anadolu'da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkıları", *Tarih Okulu*, Cilt:9, Sayı: 25, 2016, (s. 455-471).

_____, "Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakındoğu'daki Rolleri ve Tesirleri", *Belleten*, Sayı: 257, 2006, (s. 95-118).

_____, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 2014; Bildiriler, Edt. Kenan Ziya Taş/Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, (s. 123-196).

_____, *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2010.

Gülcü, Ali İhsan, "Kubbetül-İslâm", *Tarih ve Medeniyet*, İstanbul, 1994, Sayı: 9, s. 9-16.

Gümüş, Nebi, "Celaleddin Harizmşah'ın Gürcistan Seferleri", *Ekev Akademi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 29, 2006, (s. 155-178).

_____, "İlk Anadolu Selçuklu-Gürcü Karşılaşması: Pasinler Savaşı ve Sonuçları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3, 2006, (s. 199-219).

_____, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, IX, TTK Basımevi, İstanbul, 2014, (s. 207-223).

Gündoğdu, Serdar, "Ebû Dülef'in İran Seyahatnâmesi Tercümesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013.

Güner, Ahmet, *Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi*, Tibyan Yayınları, İzmir, 2005.

Gürbüz, Osman, "Boğa el-Kebîr'in Ermeniye Seferi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 22, 2003, s. 235-250.

_____, "Celaleddin Harizmşah'ın Son Günleri", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 37, Erzurum 2012, (s. 29-47).

_____, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum 1202 – 1318*, Aktif Yayınevi, Ankara, 2004.

Gürcistan Tarihi, Gürc. Çev. M. Brosset, Türk. Çev. Hrand Andresyan, notl ve haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003.

Gürkan, Kâzım İsmail, "Selçuklu Hastaneleri", *Malazgirt Hatırası*, TTK Basımevi, Ankara, 1972.

Haldon, John, *Byzantium At War 600 – 1453*, Oxford, 2003.

Halife İbn Hayât, *Tarih-i Halife İbn Hayat*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad, 1985.

Hândmir, Hâce Gıyaseddîn Hümâmeddîn Muhammed b. Hâce Celaleddin Muhammed el-Hüseynî, *Tarih-i Habibû's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-ı Beşer*, (I-IV), nşr. Muhammed Debîr Siyâki, Tahran, 1934.

Heidemann, Stefan, "A New Ruler of the Marwānid Emirate in 401/1010 – and Further Considerations on the Legitimizing Power of Regicide", *ARAM*, 9-10, (1997-1998), (s. 599-617).

Hemedanî, Ebî Abdullah Ahmed b. Muhammed İshak, *Kitabûl-Buldan*, Yusuf el-Hadi, Beyrut, 1996.

Herodotos, *Tarih*, 8. Basım, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Hewsen, Robert H. "The Geography of Armenia", edt. Richard G.Hovannisian, *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, I, New York, 1997.

Hınz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1990.

Hillenbrand, Carole, *Malazgirt Muharabesi*, Çev, Mehmet Moralı, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2007.

Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.

Honigmann, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.

Issaverdens, James R., D., *Armenia and The Armenians*, Armenian Monastery of The Lazarus, Venedik, 1874.

İbn İmad, El-İmam Şehabeddin Ebu'l-Fellah Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-'Akriyye el-Hanbelî ed-Dımaşkî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, (I-X), thk. Abdulkadir el-Arnavut, Mahmud el-Arnavut, Beyrut, 1986.

İbn Batûta, *Seyahatnâme*, I, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

İbn en-Nebîh, Ali b. Muhammed b. El-Hasan b. Yusuf Ebû el-Hasan Kemaleddîn, *Divan-ı İnşa*, Toronto, 1881.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadremi Mağribî et-Tunisî, *Kitabû'l-İber fî'l-Mübteda ve'l-Haber Eyyâmu'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber*, (I-V), thk. Halil Şahade, Süheyl Zekar, Beyrut, 2000.

_____, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 16. Baskı, Dergah Yayınevi, İstanbul, 2018.

İbn Hallikan, Ebî Abbas Şemseddin Ahmed Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefâyatû'l-A'yan ve Enbaû Ebnaî ez-Zaman*, (I-VIII), thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1978.

İbn Havkal, Ebî'l-Kasım b. Havkal en-Nasibî, *Suretû'l-Arz*, Kahire, 1996.

_____, *İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

İbn Hazm el-Endelüsî, *Halifeler ve Fetihler (Esmâu'l-Hulefâ ve Fütûhu'lİslâm)*, Thk ve nt: Bediusseyid el Lahham, çev. Şaban Öz, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2004.

İbn Hurdazbih, Ebî el-Kasım Abdullah b. Abdullah, *el-Mesalik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. De Goeje, Leyden, 1889.

_____, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.

İbn Kesir, Ebû'l-Fida, İmadüddin İsmail b. Şehabüddin Ömer b. Kesir b. Davud b. Kesir el-Kaysî, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (I-XIII), çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994.

İbn Nazif, Ebû'l-Fadaîl Muhammed b. Ali b. Nazif el-Hamevî, *Tarih-i Mansûrî*, thk. Ebû'l-'Ayd Dudû, Dımaşk, 1981.

İbn Rüsteh, *Kitabu'l-Alâku'n-Nefise*, thk. M. J. De Goeje, Leyden, 1982.

İbn Said el-Mağribî, *Basitu'l-Erd fi t-Tûl ve'l-A'rd*, thk. Juan Karnit Khinis, Tetouan, 1958.

_____, *Kitab-ı Coğrafya*, thk. İsmail el-Arabî, Beyrut, 1970.

İbn Şeddad, İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'laku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire*, (I-III), thk. Yahya Zekeriya Abbare, Dımaşk, 1991.

_____, *Siret-u Selahaddin el-Eyyûbî*, Yeni Baskı, Kahire, 2012.

İbn Şıhne, *Tarih-i Haleb*, thk. Keiko Ohta, Tokyo, 1990.

İbn Tağriberdî, Cemaleddin Ebü'l-Mehasin Yusuf, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, Fehim Muhammed Şeltut, (I-XVI), yy, 1963.

İbn Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etıbbâ'*, I, thk. Nızar Rıza, Beyrut, 1965.

İbn Vasıl, Ebû Abdullah Cemalüddin Muhammed b. Salim, *Müferricû'l-Kurûb fî Ahbar Benî Eyyûb*, (I-V), thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, 1957.

İbni Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Çev. M. Nuri Gençosman, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941.

İbni Bîbî, *Selçuknâme*, çev. Mükrimin Halil Yinanç, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

İbn Bîbî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Evâmirû"l-Alâiyye fî Umûri"l-Alâiyye*, I-II, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İbnu'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, (I-XII), çev. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

_____, *Tarih-i el-Bahar fi el-Devletu'l-Atabekiyye*, thk. Abdulkadir Ahmet Talimât, Kahire, 1963.

İbnu'l- Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî, *Kitabu'l-Buldan*, thk. Yusuf el-Hadi, Beyrut, 1992.

İbnu'l-Verdî, Zeyneddin Ömer b. Muzaffer eş-Şehir, *Haridet el-Acaib ve Feridet el-Garaîb*, Kahire, 2007.

_____, *Tarih-i İbnu'l-Verdî*, (I-II), Beyrut, 1996.

İbnu'l-Adim, es-Sahib Kemaleddin Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnu'l-Adim Buğyetu't-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

_____, *Buğyetû't-Taleb fî Tarih-i Haleb*, thk. Halil Mansur, Beyrut, 1996.

_____, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 2014.

İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Memlük ve'l-Ümem*, (I-XIX), thk. Muhammed Abdulkadir A'ta, Mustafa Abdulkadir A'ta, Beyrut, 1995.

_____, *El-Muntazam Fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*, Trc., Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 2014.

İbnü'l-Ezrak, *Tarih-i Meyyafarikîn ve Amid*, thk. Kerim Faruk el-Holi, Yusuf Baluken, Nûbıhar Yayıncılık, İstanbul, 2014.

_____, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul, 1975.

_____, *Meyyafarkîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1993.

İbnü'l-Furat, Nasıreddin Muhammed b. Abdurrahim b. el-Furat, *Tarih-i İbnu'l-Furat,* (I-V), thk. Hasan Muhammed eş-Şema', Beyrut, 1970.

İbnü'l-Kalanisî, *Zeyl-u Tarih-i Dımaşk,* thk. H. F. Ahmedroz, Leıden, 1908.

İbrahim, Hasan, *Tarih-i İslâm,* V, Kahire, 1967.

İdrisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdillah b. İdris eş-Şerif es-Sebtî es-Sıkıllî, *Nüzhetü'l-Müştak fî İhtirak'u'l Âfâk,* (I-II), Kahire, 2002.

İgit, İlter– Nasır Gögtaş, "Ahlat Müzesi'nde Bulunan Urartu Dönemi'ne Ait Üç Bronz", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Cilt: 7, Sayı: 2, 2018, (s. 988-999).

İlter, Erdal, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 6, 2002, s. 24-34.

İmâdeddin el-İsfahanî, *el-Berku'ş-Şâmî*, V, Neşr. Ramazan Şeşen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979.

_____, *el-Bustânu'l-Camî li'Cemiû'l Tevârih Ehlî ez-Zaman,* thk. Muhammed Ali et-Teânî, 1988.

_____, Kitabû'l-Feth el-Kasî fî el-Feth-i Kudsî, thk. C. De Landberg, Leıden, 1888.

İplikçioğlu, Bülent, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990.

İstahrî, Ebû İshak İbrahim Muhammed, *el-Mesalik ve'l-Memalik,* Kahire, 1961.

Kaçar, Turhan, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi,* Sayı: 47, İstanbul, 2009, (1-22).

_____, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", *Türkler ve Ermeniler*, I, Ankara 2014, (s. 121-131).

Kafesoğlu, İbrahim, "Ahlat ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1949, (s. 167-200).

_____, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, MEB Yayınları, İstanbul, 1973.

_____, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221),* TTK Yayınları, Ankara, 1984.

Kalkaşendî, Ebû'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Alî, *Subhu'l-A'şa,* I-XIV, Kahire, 1922.

Kallek, Cengiz, "Ebû Abdullah Sadrüddîn Muhammed b. Abbâd b. Melik Dâd el-Hilâtî", XVII, *TDVİA*, Ankara, 1998, s. 321-322.

Kallek, Cengiz, "Rıtl", *TDVİA*, İstanbul 2008, XXXV, s. 52-55.

Kamar, Güldem, "Nazik Gölü (Bitlis, Türkiye) Güneybatısından Alınan N3 Karotunun Palinolojik İlk Bulguları", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S. 23, (s. 291-296).

Kara, Murat, "XI. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu ve Civar Bölgelerinde Hastalıklar", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008.

Karahan, Recai, Selami Bak, "Ahlat Mezar Taşlarının Yeni Yüzü", Ed: Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (25-27 Eylül 2013) Ahlat-Bitlis, Bitlis, 2014.

Karakoç, Elif, "Osmanlı İmparatorluğu'na Kadar Kubbetu'l-İslam: Ahlat Şehri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Karakuş, Ülkü Can, "Geleneksel Ahlat Evleri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2008.

Karamağaralı, Beyhan, "Ahlat Seramik Ekolü", *Ankara Üniversitesi İslâmi İlimler Dergisi*, V, Ankara 1982, (s. 391-472).

_____, *Ahlat Mezartaşları*, Güven Matbaası, Ankara, 1972.

_____, "Koç, Koyun ve At Şeklindeki Mezartaşları", *Anadolu'da Türk Mührü Ahlat*, Ankara, 1993, (s. 13-20).

_____, "Ahlat'ta Bulunan Bir Çini Fırını", Yıllık Araştırmalar Dergisi, C. 3, 1981, (s. 67-71).

Karamağaralı, Haluk, "Ahlat Kazıları (1967-1991)", edt. Oktay Belli, I*I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 04 – 07 Eylül 2006 Bitlis, Bitlis Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, Ankara, 2007, s. 83-96.

_____, "Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Ahlat", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, VII, s. 1202-1208.

Karamağaralı, Nakış, "Ortaçağ'da Kubbetü'l-İslâm Unvanlı Şehir: Ahlat", *Türk Yurdu*, Cilt: 34, Sayı: 319, 2014, (s. 41-42).

Karolidis, Pavlos, *Romanos Diogenis- İstanbul'a Yollar Açılırken*, çev, Kriton Dinçmen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Kartal, Ahmet, "Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Dil ve Edebiyat", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, I, İstanbul, 2008, (s. 95-168).

Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügatü't-Türk*, I-IV, çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara, 1985.

Kate Fleet, *Türkiye Tarihi 1071-1453*, I, Edt: Kate Fleet, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

Kavak, Abdulcebbar, "Seyyid Mahmud Birifkani'nin Birifkan Seyyidleri Adlı Eserinde İsimleri Zikredilen Ahlatlı Sühreverdî Şeyhleri", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 1, 2014, (s. 44-45).

Kaya, Abdullah, "Doğudaki Roma'nın Bizanslaştığı Devir: I. Justinianos Dönemi", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, 2013, (s. 17-40).

Kaya, Önder, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyubileri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007.

Kayhan, Hüseyin, "Anadolu'nun Fethinde Görev Alan Selçuklu Komutanlarından Saltuk Bey Hakkında", *VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, 2018, (s. 189-201).

Kazhdan, Alexander P., *Manzikert Battle*, Oxford Unıversity Press, New York, 1991.

Kazvinî, Hamdullah Ebû Bekr b. Muhammed Nasır Müstevî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran, 1958.

Keleş, Erol, "Moğol İşgali Sırasında Van Gölü Havzası'na Gelen Türk-Moğol Boyları", *VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2018, (s. 187-211).

Keleş, Nevzat, "Van Gölü Havzası'nda Revvâdî ve Hezbânî Hakimiyeti", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, I, edt. Mehmet İnbaşı-Mehmet Demirtaş, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019, (s. 103-116).

_____, *Şeddadîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2016.

Kemaloğlu, Muhammet, "XI. – XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifalar", *Düşünce Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 7, 2014, (s. 289-301).

Khyoun, Hussein Kazem, "Medinetu Hılat min Hilâl el-Masadirû'l-Arabîye M. 1099-1260/H. 493-658", *Diraseû Hadarîye ve Siyasîye, Mecelletu Diyala*, Diyala, 2014, (s. 324-358).

Kılıç, Orhan, "Van Ulucamii'nin Tarihi Hakkında", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 130, 1997, s. 56-60.

_____, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534 – 1604)*, Tamga Yayıncılık, Ankara, 1999.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi*, I, İstanbul 1953.

Kıztanır, Dilek, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2018.

Koca, Salim, *Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s. 200.

Konak, İbrahim, "Abbasiler Döneminde el-Cezire Bölgesindeki Harici Ayaklanmaları", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2018, (s. 1-38).

Konstantine Porphyrogenitus, *De Adminisrando İmpreio*, İng. çev. R. J. H. Jenkins, Washington 1967.

Koyuncu, Mevlüt, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, 2008, (s. 131-140).

Köprülü, Fuad, *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları* I, TTK Basımevi, Ankara 1943.

Köroğlu, Kemalettin, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", *Urartu: Doğu'da Değişim*, YKY, İstanbul, 2020.

Köymen, Mehmet Altay, *Alp Arslan ve Zamanı*, MEB Basımevi, İstanbul 1972.

_____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara Üniversitesi DTCF Basımevi, Ankara, 1982.

Kramers, J. H., *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, Çev, Ömer Rıza Doğrul, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul, 1934.

Ksenophon, *Anabasis On Binlerin Dönüşü*, çev. Tanju Gökçol, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1974.

Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VII, (s. 53-73).

_____, "Ortaçağ Anadolu – Türk Sanatı Kavramı Üzerine", *Malazgirt Hatırası*, TTK Basımevi, Ankara, 1972.

_____, *Cennetin Kapıları*, Yem Yayınları, İstanbul, 2014.

_____, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1982.

Kudame İbn Cafer, *Kitabu'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.

Kuhrt, Amelie, *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, Vol. 1, Routledge, Londra, 2007.

Kürkçüoğlu, Erol, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslâm Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 50, 2013, (s. 115-142).

Kütük, Ahmet, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Nusaybin'in Siyasi, Sosyal, İktisadi, Mimari ve Kültürel Durumu, IV-X. Yüzyıl", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Elazığ, 2012.

Lang, David M., "İran, Armenia and Georgia", *Cambridge History of İran*, 1983, III/I, s. 505-536.

Lapidus, Ira M., *Muslim Cities in the Later Mıddle Ages*, Cambridge University, Camridge, 2008.

_____, *İslam Toplumları Tarihi*, I, 3. Baskı, çev, Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Lastivertc'i's, Aristakes, *History*, İng. çev. Robert Bedrosian, New York, 1985.

Layard, *A. H. Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon: With Tavels in Armenia, Kurdistan and The Desert: Being The Result of a Second Ezpedition Undertaken for The Trustees of The Bristih Museum*, London, 1853.

Lemerle, Paul, *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, 5. Basım, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Yayınevi, İstanbul, 2009.

Lynch, H. F. B., *Travels And Studies*, I-II, New York, 1901.

Makdîsî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekasim*, thk. M. E. de Goeje, Leyden, 1906.

Makrizî, Takiyüddin Ebi Abbas Ahmed b. Ali b. Abdulkadir el-Ubeydî, es-*Sulûk el-Ma'rife Düvel el-Mülûk*, (I-VIII), thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Beyrut, 1997.

Maksymiuk, Katarzyna, *Geography of Roman – İranan Wars Military Operations of Rome and Sasanian İran*, Siedlce, 2015.

Mango, Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev, Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi VII-XI. Yüzyıllar*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981.

Marcellinus, Ammianus, *History*, I, Edt. E. Capps, W. H. D. Rouse, Londra, 1935.

Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ*, (I-II), çev, Faik Reşit Unat, Mehmed Altay Köymen, TTK, Ankara, 1949.

Mekîn, Georges b. Âmid, *Ahbâru'l-Eyyûbîyin*, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Neşreden, Claude Cahen, Kahire, 1991.

Menandros, T. Simokattes, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Çev, İsmail Mangaltepe, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul, 2000.

Merçil, Erdoğan, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, Yay. Haz. Kenan Seyithanoğlu, Ahmet Rüştü Çelebi, Ahmet Hurşitoğlu, Vehbi Vakkasoğlu, Ahmet Taşgetiren, İstanbul, 1992, (s. 95-231).

_____, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara, 2000.

Mızrak, Aydın, "Iğdır Zor Köyü Kervansarayı Proje Çalışması", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2007.

Minorsky, V., "Akhlat", *Encyclopaedia of İslam*, V. 1, s. 329.

_____, *Kürtler ve Kürdistan*, 2. Baskı, çev. Kamuran Fıratlı, Doz Yayınları, İstanbul, 2004.

_____, *Studies in Caucasian History*, Londra, 1953.

Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, I-VII, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Beyrut, trs.

_____, *Tecâribul-Ümem*, Çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 2016.

Morray, David, *An Ayyubid Notable &His World İbn al-Adîm Aleppo as Portrayed in His Biographical Dictionary of People Associated with the City*, İslamic History And Civilization (formerly Arab History and Civilization) Studies And Texts, Edt: Ulrich Haarmann, V. 5, Brill, Leiden, 1994.

Muhammed b. Ahmed Ali Takıyüddin Ebû Tayyib el-Mekkî el-Husnî el-Fasî, *Zeylu et-Takyîd fî Revât es-Sünen ve'l-Esanîd*, II, thk.Yusuf el-Havt, Beyrut, 1990.

Muhammed b. Takıyeddin Ömer b. Şahinşah el-Eyyûbî, *Medâru'l-Hakâîk ve Sırru'l-Halâîk*, thk. Hasan Habeşî, Kahire 1968.

Mutçalı, Sencer, *Arapça Türkçe Sözlük*, Serdar Dağarcık Yayınları, İstanbul, 2019.

Müverrih Vardan, "Vardan Kroniği", çev. Hrand D. Andresyan, *Tarih Semineri Dergisi*, İstanbul, 1937, (s. 154-255).

Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdulvehap Tarzi, İstanbul, 1967.

Naskali, Esko, "Sasaniler", *TDVİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, s. 174.

Nesevî, *Celaleddin Harzemşah*, Çev. Necip Asım, TTK Basımevi, İstanbul 1934.

Nişabûrî, *Selçuknâme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), çev. Ayşe Gül Fidan, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Zaviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 12, 1978, (s. 247-269).

_____, "Anadolu", *TDVİA*, İstanbul, 1991, III, s. 110-116.

_____, *Türkiye Sosyal İslâm'ın Macerası*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

_____, "XIV. Yüzyılın Ahlatlı Ünlü bir Sufî Feylesofu: Şeyh Bedreddin'in Hocası Şeyh Hüseyin-i Ahlatî", *Anadolu'da Türk Mührü Ahlat*, (s. 21-28).

Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040 – 192)*, Tarih ve Tabiat Yayınları, İstanbul, 2002.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev, Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara, 2011.

Önkal, Ahmet, "Kays Aylân (Benî Kays Aylân)", *TDVİA*, Ankara 2002, XXV, s. 91-92.

Öntürk, Engin, "Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler (330-641)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2017.

Özaydın, Abdulkerim, "Av", *TDVİA*, Ankara, 1991, IV s. 101-104.

_____, "Saltuklular", *TDVİA*, Ankara, 2009, XXXVI, s. 54-56.

Özbey, Veysel, "Dünya Mirası Olma Yolunda "Urartu ve Osmanlı Eski Yerleşimi Ahlat Mezar Taşları" Kültürel Mirası", *Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2020, (s. 157-169).

Özcan, Koray, "Anadolu Selçuklu Kentler Sistemi", *METU JFA*, 23:2, 2006/2, s. 21-62.

Özcan, Ümit N. "Anadolu'da Türk Demircilik Sanatı ve Bitlis'in Demirciliği", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2017, (s. 263-292).

Özfırat, Aynur, "Van Gölü Batı Kıyısında İki Urartu Merkezi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Mayıs-Haziran 2002, s. 21-26.

Özkuyumcu, Faruk Nadir, "Said b. Amr Haraşî", *TDVİA*, Ankara, 1997, XVI, s. 110-111.

Öztürk, Şehabettin, "Ahlat'ta Mimari Su Yapıları", edt. Oktay Belli V. Evren Belli, *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (23-25 Ağustos 2012), Ahlat Bitlis, (s. 144-158).

Parlar, Gündegül, "Ahlat'da Hüküm Süren Ermenşahlar'ın Sikkelerinin Sanatsal Yönleri", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 17- 21 Haziran 2008 Ahlat, Bildiriler, s. 146-149.

Peker, Ali Uzay, "Anadolu Selçuklu Mimarisi", *İnci Aslanoğlu İçin Bir Mimarlık Tarih Dizimi*, Derleyenler; T. Elvan Altan, Sevil Enginsoy Ekinci, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara 2019, (s. 1-20).

Pınarcık, Pınar, "Urartuların Başkentleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 56, 2014, (s. 35-53).

Piyadeoğlu, Cihan, *Malazgirt Zaferi*, "Selçuklu Sultanı Alparslan", Haz. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

Polo, Marco, *Seyahatname*, Tercüman 1001 Temel Eser, I, İstanbul 1979.

Poole, Stanley Lane, *Catalogue of Oriental Coins in The British Mueseum- Addition to The Oriental Collection 1876-1888,* Vol.9. Part 1. Additions to Vols. 1-4. (London: Order of the Trustees, 1889), http://db.stevealbum.com/php/lot_rtl.php?site=2&lang=1&sale=259&lot=238, 02.09.2020.

Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001.

Psellos, Michael, *Chronographia*, İng. Çev. Edgar Robert Ashton Sewter, Londra, 1952.

Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960.

Redford, Scott, "Anadolu Selçukluları ve Antik Çağ", *Cogito Dergisi*, XIX, 2001, (s. 48-60).

Redgate, *A. E. The Armenians*, Blackwell Publishers, Maiden, 2000.

Turan, Refik, Güray Kırpık, "Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", edt. Hakkı Acun, Anadolu Selçuklu Devri Kervansarayları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, (s. 19-47).

Resulov, Tariyel, "Orta Asırlarda Azerbaycan ve Ertaf Bölgelerde Xilafetin Tatbiq Etdiyi İnzibatı Siyaset ve Ermeniyye Arazisi Barede" *İlmi Mecmuası*, V, S. 11, Nisan 2009, (s. 398-410).

Reşîdüddîn Fazlullah, *Camiu't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

Rezmâra, Hüseyin Ali, *Ferheng-i Coğrafya-i İran*, I-IV, Tahran, 1331.

Rice, David Talbot, "Bizans Tarihi", çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, II, Ankara, 2008, (s. 551-674).

Ripper, Thomas, *Diyarbekir Mervanileri İslâmi Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, çev. Bahar Şahin Fırat, Avesta Yayınları, İstanbul, 2012.

Runciman, Steven, *History of Crusades*, I-III, Cambridge, 1987.

Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, *A'yanu'l-Asr ve'l-Avanû'l-Nasr*, Dımaşk IV, thk. Ebu Ali Zeyd, Nebil Ebû Osman, Muhammed Mu'id, Mahmud el-Muhammed, Dımaşk 1998.

_____, *el-Vafî bi'l-Vefeyât*, X, thk. Ahmed el-Arnavût, Türkî Mustafa, Beyrut, 2000.

Sağır, Güner, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler; İlkçağ ve Ortaçağ*, edt. M. Metin Hülagü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Sakaoğlu, Necdet, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Salvini, Mirjo, "Urartu Tarihine Gelen Bir Bakış", *Urartu Doğu'da Değişim*, YKY, İstanbul 2020.

Sebâru, İsam Muhammed, *es-Selâtin*, Beyrut, 1994.

Sebeos, *History*, İng. çev. Robert Bedrosyan, New York, 1985.

Semple, Ellen Churchill, "The Ancient Piedmont Route of Northern Mesopotamia", *American Geographical Society*, 1919.

Sevgen, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, I, Doğuş Matbaası, Ankara, 1959.

Sevim, Ali, "Malazgird Muharabesi", *TDVİA*, Ankara, 2003, XXVII, s. 481-483.

_____, "Sökmenliler (Ahlâtşahlar) Devleti (1100-1207)", *Makaleler*, III, yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, (s. 453-458).

_____, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

_____, Tutuş'un Bütük Selçuklu Saltananatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", Belleten, XXVII, S. 107, 1963, (s. 411-435).

_____, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Artuk, Aksungur)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

Seyfeli, Canan, "Osmanlıya Kadar Diyarbakır ve Çevresinde Ermenilerin Dini Durumları", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Bidiriler, 20-22 Mayıs, Diyarbakır 2004, (s. 763-771).

Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman fî Tarihu'l-A'yan*, (I-XXIII), thk. Muhammed Barakat, Kâmil el-Hazzût, Ammar Riâvî, Beyrut, 2013.

_____, *Mir'atu'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*, Trc. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Simbat, *Başkumandan Simbat Vakayinamesi (951-1134)*, Çev. Hrand D. Andresyan, TTK Basılmamış Nüsha, İstanbul, 1946.

Sirak, Ananias, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, İng. çev. Robert H. Hewsen, Wiesbaden, 1992.

Skylitzes, John, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, İng. çev. John Wortley, Camridge, 2010.

Solmaz, Güray, "Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar", T*ürkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, 2000, (s. 213-270).

Solomon, *Book of The Bee*, İng çev, ve notlandıran, Ernest A. Wallis Budge, M. A., Oxford 1886.

Sökmen, Sultan, "Ahlat'ta Geleneksel Taş İşçiliği", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, 2015, (s. 99-119).

Sönmez, Zeki, "Ahmed Nakkaş el-Hilatî", II, *TDVİA*, Ankara, 1989, s. 109-110.

_____, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

Sparapet, Smbat, Chronicle, İng. Çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2005.

Strabon, *Coğrafya Anadolu*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1987.

Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, haz, Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

_____, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Frank Cass&Co. Ltd. 1966.

Streck, Karl Maximilian, "Ahlat", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1997, I, s. 160-161.

_____, "Ermeniye", *İA*, İstanbul, 1988, IV, s. 317-326.

Sümer, Faruk, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, Cilt: L, Sayı: 197, TTK Basımevi, 1986, Ankara, (s. 447-494).

_____, "Ahlat", *TDVİA*, İstanbul, 1989, II, s. 23-25.

_____, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 1969, (s. 1-147).

_____, "Selçuklular", *TDVİA*, Ankara, 2009, XXVI, s. 365-371.

_____, Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK Yayınları, Ankara, 1971.

_____, "Anadolu'ya Yalnızca Göçebe Türkler mi geldi?", *Belleten*, XXIV, Sayı: 96, 1960, (s. 567-594).

_____, *Oğuzlar*, Ankara Üniversitesi DTCF Basımevi, Ankara, 1972.

_____, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, TTK, Ankara 1990.

Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vakayinamesi (II. Kısım, 1042-1195)*, çev. Hrant D. Andresyan, İstanbul, 1944.

Şeker, Dursun Ali, "Mama Hatun", *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, s. 548.

Şemseddin Sâmi, Kamusu'l-Âlâm, (I-VI), Maarif Nezareti, 1889.

Şeref Han, *Şerefnâme Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971.

Şerif, Abdürahim, *Ahlat Kitâbeleri*, Hamit Matbaası, İstanbul 1932.

Şeşen, Ramazan, "Eyyûbîler", edt. Kenan Seyithanoğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, VI, (s. 305-540).

_____, *Selahaddin'den Baybars'a*, İSAV Yayınları, İstanbul, 2007.

_____, "Harran", *TDVİA*, Ankara 1997, XVI, s. 237-340.

_____, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987.

Şirinov, Agil, "Nasirüddin Tusî", *TDVİA*, Ankara, 2012, XLI, s. 437-442.

T. Rice, Tamara, *Bizansta Günlük Yaşam*, çev, Bilgi Altınok, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1998.

Tabak, Nermin, *Ahlat Türk Mimarisi*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1972.

Taberî, Ebî Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarih-i et-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut, trs.

_____, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, I-V, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, MEB Yayınları, İstanbul, 1991.

Taneri, Aydın, *Harezmşahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Anakara, 1993.

_____, "Selçuklu–Osmanlı Çizgisinde Harzemşahlar Vezareti", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı, 7-8, (s. 17-59).

Tanyeli, Uğur, "Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. y.y)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1987, s. 42.

Taşçı, Kemal, "Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013.

Tavernier, Jean Baptiste, *Tavernier Seyahatnâmesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

Taylor, J. G., "Travels in Kurdistan with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35, Londra, 1865.

Tekin, Emel, "Ortaçağ'da Ahlat'ta Türk Medeniyeti", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2019.

Tekin, Rahmi, *Türk Tarihinde Ahlat*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2018.

Ter-Ghewondyan, Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, İng. çev. N. G. Garsoian, Lizbon, 1976.

Tızlak, Fahrettin, "Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik", VII, *Türkler Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, (s. 407-414).

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Tokuş, Ömer, "Van Gölü Havzasında Arap Hakimiyeti", *Turkish Studies History*, Cilt: 13, Sayı: 24, 2018, (s. 229-249).

Top, Mehmet, "Ahlat Osmanlı Kalesi Üzerine Bir Değerlendirme", *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu Bildirileri*, 09- 11 Haziran 2010, İsanbul, 2011, (s. 141-151).

_____, "Selçuklularda Kümbet Geleneği ve Ahlat Kümbetleri", Ed: Oktay Belli, Vedat Evren Belli, *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (25-27 Eylül 2013) Ahlat-Bitlis, Bitlis, 2014, (s. 202-218).

Toprak, Fahrettin, *Oğuzların İsyanı ve Babailer Hareketi*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.

Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1977.

Tritton, A. S. – H. A. R. Gibb, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", Cambridge University Press, http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp, s. 83, 15.11.2020, 12:13.

Tufantoz, Abdurahim, "Mervanîler", *TDVİA*, Ankara 2004, XXIX, s. 230-232.

_____, *Mervanoğulları 990/1085*, Açа Yayınları, Ankara 2005.

Tunç, Zekiye, "Malazgirt Öncesi Kafkasya'da Türk Varlığı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 10. Basım, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013.

_____, "Keykubad", *TDVİA*, İstanbul, 1955, VI, 645-661.

_____, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat, İstanbul 1969.

_____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.

_____, *Türk Cihan Mefkuresi Tarihi*, II, Turan Neşriyat, İstanbul 1969.

_____, *Türkiye Selçuklularına Ait Bazı Resmi Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1958.

Turan, Refik, "Alaeddin Keykubad'ın Doğu Anadolu Seferi", Se*lçuklu Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Sayı: 3, 1988, (s. 79-97).

Turoğlu, Hüseyin, Oktay Belli, "Urartuların Araziden Faydalanma Yöntemleri: Van-Yoncatepe Sarayı ve Yakın Çevresi", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 08-10 Eylül 2004, Van Valiliği, İstanbul, 2006, s. 75-81.

Tülücü, Süleyman, "Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, 1986, s. 291-334.

Türkoğlu, Esra, *Büyük Selçuklu Devlet Adamı Müstevfî Mecdü'l-Mülk, Hayatı ve Faaliyetleri (1049-1099)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.

Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm – Bizans Mücadelesi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990.

Uluçam, Abdüsselam, "Selçuklu Dönemi Ahlat Mezartaşları ile Erciş Mezarları Arasındaki İlişkiler", *Gap ve Dap Projeleri Çerçevesinde Vangölü Havzası*, Ahlat Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

_____, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü ve Çevresi Mimarlığı II*, Bitlis, TTK Yayınevi, Ankara, 2002.

Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1993.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), 3. Baskı, çev. Hrant D. Andresyan, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

Ünsal, Veli, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

Üsâme İbn Munkız, *İbn Munkız Haçlılara Karşı*, Çev, Selahattin Hacıoğlu, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2006.

_____, *Kitabû'l-İ'tibar*, thk. Harwig Derenbourg, Paris, 1886.

Vakıdî, Ebî Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Vakıdî, *Fütûhu'ş-Şam*, II, thk. Abdullatif Abdurrahman, Beyrut 1997.

_____, *Tarih-i Futuhu'l-Cezire ve'l-Habur ve'd-Diyar-ı Bekr ve'l-Irak*, Thk. Abdulaziz Feyyad Harfuş, Dımaşk 1996.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1977.

Vasiliev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara, 1943.

Ward, Rachel, "The İnscription On The Astrolabe By Abd Al-Karim", *Essays In Honor Of J. M. Rogers*, Edt, Dorıs Behrens, Abouseif Anna Condatini, V, 21, Leiden, 2004.

Watt, W. Montgomery, "Kays 'Aylân", *EI*, Leiden, 1997, IV, s. 833-834.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963.

Yakubî, Ahmed b. Yakûb İshak b. Cafer b. Vahhab b. Vadîh, *el-Buldân*, thk. Muhammed Emin Dennavî, Beyrut trs.

Yakut el-Hamevî, el-İmam Şahabeddin Ebî er-Rumî el-Bağdadî, *Mu'cem el-Buldan*, I-V, Beyrut, 1977.

_____, el-İmam Şahabeddîn Ebî er-Rumî el-Bağdadî, *el-Müşterik Va'zan el-Müfterik Sukân*, Beyrut, 1986.

Yarıcı, Ümit, "Urartu Gözetleme Kale ve Kuleleri", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, edt. Oktay Belli, 09-13 Haziran 2009, İstanbul, 2010, s. 70-71.

Yaşa, Recep, "Doğu Anadolu'da Bir Türk Kültür Merkezi Ahlat", *Karatekin Edebiyat Dergisi (KARED)*, Cilt: II, Sayı: 2, 2013, (s. 15-27).

Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Rûm Suresi", *TDVİA*, İstanbul, 2008, XXXV, s. 230-231.

Yavuz, M. Fatih, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, 2014, (s. 1-12).

Yaz, Arafat, "Mervânî Emiri Nasrü'd-Devle Ahmed B. Mervân Dönemi Devlet Sınırları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIX, Sayı: 1, 2017, (s. 137-226).

_____, "Nasru'd-Devle Ahmed b. Mervan Dönemi İlim Adamları", *İlk Çağlardan Osmanlıya Kadar Diyarbakır*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 189-229.

Yıldırım, Ercüment, "Pers Hâkimiyetinin Bitiminden Bizans Hâkimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.

Yıldız, Hakkı Dursun "Avasım", *TDVİA*, İstanbul, 1991, IV, s. 111-112.

_____, "Hamdâniler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, (s. 77-95).

_____, *Bizans Tarihi*, Görsel Yayınlar, İstanbul, 2000.

Yılmaz, Ensar-Salih Çiftçi, "Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Sosyo Politik Açıdan Türkiye'de Kentleşme Dönemleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 35, 2011, s. 252-267.

Yiğit, İsmail, "Emeviler", *TDVİA*, İstanbul, 1995, XI, s. 104-108.

Yiğit, Tuğba, "I. ve II. Haçlı Seferleri Sürecinde Ermeni – Haçlı İlişkileri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2011.

Yinanç, M. Halil – Darkot, Besim, "Bitlis", *İA*, II, İstanbul, 1979, s. 658-664.

Yinanç, Mükrimin Halil, "Celaleddin Harezmşah", *İA*, MEB, İstanbul, 1993, III, s. 49-53.

_____, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1944.

Yörükan, Yusuf Ziya, (Derleyen ve Türkçeye Hazırlayan) M*üslüman Coğrafyacılar Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, İbn Havkal, İstahrî, Kudâme b. Cafer, İbnu'l-Fakîh, İbn Rusteh, El-Ya'kûbî, İbn Hurdazbeh*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004.

Yuvalı, Abdulkadir, "Ahlat Şehrinin Tarihinde Yaşanmış Talihsiz Olaylar", *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu*, Ahlat-Bitlis 23-25 Ağustos 2012, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, (s. 223-228).

Yürekli, Tülay, "Eyyûbî Ailesi Kadınları", *Tarihin Peşinde*, Sayı: 6, 2011, (s. 329-342).

Zambour, Eduard Von, *Mu'cemû'l-Ensâb ve'l-Userâtu'l-Hakîme fi Tarih-i İslâm*, Arp. çev. Hasan Ahmed Mahmud Zeki Bey, Hasan Ahmed Mahmud, Beyrut, 1980.

Zekeriya Mahmud b. Ahmed el-Kazvinî, *Asaru'l-Bilâd ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut, 1960.

Zekiyüddin Ebu Muhammed el-'Azim b. Abdulkavî el-Münzerî, *et-Tekemmeltu Vefayâtu'l-Nakliye*, I, thk. Beşşar Avvad Marûf, Beyrut, 1984.

Zeydan, Corci, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, (I-II), 3. Baskı, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Zirekli, Hayruddîn, *A'lam Kamusû Teracîm*, VI, Beyrut, 1986.

Zonaras, Ionnes, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Zosimus, *New History*, İng. Çev. Ronald T. Ridley, Sydney, 1982.

Linkler:

https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1884-0703-262, müzedeki numarası, 1884,0703.262 Erişim tarihi, 14.10.20.

https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1884-0703-273, müzedeki numarası, 1884,0703.273, Erişim tarihi, 14.10.20.

https://www.maajim.com/dictionary/%D9%84%D8%A7%D8%B2%D9%88%D8%B1%D8%AF%D9%8A, Erişim Tarihi, 9.10.20

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=150246, erişim tarihi, 26.11.20.

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=222344, erişim tarihi, 26.11.20.

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=255590; erişim tarihi, 26.11.20.

EKLER

Ek 1: Ahlat'ın Yukarıdan Görünümü (Kaynak: Google Earth)

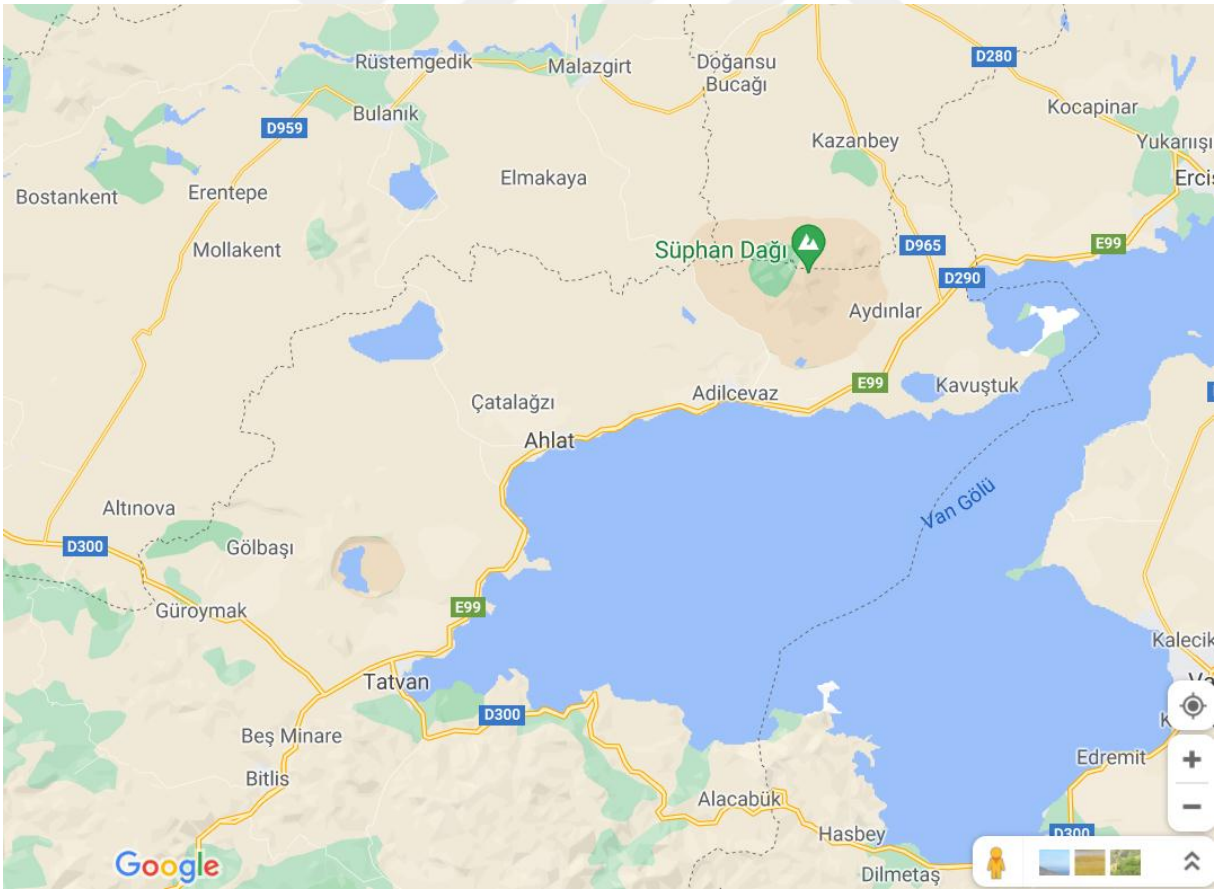

Ek 2: Ahlat Haritası (Kaynak: Google Maps)

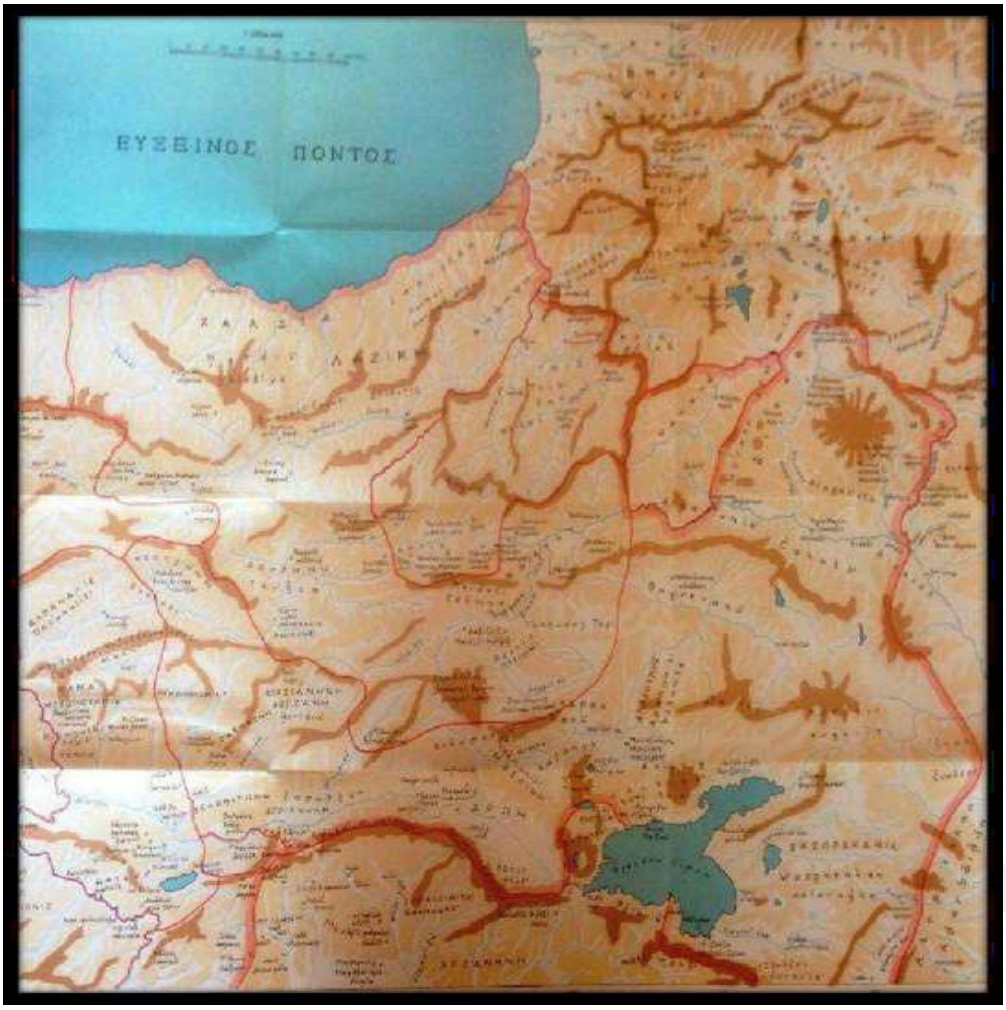

Ek 3: 1050 yıllarında Bizans'ın Ermeniyye doğu sınırları (Kaynak: Honigmann, s. 277)

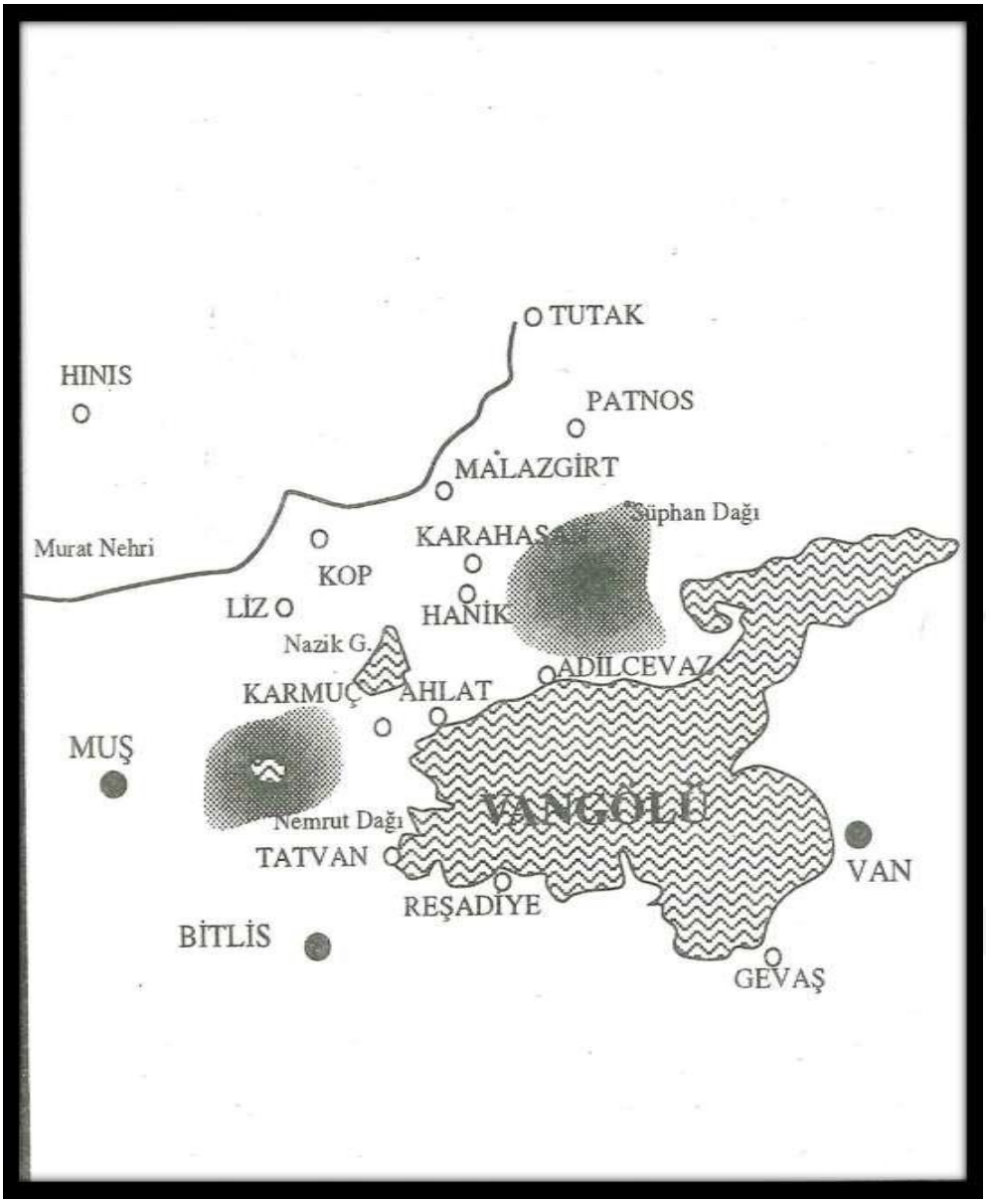

Ek 4: Van Gölü ve çevresi (İ. Nalbantoğlu, s. 36).

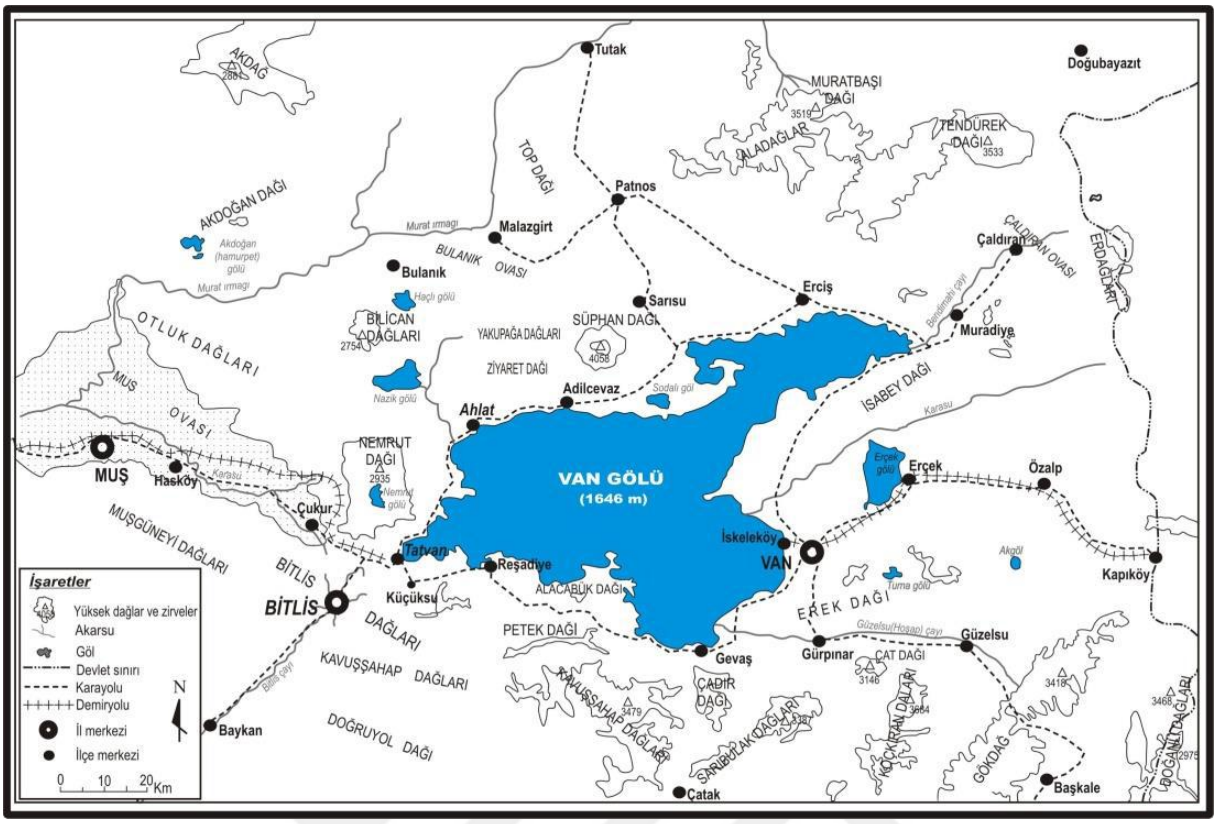

Ek 5: Van Gölü ve Çevresi'nin Basitleştirilmiş Topografya ve Lokasyon Haritası (Kaynak: Arınç, Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri" s. 747)

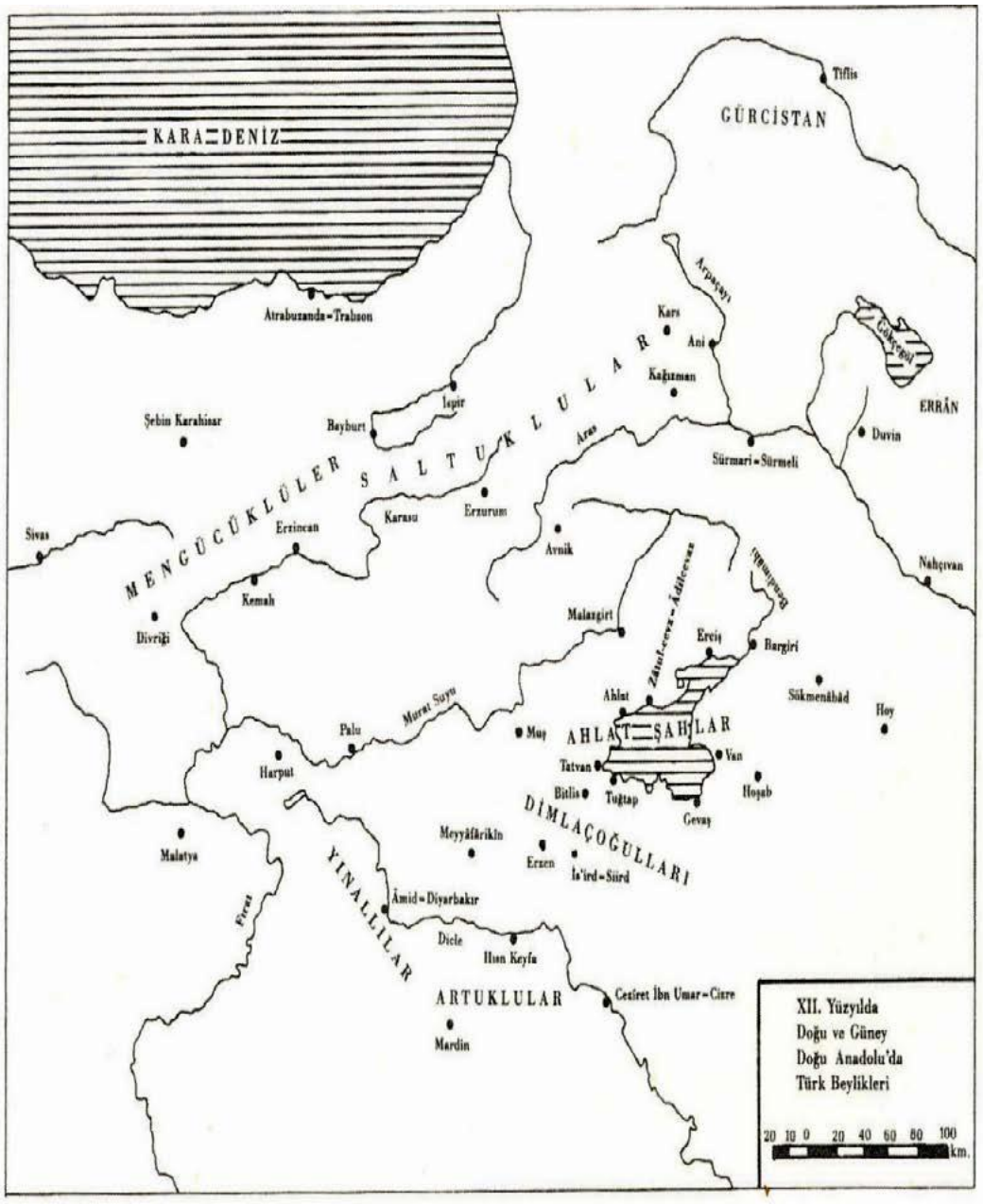

Ek 6: XII. yüzyılda Ahlat ve Ahlatşahlar (Kaynak: Sümer, Selçuklular Devrinde Anadolu, s. 121).

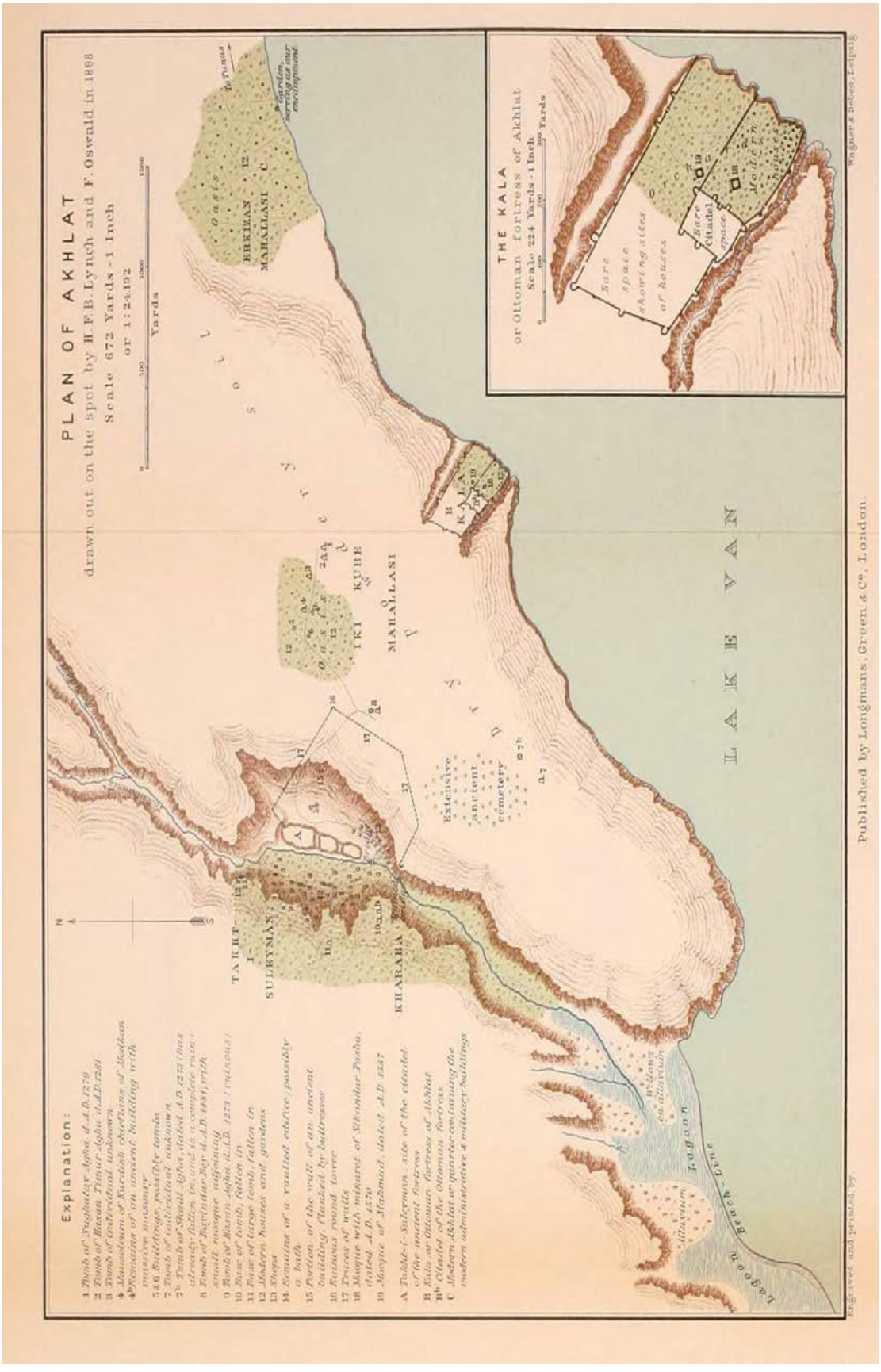

Ek 7: Lynch'in Ahlat çizimi (Lynch, II, s. 295)

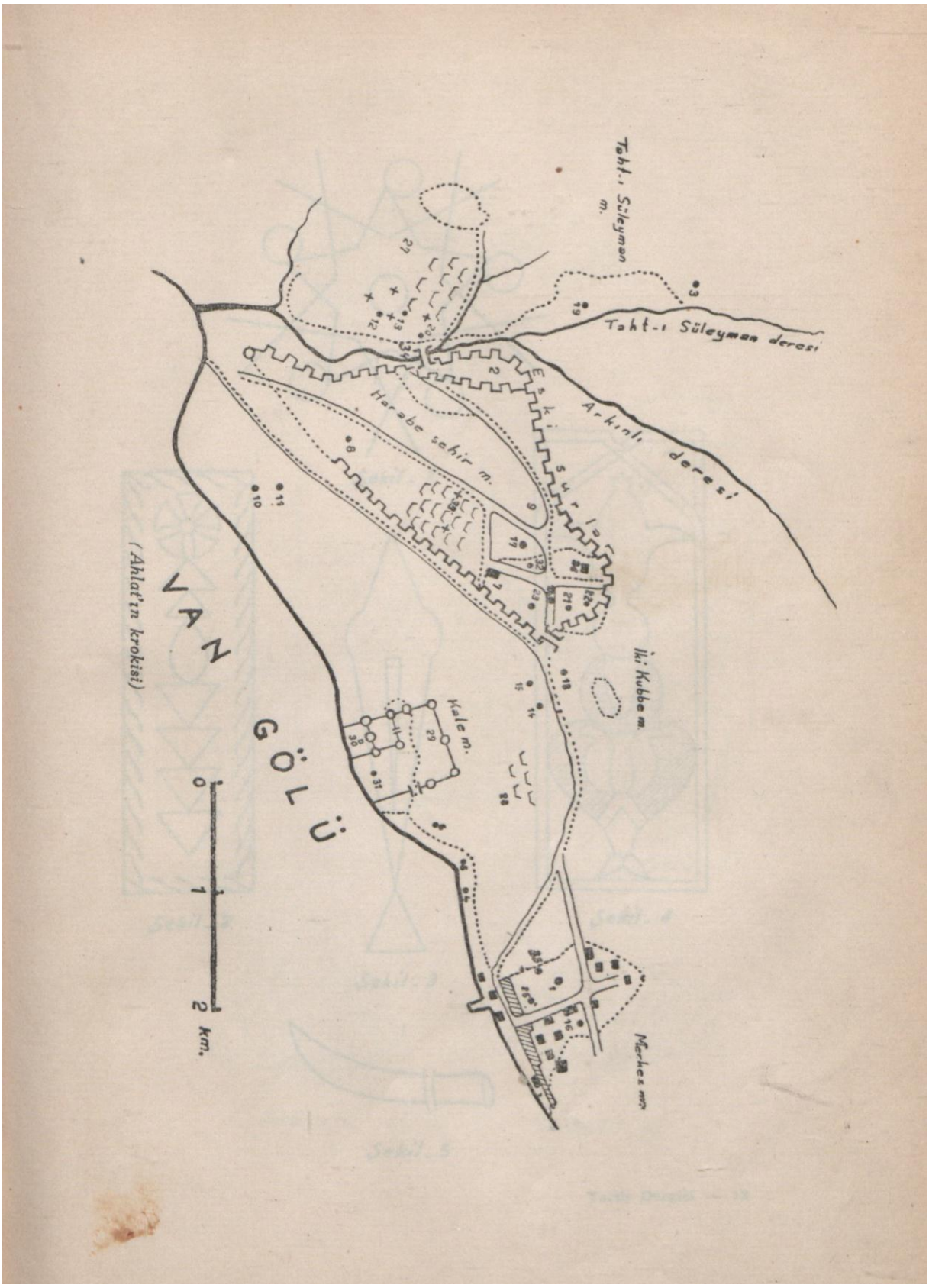

Ek 8: İ. Kafesoğlu'nun çizimi (Kafesoğlu, Ahlat Gezisi, s. 191)

Ek 9: Şah Ermen ve Bek Timur Dönemi Sökmenliler

(Kaynak: Robert H. Hewsen, Armenia a Historical Atlas, s. 128.)

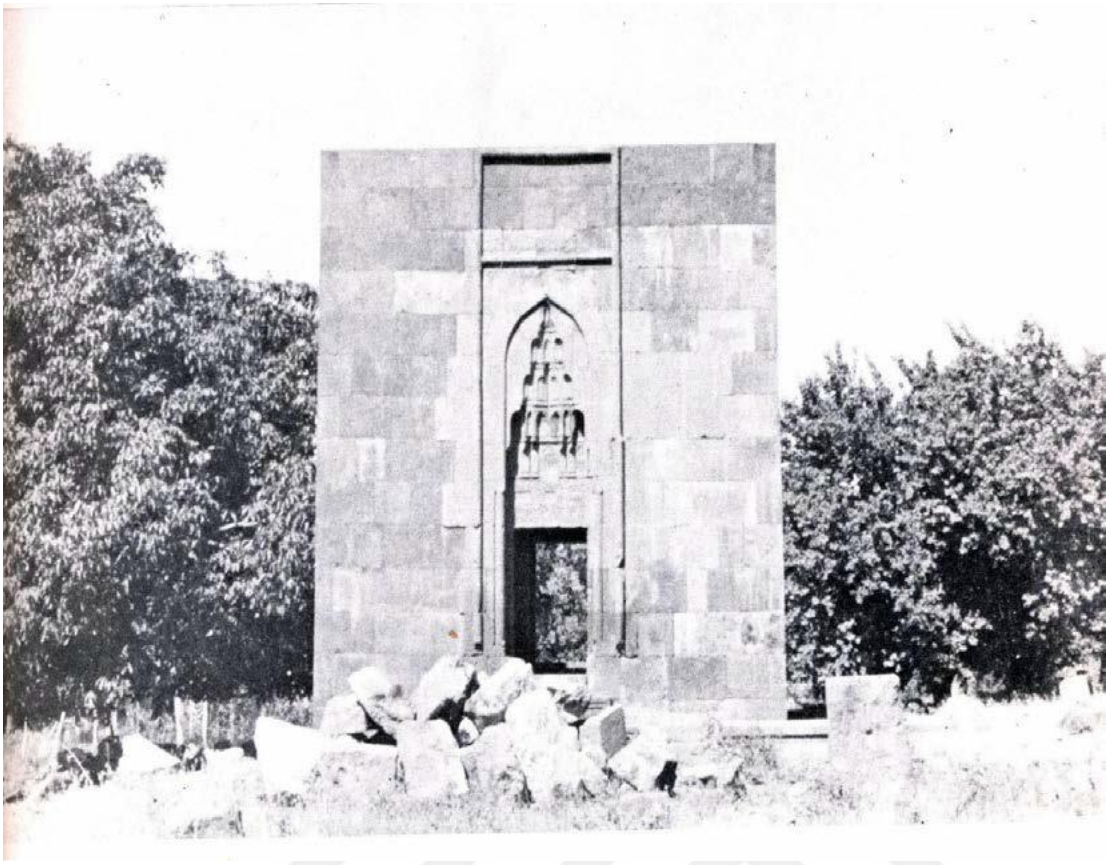

Ek 10: Şeyh Necmeddin Türbesi 1972 (Tabak, s. 11)

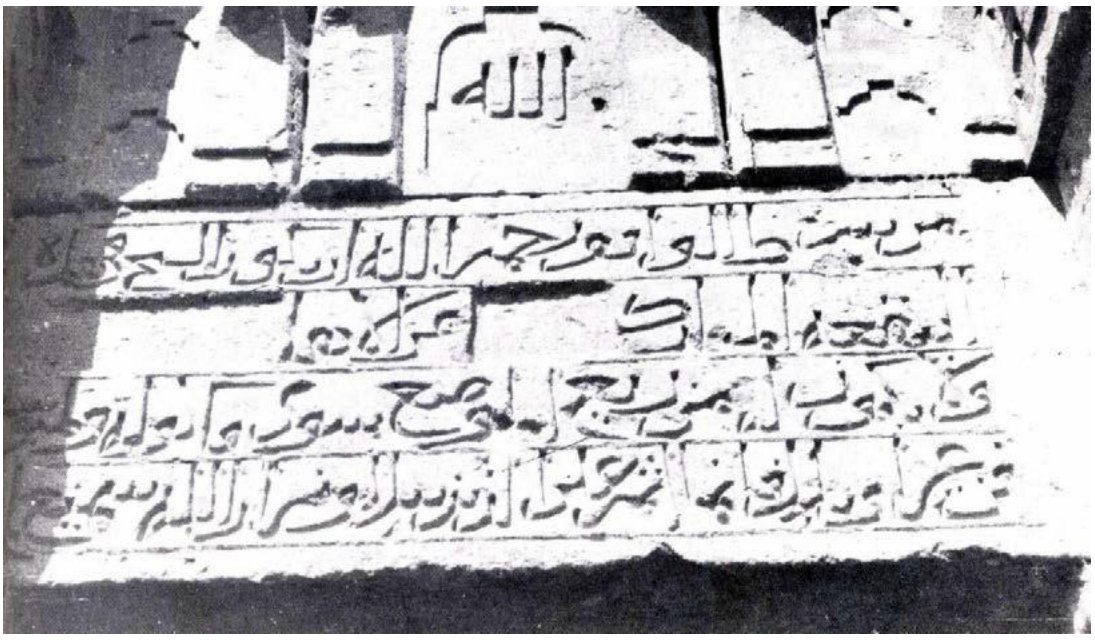

Foto: 3 Şeyh Necmeddin türbesinin üzerindeki kitâbe (Tabak, s. 12)

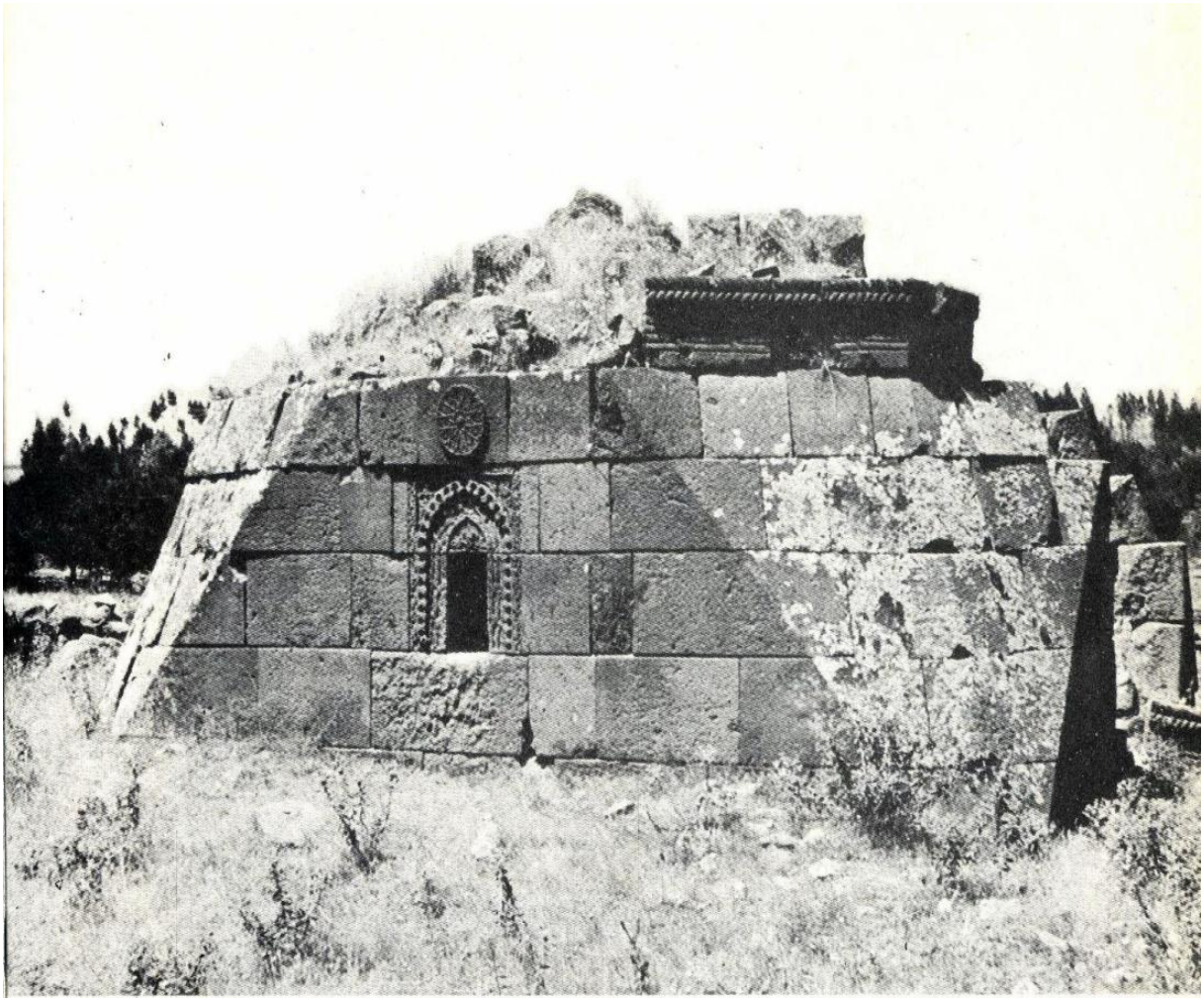

Ek 11: Ahlat Anonim Kümbet (Tabak, 1972)

Ek 12: Ahlat Anonim Kümbet (Tabak, 1972)

Ek 13: Ahlat Mezar taşları (Tabak, 1972).

Ek 14: Ahlat Mezarlıkları ve Mezar Taşları (Tabak, 1972).

Ek 15: Ahlat Mezarlıkları ve Mezar Taşları (Tabak, 1972).

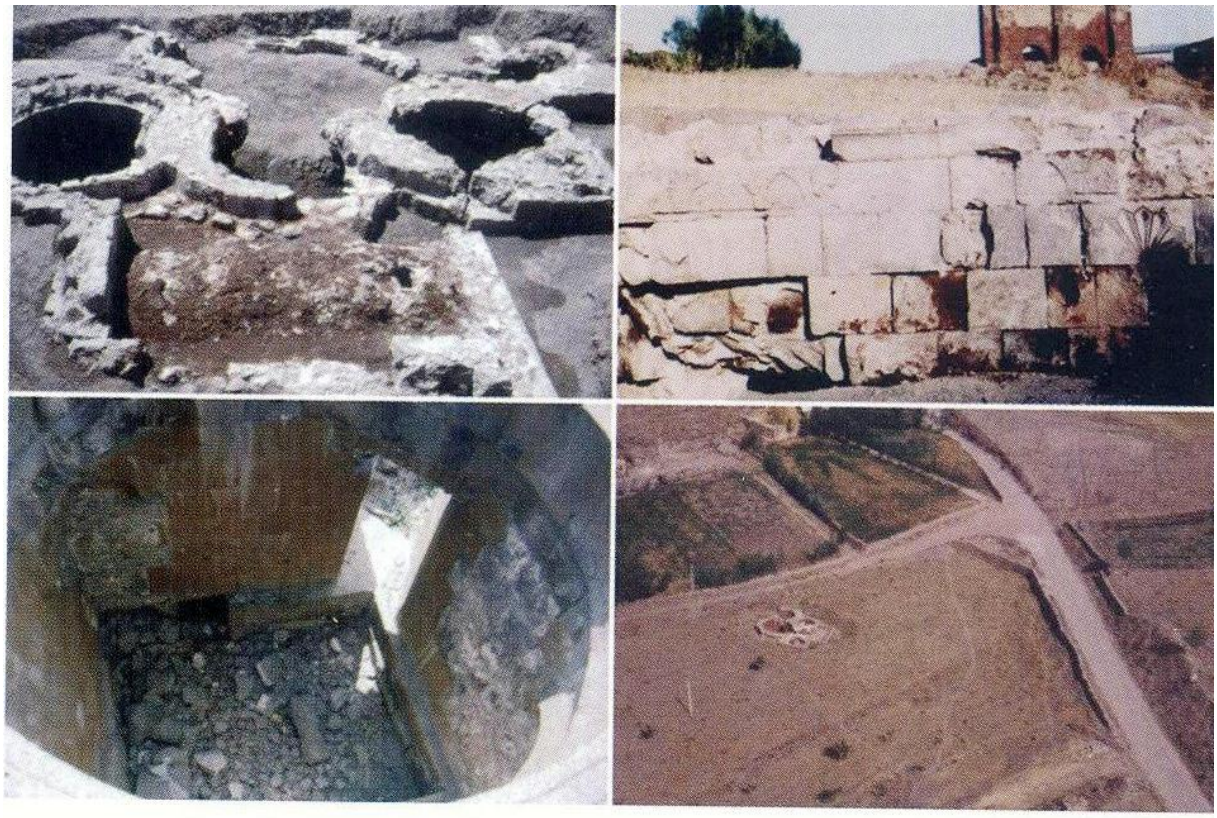

Ek 16: Küçük Hamam kalıntıları (H. Karamağaralı, 2007, s. 92)

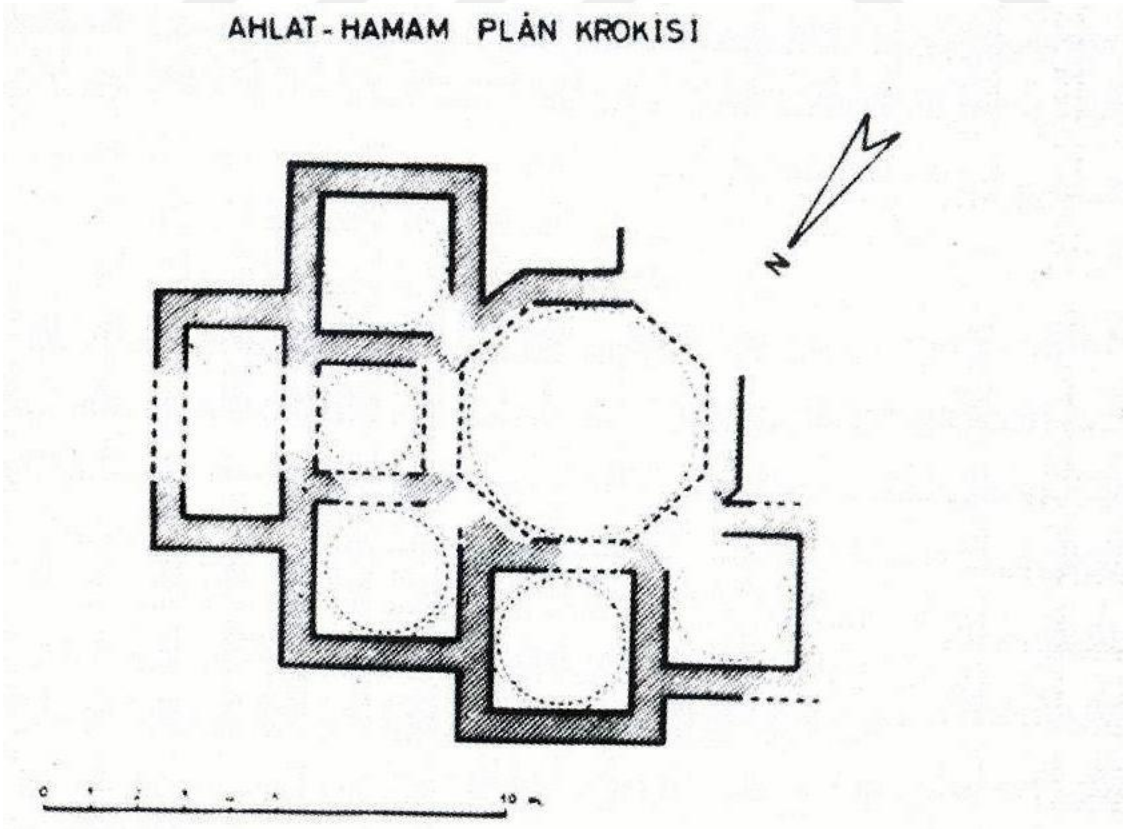

Ek 17: Ahlat küçük hamam projesi (H. Karamağaralı, 2007, s. 92).

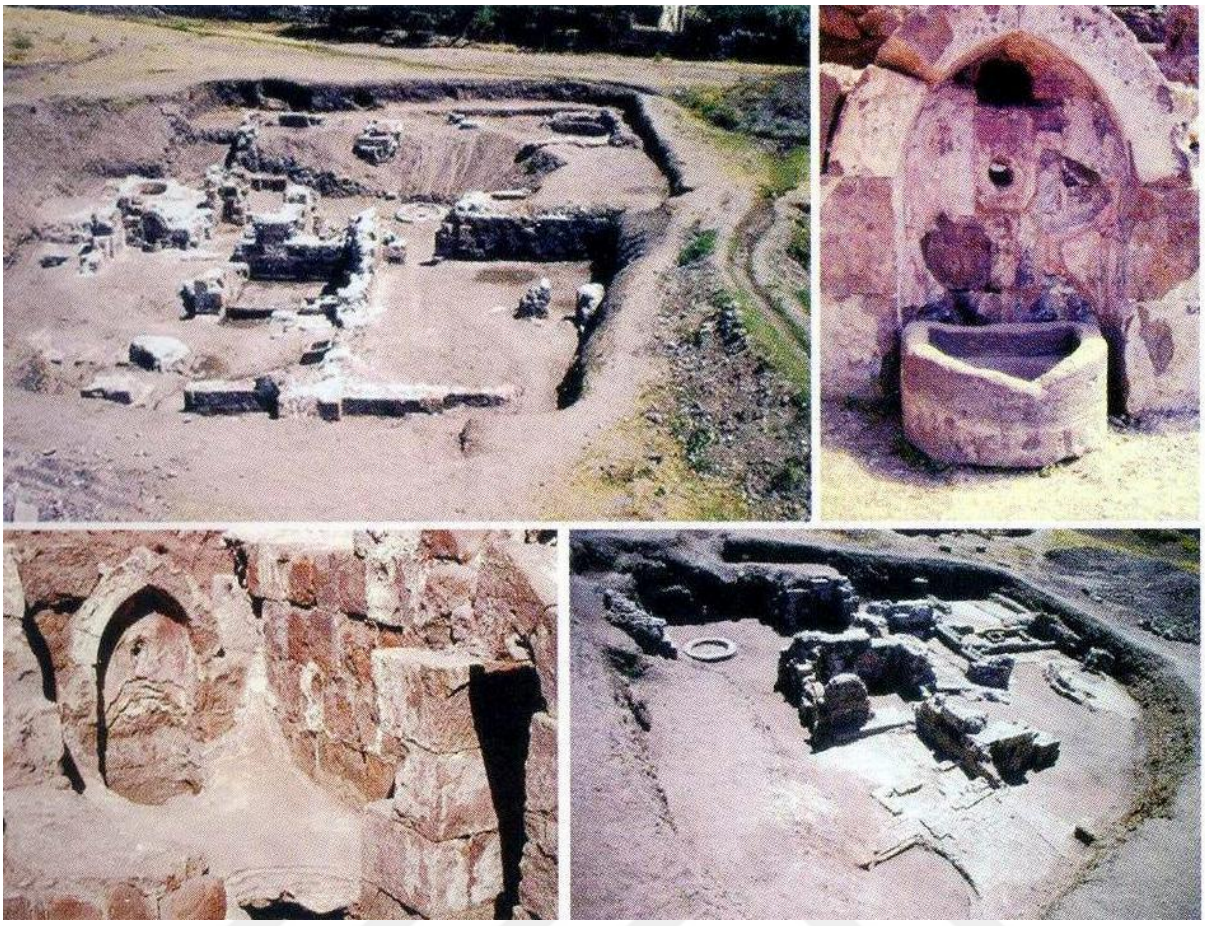

Ek 18: Çifte Hamam kalıntısı, (H. Karamağaralı, 2007, s. 93).

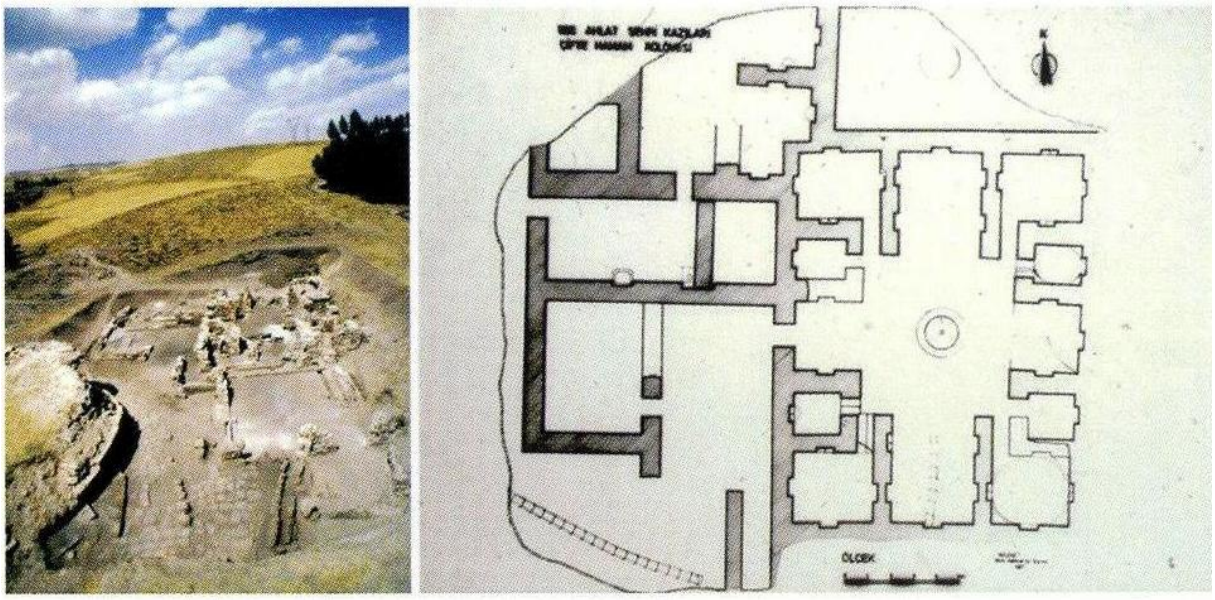

Ek 19: Çifte Hamam Planı (H. Karamağaralı, 2007, s. 93).

Ek 20: Bayındır Köprüsü, (Tabak, 1972).

Ek 21: Akıtlar, (H. Karamağaralı, 2007, s. 86).

Ek 22: Akıtlar, (H. Karamağaralı, 2007, s. 87)

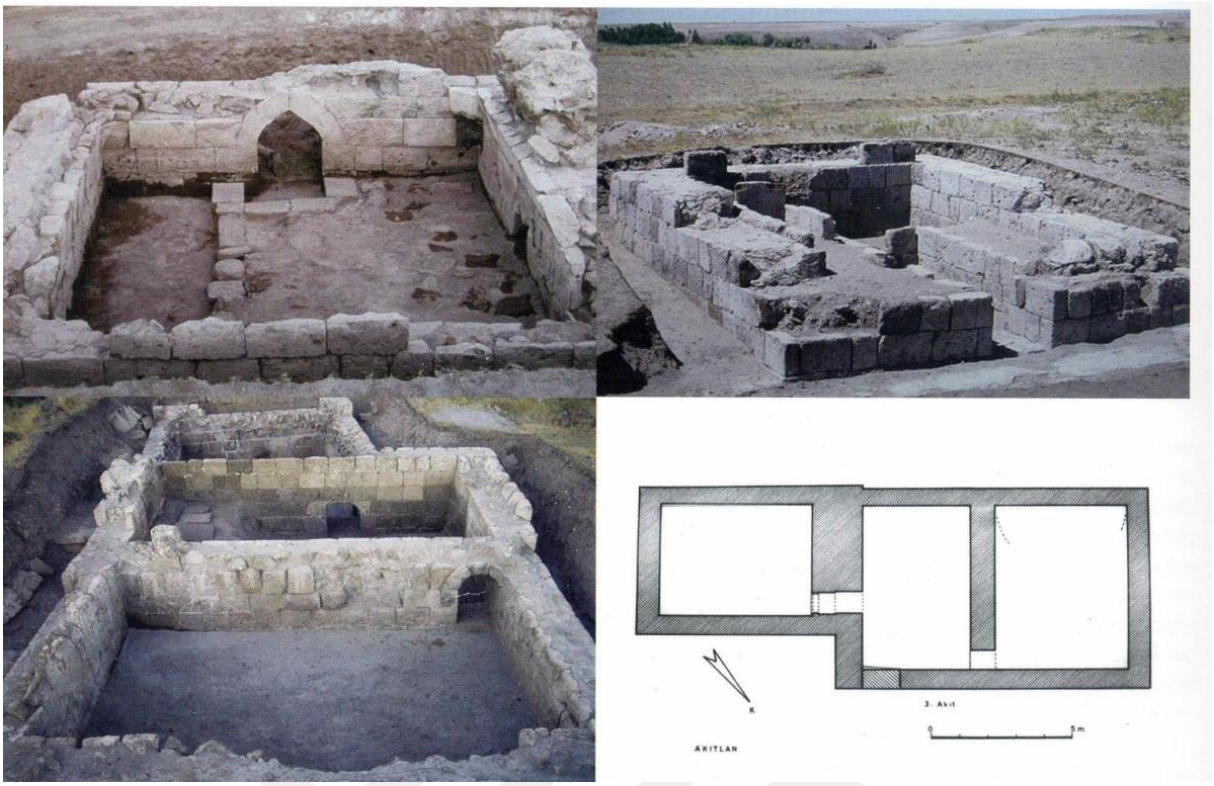

Ek 23: Akıtlar, (H. Karamağaralı, 2007, s. 88).

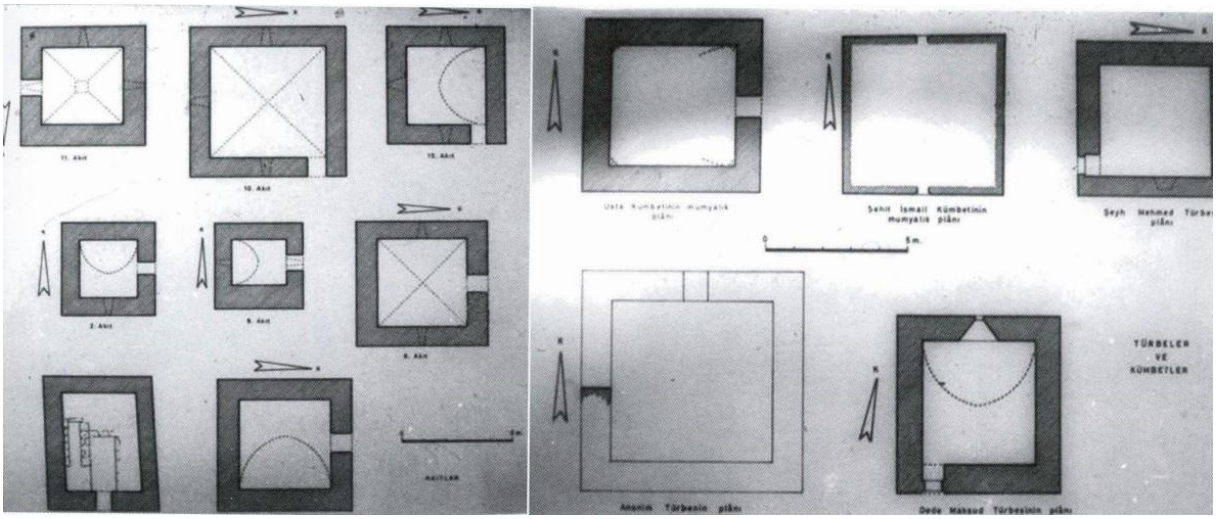

Ek 24: Akıtların Planı (H. Karamağaralı, 2007, s. 89).

Ek 25: Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı

Ek 26: Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı

Ek 27: Ahlat Emir Bayındır Köprüsü